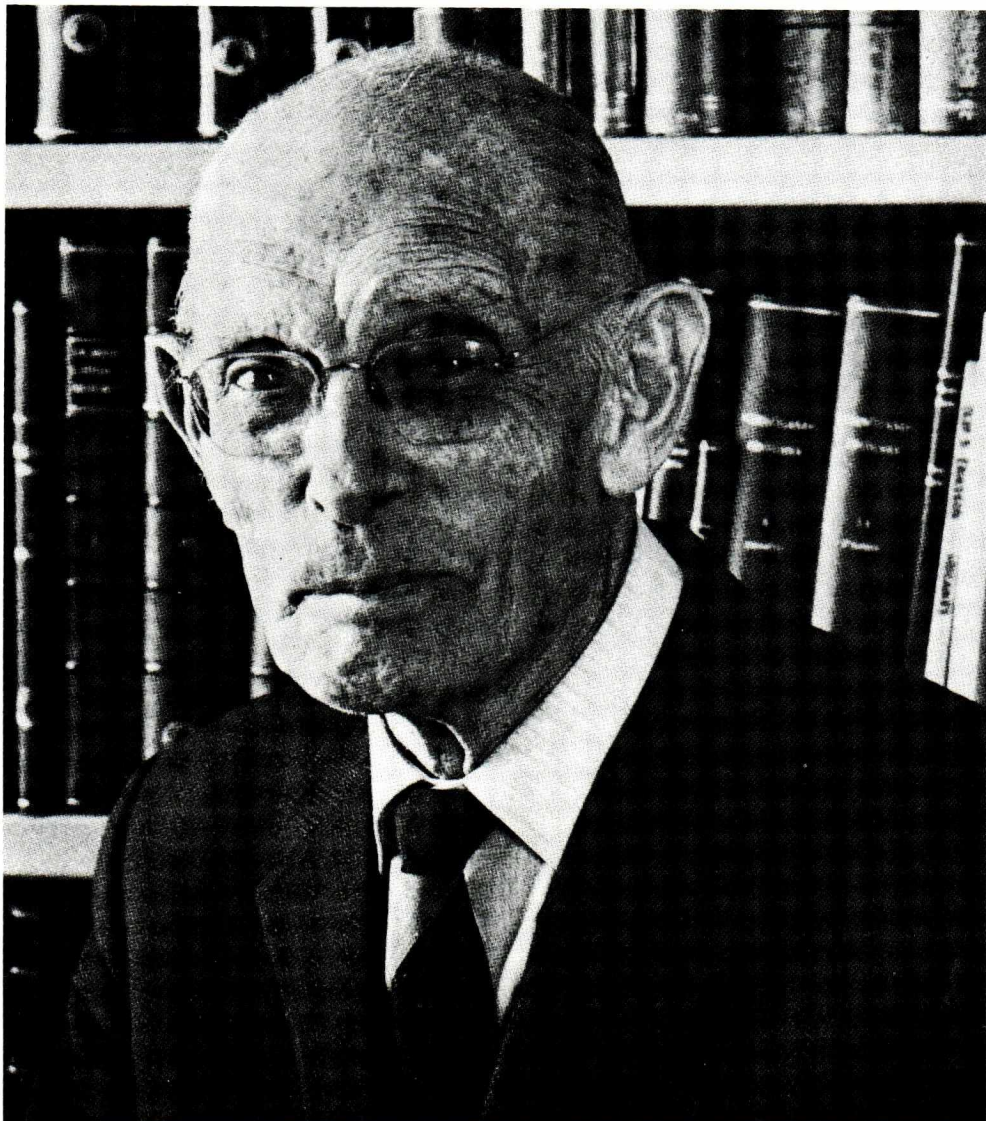

MOTSÄTTNING OCH SAMVERKAN

*Festskrift till Einar Bager
på 100-årsdagen 19 april 1987*

Einar Kuzo

MOTSÄTTNING OCH SAMVERKAN

NYA BIDRAG TILL MALMÖ HISTORIA

*Festskrift till Einar Bager
på 100-årsdagen 19 april 1987*

Utgiven av Malmö Fornminnesförening och
Malmö Förskönings- och Planteringsförening

Redaktion: Bengt Berggren
Kjell Å Modéer

ISBN 91-85156-30-2

© Författarna samt Malmö Fornminnesförening och Malmö Förskönings- och Planteringsförening

Tryck: Bloms Boktryckeri AB, Lund 1989

Bilden på skyddsomslaget: Einar Bager. Oljemålning av Svante Bergh. Malmö museum

Bilden på s. 2: Einar Bager. Foto: Erik Liljeroth 1971

Innehållsförteckning

Förord	7
Inledning	9
Sven Rosborn: Fattig och rik i senmedeltidens Malmö. En social-ekonomisk studie	11
Anders Reisnert: Jens Uffesen Neb – en malmöitisk riddare i början av 1300-talet	27
Ingmar Billberg: Några krukmakare i 1600-talets Malmö	45
Hans Ersgård: Kyrkan och skolan i Malmö under den första försvarskrigstiden. Anpassning och motsättningar	53
Elsebeth Bager: En stadsbo om bönder och jordbruk i Skåne på 1700-talet	77
Helge Andersson: Stad kontra landsbygd	95
Lars Edgren: »... klagar, efter ärlagde äsknings penningar ...» Hantverksgesäller mot mästarare i rättsmaterialets ljus	111
Herman Schlyter: Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920	127
Ragnar Gustafsson: De fördömda markattorna! Teaterns bildningskamp i Malmö	145
Hans Janstad: Di Röe mot Malmödroten	173
Kjell Å Modéer: Fredrika och Pontus. Om kampen för rättvisa i 1880-talets Malmö	183
Thomas Romberg: Bostads- och industrimiljöer i kvarteret Humle	223
Torbjörn Fogelberg: Den proletära rösten. Kommunalarbetarstrejken i Malmö 1908	229
Herta Wirén: Från fattig-Malmö till välfärdssamhället. Det segregerade Malmö – upplevt med egna ögon	243
Bildregister	251

Förord

I ett par decennier har Malmö Fornminnesförening och Malmö Förskönings- och Planteringsförening utvecklat ett mycket fruktbart samarbete. Flera gemensamma projekt har genomförts, i vilka skilda kompetenser och resurser förenats i ett harmoniskt samspel. Vi är övertygade om, att de två föreningarnas insatser under denna tid beträffande kulturminnesvård och stadsmiljöfrågor lämnat angelägna och viktiga bidrag till Malmö kulturella liv.

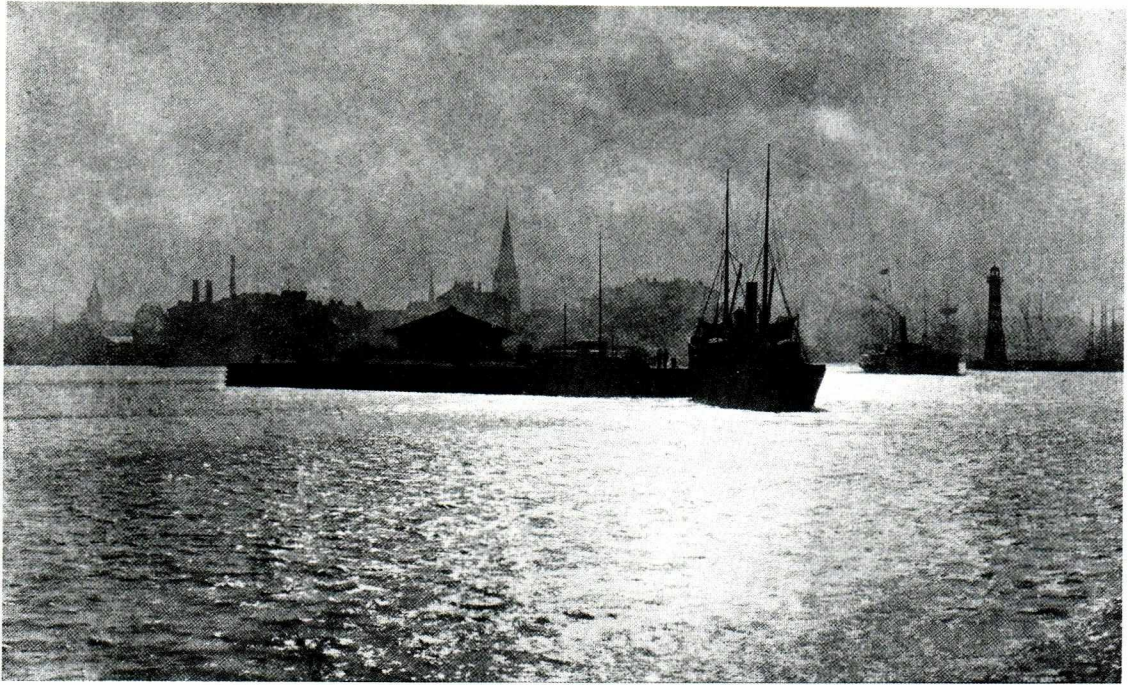
Föreliggande bok utgör föreningarnas gemensamma hyllning till konstnären och filosofie doktor h.c. Einar Bager, nestor och hedersledamot i båda föreningarna, i anslutning till dennes 100-årsdag den 19 april 1987.

Boken har tillkommit genom att Fornminnesföreningen ansvarat för bokens redigering medan Förskönings- och Planteringsföreningen har svarat för tryckningskostnaderna.

Denna festschrift utgör vår gåva till Einar Bager, vars föredömliga generösa insatser för båda föreningarna vi gärna velat markera. Skriften är samtidigt också en gåva till föreningarnas medlemmar. Det är ett uttryck för våra föreningars ändamålsparagrafer, att sprida kunskap om Malmö historia och att värna om stadens kulturminnesvård. Ett varmt tack framföres till skriftens författare för deras bidrag. Genom deras insatser har ett nytt kapitel i stadens historia kunnat skrivas.

Kjell Å Modéer
Ordförande
Malmö Fornminnesförening

Jörgen Faxe
Ordförande
Malmö Förskönings- och
Planteringsförening

Malmö. Stadssilhuetten avtecknar sig i månsken från östra vågbrytaren i Yttre hamnen på detta foto från 1890-talet.

Motsättning och samverkan

En inledning av *Kjell Å Modéer*

När vi utgivare diskuterade hur vi bäst skulle kunna hylla hedersledamoten, och den fortfarande flitige kulturhistoriske författaren Einar Bager vid hans förestående 100-årsdag, enades vi om att göra det genom att i en festskrift söka lägga ett nytt perspektiv på Malmö historia, nämligen konfliktperspektivet.

Med denna utgångspunkt ville vi inte bara söka ge en ny bild av Malmö stads historia utan också samtidigt locka fram bidrag från författare, både bland dem som tidigare ingått i Fornminnesföreningens kader av författare, och ur den nya generation av forskare och författare, som i dag ägnar tid och möda åt Malmö historia. Samtidigt såg vi en poäng i att låta den period i Malmö historia, som omspanner Einar Bagers första sekel som malmöit, få en framskjuten position i festskriften. Seklet utgör en av stadens mest dynamiska förändringsperioder, präglad av skilda former av motsättningar och samverkan.

Artiklarna presenteras i ett kronologiskt perspektiv.

Den medeltida stadshistorien representeras av SVEN ROSBORNS social-ekonomiska studie om de sociala motsättningarna mellan fattig och rik i det senmedeltida Malmö. ANDERS REISNERT redogör för 1300-talsriddaren och riksrådet Jens Uffesen Nebs malmöitiska gods innehav samt hans konflikter med kyrkan och kungamakten. Reinsnert visar på att det i 1300-talets Malmö fanns andra sociala grupper utöver borgare, hantverkare och arbetare, nämligen adelsmännen och deras betydelsefulla roll i stadens liv. 1600-talets problem belyses i två artiklar av INGEMAR BILLBERG, som redovisar några krukmakare i 1600-talets Malmö, och HANS ERSGÅRD, som återvänder till Försvenskningstiden och fördjupar sina forskningar om kyrkan och skolan under tiden efter Roskildefreden. ELSEBETH BAGER ger sin reverens för 1700-talets namnkunnige malmöit, poeten och handelsmannen Haqvin Bager, stadsbon som visste allt, också om bönder, och som i samtidiga skrifter dokumenterade sin sakkunskap på jordbrukets område. HELGE ANDERSSON, sedan flera decennier vår mest sakkunnige på Malmös många landsbyar, skildrar i sin uppsats »*Stad kontra landsbygd*» omlandets roll i 1800-talets industrialiseringsprocess, samt den växande stadens imperialism i form av inkorporeringssträvanden. Dessa problem var ett uttryck för de strider och motsättningar samt den dynamik som kontinuerligt varit väsentlig i relationen mellan staden Malmö och dess omland. De socialhistoriska aspekterna på relationen hantverksgesäller och mästare i Malmö beskrev LARS EDGREN i sin doktorsavhandling »*Lärling, gesäll, mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750—1847*» (1987). I den här publicerade uppsatsen »... *klagar, efter ärlagde äsknings penningar* ...» har

han utnyttjat ett allt mer utnyttjat socialhistoriskt material, nämligen det rättsliga källmaterialet. Ur kämnarsrättens domböcker har han funnit ett antal konflikter mellan hantverksgesäller och mästare i 1810- och 1820-talens Malmö.

Motsättningar fanns i 1800-talets Malmö mellan statskyrka och väckelserörelsen. Det sociala grepp som väckelserörelsen hade speglas av vår främste kännare på stadens kyrkohistoria HERMAN SCHLYTER, som i sin uppsats redogör för »*Kyrka och väckelse i Malmö 1820—1920*». Inom kyrkans ram upptogs de sociala frågorna, vilka ju också politiserades av socialisterna. Hagbard Isberg och Anders Svärd är två exempel på malmöpräster, som också verkade som sociala förkämpar under den tid då Malmö växte till en storstad.

De kulturella motsättningarna finns också i det kulturpolitiskt polariserade Malmö. Malmöteaterns eminente kännare RAGNAR GUSTAFSON har i sin uppsats »*De fördömda markattorna*» levandegjort teaterns bildningskamp i Malmö från tidigt 1800-tal fram till den berömda uppsättningen på stadsteatern av La Cage aux Folies 1985—86.

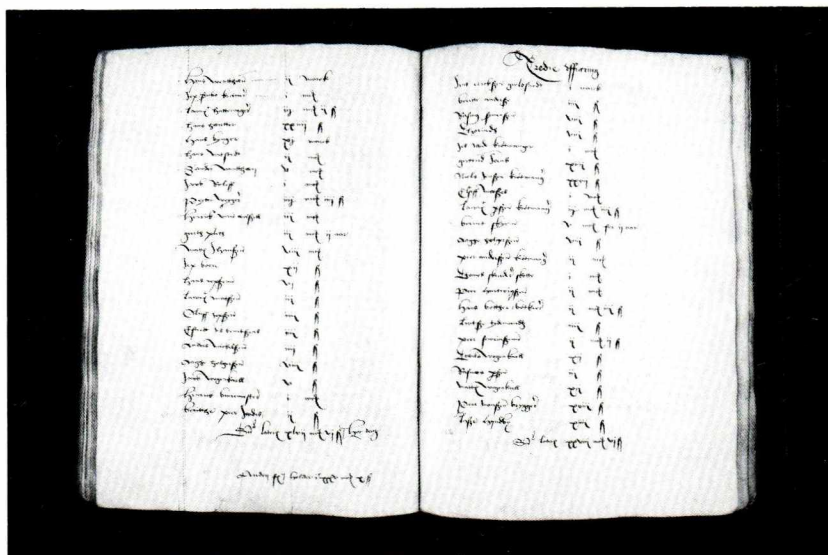
En bärande tanke i det motsättningsperspektiv denna bok vill skildra har varit, att Malmö inom ramen för stadens urbaniserings- och industrialiseringsprocess från 1800-talets slut egentligen skapat och utvecklat en segregationsdimension på Malmö historia. Sådana segregationstendenser finns inom bostadspolitik, men också inom idrotten. HANS JANSTAD har i sin uppsats »*Di Röe mot malmöidrotten*», visat på denna ideologiskt betingade polarisering.

De rättsliga motsättningarna i kampen för egalitetsprincipens devis »Likhet inför lagen» fokuseras i KJELL Å MODÉERS artikel »*Fredrika och Pontus. Om kampen för rättvisa i 1880-talets Malmö*», i vilken två rättsfall hämtade från Rådstugurätten i Malmö visar på allmänhetens och pressens syn på kriminalitetens aktörer i Malmö för ett sekel sedan. Motsättningarna i bostadsmiljöer pekar också TOMAS ROMBERG på i sin uppsats om »*Bostads- och industrimiljöer i Kvarteret Humle*», vilket bland annat innefattar de under senare tid aktuella Sjöbergsska fabrikerna. Polariseringsen på arbetsmarknaden, mellan arbetsgivareföreningen och de centrala fackföreningarna vid tiden för kollektivavtalets genombrott visade sig mycket tydligt i kommunalarbetsstrejken i Malmö 1908. Kommunalarbetarna gick emot arbetarrörelsen, men samtidigt emot ledningen. Om detta berättar TORBJÖRN FOGELBERG i sin uppsats om »*Den proletära rösten*».

Malmöförfattarinnan HERTA WIRÉNS bidrag »*Från fattig-Malmö till välfärdssamhället*» utgör ett belysande exempel — hämtat från det levande livet — på segregation och konfliktperspektiv på Malmö moderna historia. Därigenom avslutas denna hyllningsskrift med en subjektiv skildring och kompletterar de många objektiva beskrivningarna med ämnen ur Malmö historia.

Förhoppningsvis skildrar de sammantaget Malmö dynamiska utveckling, vilken kantas av konfliktfylld dynamik, särskilt markerat i det Malmö Einar Bager under mer än 100 år upplevt.

1. Lyder van Fredens kämnärs-
räkenskapsbok, Malmö stadsarkiv.
Foto förf.

Sven Rosborn

Fattig och rik i senmedeltidens Malmö

En social-ekonomisk studie

Inledning

Det urkundsmaterial som berör det medeltida Malmö ger vid analyser en långt ifrån komplett bild över stadens skiftande bebyggelsestrukturer och sociala bosättningsmönster. Först under 1500-talets mitt nås genom arkivaliska källor en mera yttäckande information om bebyggelsemönstret. Det är emellertid i huvudsak endast fastigheter, vilka ligger under kyrkan, som kan föras tillbaka till århundradets mitt eller tiden strax före, dvs endast ca 1/6 av samtliga gårdar i det senmedeltida Malmö. Den äldsta sammanställningen av altargodsets fastighetsinnehav daterar sig till året 1522. Förteckningen har utförligt bearbetats av Einar Bager.¹ Av i förteckningen uppräknade 149 fastigheter har Einar Bager genom kombinationer med yngre källor lyckats lägesbestämma 85 stycken. Summan motsvarar dock endast ca 10 % av stadens samtliga fastigheter på 1500-talet. Därtill kommer att det i dessa äldre fastighetsbeteckningar ytterst sällan kan utläsas något om fastigheternas beskaffenhet; i huvudsak framgår endast de olika ägarna och jordskyldernas (arrendenas) storlek. Först genom magistratens bevarade fastighetsinventering 1692 erhålles en mera ingående bild över den samlade Malmöbebyggelsens beskaffenhet. I denna relativt sena totalinventering redovisas 766 tomter inom det dåtida Malmö.

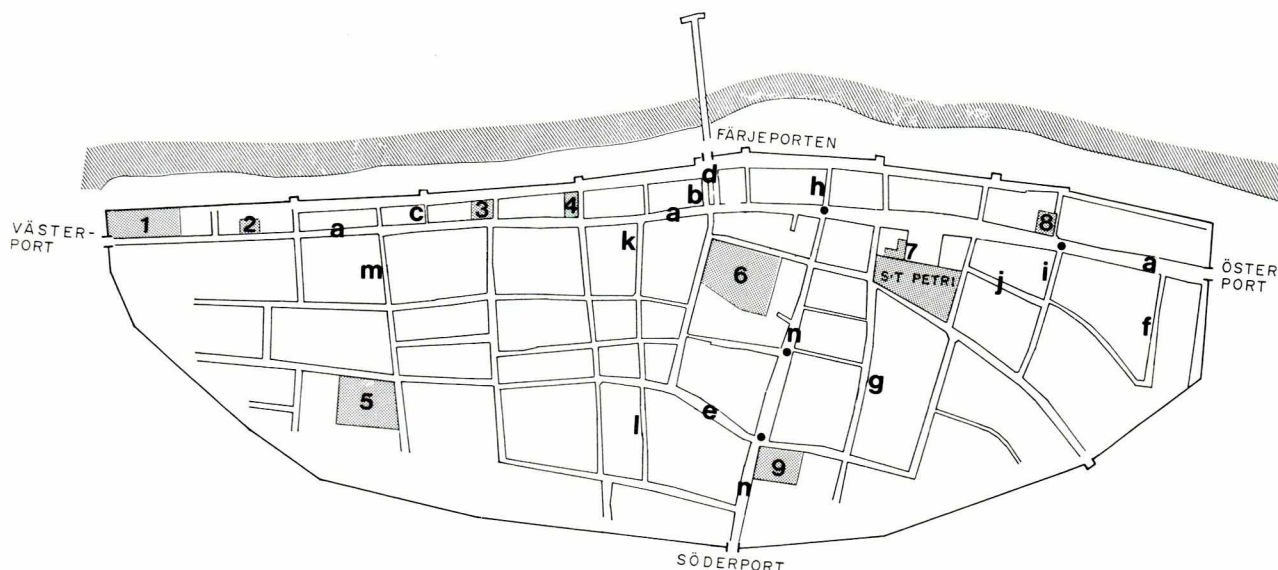
Det Malmöitiska urkundsmaterialet ger således endast en ytterst begränsad bild över senmedeltidens bebyggelsestruktur. I lyckliga fall kan emellertid materialet användas vid enstaka punktbelysningar av speciella tomter och fastigheter långt ned i medeltiden. Här ska dock noteras att de flesta av de genom urkunderna mera kända fastigheterna troligen har varit belägna i sådana områden som räknats som attraktiva, dvs innehaft ett högt tomtvärde. Medelklassens och det sämre lottade folkets bosättningar saknas till stora delar i urkundsmaterialet.

Det arkeologiska materialet kompletterar på åtskilliga punkter de skrivna källorna, inte minst genom det faktum att medeltidsarkeologins stora arkiv, kulturlagren, teoretiskt sett täcker hela det medeltida stadsområdet. Det arkeologiska materialet är dock behäftat med minst lika många brister som fallet är för urkundsmaterialet. Här ska endast nämnas de svårigheter som uppstår vid jämförande analyser av olika grävningsplatser inom en och samma stad. Dessa svårigheter är t.ex. baserade på skiftande kulturlagerdjup, olika bevaringsgrader på materialet, brister p.g.a. att kulturlagren bortschaktats vid äldre källar- och nedgrävningar etc. Härur kommer en av medeltidsarkeologins kanske svåraste frågeställningar: Kan man, med utgångspunkt från enbart utgrävningsmaterialet, erhålla en relevant bild över dåtida sociala och ekonomiska strukturer för olika tomter inom den medeltida staden?²

Medeltidsarkeologin kan givetvis bidra till mycket ny och viktig kunskap om de medeltida stadssamhällena, men urkundsmaterialet ger otvetydigt en mera nyanserad helhetsbild av det dåtida stadslivet. Nedan kommer att presenteras en urkundsanalys, i huvudsak baserad på Malmö äldsta bevarade skattelängder. Dessa täcker åren 1517—1520. För analysens genomförande har utgångshypotesen varit, att de enskilda borgarnas och hantverkarnas skatteförmåga avspeglats i den samhällsstatus som respektive skattebetalare innehaft. Genom att sammankoppla taxeringsvärdena med den genom Einar Baggers forskning numera tämligen så väl kända fastighetsbilden i Malmö, kan vi studera den social-ekonomiska strukturen i det senmedeltida Malmö. För att tala klartext; vi kan se var rik och fattig en gång hade sina bopålar i en av Nordens större städer.

Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper

Bland Malmö stadsarkivs verkliga dyrgripar intar Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper en framträdande plats. Lyder van Freden var under åren 1512—1520 rådman och som sådan utsågs han till kämnär på en treårsperiod mellan åren 1517—1520. Kämnärens huvuduppgift var att kontrollera stadens finanser, bl.a. upptagandet av byskatten dvs stadsskatten. Vid denna tid löpte taxeringsterminerna från påsk till samma tid nästföljande år. De bevarade räkenskaperna är en renskrift av räkenskaper i ursprunglig konceptform; kanske har dessa koncept förts på lösa lappar innan de uppsorterades. Efter pikturen att döma har renskrivningen utförts av Hans Byskriver.³

2. Hänvisningskarta över byggnader och gator, som omtalas i artikeln. De fyra svarta punkterna markerar gränstenar för de två medeltida gatutorgen.

1. Myntergården, nuvarande Malmöhus
2. »Capellgaarden»
3. Franciskanernas äldre kloster
4. Dominikanerkapellet
5. Franciskanernas yngre kloster i nuvarande Kungsparken
6. Heligandsklostret på nuvarande Stortorget
7. Det medeltida rådhuset
8. S:t Gertruds kapell
9. S:t Jörgens kapell
- a. »Den lange Adelgaden»
- b. Dringenbergska gården
- c. Fiskaregatan
- d. Frans Suellsgatan
- e. Skomakaregatan
- f. Humlegatan
- g. Kalendegatan
- h. Kansligatan
- i. Kattsundsgatan
- j. Mårtensgatan
- k. Mäster Johansgatan
- l. Hjulhamnsgratan
- m. Slottsgatan
- n. Södergatan.

Tillvägagångssättet vid skattens erläggande framskymtar i själva räkenskaperna. Vid tiden runt den 22 november 1517 har noterats:

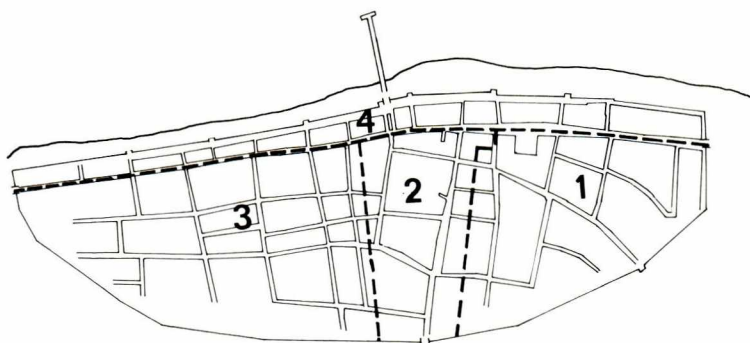
»Item xxviii marck iiij s oc j hwid som fortaerit bleff paa Raadhwszit Till mad och öll ther kiemmeneren och byschriffueren toge byschatten sammen The kalckslagerres kost meth indregnet som stöffte kalch vpaa byes vegne samme tijd
Item ij mck then quinde til lön som maden redde paa raadhwszet».

I början av december 1518 noteras dessa utlägg:

»Item xxvj mck iiij s oc ij pennyng som fortaerit bleff paa Raadhwszet till mad oc öll ther kiemmeneren oc byschriffwerynd saade oc toge byschatthen till sammen, Ther meth indregnet then kost som the iiij swenske fange fortaerede vtj jx dage the saade vtj pwnderen
Item xxiiij s Kestine Trwilsze som maden redde paa Raadhwszet samme tyd
Item iij mck oc v s byschriffwerynn, byswaennene oc kalderynd for the gyng oc indkrawde aff byschatthen som igen stod och panttede».

Slutligen noteras för slutet av året 1519:

»Kosten som fortaerit bleff paa Raadhwszet
Item xxix marck j s oc vj pennyng som fortaerit bleff paa Raadhwszet Till mad oc öll Tha byes kiemmener och byschriffwerynd sade oc sammantoge byschatthen, som var viij vgher
Item xxiiij s Cytsze Seweeryns som maden redde paa Raadhwszit
Item ij mck oc iiij s byschriffweryn oc byswennene for the gyng oc indkraffde aff skatthen som igen stod oc panttede
Item viij s kalderen fick for synd vmage samme tyd».

3. Karta över stadens fyra »fjärringar» enligt Lyder van Fredens uppbördslängder.

Uppenbart har skatten erlagts i slutet av varje år, alltså ej vid samma tidpunkt som för kämnärens redovisningsdatum. Under en relativt lång tidsrymd — upp till åtta veckor — har rådhuset varit öppet för skattebetalarna, varefter stadens tjänstemän begivit sig ut för att kräva in de försumligas skattebelopp. Byskrivaren Hans, stämningsmannen (kalderen) Hans Fynbo och bysvennerna Anders Lawrensen, Peer Nielszen, Peer Jwde och Peer Hanszen har under 2—3 dagar arbetat med denna indrivning. Tidsåtgången kan ungefärligt bestämmas då lönen vid denna tid verkar ha legat mellan 3—6 skilling/dag.

Som en bland de äldsta bevarade skattelängderna i Norden har Lyder van Fredens räkenskaper stort historiskt värde, icke minst då de täcker tre på varandra följande år. Härigenom erbjödes t.ex. en möjlighet till kontroll av vunna resultat, inte minst viktigt när längderna användes i statistisk analys. Räkenskaperna har också vid ett flertal tillfällen i modern tid varit föremål för ingående analyser. Här ska endast nämnas inledningen till L. Ljungbergs utgivning av räkenskaperna år 1960 och L. Tomners arbete i Malmö stads historia II år 1977.⁴ Den senare har, genom att ställa Lyder van Fredens räkenskaper i relation till yngre räkenskaper, erhållit en bild över stadens finansiella utveckling och därmed också den »offentliga sektorns» utveckling under 1500—1600-talen. L. Tomner har också rent statistiskt arbetat med att få fram en bild av befolkningens olika skattegrupperingar. Han har med hjälp av räkenskaperna för åren 1517—1520 uppdelat befolkningen i ett antal skattegrupper samt räknat ut hur många skattebetalare och hur stort skattebelopp varje grupp representerar av den totala summan. Den bild som då erhålles visar, att nära 75 % av skattebetalarna tillhörde den absoluta lågskattegruppen, men att samtidigt denna stora grupp endast svarade för 38 % av hela byskatten. Nästan lika stort belopp erlades av samhällets absoluta högskattegrupp, samtidigt som denna endast utgjorde 10 % av befolkningen.⁵

E. Bager har uppställt ägarelängder för ett stort antal äldre Malmöfastigheter. Speciellt fastigheter som legat under altargodset har, som omtalats ovan, kunnat föras långt ned i dansk tid. År 1961 publicerade

E. Bager Lyder van Fredens uppbördslängd för åren 1519—1520, kompletterad med angivelse av lokaliserade gårdar, vars ägare fanns med i längden. Inte mindre än 75 säkra fastigheter och 19 fastigheter med något osäker placering kunde passas in bland uppbördslängdens 606 skattebetalande borgare. E. Bager kunde på detta sätt påvisa att Lyder van Fredens renskrivna uppbördslängder har uppställts genom en speciellt utstakad gångväg utmed stadens gator.⁶

L. Tomner anger, med utnyttjande av E. Bagers resultat, ett generellt mönster över var de högsta skattebetalarnas bostäder varit belägna. Huvudparten återfinnes utmed »den lange Adelgade» mellan Österport och den Dringenbergska gården, medan endast två av de förmögnare borgarna bodde vid Södergatan.⁷ Lyder van Fredens räkenskaper kan emellertid användas till ytterligare detaljerad analys. Uppbördslistorna är ett värdefullt vetenskapligt instrument vid avläsning av den skiftande social-ekonomiska strukturen inom det senmedeltida Malmö. Författaren ska därför nedan göra ett försök att nansera bilden över denna bebyggelsestruktur i Malmö under 1500-talets första decennier.

Analysmetod

Lyder van Fredens uppbördslista är uppdelad i fyra stadsområden, benämnda »fiäringar». Uppdelningen framgår av kartan. Den första »fiäringen» omfattade området söder om »den lange Adelgade», från Österport fram till Södergatan. Den andra »fiäringen» innefattade också ett område söder om »den lange Adelgade», från Kansligatan—Södergatan i öster till nuvarande Stortorget's västra del — Lilla torg. Denna »fiäring» sträckte sig ända ned till Söderport. Den tredje »fiäringen» befann sig också söder om »den lange Adelgade» och omfattade resten av stadens sydvästra delar. Denna »fiäring» var till ytan den största och är samtidigt den ur analysynpunkt mest svårgripbara. Genom det relativt enkla bostadsbeståndet i stadens sydvästra delar har E. Bager här inte kunnat erhålla exakta uppgifter om de enskilda ägarnas och hyresgästernas fastigheter. Den fjärde »fiäringen» slutligen, omfattade området norr om »den lange Adelgade», från Västerport till Österport.⁸

Vid uppbördsanalysen har författaren utvalt ett flertal »kontrollområden», sammanlagt 37 stycken. Dessa har valts så, att de i möjligaste mån täcker in hela det dåtida stadsområdet. Vägledande vid val av kontrollområden har också givetvis varit att dessa utifrån uppbördslistorna med någorlunda säkerhet kunnat kopplas till kända fastigheter. Exaktheten vid bestämning av kontrollområdenas geografiska begränsningar skiftar, varför de kan indelas i de tre sannolikhetsgrupperna A, B och C:

A. Första och sista fastighetsnumren inom kontrollområdet är kända. De angivna skattebetalarna bör med *mycket stor sannolikhet* ha varit bosatta i kontrollområdet.

B. Första eller sista fastighetsnumret inom kontrollområdet är känt. Strax intill kontrollområdets uppräknade skattebetalare finnes skattebetalare vars fastigheter är kända. De angivna skattebetalarna bör med *stor sannolikhet* ha varit bosatta i kontrollområdet.

C. Endast en fastighet är känd inom kontrollområdet. Genom att i analysen använda sådan känd fastighet, vilken i huvudsak ligger vid mitten av en gata samt dessutom till kontrollgruppen inräkna två eller tre skattebetalare före respektive efter det kända fastighetsnumret, bör en *rimlig sannolikhet* finnas att de angivna skattebetalarna har varit bosatta i det angivna området.

Antalet kontrollområden inom varje grupp blir då följande:

A: 8 stycken

B: 15 stycken

C: 14 stycken

Antalet medtagna skattebetalare inom varje kontrollområde varierar mellan fyra och åtta personer. Genomsnittsmängden är dock fem till sex personer.

Kartan visar de 37 kontrollområdenas geografiska läge. I hela Malmö fanns enligt 1519—1520 års uppbördslista 606 stycken skattebetalare. Dessa erlade tillsammans 9011 skilling dvs. i genomsnitt 14.9 skilling/skattebetalare. De 215 skattebetalarna i de 37 kontrollområdena betalade tillsammans 3912 skilling, dvs. genomsnittet ligger här något högre; på 18.2 skilling/skattebetalare.

Författaren har sökt att inordna de olika kontrollområdenas genomsnittsskatt i fem grupper. Den mellersta gruppens, den dåtida »medelborgarens», minimala respektive maximala gränsvärden har uppställts enligt följande. Det övre gränsvärdet har satts lika med kontrollområdenas högre genomsnittsskatt, dvs 18.2 skilling. Det nedre gränsvärdet har erhållits genom att skillnaden mellan kontrollområdenas genomsnitt (18.2) och det totala genomsnittet (14.9) fråndragits det senare värdet. Härvid erhålles för den nedre gränsen 11.6 skilling. Genomsnittsborgaren skulle alltså med detta sätt att räkna ha erlagt en skatt varierande mellan 11.6—18.2 skilling/år. Jämförelser med kontrollområdenas genomsnittsvärden visar att 13 kontrollområden hamnar under medelgruppen, 15 över och 9 inom medelgruppens gränsvärden. Genom uträkning av genomsnittsvärdet i gruppen över respektive under medelgruppen, har så slutligen gränsvärdena för resten av skattegrupperna fastställts. Dessa blir enligt följande:

Gr. 1: - - - - 6.7 sk.=7 kontrollområden

Gr. 2: 6.8—11.5 sk.=6 kontrollområden

Gr. 3: 11.6—18.2 sk.=9 kontrollområden

Gr. 4: 18.3—30.7 sk.=9 kontrollområden

Gr. 5: 30.8— - - - sk.=6 kontrollområden

På kartan redovisas undersökningens resultat; en grafisk bild över det social-ekonomiska bosättningsmönstret i det tidiga 1500-talets Malmö.

4. Analyskarta, utvisande genomsnittsskatten i de olika kontrollområdena. Markering 5 utgör högsta skattebetalarna. Svarta cirkelar visar borgmästarnas och rådmännens bostäder år 1519.

En grundläggande fråga vid en analys som den här återgivna är, efter vilka principer stadsskatten en gång bestämts. Nutida forskning verkar vara överens om att det måste ha varit fråga om en typ av sköntaxering, men huruvida taxeringen gjorts efter rena inkomstförhållanden, rena förmögenhetsförhållanden eller kanske som en sammanvägning av dessa båda är idag okänt. I och för sig torde detta spela mindre roll vid studier av de social-ekonomiska grupperingarna inom staden. Man borde nämligen kunna förutsätta att högre inkomst givit större förmögenhet och därmed högre samhällsstatus. Viktigare torde vara frågan, huruvida stadens styrande hade en så välutvecklad organisation bakom sig, att de skönsrättsliga taxeringarna med hög sanningshalt motsvarat verkligheten. I detta sammanhang måste man ha i åtanke att det förutom Lyder van Fredens »byscattebog» även funnits en »raadebog» dvs rotebok. I slutet av Lyders »byscattebog» omtalas nämligen att han under sina tre år som kämnär, mottagit fem rote-skatter av rotemästarna, vilkas summor införts i »raadebogen». Staden hade redan år 1506 indelats i tio stycken rotar, ledda av var sin rotemästare.⁹ Då dessa förtroendemän uppenbart haft till uppgift att driva in roteskatten, kan man våga utgå ifrån att det även varit på dessa män som ansvaret för upprättandet av taxeringsvärdena vilat, både vad det gällde rote- och stadsskatten. Genom att uppdelat staden i ett större antal delområden, erhöill man ett system av ansvariga stadstjänare, vilka med sin lokala och personliga anknytning kanske lättare kunnat garantera rättvisa inom taxeringsarbetet.

Sociala grupperingar utmed »den lange Adelgade»

»Den lange Adelgade», dvs våra dagars Västergata, Adelgata och Östergata, har i äldre litteratur ofta utpekats som den viktigaste handelsgatan i det medeltida Malmö. Adelgatan var bredare i området norr om S:t Petri kyrka och det var också här som Malmös äldsta torg fanns. Torget, men också gatans sträckning genom hela den långsträckta staden, från Västerport till Österport, med stranden endast ett stenkast åt norr, har givit gatan dess höga status. Lyder van Fredens räkenskaper ger oss emellertid en utomordentlig möjlighet att mera i detalj studera bosättningsmönstret utmed gatan. Resultatet av undersökningen kommer att ge en klart heterogen bild, åtminstone med avseende på den social-ekonomiska strukturen. Vid redovisningen nedan användes dels kartan över de olika kontrollområdena, dels det specialdiagram som medtagits. Specialdiagrammet redovisar 1519-års uppbörd över de personer som varit bosatta i den 4:e »fiäringen», dvs i området mellan »den lange Adelgade» och stranden, från Västerport till Österport. Ordningsföljden i diagrammet följer helt Lyder van Fredens uppbördslista, med undantag från några smärre avvikelser vilka gäller bosättning nere vid stranden.

I Malmös nordvästra delar bor under 1500-talets början i huvudsak endast stadsinnevånare tillhörande de två lägsta skatteklasserna. Majoriteten tycks ligga strax invid gränsvärdet mellan den lägsta och den näst lägsta klassen. Först öster om Fiskaregatan återfinnes genomsnittsinnevånare jämställda med stadens medelklass. Fiskaregatan som gränslinje är på diagrammet påtagligt markant.

Diagrammet avslöjar också hur bosättningsstrukturen »böljar» utmed »den lange Adelgade». Höga värden noteras t.ex. på numren 6—8, 20—23, 31—32, 44—45 samt på 49—52. De två sista diagramtopparna representerar skattebetalare invid två av de kända strandstredena, nämligen våra dagars Fiskaregata och Lilla Bruksgata. Jämfört med hela bosättningsstrukturen i den 4:e »fiäringen» kan det faktiskt konstateras att höga värden i nästan samtliga kontrollerbara fall överensstämmer med fastigheter i anslutning till befintliga strandstreden. Denna tendens ger intressanta aspekter på det numera tämligen okända medeltida stadsområdet väster om Slottsgatan, mellan denna gata och det medeltida slottet med Västerport. Här försvann bebyggelsen redan under 1600-talet i samband med befästningsarbetena. De forna gatornas sträckningar är således ej längre i detalj kända. Specialdiagrammet uppvisar emellertid tre begränsade områden med högre uppbördstal på sträckan Västerport—Fiskaregatan. Dessa högre värden bör rimligtvis indikera fastigheter i anslutning till numera försvunna strandstreden.

Som framgår av diagrammet, finnes direkt väster om den andra diagramtoppen räknat från Västerport, ett flertal skattebetalare som bebor den s.k. »Capellegaarden», en större fastighet vilken löd under »Simonis et Jude capell». Denna gård kan lokaliseras till området ungefär vid nuvarande Hovrätten, dvs. i närheten av porttornet »Blaa Judens porth» (»Slots port»). Om man således förutsätter att den andra diagramtoppen från Västerport räknat indikerar strandstredet ned

till »Blaa Judens porth» bör »Capellegaarden» ha legat direkt väster om detta strede. Då »Blaa Judens porth» via 1600-talskartor tämligen exakt kan placeras i området väster om nuvarande hovrättsbyggnaden, torde »Capellegaarden» ha legat på den plats där nu fästningskanalen går fram, med en eventuell dragning in på nuvarande bastion Carolus. Med samma utgångsresonemang bör den första diagramtoppen efter Västerport indikera ett strandstrede ned till »Staldgaards port», alltså ett strede som löpt direkt utanför slottets östra gränslinje. Likaså kan den tredje diagramtoppen efter Västerport indikera ett strede ned till stranden där nuvarande Slottsgatan går fram.

Kartan visar att genomsnittsuppbörden för området mellan Lilla Bruksgatan fram till området strax väster om Frans Suellsgatan ligger på ett värde som inordnar skattebetalarna i dåtidens medelklass. Vissa skattebetalare når dock upp över medelklassen. Dessa verkar i huvudsak vara bosatta invid dåvarande strandstredena, nuvarande gatorna Lilla Bruksgatan och Frans Suellsgatan.

Frans Suellsgatan är under medeltiden uppdelad i två olika streden — »thet store» och »thet lille fergestredet» — åtskiljda av en rad med enklare bodar. Under åren 1559—72 försvinner »thet lille fergestredet» och endast »thet store fergestredet» lever kvar. Stredet är ett strandstrede och slutar i norr invid strandmurens »Fergeport». Strax öster om »Fergeporten», lutade upp mot strandmuren, finnes ett flertal enkla bodar. De skattepliktiga innevånarna i denna bodbebyggelse representeras i diagrammet av uppbördsnumren 71—ca 96. Först omkring nummer 97 återger uppbördslängden ånyo skattebetalare utmed »den lange Adelgade».

Öster om Frans Suellsgatan finnes möjligheter att dels genom kontrollområdeskartan, dels genom specialdiagrammet följa bosättningsmönstret längs både »den lange Adelgadens» norra respektive södra sida. Då det föreligger uppenbara statusskillnader mellan norra respektive södra sidan, kommer dessa att beskrivas var för sig. Vi börjar med befolkningen utmed den norra gatusidan.

Mellan Frans Suellsgatan och Kansligatan återfinnes en mycket homogen grupp av stadsinnevånare tillhörande den näst högsta skatteklassen. Denna grupp fortsätter öster om Kansligatan med innevånarna i de s.k. »Skomagareboderne». Dessa bodar låg mitt för »De höje kledeboder», vilka var belägna på gatans södra sida. Uppbördslängdens nummer 116—124, med undantag från nummer 121, utgöres således enbart av skomakare. Strax öster om »Skomagareboderne» synes inträffa något mycket märkligt. De bosattas skattesatser sjunker under medelklassnivån. Vi befinner oss nu vid det medeltida torget, vilket sträckt sig från nuvarande Kansligatan i väster till nuvarande S:t Gertrudsgatan i öster. Utmed gatans norra sida finnes här ett flertal borgare, vars genomsnittliga skattenivå ligger mellan den näst lägsta klassen och medelklassen. Endast vid strandstredet ned till porttornet »Vasker port» samt vid det strandstrede som nu är Prostgatan iakttages högre skattebetalare. Det borde ha varit en självklarhet att förknippa ägarna runt det medeltida torget med stadens mera välbärgade borgare. Så är uppenbart ej fallet. Denna kraftiga minskning i upp-

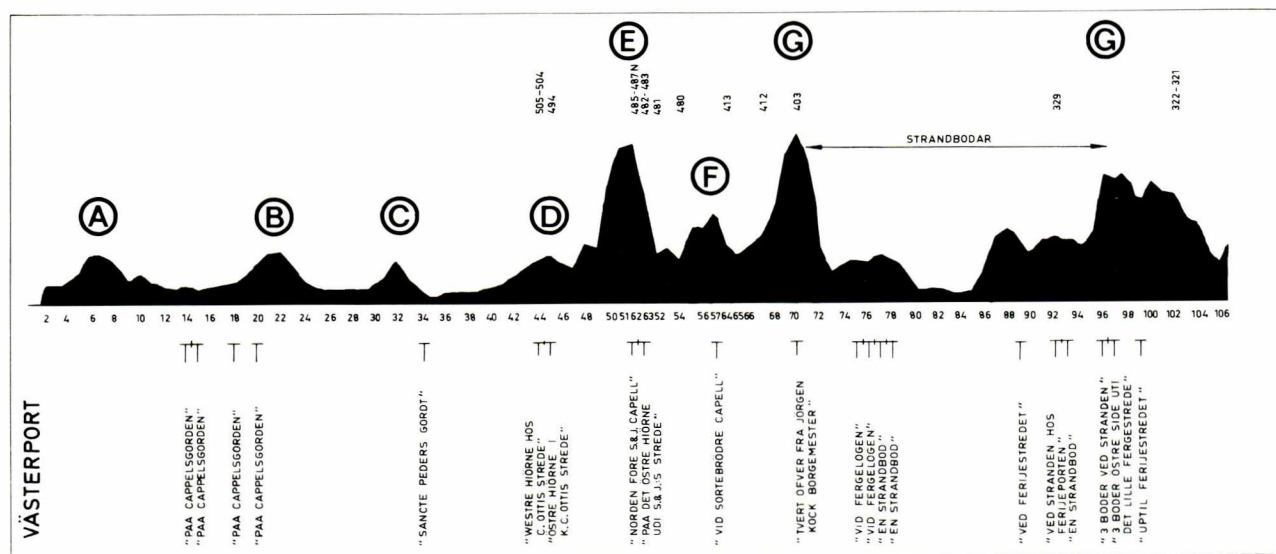
5. Det medeltida huvudtorget sträckte sig från Tunnelns gula hus till höger på bilden vidare österut. Östergatan är än i dag bredare på det område som förr var torggata. Foto förf.

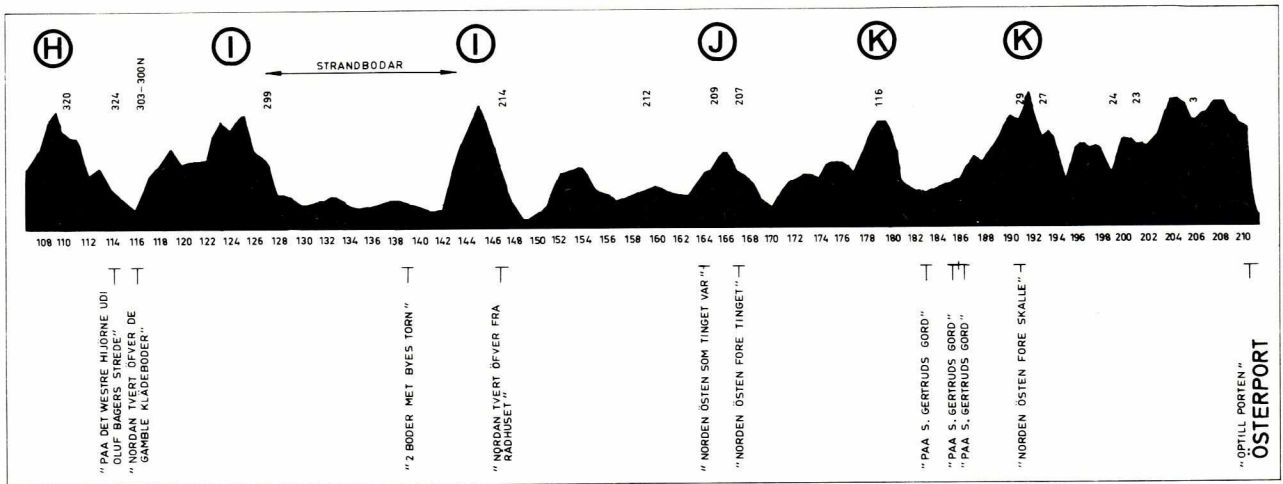
bördens storlek står dessutom i skarp kontrast till bebyggelsemönstret längre österut i staden. Öster om en ungefärlig gränslinje vid nuvarande S:t Gertrudsgatan, alltså direkt efter torget, bebos fastigheterna av allt mera välsituerade borgare. Strax intill Österport återfinnes t.ex. en homogen grupp borgare ur den högsta och näst högsta skatteklassen.

Vändes nu uppmärksamheten mot »den lange Adelgades» södra sida noteras, att det strax öster om nuvarande Mäster Johansgatan börjar en bosättning vars genomsnittsvärde tillhör näst högsta/högsta skatteklassen. Dessa höga värden kan sedan följas hela vägen fram till det medeltida rådhuset norr om S:t Petri kyrka. Öster om rådhuset låg

6. Diagram över skattesatserna för innevånarna i den fjärde »fiäringen», totalt 210 stycken. Siffrorna över diagrammet hänvisar till gamla tomtnumreringen; texterna under till uppgifter från E. Bagers utredning år 1961.

- A: »Staldgaards port»
- B: »Blaa Judens porth»
- C: Slottsgatan
- D: Fiskaregatan
- E: Lilla Brukskgatan
- F: Gråbrödersgatan
- G: Frans Suellsgatan.

7. Fortsättning av diagrammet från fig 6.

H: Kansligatan

I: Bruksgatan, vid vilken »Vasker port» låg

J: Prostgatan

K: S:t Gertrudsgatan.

under medeltiden en öppen plats, vilken sträckte sig från Adelgatan i norr till kyrkogården i söder. Denna öppna plats ingick som en del av det medeltida torget och utgjorde själva tingsplatsen.

Öster om tingsplatsen finner vi ånyo skattebetalare ur de högsta skatteklasserna. Längre österut, i kvarteret Magnus Smek, sjunker emellertid genomsnittsvärdet ner till medelklassens skattebetalare, men redan vid den nuvarande Kattsundsgatan stiger åter värdet. Från denna gata och fram till Österport är gatan kantad med fastigheter, vilka äges av stadens mera välsituerade borgare. Likheten med förhållandena utmed gatans norra sida är i denna östra del slående.

Sammanfattas nu de vunna resultaten över bosättningsmönstret utmed »den lange Adelgade» erhålles följande bild:

Malmös rikaste borgare är i boendehänseende koncentrerade till två

8. Adelgatan mot väster. Här bodde Malmös rikaste borgare. Mellan de två gula husen skymtar Frans Suellsgatan, medeltidens »Store fergestrede». Foto förf.

begränsade områden utmed stadens huvudgata, dels på ömse sidor om gatan från »Fergeporten» österut fram till området vid »Skomagerboderne» och »De höje kledeboder», dels intill Österport, även här på ömse sidor om gatan. Dessa högre »statusområden» förbindes medelst en bosättning av högre status utmed gatans södra sida, men ej på dess norra sida.

Själva torget synes ej ha spelat en direkt avgörande roll för en bosättning av högre skattebetalare. Närheten till huvudportarna Österport samt »Fergeporten» synes däremot ha spelat en stor roll.

Utmed »den lange Adelgade» synes fastigheter invid strandstredena ha varit eftertraktade, varför dessa fastigheter i allmänhet bebos av personer med högre status jämfört med den närmaste omgivningen.

Det nordvästra stadsområdet verkar ha innehaft betydligt lägre status än den övriga bebyggelsen utmed »den lange Adelgade». Speciellt väster om Fiskaregatan sjunker den genomsnittliga uppbördssumman markant. Endast vid förmodade strandstreden finnes här högre skattebetalare, dock ej i samma höga skatteklass som längre österut i staden. Om man sammanslår uppbördssummorna, belyses på ett markant sätt detta analysresultat.

Sträckan mellan Västerport och Österport uppgår till ca 1500 meter. »Fergeporten» är placerad nästan mitt emellan de två portarna. Fiskaregatan bildar i sin tur en 1/4-dels gräns väster om »Fergeporten». Uppbördens storlek för de olika sträckorna blir:

Västerport—Fiskaregat.	289 sk.=10,55 %
Fiskaregat.—Fergeporten	552 sk.=20,15 %
Fergeporten—Österport	1899 sk.=69,30 %

(sk.=skilling)

Uppbörden i staden öster om »Fergeporten» är således vad det gäller 4:e »fiäringen» mer än dubbelt så stor som uppbörden väster om porten. Samtidigt uppgår uppbörden i den västligaste fjärdedelen endast till hälften jämfört med den därpå följande fjärdedelen; således ett klart avtagande i uppbördsstorleken i riktning mot Västerport.

Sociala grupperingar utanför »den lange Adelgade»

Förutom »den lange Adelgade» är det endast två stråk i Malmö som under äldre tid bar tilläggsbeteckningen »gata», nämligen »den syndre Adelgade» samt »Grönegade». »Den syndre Adelgade», våra dagars Södergata, sträckte sig före 1530-talet ända upp till nuvarande Kansligatan, d.v.s. det som nu är Stortorget var vid den tiden bebyggt område. Under ett tidigt skede i Malmös historia låg Söderport invid korsningen Skomakaregatan—Södergatan. Före år 1446 har emellertid porten flyttats längre söderut, till nuvarande Gustav Adolfs torg. År 1519

hade således denna gatusträcka mellan det gamla och det nya portläget utgjort stadsområde i troligtvis endast knappt hundra år. Detta kan vara en förklaring till den tendens i bosättningsmönstret som spåras i den här återgivna analyskartan. Strax intill Söderport bor nämligen år 1519 endast en befolkning motsvarande den näst lägsta skatteklassen. Man får en känsla av att stå inför ett här befintligt förstadsområde, vilket rätt nyligen införlivats med själva staden.

Norr om det äldsta portläget visar kartan högre genomsnittliga skattebetalare än söder om portläget. Utmed gatans östra sida bor i detta norra avsnitt borgare tillhörande dåtidens medelklass. På motsatta, västra sidan finnes samtidigt innevånare med en högre skatteklass. Även utmed nuvarande Skomakaregatan — d.v.s. den gamla förbindelseleden från Söderport till stadens västra delar — finnes ett bosättningsmönster som väl svarar mot »den syndre Adelgade». Längs Skomakaregatans södra sida finnes ett befolkningsgenomsnitt tillhörande medelklassen. Samtidigt kan man vid Skomakaregatan skönja ett betydligt lägre genomsnittsvärde hos innevånarna på den norra sidan; d.v.s. utmed en och samma gata finnes tendenser på olika statusgrupperingar på olika sidor om gatan; jämför med samma förhållande för »den lange Adelgade».

Av kartan framgår att den dominerande bebyggelsen utanför ovan uppräknade gator och streden — d.v.s. delar av »den lange Adelgade», »den syndre Adelgade» samt nuvarande Skomakaregatan — bebos av borgare tillhörande de lägsta eller näst lägsta skatteklasserna. Vid kontrollområdesanalysen har tre områden med i huvudsak genomsnittliga skattebetalare strax under medelklassen kunnat påvisas. Detta gäller Humlegatan i öster, Mårtensgatan vid S:t Petri kyrka och Hjulhamnsgatan. Närheten till områden med välsituerade borgare har här säkert spelat in. Hjulhamnsgatan gränsar i söder till Per Veijersgatan vilken bebos av de lägsta skattebetalarna. Troligen bör därför Hjulhamnsgatan ha attraherats av förhållandena utmed Skomakaregatan i norr. I fastigheten g:a nr 696, vid västra delen av Skomakaregatan, sitter t.ex. Seweryn Jwde med noterade 18 skilling i byskatt, d.v.s. en summa på gränsen mellan medelklassen och näst högsta skatteklassen.

Det kan tyckas anmärkningsvärt att Kalendegatan uppvisar en befolkning ur den lägsta skatteklassen. Det är ju utmed detta »strede» som man i det skriftliga källmaterialet påträffar flera av adelns s.k. »sögningegårdar». Tage Krabbe, Jörgen Thidemand till Hagelöse, Sophia Brahe, Henrich Bilde till Monstrup, Holger Ulfstand, Claus Podebusk och Olof Stigsön Krognos är kända adelsnamn som förknippas till området invid Kalendegatan.¹⁰ Bilden är dock något felvisande, då adeln ej erlade byskatt. Det framgår emellertid klart och tydligt att ett av de mera utpräglade »adelsområdena» i Malmö under senmedeltiden låg i ett stadsområde som — sett ur borgaresynpunkt — ej verkar ha haft särskilt hög status. Givetvis fanns det också enskilda adelsmannafastigheter vilka låg i betydligt attraktivare borgareområden. Exempel härpå är Thage Ottesens »sögningegård» invid Österport, belagt som adelsgoods från åtminstone 1530-talet.¹¹

9. Östergatan mot öster. Här bodde Malmös rikaste borgare. I bakgrunden skymtar Drottningtorget på vars plats Österport låg. Foto förf.

Bosättningsmönstret bland stadens styrande

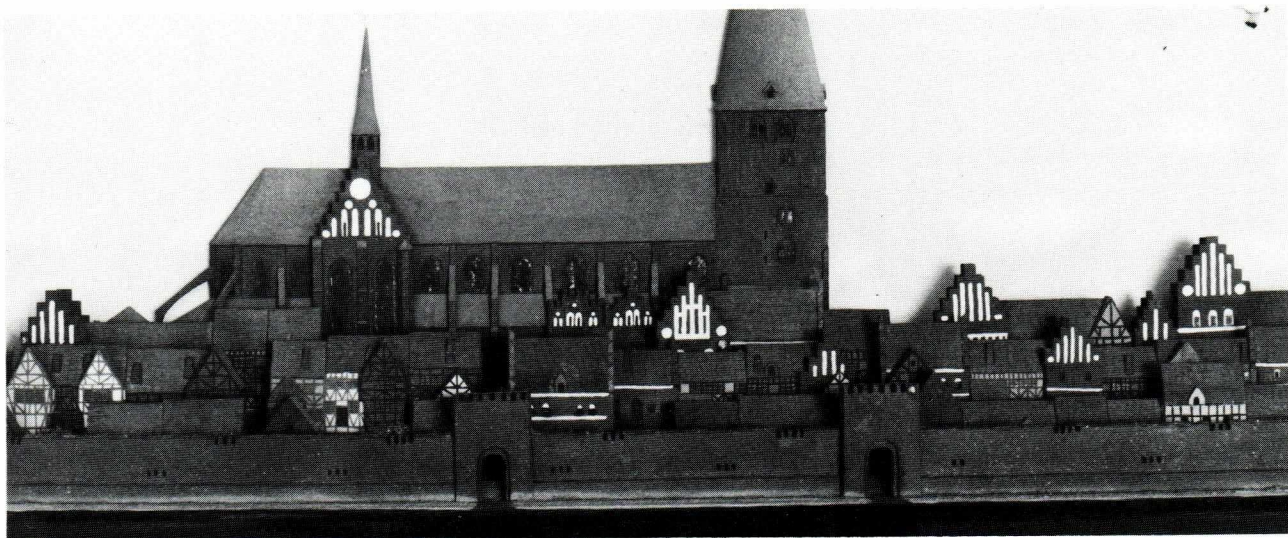
I Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper saknas skatteuppgifter för borgmästare och rådmän, helt enkelt därför att dessa hade förmånen att vara befriade från skatt. Ursprungligen fanns ej denna förmånliga inställning till stadssamhällets främste. Ännu år 1415 stadgas t.ex. i stadens privilegiebrev att skatt även skulle utkrävas av rådmän. I Köpenhamns stadsrätt år 1443 och i Malmö privilegiebrev av år 1487 bestämde emellertid kungen att borgmästare och rådmän skulle sitta obeskattade. Ursprungligen har säkert denna skattebefrielse endast omfattat den årliga skatt staden hade att erlagga direkt till kungen. Det blev emellertid snart så, att skattebefrielsen blev allmängiltig på alla områden.¹²

Då borgmästare och råd i regel tillhörde de mest välsituerade i staden är det av intresse — i relation till ovan gjorda analys över den sociala strukturen — att söka klargöra var i staden de styrande bodde. Härigenom bör rimligtvis kunna erhållas en viss kontroll över de resultat som analysen lett fram till. Ligger de styrandes bostäder i de områden som enligt analysen innefattade den högre »statusnivån» i dåtida Malmö?

För hjälp vid framtagande av uppgifter rörande de styrandes bostäder år 1519 ber författaren att få tacka E. Bager. Visserligen har redan A. U. Isberg s:r i slutet av 1800-talet nedtecknat en hel del uppgifter av detta slag, men denna äldre lista är ej komplett.¹³ En viss osäkerhet — om än ytterst ringa — bör dock noteras för det nedan framlagda materialet. Det är ej helt säkert att stadens män bott i de uppräknade fastigheterna; kanske har man ägt men hyrt ut dessa till andra personer.

Den främste bland borgmästarna år 1519 var Hans Michelsen. Han blev troligen redan år 1507 borgmästare, i varje fall innehade han

11. Modellen av 1520-talets Malmö. Parti av stadsområdet vid nuvarande Slottsgatan mot Malmöhus. Låga korsvirkeshus vittnar om att här bodde fattiga innervånare.

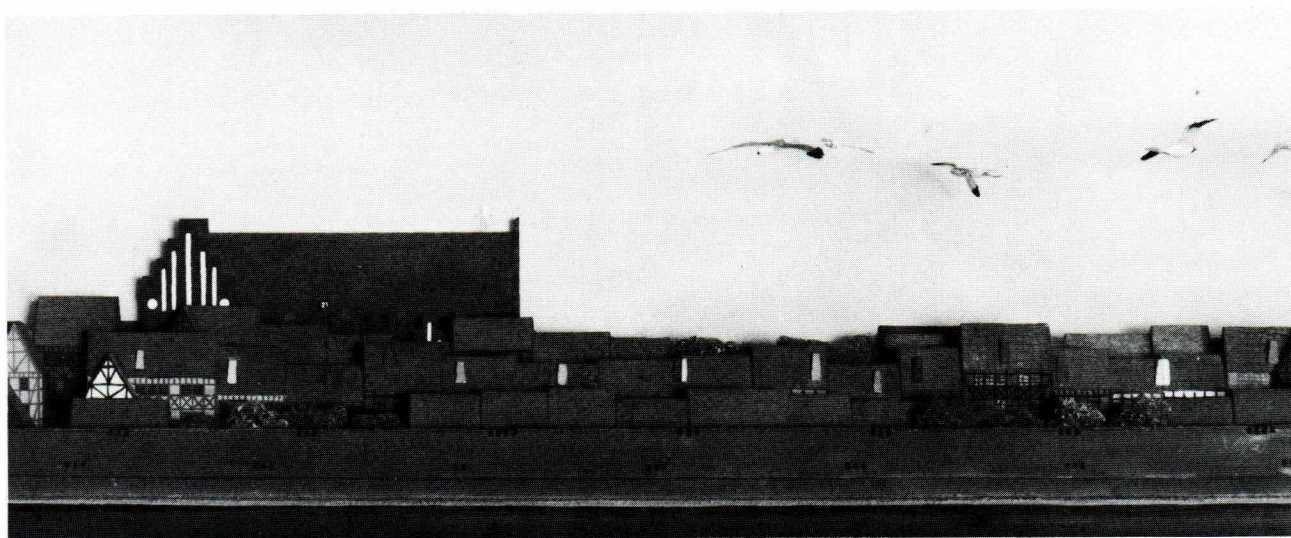

10. Foto av modell av Malmö på 1520-talet. Staden ses från havet. Bakom strandmuren ligger bostadshusen. De många tegelhusen vid Adelgatan invid S:t Petri kyrka vittnar om rika ägare. Foto Lena Wilhelmsson, Malmö museer.

denna syssla två år senare.¹⁴ Perioden mellan åren 1517—1523 kan utan tvekan räknas som Hans Michelsens storhetstid. Han satt då som en av Christian II:s förnämsta rådgivare med direkt kontakt till danska riksledningen. Vid kungens flykt följde Malmöborgmästaren sin herre. Efter flykten beslagtogs borgmästarens jordagods i Malmö. Ur handlingarna kan följande uppgifter hämtas om borgmästarens forna bostad:

»en gaard ved graabrödrekloster, som Hans Michelsen iboede 800 mark — synden tegelgaardts strede, som löber norden for graabrödre, westen Sancti Knudts gaard oc östen oc norden for Hans Kaacks öde jorder»¹⁵

Hans Michelsen bodde således i stadens sydvästra hörn, långt från både torget och större gator. Han bör emellertid ha förberett sin flyttning till det nybyggda tegelpalatset i tre våningar — »Krono-

magasinet» — invid Adelgatan. Denna byggnad, närmast att karakterisera som en herrgårdsbyggnad i staden, omtalas efter flykten som »det nye stenhush». ¹⁶ I ovan gjorda analys överensstämmer byggnadens läge med bosättningsområde för borgare ur högsta statusnivån. Helt oförklarligt synes emellertid läget vara för bostaden i vilken Hans Michelsen bidade sin tid under nybyggets gång. I analysen visar detta sydvästra stadsområde den absolut lägsta sociala graderingen. Detta förhållande torde ej vara uppkommet genom ett analysfel. Även under följande århundrade kan en simpel bebyggelse dokumenteras i detta stadshörn. Vid nedrivande av bebyggelsen i stadsdelens västra område på 1660-talet, noteras bl.a. att det var här stadens bödel bodde. ¹⁷ Hur ska man överhuvudtaget kunna förklara att en av Danmarks mest inflytelserika män under sin glansperiod här hade sin bostad? Allmänt måste ju anses att nära kontakt med handelscentrat varit en förutsättning för en borgares dåtida välstånd. Hade Hans Michelsen kanske i sin hand andra affärsförbindelser än de man vanligen sammanknippar dåtida borgare med?

Stadens två övriga borgmästare vid denna tid var Jacob Nickelsen och Jep Nielsen. Jacob Nickelsens tegelhus från år 1519 är alltså bevarat (g:a nr 353 ö, kv Svanen). Huset låg i det närmaste granne med Hans Michelsens nybygge. Jep Nielsens bostad låg utmed »den lange Adelgadens» södra sida i närheten av Österport (g:a nr 35, kv Carolus). På denna plats reser sig i dag Caroli kyrka. I analysen har även detta område högsta statusgradering.

Av de 10 rådmännen är det endast en, vars bostad år 1519 ej är känd, nämligen Anders Ifversen. Av de övriga bor sju stycken utmed »den lange Adelgade», från öster räknat:

Morten Lauritzen (g:a nr 6, kv Humle)
Hans Jensen (g:a nr 117, kv Fersen)
Peder Ibsen Guldsmid (g:a nr 348, kv Svanen)
Morten Jensen Kremer (g:a nr 347, kv Svanen)
Peder Nielsen Harcke (g:a nr 343, kv Residenset)
Hans Jensen Schriffuer (g:a nr 316, kv Skvalperup)
Peder Anderssen (gård öster om »Capellgaarden»)

De två återstående rådmännen, Lyder van Freden och Ditlöff Henriksen, hade sina bopålar nere i Kalendegatan (g:a nr 290, kv Claus Mortensen) respektive i Larohegatan (g:a nr 621, kv Stjärnan). Som framgår av kartan stämmer dessa myndighetspersoners bostäder tämligen väl med de områden som i analysen framträtt som attraktiva för rikare borgare.

NOTER

1. E. Bager: 1522 års förteckning på Malmögårdar. Malmö fornminnesförenings årsskrift 1957.
2. S. Rosborn: Malmö. Den medeltida staden och dess omland. Göteborg 1984.
3. L. Ljungberg: Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper för Malmö. Malmö 1960.
4. L. Ljungberg: a.a. 1960 samt L. Tomner: Stadens historia 1500—1658. Malmö stads historia del II. Malmö 1977.
5. L. Tomner: a.a. 1977.
6. E. Bager: Malmö adresskalender år 1519. Malmö fornminnesförenings årsskrift 1961.
7. L. Tomner: a.a. 1977.
8. E. Bager: a.a. 1961.
9. Malmö stadsbog 1506.
10. Kanc. brev. 28/7 1579.
11. S. Rosborn: Glimtar från ett svunnet Malmö. Malmö 1981.
12. L. Tomner: a.a. 1977.
13. A. U. Isberg s:r: Bidrag till Malmö stads historia IIa. Malmö 1897.
14. A. U. Isberg s:r: a.a. 1897.
15. Danske Magazin 3R: 1: 238—246.
16. Se not 15.
17. S. Rosborn: En rackare till nattaman. Malmö 1979.

12. Jens Uffesen Neb. Sigillaavbildningar efter H. Petersen: Danske adelige sigiller . . .

Anders Reisnert

Jens Uffesen Neb

— en malmöitisk riddare i början av 1300-talet

Inledning

När man forskar i en stads historia kommer man förr eller senare till det stadiet, då man på allvar börjar intressera sig för de enskilda personerna som agerat på gator och torg. Möjligheterna att studera dessa enskilda människoöden minskar ju längre tillbaka i tiden vi rör oss. När vi kommer så långt tillbaka som medeltiden är det endast mäktiga individer med ekonomisk, militär och politisk makt där ett omfattande skriftligt material gör det möjligt att följa en person genom olika händelseutvecklingar.

För nedanstående framställning har jag valt att följa riddaren och riksrådet Jens Uffesen Neb. Hans anknytning till staden kan vid en första anblick tyckas vag men en genomgång av hela det skriftliga materialet rörande denna person visar att han varit en av de intressantaste invånarna i staden under 1300-talets första del.

1. Jens Uffesens personhistoria

Den skånsk-själländska släkten Neb var en av de mäktigaste och mest ansedda släkterna under andra halvan av 1200-talet och den första halvan av 1300-talet. Stamfadern räknas som Nils NN gift med en grevinna av Gleichen.¹ Under medeltiden var det vanligt att männen försökte höja sin sociala nivå genom att gifta sig med kvinnor ur förnämre familjer. Därmed höjdes också de gemensamma barnens status. Deras son Uffe Nilsen tillhör de främsta stormännen i riket och benämns Drots år 1268. Drots var rikets förnämsta världsliga ämbete och var med en personlig ed knuten till kungamakten. Detta ämbete innehade Uffe Nielsen till 1284 med ett kort uppehåll under 1280-talets början. År 1277 är han befälhavare över de danska styrkor som slår tillbaka den svenske konungen Magnus Birgeron, kallad Ladulås, anfall mot Skåne. Han var till sin död 1293 en betrodd man som även vidimerar kungliga brev under perioder, som han inte innehade Drots-ämbetet. Han efterlämnar tre söner och en dotter där andra sonen Jens Uffesen kom att bli den som axlade faderns politiska mantel. Han ärvde främst gods östansunds, i Skåne och på Bornholm.² Jens Uffesen nämns första gången på våren 1299 och är då riddare, en värdighet som krävde en viss mognad. Det är inte orimligt att, med bakgrund av de politiska omständigheter han senare är med om, antaga att han då varit i 25—30-års åldern. Han kom att tjäna under tre danska kungar och en svensk samt under holsteinska grevar. Perioden präglades av ständiga konflikter, förödande krig och av en inre upplösning som nära kom att utplåna den danska nationen.

Första gången vi möter Jens Uffesen i de skriftliga dokumenten är vi mitt uppe i de dramatiska förhandlingarna mellan kungen Erik Menved och ärkebiskopen Jens Grand. Den 4 mars 1299 utställer Erik Menved ett lejdebrev så att ärkebiskopen skall kunna komma till Köpenhamn för förhandlingar. Om ärkebiskopen dräps, lemlästas eller blir utsatt för grova kroppsliga kränkningar skall 30 riddare, varav en är Jens Uffesen, draga till Odense och stanna där tills kungen och kyrkan förlikats.³

Jens Grand hade all anledning att vara misstänksam mot Erik Menved. Han hade tidigare blivit anklagad för förräderi och samröre med »de fredlösa». Denna grupp ansågs ligga bakom mordet på kung Erik Glipping i Findrups lada utanför Viborg. »Kungamördarna» tillhörde stormannaklassens översta skikt och utgjorde ett reellt hot mot kungamakten. De hade fått en fristad i Norge och opererade militärt mot danskt territorium från baser i Halland, Bohuslän och ön Hjelm utanför Jyllands kust.

För det påstådda samröret med de fredlösa arresterades Jens Grand och fördes, på ett förnedrande sätt, fången till Söborgs slott på Själland där han kastades i fängelsehålan i tornet. Här fick han ligga i 36 veckor på vatten och bröd och blev mycket illa behandlad. Han lyckades slutligen fly till sin egen borg, Hammershus på Bornholm. Efter en lång politisk strid tvingas Jens Grand slutligen avträda sitt ärkebiskopliga ämbete och dör efter flera olika tillflyktsorter 1318 hos påven Clemens V i Avignon. Han var då fysiskt knäckt av den hårda fängelsevistelsen i Söborgs fångkällare, men hans tro på den kanoniska rätten var obruten.⁴

I denna, för tiden oerhört väsentliga, strid mellan kyrkan och kungamakten tar Jens Uffesen klar och aktiv ställning för den senare.

År 1302 är han en av ett stort antal riddare och väpnare som går i god för att Erik Menved skulle betala 15.000 mark i vendiska mynt till herr Nicolaus av Rostock för dennes skuld till staden.⁵ Detta var ett led i Erik Menveds expansionspolitik på nordtyskt och slaviskt område som fördes med diplomati, ekonomiska påtryckningar och krig. Erik Menved drog härvid på sig enorma kostnader som gjorde Danmark bankrutt.

Året efter, 1303, förlikar sig Erik Menved med kyrkan och Jens Grand tvingas lämna sitt ämbete. I förlikningen ingår att kyrkan skall få Rönnestad och Rønne härad på Bornholm.⁶ Detta innebar att Lunda-kyrkan blev ensam herre till Bornholm där den tidigare innehade 3/4 av ön. Det är dock i högsta grad tvivelaktigt om kungen hade någon rätt att avträda området. Rønne härad ägdes nämligen av Jens Uffesen som fått det i arv efter fadern, drotsen Uffe Nilsen. Denne hade i sin tur köpt häradet från furst Wizlaw II av Rügen.

Kyrkan betraktade, trots Jens Uffesens uppenbara rätt till området, Rønne härad, som en del av ärkebiskopens besittningar. Jens Uffesen skjuts helt till sidan.⁷

År 1309 företog Erik Menved sitt tredje krigståg mot Sverige. Den danska adeln var i gängse ordning inkallad till krigstjänsten och var denna gång understödd av en kontingent tyska trupper under Henrik

av Mecklenburgs befäl. De danska militärstyrkorna var överlägsna de svenska och danskarna nådde utan nämnvärt motstånd Nyköpings slott och man påbörjade belägringen. Efter ca 13 veckor utbröt myteri bland den jylländska adeln och dessa lämnade Nyköping. Till myteristerna slöt sig även Jens Uffesen och dennes broder Niels Uffesen.⁸ Erik Menved blev tvungen att retirera med sina återstående styrkor. Det är troligt att Jens Uffesen fortfarande haft förlusten av Rønne härad i gott minne och därför slutit sig till de upproriska herremännen.

Sex år senare, 1314, förlikar sig Jens Uffesen med kungen och lovar att nedbryta sitt hus i Helsingör och överlåta viss arvsrätt till kungen.⁹

Några år senare, 1318, sigillerar Jens Uffesen förbundet mellan de fängslade svenska hertigarna Erik och Valdemars hustrur och hertig Kristoffer och nämns då bland Kristoffers rådgivare.¹⁰ De svenska hertigarna hade fängslats vid Nyköpings gästabad 1317 av kung Birger. Erik Menved tycks ha bistått honom i denna affär. Kristoffer som var bror till Erik Menved hade vid denna tidpunkt brutit med kungamakten och stod i öppen konflikt med sin broder.¹¹ År 1319 avlider Erik Menved och 1320 sigillerar Jens Uffesen Kristoffer den II:s handfästning i samband med dennes konungautnämning. Han tycks nu definitivt vara en etablerad medlem av rikets råd.¹² Samma år är han tillsammans med 10 andra riddare ur rikets råd i Naestved och går där i borgen för att kung Christopher skall hålla Kalmaröverenskommelsen från 1318 med de båda svenska hertiginnorna.¹³ Dessa har hunnit bli änkor sedan deras män svultit ihjäl i fängelsehållorna på Nyköpingshus.

Under de kommande åren kan vi följa Jens Uffesen som medlem av riksrådet och sigillant av olika kungliga brev. Han är bland annat med då Jylland bortskänkes som ärftligt fanlän till greve Gerhard av Holstein.¹⁴

Den danska ekonomin faller allt mera samman och kung Christopher förpantar bort allt större delar av det danska riket för att få ekonomiska medel för sin politik. Hans marsk, Ludvig Albrechtsen, för en självständig politik och lyckas 1326 att avsätta Christopher II för att han brutit sin handfästning från 1320 och han tvingas i landsflykt.¹⁵

Jens Uffesen knyts till marsk Ludvig Albrechtsen. Som ny kung efter Christopher II väljs Valdemar den III som vid denna tidpunkt endast är ett barn. I praktiken innebär detta att innehavarna till de olika pantlänerna, främst grev Johan av Plön, greve Gerhard av Holstein och marsken Ludvig Albrechtsen samt hertig Porse av Halland kunde styra sina län efter eget gottfinnande.

Under 1320-talet kan vi också följa en del av Jens Uffesens privata godstransaktioner. Han köper huvudgården Kvanlöse på Själland med Igelöse, Brofelde och Glumsö byar av Eggert Godskalksen. Glumsö skänker han eller mageskiftar med Sorö kloster på Själland.¹⁶

År 1326 sluter han en förlikning på marsk Ludvig Albrechtsens vägnar med ärkebiskop Karl (kallad den röde) av Lund angående Rønne härad på Bornholm.¹⁷ Häradet hade som tidigare nämnts frantagits Jens Uffesen av Erik Menved. Nu börjar Jens Uffesen åter göra sin rätt gällande vilket tyder på att hans maktsfär utökats så att han åter vågar taga upp kampen mot kyrkan.

Kung Valdemar III hade ständiga penningbekymmer till följd av kronans dåliga ekonomi och finansernas sammanbrott under Erik Menved och Christopher II:s regering. Detta tvingade honom att åter låna upp betydande penningssummor. Jens Uffesen är med som sigillvittne då den unge kung Valdemar pantsätter landområden på Själland för 1000 mark lybskt silver och på detta vis ytterligare reducerar sitt landområde.¹⁸

Det låg ursprungligen i stormännens intresse att försvaga kungamakten och själv öka sina landområden på kungens bekostnad. Men det stora tyska pantinnehavet kom att verka menligt på de lokala stormännens inflytande och för danska riket som helhet innebar det en nästan total upplösning.

I oktober 1327 äger ett möte rum på Helsingborgs slott där marsken och riksrådet bland annat dömer i den långa konflikten mellan kyrkan och Jens Uffesen angående Rønne härad på Bornholm. Jens Uffesen visar här sin starka maktsställning och rikets råd, som han själv är medlem av, tilldömer honom Rønne härad och Rønne köpstad. I kompensation får kyrkan i stället Vemmenhögs härad av kronan.¹⁹

Fem dagar senare, den 24 oktober, säljer Jens Uffesen Rønne härad och köpstad till kyrkan för 1000 mark och får dessutom Värlinge län och Slettetorp i Skåne samt Tystofte på Själland under sin livstid.²⁰

Kyrkan hade efter Erik Menveds dom år 1303 i praktiken innehaft Rønne härad som skadestånd för förbrytelser som konungamakten åsamkat den, men måste nu återköpa häradet igen. En manöver som ur Jens Uffesens synpunkt får anses som mycket lyckad. Möjligheten för honom att hävda en maktsposition på Bornholm gentemot kyrkan får i längden betraktas som ganska liten. Istället får han andra gods-egendomar och ett mycket stort kontant belopp.

Den 3 februari 1328 är Jens Uffesen tingsvittne och edgångsman vid Själland landsting i Ringsted. Erik Valdemarson, son till den svenske kungen Valdemar, försöker göra sin arvsrätt gällande till gods som donerats till S:ta Agneta kloster i Roskilde men misslyckas med att få arvet konfirmerat.²¹

Den 1 maj följer Jens Uffesen och andra medlemmar av riksrådet Valdemar III till Stralsund och deltar där i förhandlingarna med staden Greifswald.²² Vid detta tillfälle är han också en av de riddare som lovar att för marsk Ludvig Albrechtsens räkning begära att de kostnader som borgarna i Stralsund, Greifswald, Anklam och Demmin haft i det senaste kriget skulle täckas av Valdemar III.²³

I november samma år befinner sig Jens Uffesen i Roskilde och får sitt köp av Kvanlöse huvudgård med byarna Igelsö, Brofelde och Glumsö bekräftat.

På sommaren 1329 sigillerar han en gåva, Avengård, till S:ta Agneta kloster i Roskilde som riddaren och riksrådet Peder Grubbe skänker i samband med att hans dotter blir intagen som nunna vid klostret.²⁴

I september samma år är Jens Uffesen åter på Helsingborgs slott då greve Johan av Holstein tar änkan och barnen efter den nyligen avlidne marsken Ludvig Albrechtsen under sitt beskydd. Greven lovar

också att betala den förre marskens skulder till Jens Uffesen och andra gäldenärer.²⁵

Den 25 mars 1330 får vi ytterligare en inblick i Jens Uffesens privata affärer. Han lånar vid detta tillfälle ut 120 mark rent silver till riddaren Sakse Pedersen (Ullsax).²⁶

Som tidigare nämnts styrs nu det danska riket av de tyska grevarna. Dessa delar upp sina danska domäner i underpanter och tyska hövitsmän placeras på borgarna som för en skoningslös utsugningspolitik mot sina danska undersåtar. I Skåne tröttnar allmogen och stormännen på sina nya herrar och ett väpnat uppror utbryter. Enligt en dansk krönika dräps 300 holsteinare i Lunds domkyrka och runt om i Skåne stiger röken från deras brinnande borgar. I detta läget erbjuder skåningarna eller snarare de skånska stormännen kung Magnus Eriksson av Sverige överheten över Skåneland.²⁷

Den 4 november 1332 i Helsingborg övertar kung Magnus greve Gerhards och greve Johans pant i Skåne för 34.000 mark silver. Betalningen delas upp i terminer med olika betalningsmottagare. Jens Uffesen skall mottaga 5000 mark av vilka han själv får behålla 70 mark.²⁸

Det anses att ärkebiskop Karl den röde var initiativtagare till hela affären men även Jens Uffesen har spelat en framträdande roll och det är troligt att han var representant för de skånska stormännen när han sigillerar brevet.²⁹ Som tack får han övertaga riddaren Eske Brokdorfs borg Lindholmen med Oxie och Skytts häradar som län.³⁰

Ett år senare befinner sig Jens Uffesen på Magnus Erikssons borg Skällvik och sigillerar där en överenskommelse mellan kung Magnus och förre marsken Ludvig Albrechtsens änka, fru Else Pedersdatter där kungen lovar henne viss gottgörelse för hennes avdöde mans gods-innehav och fordringar i Skåne.³¹

År 1334 köper han andra halvan av Kvanlöse godset av Mogens Bentsen. Som brevbevittnare förekommer kung Magnus och den svenske stormannen Ulf Abiörnson.³² Jens Uffesens förhållande till sin nye kung tycks vara utmärkt. Kungen har kanske också delvis Jens Uffesen att tacka för att han nu är Skånes överhuvud.

Jens Uffesen pantsätter strax före inlösningen av sista delen av Kvanlösegodset en godsegendom till Niels Hack, sin svärson. Det rör sig om hela byn Kärrstorp, 8 gårdar i Hyllie i Oxie härad, 24 gårdar i Tostarp i Norra Åsbo härad, Stenhusgården i Malmö samt en gård i Övre Malmö. För detta får Jens Uffesen 300 mark lödigt silver. Brevet bevittnas av ärkebiskop Karl av Lund och skall även godkännas av kung Magnus.³³ 1338 utökar han sitt gods genom att arrendera Källby gods och egendom med Källbymölla av Bosjö kloster.³⁴

Året efter, den förste oktober 1339, kallades Jens Uffesen till Helsingborg. Utanför borgen satt kung Magnus och höll rättarting med honom för förbrytelser mot konungen och dennes undersåtar. Han tvingas att på ett ytterst förödmjukande sätt begära nåd hos konungen och till honom avträda Lindholmens slott med Oxie och Skytts häradar var-efter borgen skall rivas, palissadernas plankverk drags upp och vallgravarna igenfyllas. Det framgår inte ur det bevarade urkunds-materialet på vad sätt han förbrutit sig mot konungen men det hela

13. Nils Hack till Hyby.

måste vara ytterst allvarligt och han får nåd tack vare förhandlingar mellan kungen och Jens Uffesens mäktiga fränder och vänner.³⁵ En vecka senare skall ett nytt rättarting hållas utanför Malmö där Jens Uffesen förpliktigar sig att överlämna alla egendomsbrev och övriga handlingar som berör Lindholmen.³⁶ Anledningen till att konungen till nästa rättarting valde Malmö är troligen den nära förbindelsen som Jens Uffesen hade med staden. Det var viktigt att förnedra den tidigare så mäktige riddaren inför hans underlydande så att alla skulle förstå att hans makt var bruten.

Vid rättartinget i Helsingborg blir Jens Uffesen också fråntagen arrendet på Källbygodset som han nyligen skaffat sig.³⁷

År 1340 förekommer två handlingar som gäller betalandet av skulder till domkyrkan i Lund. Han ersätter domkyrkan med 25 mark för en tomt han köpt söder om sin egen gård i Lund som kallas Valtersbad. Det andra brevet gäller 6 packar med purpurfärgat tyg som Jens Uffesen lånat av domkyrkans byggnadsfond.³⁸

Ännu en handling daterad till 1340 berör Jens Uffesen. Det är ett svarsbrev på ett av konung Magnus tidigare sänt brev till biskop Håkan av Bergen i Norge och där denne gläds åt nyheten att Jens Uffesen har förlikat sig med kungen och överlämnat »huset» (dvs Lindholmens slott) och åter är i kunglig nåd.³⁹

Detta är sista gången som Jens Uffesen omnämns som levande och vintern 1343 omnämns hans arvingar och då är Jens Uffesen troligen död.⁴⁰ Om han var i 25-årsåldern första gången vi möter honom i handlingarna 1294 bör han vid sin död varit ca 70 år, en i medeltida sammanhang anmärkningsvärt hög ålder.

Om Jens Uffesens liv vet vi vidare att han varit gift två gånger. Den första hustruns namn känner vi inte, men vi vet att hon hade två döttrar med Jens, som uppnådde vuxen ålder. Från hans andra äktenskap med Silje, hennes släktförhållande är i övrigt okända, känner vi inga barn. Änkan Silje överlevde Jens och gifte senare om sig med riddaren Peder Falk.

De båda döttrarnas namn från det första äktenskapet känner vi inte heller till, men den ena var gift med väpnaren Jens Lauridsen Panter och den andra med riddaren Niels Hack till Hyby i Bara härad. Den senare gifte om sig sedan han blivit änkling med Marine Jensdotter Galen.⁴¹

Jens Uffesen är en man som levde ett långt och omväxlande liv under den stormiga första halvan av 1300-talet. Han gjorde en tidstypisk karriär för en medeltida storman i kronans tjänst och lyckades under det danska rikets upplösningsperiod tillskansa sig betydande fördelar. När han omnämns i det skriftliga materialet är det nästan undantagslöst bland de 10 främsta riddarna i riket. Han har utfört krigstjänst och diplomattjänst samt har också innehaft minst ett administrativt ämbete som länsherre på det strategiskt viktiga Lindholmen med Oxie och Skytts härader. Han har deltagit i de danska kungarnas råd och varit nära knuten till en svensk konung och dessutom tjänat under en marsk och tyska grevar. Den politiska karriären har inte varit rak och enkel utan han har åtminstone vid två tillfällen varit i

14. Peder Falk.

15. Jens Lauridsen Panther.

djup konflikt med sina herrar men båda gångerna kommit helskinnad ur kampen om än med kraftiga ekonomiska avbräck. Någon direkt välgörenhet gentemot kyrkan kan man inte se utifrån det befintliga materialet och de »donationer» han gör är med medeltida mått mätt direkt blygsamma. Men sedan affären med Rönne härad är avklarad med biskopen, har han haft ett gott förhållande till kyrkan som affärs-partner även om ingenting i det bevarade urkundsmaterialet vittnar om en djupare religiositet.

Den privata förmögenheten torde varit omfångsrik och han lånar ut stora penningssummor. Investeringar gör han främst i gods, framför allt i Själland men även i Skåne. Han har haft en viss förkärlek för städer och innehade under en tid köpstaden Rönne på Bornholm genom arv. I Helsingör har han ägt ett hus (som han i uppgörelsen med Erik Menved skulle riva ned) och även ett hus med tomten Valtersbad i staden Lund. Men sitt huvudsakliga godsintehav tycks han haft i Malmö. Även om man inte behöver gå så långt som C. H. Brasch i »Vemmetoftes historie» som hävdar att han ägt en stor del av staden, så måste hans godsintehav anses som mycket betydande för att ligga i en stad.⁴²

2. *Jens Uffesens godsintehav*

Den 20 juni 1349 äger arvsskiftet rum efter Jens Uffesen vid Skånes Landsting. Det är hans båda svärsöner väpnaren Jens Lauridsen Panter och riddaren Niels Hack till Hyby i Bara härad som delar upp godset mellan sig.⁴³ I den bevarade urkunden specificeras endast det Malmö-tiska godset medan den övriga delen endast nämns i mera svävande ordalag. Men från det genomgångna urkundsmaterialet går det att få fram en del om det övriga godset. De själländska godsen delades i tre självständiga huvudgårdar, Vemmetofte, Grease och Kvanlöse med tillhörande byar och landbogar. Dessa värderades tillsammans till 600 mark varav 200 mark utgjorde värdet för det av Jens Uffesen inköpta Kvanlöse.

Det skånska godsintehavet var inte så stort och hade delvis förpantats till svärsonen Niels Hack 1336 för 300 mark. Förpantningen omfattade hela byn Kärrstorp, 8 gårdar i Hyllie i Oxie härad, 24 gårdar i Tostarps sn i Norra Åsbo härad, en gård i övre Malmö samt en stenhusgård i staden Malmö.⁴⁴

Övriga delen av godset som delades låg i Malmö och specificerades enl. följande:

»Jens Lauridsen sködede herr Niels Hak» . . . »en gård som kaldes stenhusgård» och hälften av en gård som kallas »herr Jens Uffesens ladegård» och fem »stenboder vest for kirken og syd for torvet». Niels Hak skötade därefter Jens Lauridsen den andra hälften av Jens Uffesens ladegård och »på den samme laenge fem stenbodar, som för blev sagt» mot väst.⁴⁵

Den sista passusen är något svårtolkad och kan dels innebära att det rör sig om fem stenbodar som de båda arvingarna delar mellan sig, men också att det är två grupper av stenbodar, först fem och sedan

16. Karta över Jens Uffesens östdanska besittningar.

1. Gård i Helsingör som frändömdes Jens Uffesen av Kung Erik Menved. Denna gård betecknas Curia och kan av sammanhanget att döma vara den medeltida borgen Flyndreborg.
2. Graese huvudgård. Rester av en befäst huvudgård är känd men ej daterad eller undersökt.
3. Kvanlöse huvudgård. Rester av en medeltida borg som troligen tärrör från Jens Uffesens tid har delvis undersökts av C. M. Smidt 1903. Plan av borgen och grävningsrapport finns i Nationalmuséets arkiv i Köpenhamn.
4. Vemmetofte huvudgård. Rester av ett senmedeltida hus finns inmurade i de nuvarande slottsbyggnaderna. Delar av välvda källare har grävts 1907 på borggården men ej daterats. Rapport och uppmättningsritningar finns i Nationalmuséets arkiv i Köpenhamn.
5. Huvudgård i Malmö med tillhörande ladugård och stenbodar.
6. Värlinge län: Huvudgård okänd.
7. Lindholmens slott och län. Kraftig medeltidsborg eventuellt uppförd av Erik Menved.
8. Rönne stad och Rönne härad.

ytterligare fem som ligger direkt väster om den första gruppen. Då det väldigt noggrant poängteras med »hälften av» när det gäller ladugården, medan stenhusgården inte markeras särskilt eftersom denna inte delades är det troligare att det stått »det halva av fem stenbodar» etc om det bara rört sig om fem stycken. Det är därför enligt min mening rimligare att det totala godsinnehavet utgjort 10 bodar.⁴⁶ Värderingen av det Malmöitiska godset torde ha överstigit 300 mark exklusive stenhusgården som tillhörde den del som förpantats till Niels Hack 1336. Vid en senare försäljning till drottning Margareta värderas denna till över 100 mark.⁴⁷ Det skulle betyda att godskomplexet i Malmö värderats till ca 400 mark. Detta kan jämföras med exempelvis Kvanlöse som vi vet var ett mycket stort gods och som värderades till 200 mark.⁴⁸

De tre själländska huvudgårdarna fungerade dels som egna jordbruksenheter men också som administrativa centran för de underliggande landbogarerna. Det skånska godset verkar mindre samlat men behovet av en huvudgård måste ha varit minst lika stor östansunds med tanke på det omfattande godsinnehavet. Var har då denna huvudgård legat? Svaret är att den måste ha legat i staden Malmö, där också huvuddelen av det skånska godsets ekonomiska tyngd låg.⁴⁹ Detta förutsätter en stor öppenhet för stadens del mot den omgivande landsbygden. Staden har inte varit en så avskärmad enhet mot det jordbrukande omlandet som man gärna vill föreställa sig.

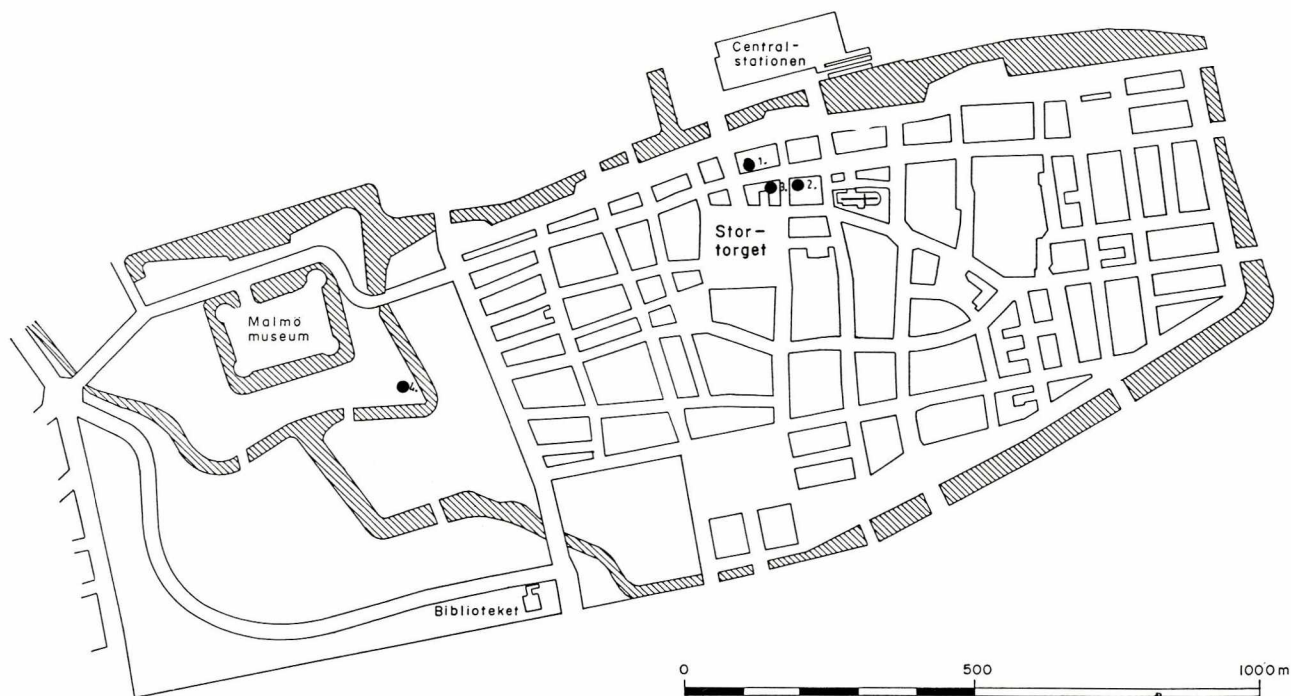
17. Karta över Jens Uffesens skånska jordinnehav.

1. Tostarps sn. Norra Åsbo härad 24 gårdar.
2. En gård i St. Peters sn. i staden Lund.
3. En stenhusgård (Huvudgård), 10 stenbodar och en ladugård i staden Malmö.
4. En gård i byn övre Malmö. Exakta läget för byn är okänt.
5. Åtta gårdar i byn Hyllie.
6. Lindholmens slott med Oxie och Skytts härader.
7. Hela byn Kärrstorp. Under senmedeltiden bestod denna av 25 gårdar.
8. Slettetorp som i dag kallas Stora o Lilla Slågarp och bestod troligen av 25 gårdar.
9. Värlinge huvudgård med okänt antal underlydande gårdar.

18. Karta över godsinnehavet i Malmö.

1. Stenhusgården eller strandgården i kv. Skvalperup.
2. De fem stenbodarna i kv. Svanen, nuvarande Tunneln.
3. De fem stenbodarna i kv. Residenset.
4. Ungefärligt läge för ladugården.

Jens Uffesen är inte den enda adelsman som äger gods i Malmö. Under slutet av 1300-talet fram till 1500-talets mitt är de flesta skånska adelssläkter av betydelse företrädde i Malmö.

Anledningen till denna etablering var i första hand att ha en bas för avsättningen för det överskott som producerades på de egna huvudgårdarna och vid de underlydande landbogårdarna.

För Jens Uffesens del är detta mycket tydligt. Han äger dels ett stort antal gårdar i Norra Åsbo härad, ett område som mer lämpar sig för kreatursdrift och hästavel än för sädesproduktion. För avsättningen av hästar och boskap har han haft en ladugård inne i Malmö. Ladugård betyder förvaringshus för hö och säd men fick av stormännen i det senmedeltida Danmark snarast betydelsen kreaturs- eller hästgård.⁵⁰ Hästavel kan naturligtvis även ha bedrivits vid Lindholmens slott under den period han innehade borgen. En av de bästa och ekonomiskt mest lönsamma exportprodukterna under medeltiden var just hästar och efterfrågan på danska hästar var stor på kontinenten.

Huvudgården i Malmö kan dessutom ha administrerat de tio stenbodarna söder om torget där dessa i så fall fungerat som arrendebodar och betalt landgille till Jens Uffesen. De har då haft samma funktion i Jens Uffesens ekonomi som de underlydande landbogårdarna i exempelvis Hyllie och Kärrstorp.

Vi kan i det här sammanhanget konstatera att Jens Uffesen även varit etablerad i andra städer. Rönne köpstad på Bornholm har som underlag haft Rönne härad och möjligheterna för Jens Uffesen att utnyttja staden som handelsbas har troligen varit obegränsade. Han har dessutom under den tid han kunnat juridiskt hävda sitt ägande själv kunnat avnjuta alla skatterättigheter och andra förmåner som normalt tillhört kungen eller ärkebiskopen.

För sina godskomplex på Själland har han på samma sätt försökt skaffa en bas i Helsingör. Denna gick dock troligen förlorad i och med uppgörelsen med Erik Menved 1314. I urkundsmaterialet nämns den i alla fall inte mera efter detta tillfälle.

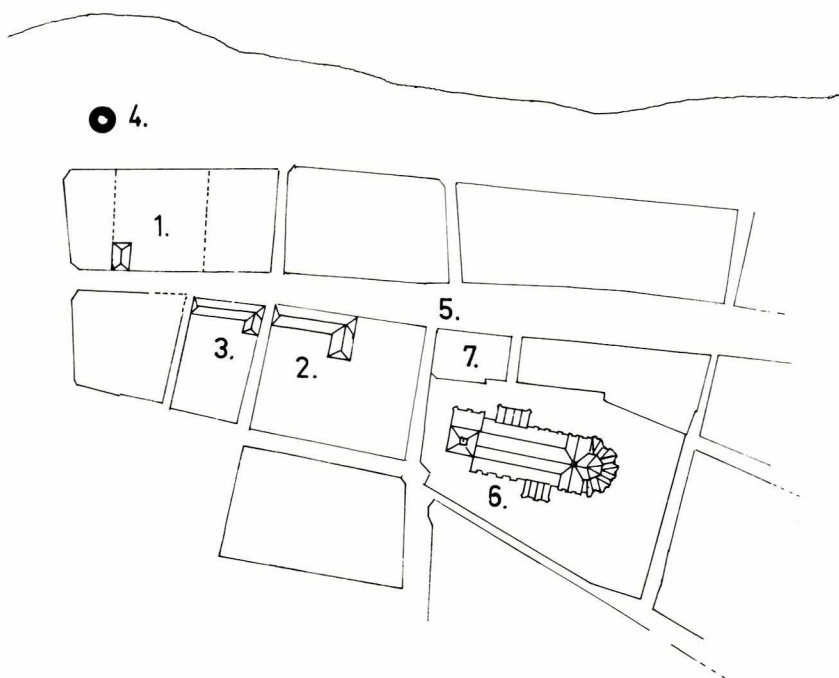
Egendomen i Lund kan dock inte knytas till någon handelsidkande funktion. Den får istället ses som en representativ bostad i ärkebiskopens stad, en stad som utgjorde ett mäktigt och administrativt centrum vid denna tid.

Vi har tidigare kunnat följa hur Jens Uffesen köpt, förpantats och förlänats med gods men i sådana sammanhang nämns inte Malmögodset. Hur har han då kommit över detta mycket värdefulla gods? Det finns i princip tre sätt att med privat äganderätt skaffa sig gods under medeltiden. Det vanligaste sättet var att ärva gods av släktingar. Med välplanerade äktenskap kunde man också på ett betydande sätt utöka sin egen och sin släkts egendomar. Det tredje sättet var att köpa godset som med en medeltida term kallades skötning. Då handlingarna helt tiger om Malmögodset i detta sammanhang kan vi endast försöka oss på en mer eller mindre välunderbyggd gissning.

Eftersom Malmögodset är så omfattande borde någon handling bevarats om godset köpts samman, men man får hålla i minnet att endast en liten del av de medeltida köpehandlingarna har bevarats till idag.

19. Detaljkarta över Jens Uffesens godsinnehav i centrala Malmö.

1. Huvudgården, den s.k. stenhushuset eller strandgården.
2. Fem stenbodar i det s.k. Tunnelkomplexet som under medeltiden benämndes de höije kledebodar.
3. Fem stenbodar i kv. Residenset.
4. Troligt läge för det medeltida Flyndreborg (se Rosborn Malmö stadsrapport nr 67 Medeltidsstaden sid. 39 o. Fig. 8).
5. Det medeltida torget.
6. St. Petri kyrka.
7. Rådhuset med tingsplats.

Genom äktenskap skulle Jens Uffesen ha kunnat komma i besittning av godset. Hans andra hustru Silke gifte sig med Peder Falk och borde då ha medfört Malmögodset som arv om detta ursprungligen tillhört henne. Det första äktenskapet vet vi ingenting om och vi kan därmed inte dra några slutsatser utifrån detta. Då återstår endast fädernearvet som möjlighet att komma vidare. Fadern Offe Nielsen var som tidigare påpekats Drots och innehade därmed rikets högsta administrativa titel. Hans möjligheter att skaffa sig gods har naturligtvis varit stora även om dom inte var obegränsade. Arvet efter honom delades mellan bröderna Niels Uffesen, Jens Uffesen och Henrik Uffesen samt en syster med okänt namn.⁵¹ Något testamente efter Offe Nielsen finns inte bevarat men några slutsatser kan man dra utifrån de olika arvsberättigades senare godsintehav. Av dessa är det endast Jens Uffesen som besuttit större landområden i Skåne och man får därför tänka sig att denne främst ärvt godset östansunds. År 1277 köper drotsen Uffe Nielsen Rönne och Rönne härads stad av furst Vizlaw II av Rügen. Som sigillvittnen omnämns några av rikets mäktigaste män och kung Erik Glipping personligen. Affären görs upp i staden Malmö.⁵² Är det för djärvt att antaga att affären görs upp på Uffe Nielsens huvudgård, den som av sonen kallas Stenhushuset? Om detta skulle vara fallet rör vi oss här i gryningen av staden Malmös existens, urkundsmässigt kan staden knappast föras tillbaka längre än 1269. Arkeologiskt har vi inga bevis för en stad före ca 1275. Om Uffe Nielsen haft en huvudgård här så tidigt, kan detta innebära att han

haft ett visst inflytande, kanske ett avgörande inflytande vid stadens tillkomst. Ytterligare ett indicium i den riktningen är att släkten ett 60-tal år senare innehaft gods i övre Malmö. Tyvärr är urkundsmaterialet så svagt att teorin tillsvidare får förpassas bland de övriga hypotetiska gissningarna om initiativtagningen till stadsetableringen. Flera andra städer har dock anlagts av enskilda stormän. På Själland är Esbern Snares Kalundborg och Absalons Havn (senare Köpenhamn) de mest välkända.

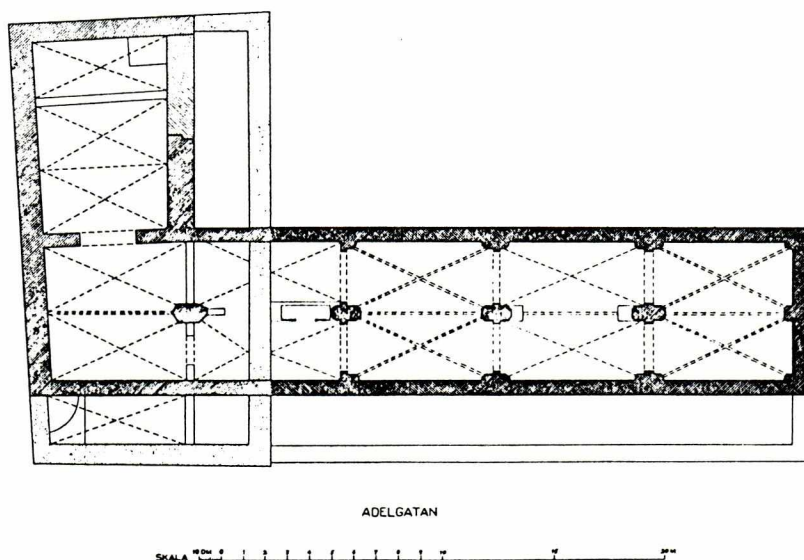
3. Malmögodsets topografiska identifiering

Hur har då Jens Uffesens Malmögods fördelat sig i staden? Eftersom godset snabbt delas upp efter arvsskiftet 1349 bjuder själva lokaliseringen på en del problem. Följande framställning har varit mycket tidsödande och svår att göra utan Einar Baggers existerande källmaterial där han lyckats fastställa den geografiska identiteten på de flesta tomthandlingar som berör staden. Detta material har tillsammans med Einar Baggers outsinliga kunskap i ämnet gjort lokaliseringen av Jens Uffesens Malmötiska godsstruktur relativt säker.

Själva Stenhusgården har legat i kv. 30 Skvalperup på tomterna 312—319.⁵³ Möjligen kan gården ursprungligen ha varit ännu större.

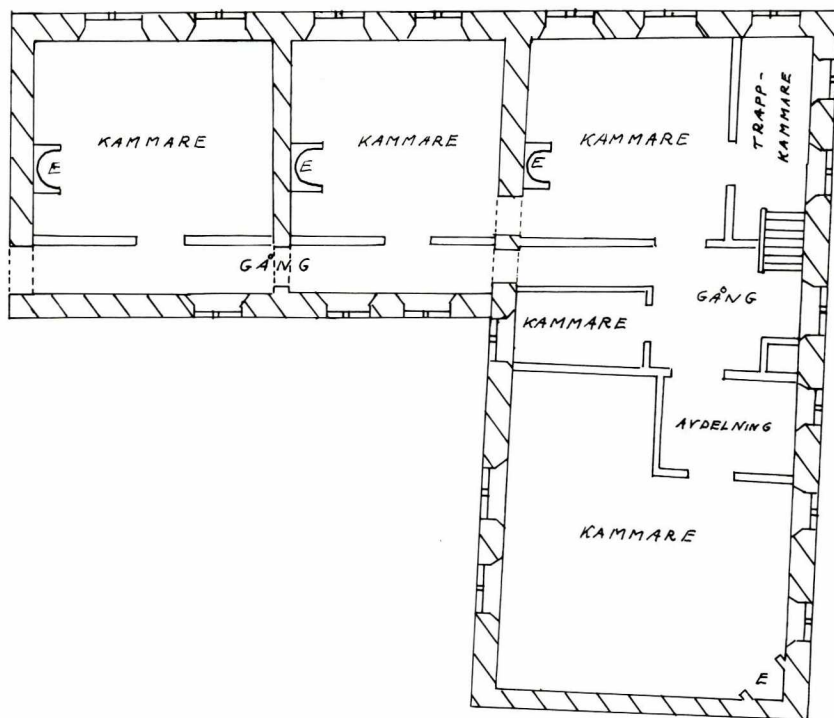
Som tidigare nämnts föll denna på Niels Hacks lott och hans änka Marine Jensdatter (Galen) förpantade gården 1399 till Folkvin Degneresen, prost i Lund.⁵⁴ Gården arrenderas av malmöborgaren Mattis Scaep.

Före år 1405 måste Folquin ha köpt gården av Marine Jensdatter för detta år säljer han gården vidare till drottning Margareta.⁵⁵ Försäljningsbeloppet är okänt, men har av Ulsig beräknats till över 100 mark.⁵⁶ Gården kallas här »Steenhws garth with stranden lyggende som Mathies Schaep nw boor wtj i Malmögh». Drottning Margareta skänker sedan gården till Roskilde domkapitel då Mattis Scaep 1414 på livstid arrenderar »strandgaarden» av den senare.⁵⁷

20. Hotell Tunnelns byggnadskomplex. Mörk skrafferat murverk från Jens Uffesens stenbodar. Ljusare skraffering och vitt från 1500-talets början. Ur N. G. Sandblad, *Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658*.

21. Gården nr 345 i kv. 42. Residenset, andra våningen. Snedskräferat murverk tillhör troligen den medeltida anläggningen. Byggnaden har ursprungligen bestått av ytterligare två bodar som anslutit i öster. Mellanväggar har tillkommit vid senare ombyggnader. Rekonstruktion av E. Bager efter bouppteckning 1708 23/11.

Drottning Margaretas köp av Stenhusgården vid stranden bekräftas 1414, vilket gör det troligt att donationen av gården till Roskilde domkapitel skett detta år.⁵⁸ År 1437 får Roskilde domkapitel mark av staden i utbyte mot att kapitlet bekostat uppförandet av strandmuren nedanför strandgården.⁵⁹ Murdelen inlöses 1510 av staden.⁶⁰ Härmed lämnar vi Stenhusgården och vänder blicken mot andra delar av godskomplexet.

»Fem bodar västan kyrkan och syd för torget» som omnämns i arvsskiftet 1349, kan endast vara de fem medeltida källare som idag ingår i restaurang Tunnelns källare vid Adelgatan.

Det har skrivits mycket om Tunnelns medeltida källare i malmö-litteraturen⁶¹ och det skulle vara mycket frestande att här vidareutveckla detta, men det ligger långt utanför detta arbetes ramar.

Om brevet skall tolkas som att det funnits ytterligare »på den samme laenge fem steenbodas, som för blev sagt mot väst» bör dessa ha legat öster eller väster om Tunnelkomplexet beroende på vilka fem stenbodas som först åsyftats. Västerut ligger närmast kv. Residenset med en del stenhus som kunnat identifieras först på 1500-talet som Sander Wentuns gård.⁶² I ett syneprotokoll från 1708 kan man tydligt se att övervåningen i kv. Residensets östligaste fastighet ursprungligen varit indelad i tre enskilda bodas på ett sätt som motsvaras i Tunnelkomplexet.⁶³ Trots en omfattande ombyggnad på 1600-talet finns det fortfarande 1708 kvar tillräckligt med interiördetaljer för att vi här med säkerhet kan säga att vi står inför ett medeltida byggnadskomplex av bodkaraktär.⁶⁴ Den

exakta dateringen är emellertid inte möjlig att fastställa med endast syneprotokollet från 1708 som underlag. Men det förefaller inte otroligt att det kan röra sig om de bodar som omnämns i arvsskiftet efter Jens Uffesen. Det finns dessutom plats till de två saknade bodarna i kv. Residensets västra del.

Vi lämnar därmed stenbodarna och övergår till Ladugården. Denna är den mest svåridentifierade i hela godskomplexet. År 1405 säljer den i samband med stenhushuset vid stranden nämnde Folquin, hälften av den gård som kallas Jens Uffesens Ladugård till ärkebiskop Jakob i Lund. Uppgifterna i brevet kan närmast tolkas som att den andra delen av gården ägs av brodern Gynter och att de båda bröderna ärvt gården gemensamt efter modern, Cecilia Ludberts.⁶⁵ År 1410 donerar ärkebiskop Jakob gården till Lunds domkyrka och den kallas då den »stora gården» (*Magnam Curiam*).⁶⁶ Men var har då denna gård legat som trots att den är delad ändå kallas Stora gården? Några exakta uppgifter på detta har vi inte men vi kan kanske komma närmare problemets lösning. Ärkebiskop Jacob stiftade ett altare till Guds, jungfru Maria, S:t Laurentius och S:t Knuts ära år 1405.⁶⁷ Vid donationen 1410 är det främst detta altare som betänkes och »*Curiam Magnam*» doneras dit. År 1428 hyr Malmös råd åt S:t Petri kyrkovärdar på 100 år en gård som ärkebiskop Jacob testamenterat till S:t Knuts altare i Lund. Det framgår att tomten köpts av prosten, med vilken det troligen menas Folquinos Degneri, och att tomten ligger i Malmös södra delar.⁶⁸ Det senare får tagas med en nypa salt och innebär troligen endast att den inte befinner sig närmast »den Lange Aadelgaade» efter vilken man annars orienterade sig.

År 1522 ingår staden Malmö en överenskommelse med »hederlige Lunde Capitel» där tomten beskrivs på följande sätt: »Een Jordt, som Malmöes Kirkewerge haffue breff paa, liggendis ther wester oc staedt tegill lade paa, som hörer till Sancti Knudz altare i Lund, Herr Adzer Perszen cantor haffwer uti forswar».⁶⁹ Jens Uffesens forna Ladugård har nu blivit tegelgård där Petri kyrkas behov av nytt byggnadsmaterial blivit tillgodosett. År 1546 bekräftar kronan att man betalt Lunds domkyrka för tomten som tagits i bruk för Malmöhus. »Det som kom till slottets Befæstninger: . . . En öde plads hvorpaa Kirkens Teglovn stod».⁷⁰

Denna tegelgårds plats har nyligen diskuterats i Malmöliteraturen. I. Billberg menar att den skall sökas strax öster om Malmöhus, kanske under befästningsvallarna eller i nära anslutning till dessa i Kungsparken.⁷¹ S. Rosborn har två alternativa platser där han i SHÅ 1984 menar att S:t Petri kyrkvärdars tegelgård legat intill slottet på samma plats där I. Billberg placerat den. I Medeltidsstaden 67 Malmö har han däremot placerat den på tomterna 641—46 i kvarteret Druvans västligaste del.⁷² Denna placering har tidigare föreslagits av E. Bager.⁷³ Den västliga delen av kv. Druvan upptogs av tomter som låg till S:t Knuts altare i Lund. Men är det dessa tomter som åsyftas 1428? Det framgår av 1428 års brev att tomten på tre sidor är omgiven av »straeden» d.v.s. gator, nämligen i öster, norr och söder och att en tomt anslutit i väster. Om inte en omfattande gatureglering ägt rum kring

kv. Druvan (en sådan omreglering har inte arkeologiskt kunnat konstaterats trots omfattande undersökningar i området) bortfaller placeringen i kv. Druvan, då denna tomt blir spegelvänd i förhållande till 1428 års beskrivning. Författaren till originalbrevet kan dock missbedömt vädersträcken, vilket är mindre troligt då brevet är utställt i Malmö. Placeringen i kv. Druvan blir också svår att förklara i förhållande till 1546 års anteckning i Danske koncelli registranter där det klart uttrycks att området inkorporeras med slottets befästningar. Det förefaller därför naturligare att placera tomten i närheten av Malmöhus sydöstra hörn. Exaktare än så kan inte lokaliseringen av Jens Uffesens forna Ladugård bli med rådande tillgängligt källmaterial.

4. Slutord

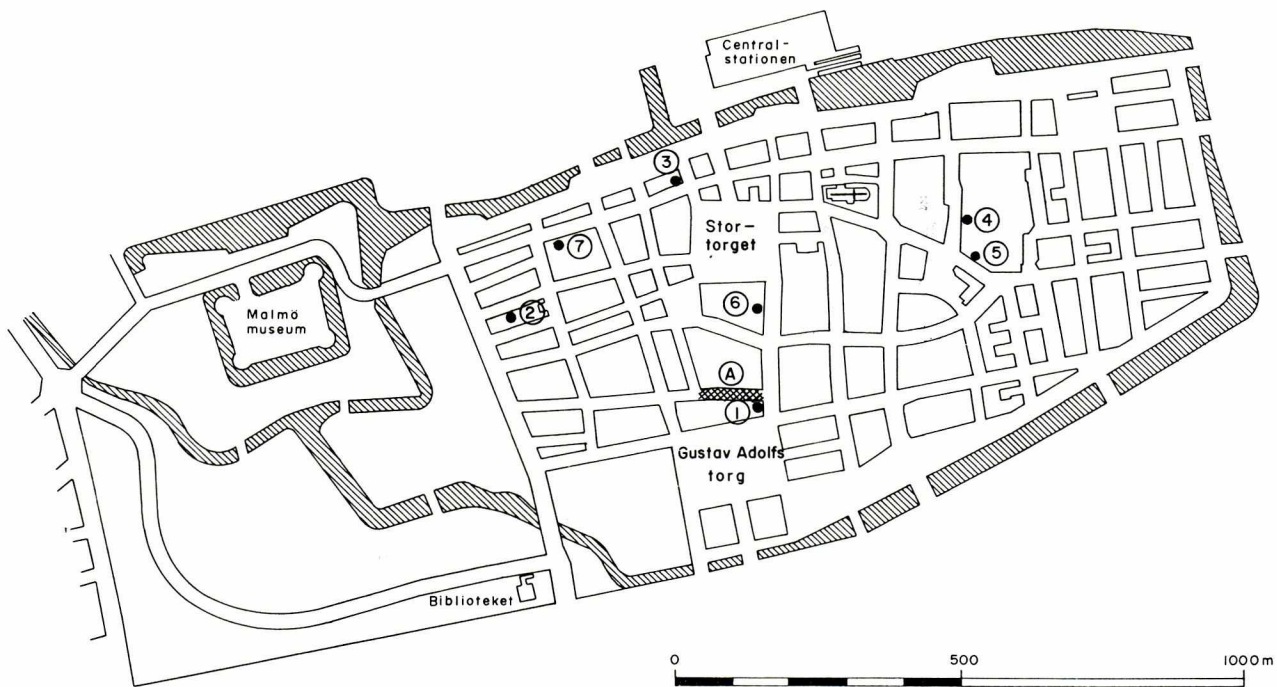
Vi har genom ovanstående framställning kunnat se hur en av stadens invånare, Jens Uffesen, kunnat följas genom historien. Hans konflikter och kamp med kyrkan och kungamakten speglas i de medeltida handlingarna. Den lokalpolitiska betydelse som en sådan man måste haft tiger dock det lokala källmaterialet om. Utan det omfattande arvs-skiftet år 1349 hade hans malmöitiska huvudgårdskomplex varit okänt och denna väsentliga koppling mellan staden och adelssläkten Neb hade gått förlorad. Staden har hyst andra sociala grupper än borgare, hantverkare och arbetare som vi annars så naturligt förknippar med en medeltida stad. Adelsmännen har här liksom i andra delar av samhället spelat en stor, ibland avgörande roll.

NOTER

1. DAA: 1906, nr 23, sid 300. J. Ranke: Svenska medeltidsvapen, II, sid 549.
2. DAA: 1906, nr 23, sid 303.
3. DRB: 2: 5, nr 12, sid 12.
4. I. Andersson: Skånes Historia, sid 88 och ff.
5. DRB: 2: 5, nr 222, sid 181.
6. DRB: 2: 5, nr 203, sid 201.
7. A. Mohlin: Kristoffer II av Danmark, sid 73.
8. DAA: 1906, nr 23, sid 302. A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. sid 375 och f.
9. DAA: 1906, nr 23, sid 302. A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. sid 375 och f.
10. DRB: 2: 8, nr 17 och 20, sid 13—17.
11. A. Mohlin: Kristoffer II av Danmark, sid 145 ff. J. M. Andersson: Erik Menved och Venden. sid 286 ff.
12. DRB: 2: 8, nr 176, sid 130 f.
13. DRB: 2: 8, nr 244, sid 191.
14. DRB: 2: 9, nr 295, sid 227 samt nr 303 och 304, sid 233.
15. Bortpantningen av stora landområde hade påbörjats under Erik Menveds regering och vid dennes död 1319 var ca hälften av det danska riket bortpantat. A. Mohlin: Kristoffer II av Danmark, sid 172 ff.
16. DRB: 2: 9, nr 366 och 367, sid 283 f. nr 410, sid 325. nr 466, sid 370.
17. DRB: 2: 9, nr 309, sid 239.
18. DRB: 2: 9, nr 366, sid 283.
19. DRB: 2: 9, nr 445, sid 352 f.
20. DRB: 2: 9, nr 448, sid 357.
21. DRB: 2: 10, nr 5, sid 3.
22. DRB: 2: 10, nr 27, sid 17.
23. DRB: 2: 10, nr 28, sid 18.
24. DRB: 2: 10, nr 131, sid 119.
25. DRB: 2: 10, nr 156, sid 136. Greve Johan av Holstein övertog änkan Fru Elses pantlän som hon innehaft efter sin make marsk Albrecht i Helsingborg den 30/11 1329 och Jens Uffesen är en av garanterna. DRB: 2: 10, nr 166, sid 144.
26. DRB: 2: 10, nr 202, sid 170.
27. I. Andersson: Skånes historia II, sid 123.
28. DRB: 2: 10, nr 403, sid 317.
29. I. Andersson: Skånes historia II, sid 125.
30. DRB: 2: 10, nr 403, sid 317. S. Skansjö: Svedala genom tiderna, sid 116. För en beskrivning av Lindholmen se S. Skansjö: Svedala genom tiderna, sid 112 ff och där anförd litteratur.
31. DRB: 2: 11, nr 76, sid 67.
32. DRB: 2: 11, nr 110, 111 och 112, sid 82 f.
33. DRB: 2: 11, nr 105, sid 80. Datering är osäker. Eline Göyes Jordebok anger 1336 men ärkebiskop Karl avled 1334 omkring 2 maj (anm i DRB). Att förlägga referatets datering till 1334 blir dessutom logiskt då Jens Uffesen troligen behövt kontanter för inlösandet av Kvanlöse.
34. DRB: 2: 12, nr 100, sid 69.
35. DRB: 2: 12, nr 182, sid 121.
36. DRB: 2: 12, nr 183, sid 122.
37. DRB: 2: 12, nr 185, sid 125.
38. DRB: 3: 1, nr 3 och 4, sid 2. Gården Valtersbad låg i St Peters socken och den Jens Uffesen egen gård låg norr om den samma. Valtersbad var

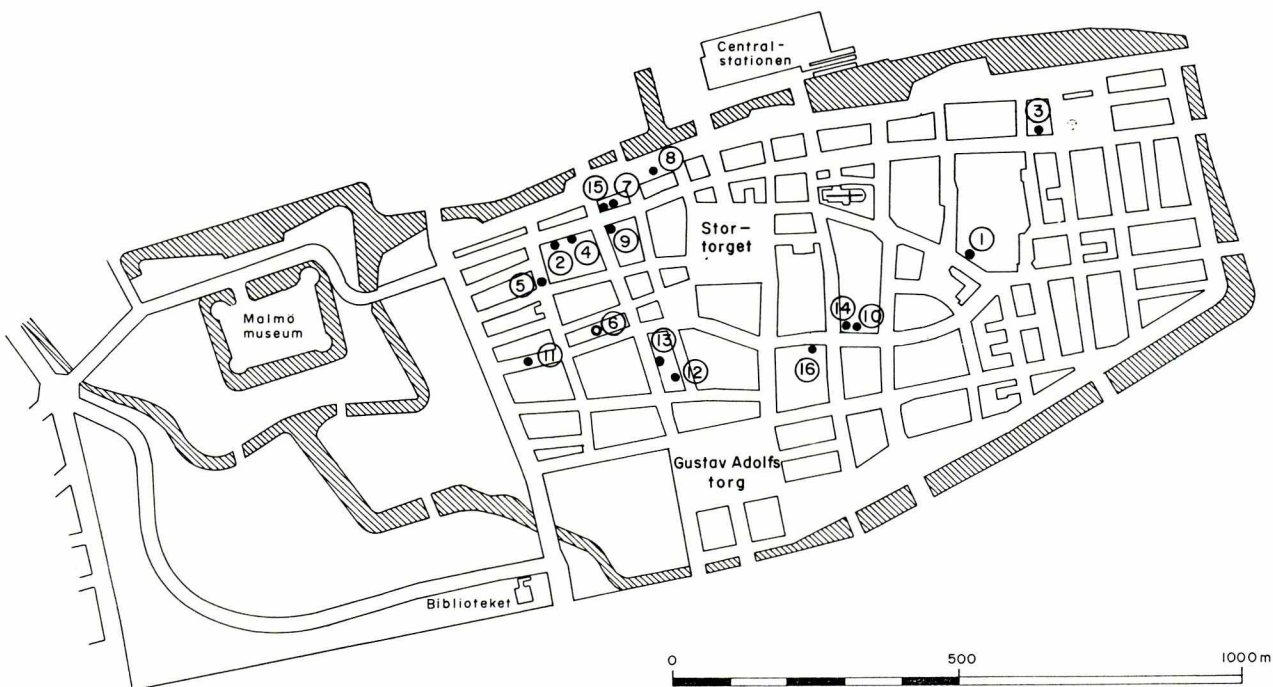
- en badstuga som tidigare arrenderats av Eric Qwasavrius borgare i Lund. R. Blomkvist: Lunds historia, Medeltiden, sid 362. För tomtindelning och sokenbildning se A. Andréen: Lund II, medeltidsstaden 56.
39. DRB: 3: 1, nr 8, sid 6.
 40. DRB: 3: 1, nr 396, sid 331.
 41. Släkten Neb: DAA, 1906, nr 23, sid 300 ff. Släkten Falk: DAA, 1892, nr 9, sid 118 ff. Släkten Panter: DAA, 1892, nr 9, sid 105 ff. Släkten Hak: DAA, 1896, nr 13, sid 163 ff. Släkten Galen: DAA, 1893, nr 10, sid 153 ff. se även J. Raneke: Svenska Medeltidsvapen I—III.
 42. C. H. Brach: Vemmetoftes historie, sid 14.
 43. DRB: 3: 3, nr 164, sid 106.
 44. DRB: 2: 11, nr 105, sid 80, se kommentar i not 33.
 45. DRB: 3: 3, nr 164, sid 106.
 46. Samma åsikt ger C. H. Brach tillkänna i »Vemmetoftes historie» sid 15 och Sven Rosborn i ett i skrivandets stund otryckt manus om medeltida stenbyggeri i Malmö. E. Ulsig menar däremot i »Danske adelgoder i middelalderen» sid 107 att det endast rör sig om i allt 5 stenbodar.
 47. E. Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, sid 108.
 48. E. Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, sid 107.
 49. E. Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, sid 108.
 50. KLN, sid 134 uppslagsord Ladugård.
 51. DAA: 1906, nr 23, sid 300 ff. J. Raneke: Svenska medeltidsvapen II, sid 549.
 52. DRB: 2: 2, nr 309, sid 230. Uppgiften är ett referat från Huitfeldts Danmarks krönika och Uffe Nielsen kallas felaktigt Niels Uffesen. Namnförväxlingen blir helt tydlig om man läser DRB: 2: 5, nr 248, sid 200. Ovannämnda feltolkning har även uppmärksamats av S. Mahler Dam: Landet Borringholm, saxo 1985, not 15, sid 49.
 53. A. U. Isberg: Karta över staden Malmö.
 54. Flera handlingar från 1396 berör samma sak. Se Rep. Band II sid 431 f. För uppgiften 1399 se Molbech og Pedersen: Udvalg af hidtil utryckte Danske diplomater . . . nr 51, sid 77.
 55. Molbech og Pedersen: Udvalg af hidtil utryckte Danske diplomater . . . nr 145, sid 214 f. S.D: 2: 1, nr 614, sid 469.
 56. E. Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, sid 108.
 57. D.S: 2: 2, nr 1940, sid 802.
 58. Molbech og Pedersen: Udvalg af hidtil utryckte Danske diplomater . . . nr 145, sid 214 f. I inledningen hänvisas till vidimeringen 28 maj 1414.
 59. Rep. 3, nr 6882, sid 505.
 60. Registrum Ville Malmöghe Fol 34.
 61. E. Bager: De høje Kledebodar, MFÄ 1950. Malmö stadshistoria del I. R. Holmberg: Rådhus och gilleshus . . . SHÅ 1969. S. Rosborn: Malmö, Medeltidsstaden 67. N. G. Sandblad: Skånsk stadsplanekonst . . .
 62. S. Rosborn: Malmö, Medeltidsstaden 67, sid 33.
 63. MSA: Bouppteckning: ank. skriv. från Magistraten 1708 23/11.
 64. E. Bagers excerpt material: Rekonstruktionen efter bouppteckning är gjord av E. Bager.
 65. D.S: 2: 2, nr 657, sid 499 f.
 66. D.S: 2: 2, nr 1287, sid 288 ff.
 67. D.S: 2: 2, nr 672, sid 511.
 68. LÅU: 3, nr 78, sid 78 f.
 69. E. Bager: 1522 års förteckning över Malmögårdar, MFÄ 1957, sid 54.
 70. Erslev og Mollerup: Danske Kancelli registranter 1535—50 31/10 1546.
 71. I. Billberg: En medeltida tegelugn i Malmö, BHT nr 3, sid 205.
 72. S. Rosborn: Skånskt tegel under medeltiden, SHÅ 1984, sid 9. S. Rosborn: Malmö, Medeltidsstaden 67, sid 41.
 73. E. Bager: 1522 års förteckning över Malmögårdar, MFÄ 1957, sid 54.

- Andersson, I: Skånes historia, senmedeltiden. Sthlm 1974.
- Andersson, I M: Erik Menved och venden. Lund 1954.
- Andréen, A: Lund. Tomtindelning, ägostruktur och ägobildning. Medeltidsstaden 56. Göteborg 1984.
- Bager, E: De höje Kledebodar. Malmö fornminnesförening 1957. Malmö 1957.
- Bager, E: 1522 års förteckning över Malmögårdar. Malmö fornminnesförening 1957. Malmö 1957.
- Bager, E: Malmö Byggnadshistoria till 1820. Malmö stads historia del I. Malmö 1971.
- Bager, E: Exerpt samling.
- Billberg, I: En medeltida tegelugn i Malmö. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3. Umeå 1982.
- Blomqvist: Lunds historia. Medeltiden. Lund 1951.
- Brach, C H: Vemmetoftes historie som Herregaard . . . I—III. Khvn 1859—63.
- Danmarks Adels Aarbog: utgiven av A. Thiset m.fl. Khvn 1884 ff (DAA).
- Danske Kancelli registranter: utgivna av Erslev och Møllerup Khvn.
- Danmarks riges breve: utgiven av Danske sprog- och litteraturselskab, Række 2 och 3. Ed F Blatt m.fl. Khvn 1938—(DRB).
- Diplomatarium Suecanum Band II, 1408—1414.
- Holmberg, R: Rådhus och Gilleshus . . . Skånes hembygdsförbunds årsskrift 1969.
- Huitfeldt, A: Danmarkis Rigis Krönicke I. Khvn 1652.
- Isberg, A U: Karta över staden Malmö. Malmö 1875.
- Lunds Ärkestifts urkundsbok III—IV utgiven av Lauritz Weibull. Lund 1900 (LÄU).
- Mahler Dam, S: Landet Borringholm, Saxo 1985. Önnestad 1985.
- Mohlin, A: Kristoffer II av Danmark I. Lund 1960.
- Molbech, C og Pedersen A M: Udvalg af hidtil utryckte Danske Diplomer og Breve fra det XIVe, XVe og XVI Aarhundrede, Khvn 1858.
- Malmö stadsarkiv: Bouppteckning. Ankommande skrivelse från Magistraten 1708 23/11 (MSA).
- Petersen, H: Danske Adelige Sigiller. Fra det XIII og XIV aarhundrede. Khvn 1897.
- Raneke, J: Svenska Medeltidsvapen I—III. Lund 1982.
- Registrum ville Malmöghe: utgiven av I. Andersson och L. Ljungberg. Malmö 1937.
- Repertorium diplomaticum regui Danici mediavalis: utgiven av K Erslew. Khvn 1894—1912. (Rep).
- Rosborn, S: Skånskt tegel under medeltiden. Skånes hembygdsförbunds årsskrift 1984.
- Rosborn, S: Malmö. Den medeltida staden och dess omland. Medeltidsstaden 67. Sthlm 1984.
- Sandblad, N G: Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658. Skånsk senmedeltid och renässans 2. Lund 1949.
- Skansjö, S: Svedalabygden från tidig medeltid till dansktidens slut. Svedala genom tiderna. Trelleborg 1981.
- Ulsig, E: Danske Adelsgodser i Middelalderen. Khvn 1968.

22. Verkstadstomter under 1500-talet.

A=Pottemagerstredet, 1. Gård 707 Iacob Pottemager. 2. Gård 577—584 ? Hans Pottemager. 3. Gård 401—403 ? Thomes Pottemager. 4. Gård 81 Ricardus Pottemager. 5. Gård 86 Anders Pottemager. 6. Gård 608 Anders Pottemager. 7. Gård 458 Jesper Pottemager.

23. Verkstadstomter under 1600-talet.

1. Gård 86 Niels Andersson, Rasmus Pottemager. 2. Gård 458 Karrinne Pottemager, Benedix Andersson, Peder Giertson, Christen Pofwelsson. 3. Gård 1 Niels Andersson. 4. Gård 454 Thommis Pottemager, Niels Pottemager, Påbl Påhlsson Raddis. 5. Långgårdsgatan, Mathis Pottemager, Anneke Pottemager, Fredrich Mogensen Pottemager. 6. Gård 650 Påhl Radie, Niels Nilsson Pottemager, Rasmus Pottemager. 7. Gård 414 Svend Pottemager. 8. Toldboestredet, Giert Pottemager. 9. Gård 440 Mads Jacobsen Pottemager. 10. Gård 258 Mattis Pottemager. 11. Hospitalsgatan, Nils Nilsson Pottemager. 12. Gård 723 Nils Nilsson Pottemager. 13. Gård 732 Lars Tygesson. 14. Gård 259 Jacob Mogensen Pottemager. 15. Gård 415 Anders Pottemager, Mads Jacobsen Pottemager. 16. Gård 388—393 ? Nils Nilsson Pottemager.

Några krukmakare i 1600-talets Malmö

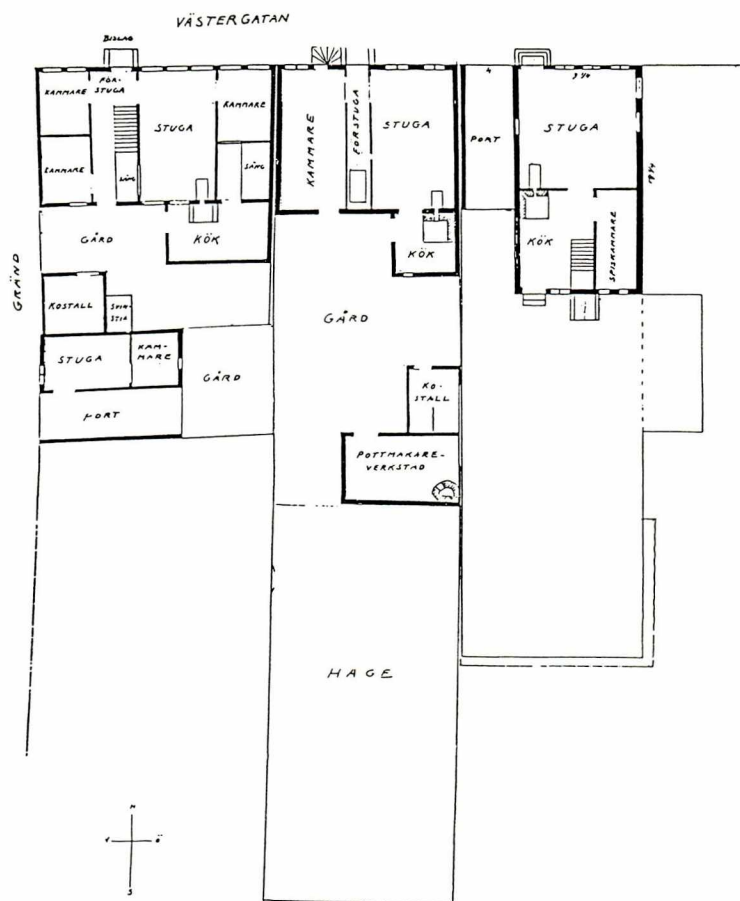
Allt sedan medeltiden har en del av bebyggelsen längs »den lange Adelgade» representerats av tegelhus tillhörande olika kända malmösläkter. Denna bebyggelsesegretion kan också utläsas framåt i tiden. Bosättningsmönstret styrs bl.a. av krafter som social status och merkantila fördelar. De olika hantverksgruppernas bosättning koncentreras också till vissa områden i staden. Även om det medeltida Malmö är en tätort av blygsamt format jämfört med dagens storstad visar skattelängderna på en tydlig strukturering av hantverkarna.

Dock är det inte frågan om en bosättningssegretion av samma slag som vi har idag. Rika och fattiga familjer har mycket väl kunnat bo i gårdar upptill varandra. Borgmästarens granne kan likaväl ha varit remsnidare som en annan borgare i hög befattning. Det är alltså i skuggan av borgmästarnas och rådmännens tegelhus som vi finner gårdarna där de mera anonyma hantverkarna har varit bosatta. Kännedomen och namnen på dessa hantverkare, en av de större befolkningsgrupperna i staden, finner vi dels i de skriftliga källorna och dels i det arkeologiska fyndmaterialet.

En grupp hantverkare som har haft stor betydelse för befolkningens köksutrustningar och de dagliga måltiderna är krukmakarna. Den tidigaste till namnet kända krukmakaren i Malmö är Iacob Pottmager som innehade en gård på hörnet av Södergatan och Per Weijersgatan enligt en bouppteckning efter Hans Harke år 1517.¹ Av de elva till namnet kända krukmakarna under 1500-talet kan verkstäder tillhöriga sju av dessa knytas till kända gårdar. Av fig. 22 framgår att de flesta verkstäderna är belägna i den västra stadsdelen. Två verkstäder ligger i området strax bakom S:t Petri kyrka. Under 1600-talet blir krukmakarverkstädernas lokalisering till den västra stadsdelen än mera markant (fig. 23).

Vid Västergatan i gårdarna 454 och 458 etableras två krukmakarverkstäder som kommer att existera under flera generationer (fig. 23).

De olika ägarna är kända till namnen i ett flertal skattelängder och annat skriftligt källmaterial. Dessutom är det från en av dessa verkstadstomter som det också har påträffats ett påtagligt belägg på verksamheten. Låt vara att det är ett lösfyndsmaterial »påträffat vid sekelskiftet i samband med nybyggnation», men ändå av betydelse för relationen mellan det skriftliga och arkeologiska materialet.²

24 A. 1600-talets planlösning för gårdarna 459, 458 och 457. Gård 458 med pottmakareverkstaden. Gränden till vänster på bilden benämns också Peder Diersens strede. Rekonstruktion och ritning av Einar Bager.

Verkstaden i gård 454

Nästan upptill Knutsgillet's hus i gården 454 har Thommis Pottemager haft sin verkstad. Thommis Pottemager nämns i flera skattelängder, som tidigast år 1613. Thommis driver troligen verkstaden fram till sin död år 1641. I altargodsens räkenskaper skattar han fortfarande år 1638 för gården. Thommis efterträdare är Niels Pottemager som enligt en skattelängd för år 1645 kan knytas till gården. Hur länge Niels driver verkstaden är osäkert. I skattelängden för år 1662 innehas gården av en skraddare. År 1666 har förhållandet ändrats. Detta år skattar pottemagaren Påhl Påhlsson Raddie för gården. Påhl Påhlsson Raddie var son till en invandrad tysk krukmakare, Påhl Raddie. Denna Påhl Raddie hade sin verkstad i gården 650 vid Tegelgårdsgatan enligt skattelängder mellan åren 1635—1671. Sonen, Påhl Påhlsson Raddie kommer att driva sin verkstad under en lång period. Han var född år 1634 och avlider först år 1709. Han var gift två gånger och får i andra giftet en son. Denne son, Christen Påhlsson, född 1672 erhåller år 1700 burskap i Malmös krukmakarämbete. Christen Påhlsson övertar så småningom verkstaden. Efter några år uppstår ekonomiska problem för Christen Påhlsson. År 1703 klagar han till magistraten över sjuklighet och svårighet att erlægga skatterna samtidigt framgår det att han varken haft sven eller dräng till sin hjälp.

Nästa gång vi möter Christen Pålsson är i samband med en bouppteckning år 1710 då han kräver sitt modernearv. Christen Pålsson får inte verka länge i sin verkstad, han avlider redan år 1712. Verkstaden får dock mycket snart en ny krukmakare. Det är Lars Hansson Pottemager som får burskap i Malmö år 1713. Efter Lars Hansson är vi framme vid gårdens sista krukmakare. År 1724 får Nils Eskilsson burskap. Han blir dock ej långvarig i gården. Redan år 1727 möter vi hans namn i Rådhusrättens dombok där det är noterat om »upbod öfwer Pottemagern Nils Eskelsons gård för oguldne skatter». År 1728 har han lämnat Malmö och befinner sig på Trolleås. I maj detta år skriver Trolle själv till Malmös borgarskap.³

»Emedan såsom påttemakaren från Malmö Nils Eskelson har sig hos mig angifwitt att förstå tegellbräning så har jag nu tagit och städsett honom ett mitt hus under Eriksholms godz, Emedan jag ärnar der att uprätta ett Tegell Bruk, som han skall förestå, hwarföre han nu berättar sej wilja upsäja frå lofl. Borgerskapet i Malmö så att han nu tillkommande währ mitt huus och min tjenst anträder.

gifwen Nääs d 25 Februari 1728

F Trolle»

Gården 454 är omnämnd ytterligare vid ett tillfälle med anknytning till krukmakare. I en bouppteckning från 1740 är noterat

»att Fortifications bookhållaren sahl. herr Peter Skoug i någre åhr haft Pottemakare huszet på Wästergatan no 454 af herr borgmästare Hegardt i hyra, emedan han ij wille hafwa någon Pottmakare till granne, medelst fahra för starcka ilden som wed den professionen brukas».⁴

Verkstaden i gård 458

Bara några hus från gård 454 har den andra krukmakareverkstaden legat. Redan år 1596 finns verkstaden omnämnd. Det är Jesper Pottemager vars namn finns med i skattelängden år 1596. Jesper Pottemager avlider år 1610. Jespers hustru Karrine tycks driva verkstaden vidare. Karrine Pottemager finns med i skattelängderna både för år 1611 och 1612. Efter Karrine dröjer det ända fram till år 1657 innan nästa krukmakare i gården finns omnämnd. Det är Benedix Andersson Pottemager som enligt skattelängder och andra handlingar kan knytas till gård 458 under åren 1657—1668.

Efter Benedix blir Peder Giertson nästa krukmakare i gården. Peder Giertson gifter sig med Benedix Pottemagers änka, Hylleborre Neelsdotter. Denna konservering av krukmakaränskan gör Peder Giertson till ägare av verkstaden. Peder Giertson skattar för gården år 1671. År 1675 avlider Hylleborre Neelsdotter och Peder Giertson gifter om sig med Kirsten Erichsdottir. Hur länge Peder Giertson driver verkstaden är osäkert. Vi får gå fram till år 1692, det år då det är syn på samtliga gårdar i Malmö. Vid denna syn är det krukmakare Christen Pofwelson som är ägare till gård 458, gift med Peder Giertsons andra

24 B. Initialer och bomärke på baksidan av de båda matriserna med fursteporträtt. Foto L Wilhelmsson.

24 C. Matris med motivet, den förlorade sonen återfår sin arvedel. Foto L Wilhelmsson.

hustru Kirsten Erichsdottir. Christen Pofwelson blir den sista krukmakaren i gården. Verkstaden finns ej omnämnd efter 1692.

Produktion

Då det gäller krukmakarnas produktion finns ett flertal skriftliga belägg angående uppsättning av kakelugnar. Dessa omnämmande gäller fram för allt Thommis Pottemager i gård 454. Som tidigare nämnts finns också ett lösfyndsmaterial tillvaratagit. Detta material består av ett flertal kakelmatriser som kommer från området vid gård 454.

Det är i kyrkans räkenskaper som vi finner noteringar både om materialåtgång och kostnader för uppsättning av kakelugnar. För år 1628 finns noterat om kostnader för en kakelugn i Mester Jörgens hus. Mester Jörgens hus kan lokaliseras till gård nr 185.⁵

1628 betalad Thommis Pottemager for een nye kachel-
25/11 offuen aff potter att opsette i det gamle studier
cammers i Mester Jörgens Recidentz der thill stu-
kammern

91 smaa potter stöchit	1 1/2 sh
12 store potter stöchit	3 sh

För åren 1639—40 finns ytterligare uppgifter om kostnader för Mester Jörgens hus. Lagom till jul år 1629 finns noterat:

24/12 giffuet Thommis Pottemager for een kachelloffuen att sette op till Mester Jörgen derfor	14 m
--	------

På det nya året, 1640, fortsätter arbetet med kakelugnen:

24 D. Matris med fursteporträtt. Foto L Wilhelmsson.

24 E. Matris med dubbelörn. Foto L Wilhelmsson.

24 F. Matris med ängeln Gabriel. Foto L Wilhelmsson.

13/1	giffuet for 1 jernplade till offnen paa Master Jörgens kacheloffn	penge	3 m
	giffuet for en jernfod till samme kacheloffuen		4 dlr
	giffuet for 8 schruer oc 4 schienner till samme kacheloffuen		2 dlr
14/1	giffuet for en kachelons dör aff 1 jernplade		1 dlr

I oktober samma år finns ytterligare noteringar om kakelugnar hos Mester Jörgen:

24/10	giffuet for 2 raande föder aff thre till Mester Jörgens kacheloffuen	adt staa under kacheloffuen der for	1 m 8 sh
	giffuet Pottemageren	adt sette offnen op til arbeidz-lön	5 m

Under år 1639 arbetar Thommis Pottemager också med en kakelugn hos grannen till Mester Jörgen, Hans Knudsens hus i gård nr 184:

2/10	giffuet Bendt Vogenmand for en kacheloffuen at age fra pottemageren		6 sh
	forbrugt aff kirchens mursten till samme kacheloffuen		50
25/12	giffuet Thommis Pottemager for Her Hans Knudsens wind-on at sette med potter op igennem		5 dlr
	for idt rör dertill		12 sh
	smeden for jerndör att giöre och beslaa for stychet med pladen derfor		6 m
	for idt kryss jern i onnen		1 m

I dessa räkenskaper har det varit Thommis Pottemager som framträtt. Då det gäller lösfyndsmaterialet av kakelmatiserna är det en annan av krukmakarna i gården 454 som berörs.

I samband med grundgrävning för nybyggnation på tomten i hörnet av Västergatan och Gråbrödersgatan år 1918 påträffades sex kakelmatiser. Närmare uppgifter om fyndomständigheterna saknas. Men dom kan säkerligen härledas till krukmakarverkstaden i gården 454. Tre av matiserna visar bibliska motiv. Ängeln Gabriel med inskriften GABRIEL i nedre kanten, är motivet på den första matisen. Den andra visar den förlorade sonen återfå sin arvdel. Den tredje visar kristivapen och andra symboliska bilder. På baksidan är inristat ANNO 1640 samt initialerna ANS. Matisen kan troligen härledas till Anders Pottemager omnämnd i skattelängden år 1645 med verkstad belägen i gård 415.⁶

De andra tre matisernas bildframställning är dels två matiser med fursteporträtt och en matris med en vapenbild. Vapenbilden är en dubbelörn. Matiserna med fursteporträtten föreställer kejsare Rudolf II med krona och spira. I inskriften på sidorna om huvudet står RUDOLPH och ROMUEY. På baksidan av dessa matiserna har inristats initialerna RP och PR samt ett bomärke. RP och PR kan knappast representera någon annan krukmakare i Malmö än Pål Raddie, eller sonen Pål Pålsson Raddis. Samtliga matiser kan dateras till 1600-talets mitt och bör ha tillhört Pål Pålsson Raddis verkstad i gård 454.

Vardag på Västergatan

Då det gäller dessa två krukmakareverkstäder finns också bevarat handlingar i kämnärsrättens dombok,⁷ som ger en skildring om relationer m.m. mellan krukmakare. Dessa handlingar är vittnesmål angående en dispyt som vi idag kanske betraktar såsom en vardagshändelse. Men här är det frågan om heder och straffet som utmätts blir tämligen högt.

De två trätande är å ena sidan Peder Giertsons hustru Kirsten Pehr Pottemagers och å andra sidan Påhl Pålsson Raddis hustru Kirsten Poul Pottemagers.

Året är 1682 och det första vittnet som framträder är Palle Krogh som hörde att:

»Kirsten Pehr Pottemagers skiöldhe Paul Pottemagers hustru för taska, sladdertaska. Kirsten Pehrs stodt i sit bislagh och den andre närh widt brännelaszet.»

Nästa vittnesmål ger närmare förklaringar till hur grälet har börjat. Vittnet är Inger Erich Håckens:

24 G. Gårdsstämming vid sekelskiftet i gård 454.

24 H. Västra delen av Västergatan vid sekelskiftet. Fortfarande finns den lilla gränden kvar som på fig. 24 A begränsar gård 459.

»hon hördhe klammeriet kom uthaf it lasz brendhe, da Kirsten Pehrs stodd i sin dörr och Poul Pottemagers lille gåse war uthe widt eet brennelasz, sadhe hon då till honom att dher du icke går ifrån brennelaszit skal iagh slå dig modher örat, skielde hun da Kirsten Pouls för en skogzshufue, taska och tefue.» — »Kirsten Pouls sadhe dher emoth, iag känner wähl din ähroskrännare, mens ingen ohöflig ord aff henne föll, dhet hon hörde.»

Nästa vittne är Hr. Obistl Meches kusk Albert Mortensen. Han åhör bråket tillsammans med Peder Turin. Det framgår också att ordväxlingen och skällsorden närmar sig nivåer där äran kan hotas. Albert Mortensen menar också att det är Poul Pottemagers hustru som står för de värsta okvädingsorden. Det sista vittnet är Oluf Holm:

»Jagh stodh i Lars Olson wagnmands dörr, kom da en bondhe medh et lass brendhe, huilchet Kirsten Per Pottemagers taladhe på. Midertijdh kom Poul Pottemagers gosse till och bödh strax 4 sh meera end Kirsten Pehrs. Sedhan kom giänast Kirsten Pouls gåendis til samma wagn och bödh ändå 2 sh mehra end gossen bödh. Dher efter gich iagh in och sedhan wehle gå nedher till strandhen».

Då Oluf Holm är på väg till stranden utbryter den stora ordväxlingen. Oluf Holm avslutar vittnesmålet med: »iagh skyndade mig der ifrån och wehle intet höra mehra dher på.

Straffet som utdöms blir tämligen hårt. Domen blir fällande för Kirsten Pouls. Det anses bevisat att det är Pehr Giertsons hustru som »ähr angripen på hennes häder och ähra». Poul Pottemager döms »å sin hustrus sida att plichta sine bötter, nembl. 12 marcher och wäderpartens omkostnadh i detta måhll».

Den lille »gåsen» som får agera mellanhand i vedkommersen känner vi igen som den då 10-årige Christen Pahlsson.

Av denna dispyt kan man fundera över både vedens betydelse för krukmakarna, eller om det är en kanalisering av uppdämt granngröll mellan de närbelägna verkstäderna.

Det skriftliga materialet från de båda verkstäderna är som synes ganska omfattande. Det arkeologiska materialet däremot är betydligt mindre och inskränker sig än så länge enbart till de sex kakelmatiserna. Då någon regelrätt arkeologisk undersökning, ej utfördes 1918 har troligen det mesta av verkstadslämningarna schaktats bort. Med tanke på verkstädernas långa brukningstid har här säkert funnits ett stort och intressant keramikmaterial bundit till verkstadstomter som hade kunnat ge viktig information om kärtyper och produktionen för den brukskeramik som var i omlopp i 1600-talets Malmö.

NOTER

1. E. Bager och L. Ljungberg: Malmö Rådstueprotokol 1503—1548, Köpenhamn 1965.
2. Skattelängder mellan åren 1596—1726, Stadsarkivet i Malmö. För de olika krukmakarnas anknytning till gårdar och de olika ägarna av verkstäderna har E. Bagers excerpter använts. Vill här framföra ett varmt tack till Einar Bager för all den hjälp och goda råd han bidragit med för krukmakarnas placering på verkstadstomter och de stundtals förvirrade familjerektionerna krukmakarna emellan.
3. Rådhusrättens dombok 5/6 1728. E. Bagers excerpter.
4. Bouppteckning 7/4 1740, Stadsarkivet i Malmö.
5. E. Bagers excerpter.
6. E. Bagers excerpter.
7. Kämnärsrättens dombok, Göta hovrätts arkiv, Jönköping, E. Bagers excerpter.

Kyrkan och skolan i Malmö under den första försvenskningstiden

Anpassning och motsättningar

Freden i Roskilde gav de svenska statsmännen en svår huvudvärk långt fram i tiden. Det stora bekymret som ideligen gjorde sig påmint, gällde frågan, hur man skulle reglera förhållandet mellan de forna danska landskapen och den svenska staten. Hur skulle man få de erövrade områdena att växa samman med den svenska statskroppen och för all framtid säkra besittningen av den värdefulla provinsen? Även om det från början stod helt klart att målet var en fullständig försvenskning av de forna danska landskapen, var det likväl inte möjligt för regeringen att omedelbart inleda en systematisk försvenskningsspolitik. Skåningarna hade ju i Roskildefreden blivit garanterade att få behålla sina gamla lagar och privilegier, och denna garanti hade förnyats i freden i Köpenhamn efter Karl X Gustafs fortsättningskrig med Danmark. Inom vissa områden, ex. tull- och skatteväsen, skedde dock en ganska snabb anpassning efter svenska förhållanden. Rättsväsendet, kyrkan och skolan lämnades däremot tills vidare i fred. Vid de skånska domstolarna fortsatte man att tillämpa dansk lag. Kyrkans och skolans liv reglerades av 1539 års Kirkeordinans och senare förordningar, framför allt Christian IV:s recess. Det danska språket ljöd ännu i många år från predikstol och kateder.¹

1600-talets svenska statsmän insåg emellertid hur viktigt det var att stärka det svenska inflytandet inom kyrkan och skolan och bestämde därför att endast personer som var födda i Sverige eller i något av de erövrade landskapen skulle kunna få präst- eller lärartjänster i Skåne. Tills vidare skulle dock de präster, rektorer och lärare som redan innehade ämbeten, få behålla dessa »i sin livstid» under förutsättning att de visade trohet mot den svenska kronan.²

Efter hand som prästkall och lärartjänster blev vakanta, hade således den svenska regeringen möjligheter att successivt försvenska kyrkan och skolan i Skåne genom att placera svenskfödda män på de lediga tjänsterna. En sådan utnämningsspolitik gick lättast att genomföra i de regala pastoraten, där kungl. maj:t ju hade utnämningssrätt. I städerna var det borgmästare och råd som enligt den danska kyrkoordningen hade rätt att utse präst, och där blev det genast svårare att placera svenskar, såvida man inte satte magistratens valrätt ur spel. Detsamma gällde den övervägande delen av landsbygdsförsamlingarna, som också hade sin i kyrkoordningen lagfästa fria valrätt. Man kan förstå att 1600-talets skåningar värnade om denna rättighet, som gav dem möjlighet att utse präster som talade församlingsbornas språk och inte en mer eller mindre obegriplig svensk dialekt. Här och var har

man förmodligen reagerat som bönderna i Gessie, som lär ha hälsat sin nye präst med orden »Vi er ingen Tyrker eller hedninger, at I skal præke Svensk for oss. I kan præke Dansk som vor gamle præst herr Jens».³

Under de två första decennierna efter Roskildefreden respekterade den svenska regeringen i allmänhet skåningarnas fria valrätt vid tillsättning av präster. Fram till Skånska krigets utbrott 1675 hade endast ett obetydligt antal svenskfödda präster placerats i Skåne. Kriget skulle emellertid komma att ändra den svenska regeringens syn på nationalitetsförhållandena i Skåne. Den tidigare generösa attityden gentemot den danska kulturen övergavs. Målet blev i stället — som Karl XI uttryckte det — »att utrota det gamla väsendet i Skåne». Den s.k. uniformitetspolitiken, som nu introducerades, riktades med stor kraft mot kyrkan och skolan, de två främsta härdarna för den danska kulturen.⁴

Prästtillsättningar i Malmö 1658—1675

År 1658 tjänstgjorde fyra präster i Sankte Peders kyrka i Malmö. Sogneprest, dvs kyrkoherde, var magister Niels Söfrensen, som innehaft sitt ämbete sedan 1649. Magister Niels var tillika prost i Oxie härad. Efter det att Skåne hade blivit svenskt visade Niels Söfrensen snart, att han var inställd på att anpassa sig efter de nya politiska förhållandena. När Karl X Gustaf ett par veckor efter fredsslutet besökte Skåne, saluterades han av Malmö stads kyrkoherde. »Carole Tu salve, Rex Friderice vale!» (Var hälsad Carl, farväl Konung Fredrik!) utropade Niels Söfrensen i en underdånig hyllningsdikt till erövraren. Samtidigt överlämnade Malmöherden en böneskrift, i vilken han bad att få behålla Norra Vrams pastorat, som han innehaft som prebende sedan 1647. Kungen var nådig och bekräftade herr Niels löneförmåner, i vilka även ingick inkomsterna från S. Sallerups socken utanför Malmö.⁵

Som medhjälpare i församlingsarbetet hade Niels Söfrensen tre kaplaner, Hans Knudsen, Henrik Cron och Niels Hansen Tollöse. Redan under våren 1658 blev det aktuellt att välja en ny kaplan efter Hans Knudsen, som avlidit. Valet synes ha försiggått utan någon inblandning från de svenska myndigheternas sida och inte heller ha aktualiserat någon diskussion om den nye kaplanens nationella ursprung. Valet har helt säkert skett i enlighet med den danska kyrkoordinansens föreskrifter, som lade prästvalet i borgmästare och råds händer. Till Hans Knudsens efterträdare utsågs Christoffer Hansen Ravn, bördig från Malmö, som nu lämnade sin kyrkoherdetjänst i Tullstorp för att verka som kaplan i sin födelsestad.⁶

I april 1658 svor kyrkoherde Niels Söfrensen och hans tre kaplaner trohetseden till den svenska kronan. Det skedde tillsammans med representanter för det övriga skånska prästerskapet, som jämte provinsens övriga ständer samlats till ett möte i Malmö. Under det krig som några månader senare ånyo bröt ut mellan Danmark och Sverige, sattes malmöprästernas lojalitet mot den svenska regimen sannolikt på hårda prov. I södra Skåne växte det fram en motståndsrörelse, vars mål

var att med militär hjälp från Köpenhamn överrumpla den svenska garnisonen i Malmö och överlämna staden till danskarna. Folk ur alla samhällsgrupper anslöt sig till denna rörelse, som brukar kallas Malmösammansvärjningen och vars ledande krafter fanns inom borgerskapet i Malmö. Det är helt orimligt att tänka sig att prästerna i S:t Petri skulle ha varit ovetande, om vad som var i görningen, men det råder en egendomlig tystnad kring dem och deras förehavanden under den händelserika krigsvintern 1658—59. Att de skulle ha haft något samröre med de sammansvurna torde vara uteslutet.⁷

Malmösammansvärjningen kom emellertid att bilda upptakten till försvenskningen av det skånska prästerskapet. Två av malmöprästernas ämbetsbröder inom Oxie härads kontrakt, kyrkoherdarna Hans Allesen i Bunkeflo och Sören Fransen i Fosie, hade engagerat sig hårt i konspirationen mot svenskarna. De dömdes båda att mista livet, men dödsstraffet förvandlades till landsförvisning. På de ledigblivna tjänsterna placerades i stället svenska fältpräster. Den nye kyrkoherden i Bunkeflo socken, Sven Tiernsten, kunde därmed betrakta sig som obestridd innehavare av platsen som — för att citera honom själv — »den förste pastor av vår nation i Skåne».⁸

På våren 1666 inträffade en händelse som vittnade om oro och motsättningar inom borgerskapet. Under en onsdagspredikan stod kaplanen Niels Hansen Tollöse i S:t Petri kyrkas predikstol och sade sin hjärtans mening om de svenska myndigheternas framfart i staden. Innehållet i Niels Hansens predikan känner vi från det referat, som generalguvernören Gustaf Banér skickade upp till regeringen i Stockholm kort därefter. »En av kaplanerna här i staden», skriver Banér, »höll för några få veckor sedan, en onsdag, en predikan, i vilken han ibland annat vid det han straffade synd och talte om dess påföljande straff, med sådane formalier ihugkom denne staden, att den i förrige tider hade varit en välbyggd stad, i vilken handel ochandel florerat, borgerskapet haft sin justits, icke hört så många trummor som nu sker, utan få till lust, icke heller sett så många musketerare, som nu dagligen ses, icke heller staden att vara till en del nederripen som skett är — menandes därmed utan tvivel de hus som är nederbrutne för castellet, bindandes allt sådant tillhoppa och under det ordets tvenne gånger repeterande 'oss en försmädelse att vara överkommen' som han sade Guds ande och icke han att tala, slöt sin predikan».⁹

Niels Hansens djärva frispråkighet utlöste genast hög aktivitet på generalguvernörens kansli. Banér kallade till sig kyrkoherde Niels Söfrensen och lät denne förstå, hur grundlösa han ansåg kaplanens påståenden vara. Magister Niels lade sig emellertid ut för sin kaplan, som gjorde avbön och lovade att för framtiden styra sin tunga. Banér lät sig nöja med detta. I själva verket tycks han inte ha varit särskilt angelägen att göra så stor affär av det inträffade utan ville helst tona ner hela saken, för att inte guvernementsstyrelsen skulle ställas i en ofördelaktig dager och händelsen därmed ge Banérs politiska motståndare vatten på sin kvarn.

Efter sin nära tio år långa tjänstgöring som själasörjare vid S:t Petri var Niels Hansen väl förtrogen med stämningar och förhållanden

inom stadens borgerskap. Den kritik han förde fram från predikstolen, kan punkt för punkt relateras till den aktuella situationen i Malmö. Av fruktan för överraskande angrepp från Danmark och av allmän misstro mot malmöborna sedan händelserna 1658, ansåg regeringen det nödvändigt att ständigt hålla en stark garnison i staden. Det innebar, att garnisonen — i allmänhet omkring 1500 man — var nästan lika stor som stadens vuxna befolkning. Omfattande befästningsarbeten kring Malmöhus hade medfört, att man gjort stora ingrepp i den gamla bebyggelsen i stadens västra del, nuvarande parkområdet väster om Slottsgatan. Stadens förnämsta välfärdsinstitution, hospitalet, som var inrymd i det forna gråbrödraklostret, skulle enligt regeringens beslut efter hand raseras. Det var alltså dessa för varje dåtida malmöbo välkända fakta, som kaplanen Niels Hansen pekade på i sin predikan.

Hela affären tycktes vara ur världen, i och med att Niels Hansen gjort avbön. Men kort därefter tog han åter till orda och hävdade, att han inte ansåg sig ha handlat orätt. Nu gavs det ingen återvändo. Niels Hansen avstängdes tills vidare från sitt ämbete. Så småningom dömdes han av en andlig domstol till avsättning med bl a den motiveringen, att hans predikningar kunde leda till att »Almuen och det gemene folk i Menigheden kunde drages fra den Respekt, som de den høje Øvrighed skyldige ere».

Vid valet av efterträdare till Niels Hansen utnyttjade generalguvernören inte oväntat sin myndighet för att placera en lämplig person på kaplantjänsten. I likhet med flertalet av sina kolleger inom det svenska riksrådet var Banér av den uppfattningen, att svenska präster av säkerhetsskäl borde placeras i de skånska pastoraten. Han hade också förmått magistraterna i Helsingborg och Landskrona att välja svenskfödda präster. Vid båda tillfällena hade han kunnat genomdriva tillsättningen »med besvärighet, efter de helt ogärna darsamma-städes vilja hava svenske präster». När nu en kaplantjänst i Malmö blev ledig, fick Banér ett nytt tillfälle att plocka in ännu en svensk i det skånsk-danska prästerskapet. Hos borgmästare och råd i Malmö rekommenderade han sin »från Stockholm medbragte predikant herr Gunnarus Joh. Bernerus» till det vakanta ämbetet. Några närmare uppgifter om själva valet finns inte. Resultatet blev emellertid att magistraten föll undan för Banérs krav och förordnade Gunnar Berner till medtjänare i S:t Petri. Därmed hade Malmö fått sin förste svenskfödde präst (1667).

Gunnar Berner var smålänning. Enligt uppgift i herdaminnet var han född i Angelstads socken. Han hade gått i Växjö skola och därefter i gymnasiet i Linköping. Efter studier vid Uppsala universitet prästvigdes han 1655 i Växjö stift. Under ett antal år verkade han som huspräst i högadliga familjer, bl a hos Maria Sofia de la Gardie, syster till den kände rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie. Längre fram kom Gunnar Berner i riksrådet och generalguvernören Gustaf Banérs tjänst. Nu lämnade han alltså de högvälborna kretsarna för att installera sig i den enkla kaplansbostaden vid Rundelsgatan i Malmö. Om hans prästerliga verksamhet i Malmö är ingenting känt. Vi kan därför inte få svar på frågan, om han trots sitt uppsvenska (små-

ländska?) tungomål kunde få kontakt med sin dansktalande församling. Kanske tillhörde han den kategori svenska präster som — enligt en uppgift av biskop Winstrup — skulle ha försökt sig på att tala danska för att bli förstådda? Däröver kan man bara spekulera.¹⁰

Fram till Skånska krigets utbrott 1675 blev det aktuellt vid tre tillfällen att fylla vakanser efter avlidna kaplaner i Malmö. I samtliga fall lyckades det staden att hävda sitt fria val. Som tidigare nämnt var det enligt den danska kyrkoordningen borgmästare och råd som hade rätt att välja präst. Valet skulle godkännas av biskopen, innan den nye prästen kunde introduceras i sitt ämbete. Borgerskapet stod alltså utanför själva valet, vilket naturligtvis inte hindrade att det engagerade sig för den ene eller andre kandidaten. Så skedde i Malmö vid det val som ägde rum på våren 1668. Då samlade sig en inflytelserik grupp borgare till en kraftfull opinionsyttring till förmån för en yngre prästman med anknytning till staden. I en skrivelse till borgmästare och råd uttryckte ett fyrtiotal borgare sin och hela borgerskapets önskan att den »vellerde Mand herr Hans Pedersen» skulle erhålla det lediga kaplansämbetet »helst efterdi han er föed och boren her i staden». Bland undertecknarna möter man flera medlemmar av välkända malmösläkter, som Bager, Kofoed, Ledebur, Lorch, Mastorph, Nermann och Wiltschiött. Syftet med denna aktion torde ha varit att borgerskapet klart ville säga ifrån, att man inte ville acceptera svensktalande präster. Generalguvernörens inblandning i den senaste kaplantillsättningen hade man säkert i friskt minne. Magistraten hade ingenting att invända mot borgerskapets kandidat utan kallade honom till innehavare av kaplanämbetet.¹¹

En dominerande personlighet i stadens styrelse under 1670-talet var Gilius Ehrenberg, en svensk ämbetsman, som varit verksam i Skåne sedan 1658 och från 1670 burggreve i Malmö. Som regeringens representant inom stadsstyrelsen skulle burggreven bl a se till att man vid kaplansvalen inte helt förbigick kandidater »av svenske nationen». Under sin ämbets tid medverkade dock inte Ehrenberg till att någon svensk präst placerades i Malmö. Vid två prästval, som ägde rum 1674, alltså året före Skånska krigets utbrott, ingrep han emellertid på ett avgörande sätt. När efterträdare till den avlidne kaplanen Christoffer Rafn skulle utses i januari 1674, engagerade sig en del av borgerskapet till förmån för en yngre skånsk prästman vid namn Peder Brodersen. Burggreven Ehrenberg och magistraten avvisade emellertid bestämt borgerskapets kandidat med den motiveringen att denne var född »på andra sidan», d v s i Danmark, och att det enligt Kungl. Maj:ts vilja var förbjudet att välja en främmande och utländsk (man) till präst». Man hade kanske väntat att Ehrenberg skulle ha fört fram en kandidat med svensk anknytning. Så blev dock inte fallet. I stället föreslog han en annan skånsk prästman, nämligen kyrkoherden i Sankte Peders klostres kyrka i Lund Wilhelm Laurenberg, som beskrevs som »en av lärdom och särdeles gott leverne högt berömd man».

Att Laurenberg även han var född »på andra sidan» (i Sorö 1628) och hade en alltigenom dansk prästutbildning, låg honom på intet sätt i fatet. Avgörande var att han redan i början av 1660-talet flyttat

över till Skåne, där han alltsedan dess varit verksam som lärare och präst. Han hade också goda kontakter med inflytelserika kretsar i Skåne, bl a genom sin svåger kyrkoherden Bernhard Oelreich, som spelade en viktig roll vid tillkomsten av Lunds universitet. I universitetets äldsta inskrivningsmatrikel finner man för övrigt namnet Wilhelm Laurenberg som ett av de allra första. Man torde kunna förutsätta att Ehrenberg i sina översvallande vitsord om Laurenberg också vägt in dennes lojala inställning till den svenska regimen. Magistraten slöt enhälligt upp bakom Ehrenbergs kandidat och utfärdade kallelsebrev för Wilhelm Laurenberg »att være medtjener udi ordet her i staden».

Wilhelm Laurenberg skulle under flera decennier komma att göra betydelsefulla insatser inom det kyrkliga livet i Malmö. Han framstår som en typisk representant för den kategori av dåtidens intellektuella skåningar, som ganska snabbt anpassade sig efter de nya politiska förhållandena som inträdde efter 1658. Deras medverkan vid den genomgripande omställningen från danskt till svenskt som snart följde, skulle visa sig vara en oundgänglig förutsättning för att ett resultat skulle kunna uppnås.

Även vid det följande kaplansvalet gjorde Ehrenberg sitt inflytande gällande. Han valde fortfarande bland skånska prästkandidater och föreslog en yngre prästman från Lund, Mårten Hansen Torslow, son till stadskaplanen i Lund, Hans Mortensen Torslow. Mårten Hansen hade således vuxit upp i kontakt med danska prästtraditioner. Han tillhörde å andra sidan den första generationen skånska studenter, som fått sin prästutbildning vid den nya akademien i Lund. För Ehrenberg var det inte någon svårighet att övertyga magistraten om Mårten Hansens lämplighet.¹²

Latinskolan i Malmö. Rektorer och lärare 1658—1680

Sedan början av 1300-talet hade S:t Petri kyrka utgjort hjärtpunkten i det andliga livet i Malmö. I kyrkans omedelbara närhet i hörnet av Själbodgatan och Mäster Nilsgatan låg »den latinske skolen», som jämte katedralskolan i Lund var den mest betydande undervisningsanstalten i Skåne. Från grundandet i början av 1400-talet hade latinskolan varit nära knuten till kyrkan. Efter reformationen reglerades verksamheten vid skolan av den danska kyrkoordinansen och senare skolförordningar. Vid mitten av 1600-talet omfattade latinskolan sex klasser, och undervisningen sköttes av rektor och fem lärare (»hörare»).

Alltsedan 1400-talets första hälft hade skolans disciplar fått sig inpräntade de kunskaper som ansågs nödvändiga för att kunna sköta kyrkliga tjänster eller för att studera vidare vid universitetet. Efter Roskildefreden fortsatte verksamheten vid skolan som tidigare i de gamla hjulspåren. I det då något mera än 200 år gamla skolhuset fortsatte »hörarna» att mer eller mindre hårdhänt — ofta med risets och färlans hjälp — dunka in kunskaper i scholarernas huvud. Dansk katekes och latinsk grammatik var centrala ämnen. Sång och musik intog också en viktig plats på schemat, eftersom både lärare och lärjungar tog aktiv del i gudstjänsterna i S:t Petri kyrka. I latinskolans

25. Latinskolans byggnad låg i hörnet av Själbod- och Mäster Nilsgatorna. Den uppfördes vid mitten av 1400-talet och användes som undervisningslokal fram till 1827. Byggnaden revs 1871.

första klass meddelades elementär undervisning i läsning och skrivning, eftersom inte alla skolpojkar kunde läsa, när de kom till skolan.

Den politiska förändringen 1658 berörde inte omedelbart förhållandena vid latinskolan. Magister Peder Hermansen, som innehaft rektoratet sedan 1641, fortsatte att leda skolan fram till 1666. Hans efterträdare blev konrektorn vid skolan, Claus Jacobsen Wiltschiött. Dennes fader, borgmästare Jacob Clausen Wiltschiött, tillhörde stadens köpmannapatriciat och hade snabbt anpassat sig efter den nya politiska situationen. Hans goda relationer till de svenska myndigheterna resulterade i att generalguvernören Gustaf Banér fick en påstötning av regeringen att placera sonen, magister Claus, på en lämplig tjänst och — skriver Banér — blev därför borgmästaresonen »förhulpen till rektoratet här i Malmö». Ingenting tyder på att man vid detta tillfälle på svenskt håll skulle ha haft planer på att tillsätta en svensk rektor vid Malmö latinskola.¹⁴

Även rektor Wiltschiöotts efterträdare hade en alltigenom dansk bakgrund. Peder Sture, som blev rektor 1667, var född i Kolding i Jylland och hade fått sin utbildning i Odense latinskola och vid universitetet i Köpenhamn. 1658 hade han valt att flytta över till Skåne, där han verkade som lärare i Kristianstad och Lund, innan han tillträdde rektoratet i Malmö. Sina vetenskapliga meriter kompletterade han vid det nya universitet i Lund, där han blev magister vid den första promotionshögtiden 1670. Efter femton års tjänst vid Latinskolan tvangs Peder Sture att lämna rektoratet. Hans levnadsöde kan sägas väl illustrera den markanta omsvängningen i försvenskningspolitiken, som ägde rum i början av 1680-talet.¹⁵

Under perioden 1658—1675 var det ganska stor omsättning på lärare vid latinskolan. Lärararbetet var slitsamt och dåligt avlönat, och flertalet av pedagogerna önskade inte gärna »åldras i skolans damm» (*senescere in pulvere scholastico*) utan drömde om en mera inkomstbringande prästtjänst. Vakanser uppkom därför ofta, vid malmöskolan ett femtontal under det första kvartseket efter Roskildefreden. Av de lärare som förordnades på de vakanta tjänsterna under denna period, kom endast en från det rikssvenska området. I slutet av 1678, medan det skånska kriget ännu pågick, utsågs den unge studenten Olof Nordström till lärare i latinskolans fjärde klass. Nordström var född i Härnösand men var sedan några år bosatt i Lund hos sin morbror, matematikprofessorn Martin Nordeman. När denne med sitt hushåll flyttade till Malmö under kriget följde hans unge släkting med. Olof Nordström hade då avslutat sina universitetsstudier och var säkert kvalificerad för en lärartjänst. Magistraten hade redan föreslagit en av skolans lärare till tjänsten, men dess möjligheter att hävda sin gamla rättighet att utse lärare vid latinskolan var vid den tidpunkten begränsade. Ett nytt program för Skånes försvenskning hade utformats av Karl XI:s mäktige minister Johan Gyllenstierna. Nu skulle man inte längre acceptera danskfödda lärare vid de skånska lärdomsskolorna. Magistraten i Malmö fick böja sig och förordnade norrlänningen Olof Nordström till »fjerde lectie hörer i den latinske skolen». Latinskolan i Malmö hade därmed fått sin förste svenskfödde lärare. Nord-

26. Biskop Canutus Hahn (1683—1687). Kopparstick i barockens anda, utfört av den danskfödde kyrkoherden i Gudmuntorp Michael Ravn.

ström stannade emellertid inte länge i Malmö. Några år senare sökte biskop Hahn en kvalificerad svensk lärare till latinskolan i Ystad. Hans val föll då på Olof Nordström, som fick förflyttning till Ystad »med uppdrag att inrätta skolan där efter svenska metoden».¹⁶

Försvenskningstendenser i Malmö under Skånska kriget

Under Skånska kriget (1675—1679) skedde en radikal förändring i den svenska regimens inställning till frågan om Skånes försvenskning. Anledningen härtil var att man nu fick så många bevis på att skåningarna fortfarande kände en stark samhörighet med Danmark. Man kunde också på många håll iaktta hur dansk- eller skånskfödda präster vacklade i sin lojalitet mot den svenska kronan. Det var inte att undra på att Karl XI och hans rådgivare fick ett allt större intresse för prästtillsättningar i de skånska församlingarna. Kort efter slaget vid Lund hade Karl XI förklarat, att han inte kunde acceptera församlingarnas rätt att välja präst och att inga andra än svenska män skulle kallas till vakanta tjänster. Under våren 1677 utnämndes flera svenskfödda präster till kyrkoherdar i lediga skånska pastorat. Nu fick också ämbetet i Malmö sin förste svenske innehavare.¹⁷

I mars 1677 avled prosten och kyrkoherden i S:t Petri församling Niels Söfrensen. Han hade som tidigare nämnts från första början uppträtt lojalt mot den svenska kronan, och han fick också av general-

guvernören Fersen det eftermälet, att han varit en konungens trogne tjänare, som alltid förmanat sin församling att visa trohet och lydnad mot kronan. Malmö var vid denna tid den enda militärt betydelsefulla stad i Skåne som svenskarna behärskade, och det var därför helt uteslutet att en präst med dansk-skånsk bakgrund skulle kunna bli kyrkoherde i S:t Petri. Fersen avvaktade inte heller något förslag från magistraten utan skrev till kungen, att han önskade att en pålitlig och duglig svensk man (»ein echtschaffener capabler Exemplarischer Schwedischer Mann») förordnades, som kunde hålla uppsikt över såväl borgerskapet i staden som prästerskapet i de närliggande församlingarna. Som lämplig efterträdare till Niels Söfrensen rekommenderade Fersen kyrkoherden i Landskrona, Nils Hambræus, norrlänning och särdeles väl anskriven hos den svenska överheten. Tjänsten i Landskrona hade han fått tack vare förre generalguvernören Gustaf Baners påtryckningar. När danskarna erövrade Landskrona i augusti 1676 tvingades Hambræus lämna sin församling och tog då sin tillflykt till Malmö liksom så många andra till Skåne inflyttade svenska präster och tjänstemän.¹⁸

Medan man väntade på Karl XI:s svar från högkvarteret någonstans i Skåne, samlade magistraten sig till ett eget förslag, som var väl anpassat efter den rådande situationen. Förslaget upptog fyra namn, och hade något av underdånig lojalitetsförklaring över sig. Först på förslaget stod överhovpredikanten Haqvin Spegel, kungens förtrogne och en framtidsman inom den svenska kyrkan. I andra rummet hade man placerat hovpredikanten Peter Stiernman. På tredje plats kom Fersens kandidat, Nils Hambræus. Som fjärde namn hade magistraten varit djärv nog att föreslå en egen kandidat, nämligen en av stadens tre kaplaner, den av församlingen uppskattade Wilhelm Laurenberg.¹⁹

Utgången var emellertid given. Karl XI följde Fersens förslag och utsåg Nils Hambræus att efterträda Niels Söfrensen som kyrkoherde i S:t Petri och prost i Oxie härad. På grund av det ovissa krigsläget var det synnerligen angeläget att den pålitlige Hambræus snarast möjligt introducerades i sitt ämbete och tog hand om sin församling, där prodanska stämningar kommit till uttryck. Till följd av den allmänna oron fick man nöja sig med en förenklad installationsceremoni i lagom tid till pingsthögtiden. Utanför stadens vallar svärmade då starka danska patruller, och någon vecka senare var Malmö helt inneslutet av den danska armén.²⁰

På sommaren 1677 övertog generallöjtnant Göran Sperling ledningen av generalguvernementet i egenskap av vice guvernör. Sperling hade då en tid varit landshövding i Halland och var alltså insatt i de speciella förhållanden som rådde i de forna danska provinserna. I försvenskningens fråga företrädde han den hårda, kompromisslösa linjen. Sperling hyste en stark misstro till provinsens präster, som — menade han — i själ och hjärta fortfarande var danskar. Prästerna var ett hot mot den svenska regimen, eftersom de »genom hemliga konster söka förnya och stadigt bibehålla uti deras åhörarens hjärtan ihåggkommelsen och kärleken till den gamla överheten . . .». Sperling såg lösningen i en snabb och fullständig försvenskning av kyrkoväsendet i Skåne.²¹

Ganska snart fick Sperling anledning att ingripa i de kyrkliga förhållandena i Malmö. Han infann sig en dag personligen på rådhuset för att med magistraten och representanter för borgerskapet diskutera en del frågor som rörde kyrkan och latinskolan. Besöket var föranlett av att det hade uppstått motsättningar mellan kyrkoherde Hambræus och hans kaplaner. Hambræus hade klagat över sina medhjälparens bristande samarbetsvilja vilket yttrade sig i att kaplanerna »disponerar allting som dem själva lyster och behagar, där dock med honom Praeside Consistorii uti allt som deras ämbete vidkommer, tillförne borde comuniceris». Detta hade väckt Sperlings missnöje, och han önskade därför överlägga med magistraten om hur man skulle få till stånd en ändring och »såvida görligt är efter det vis och sätt, som uppe i riket brukeligt är, en god ordning igen inrättas». Vad som åsyftas är inte helt klart utsagt, men med kännedom om Sperlings inställning till försvenskningsfrågan, kan man förmoda, att han önskade att de kyrkliga förhållandena i Malmö snarast skulle regleras efter den svenska kyrkoordningen, även om något officiellt beslut ännu inte fattats därom. Mycket talar för att Sperling i samarbete med kyrkoherde Hambræus satt sina försvenskningsplaner i verket.²²

Detta bekräftas av ett uttalande, som gjordes några år senare av lundaprofessorn, sedermera biskopen, Christian Papke. Under ett prästmöte i Lund 1683 förklarade nämligen denne, »att då han i krigstiden var i Malmö i hans Excellence Sperlingens tid, blev det av predikostolen publicerat att de svenske kyrkoceremonier då strax inrättas skulle». Malmökaplanen Wilhelm Laurenberg, som också deltog i prästmötet, intygade, att Papkes upplysning var riktig. Om denna uppgift är korrekt, skulle den kyrkliga försvenskningen ha genomförts tidigare i Malmö än i det övriga Skåne. Gissningsvis på sensommaren 1677 efter danskarnas misslyckade stormning av Malmö.²³

En fråga som skapat motsättningar inom församlingen gällde ordningen vid begravingar, dop och skriftermål. Det hade visat sig, att många församlingsmedlemmar föredrog att anlita en och samme präst vid olika kyrkliga förrättningar. För den dansk-(skånsk-)talande malmöbon var det helt självklart att vända sig till någon av de båda danskfödda kaplanerna, Wilhelm Laurenberg och Mårten Torslow, som han utan svårighet kunde föra personliga samtal med. Det är möjligt, att församlingsborna undvikit att anlita kyrkoherde Hambræus' tjänster, därför att denne följde det svenska ritualet vid dop och begravingar, vilket ju måste ha varit främmande för de skånsktalande malmöborna. Också vid skriftermålet, som enligt dansk sedvänja var enskilt, var det naturligt, att den som önskade bikta sig, vände sig till någon av de ovan nämnda kaplanerna. Man får inte glömma bort att kriget alltjämt pågick. Inom borgerskapet fanns det starka antisvenska stämningar, och man kan därför inte utesluta möjligheten att den avogaställningen till stadens nye svenske kyrkoherde var en medveten nationell markering.²⁴

För Hambræus fick församlingens negativa hållning ekonomiska konsekvenser. Det var sedan den danska tiden nämligen brukligt att man vid dop och begravingar erlade en avgift till officianten. Likaså var det

alltjämt vanligt, att man vid skriftermålet som fortfarande var individuellt, gav biktfadern en mindre penninggåva, sk skriftepenningar. Dessa inkomster fick alltså Hambræus inte del av. För hans ekonomi skulle det därför vara fördelaktigt, om man introducerade det svenska systemet med gemensamt skriftermål och ett årligt offer, som delades lika mellan församlingens präster. »Penningar uti skriftestolen» ville Sperling förbjuda.²⁵

Kort efter Skånska krigets slut fick magistraten och borgerskapet i Malmö en ny påminnelse om de aktuella tendenserna i regeringens skånska politik.

På senhösten 1679 blev en kaplanstjänst ledig efter Gunnar Berner. Magistratens kandidat till den lediga tjänsten var magister Peder Sture, rektor vid Malmö Latinskola. Peder Sture hade i drygt ett decennium tuktat latinskolans disciplinar men nu funnit tiden vara inne att slippa »utur oket» för att i stället axla prästkappan. Magistraten vågade dock inte tillsätta en ny kaplan utan att först ha kommunicerat med Skånes nye generalguvernör, den fruktade Johan Gyllenstierna. Denne hade som Karl XI:s främste rådgivare under det nyss avslutade kriget blivit känd för sina brutala metoder vid bekämpningen av den skånska motståndsrörelsen. Som generalguvernör över de forna danska landskapen hade han nu fått på sin lott att genomföra ett radikalt försvenskningssprogram, som bl a innebar att endast svenskfödda präster skulle förordnas på vakanta tjänster. I konsekvens härmed nonchalerade Gyllenstierna helt magistratens kandidat och föreslog i stället en svenskfödd präst vid namn Johan Hofverberg till kaplan i S:t Petri. För magistraten och borgerskapet återstod intet annat än att foga sig efter den svenska överhetens maktspråk.

Valet av norrlänningen Hofverberg — han var född i Jämtland — betydde att kyrkoherde Hambræus fick en energisk försvenskningssman som medhjälpare. Hofverberg gynnades i hög grad av Hahn och Ascheberg. Bl a utnämndes han till prost i Bara härad kort efter det att han tillträtt tjänsten i S:t Petri. Malmöborna var emellertid inte särskilt glada över den nye svenske kaplanen. Enligt Hambræus skulle magistraten ha velat »kasta hans kall över ända». Redan 1685 fick Hofverberg transport till kyrkoherdetjänsten i Landskrona. I sinom tid skulle han dock återvända till Malmö för att som kyrkoherde fortsätta försvenskningssarbetet i S:t Petri församling.²⁵

Den kyrkliga försvenskningen genomföres

1680-talet blev ett avgörande decennium i försvenskningsshistorien. Nu fullföljde den svenska regeringen den radikala försvenskningsspolitik som den i hemlighet hade bestämt sig för under kriget, trots att skåningarna fortfarande var garanterade att få behålla sina gamla lagar och rättigheter. Tidpunkten var synnerligen lämplig för en offensiv mot den danska kulturen i Skåne. Landskapet låg sargat efter att ha varit krigsskådeplats under tre år och befolkningen var svårt medtagen. De förhoppningar som många skåningar har närt under kampen, att landskapet åter skulle bli danskt, hade grusats. I många kretsar var säkert besvikelsen stor.

Karl XI och hans ministrar utnyttjade också hänsynslöst skåningarnas nödläge. De skånska stånden utestängdes från riksdagen och kunde därför inte bevaka sina intressen, särskilt när skatterna skulle fastställas. Priset för att återfå rätten att skicka ombud till riksdagen var, att skåningarna accepterade den sk uniformiteten, d v s att svensk lag, kyrklig och världslig, infördes i Skåne.

Huvudansvariga för försvenskningsarbetet var den kyrkliga och världsliga förvaltningens toppmän. Från biskopsstolen i Lund ledde smålänningen Canutus Hahn med hjälp av en handfull svenska eller svensksympatiserande skånska präster övergången från danskt till svenskt inom skånskt kyrkoliv. Samtidigt dirigerade den tysk-baltiske adelsmannen, generalguvernören Rutger von Ascheberg från sitt kansli vid Adelgatan i Malmö införandet av svensk lag och rättegångsordning vid de skånska domstolarna. Hahn och Ascheberg lyckades listigt manövrera, så att handplockade representanter för det skånska prästerskapet och borgerskapet på möten i Malmö i maj 1681 »frivilligt» begärde, att svensk lag och kyrkkoordning skulle införas. Att Karl XI skulle villfara denna begäran var lika säkert som amen i kyrkan.²⁶

Den kyrkliga försvenskningen innebar, att svenska kyrkoceremonier skulle införas över allt i de forna danska landskapen och att gudstjänsten skulle hållas på svenska. Barn och ungdomar skulle vänjas vid det svenska språket genom att delta i sk läsemöten, där de fick lära sig svensk katekes och svenska psalmer. I Malmö bar kyrkoherde Nils Hambræus ansvaret för det praktiska genomförandet av försvenskningen. Som tidigare nämnt är det sannolikt att Hambræus själv börjat följa den svenska gudstjänstordningen, när han tillträdde sin tjänst några år tidigare. Efter Malmömötet har han säkerligen inte lämnat någon möda ospard för att så snart som möjligt verkställa försvenskningsbesluten inte bara i S:t Petri församling utan också i övriga församlingar inom Oxie kontrakt. Hambræus' närmaste medarbetare var församlingens tre kaplaner, Wilhelm Laurenberg, Mårten Torslow och Johan Hofverberg. Laurenberg och Torslow hade båda danska som modersmål och av dem krävdes inte, att de omedelbart skulle hålla en alltigenom svensk gudstjänst. Biskop Hahn hade nämligen gått med på att de infödda prästerna successivt skulle anpassa sig efter svenskt kyrkbruk. Till en början räckte det med att de ansträngde sig att »väl läsa episteln, evangelium, böner och välsignelse på Svensk». Predikan fick de alltså tills vidare hålla på danska. Efter predikan skulle dock församlingen påminnas om att en ny tingens ordning gällde, genom att den då fick sjunga den svenska psalmen »Gud give konung Karl och vår överhet fred och gott regemente».²⁷

Laurenberg och Torslow var båda kända för sin lojalitet mot den svenska regimen. Biskop Hahn hade så stort förtroende för Laurenberg, att han utsåg denne till medlem av den kommission, som skulle rannsaka skånska präster som under kriget visat sympatier för Danmark. Både Laurenberg och Torslow hade lärt sig behärska det svenska språket i skrift, vilket framgår av i original bevarade brev. I hur hög grad de försökt anpassa sitt talspråk efter det svenska språket går ju inte att fastställa. Vi kan endast antaga, att de lojalt ansträngt sig att

efter bästa förmåga uppfylla de krav som biskop Hahn efter hand ställde på de danskfödda prästerna: att de skulle hålla hela gudstjänsten på svenska. Från en del av församlingen kan väl Laurenberg och Torslow ha känt ett visst tryck. Bland gudstjänstdeltagarna fanns det alltid ett ganska starkt inslag av svenskar, nämligen officerare vid garnisonen och tjänstemän vid guvernementskansliet och deras familjer. Den ständiga närvaron av observanta svenska överhetspersoner i kyrkan ökade de båda malmökaplanernas ansträngningar att tala svenska. Över alla skånskfödda präster svävade dessutom vid denna tid hotet att skiljas från ämbetet, såvida de inte förrättade gudstjänsten på svenska. Om några präster »understå sig mot den gjorda förordningen om uniformiteten att predika danska, så skole de kännas ovärdige till ämbetet, såsom de där uppsåtligen opponera sig våra befallningar», dundrade enväldshärskaren Karl XI, och den trogne kungatjänaren på biskopsstolen i Lund var inte sen att utnyttja det kungliga hotet för att sätta skräck i motsträviga skånska präster.²⁸

Från språklig synpunkt har gudstjänsterna i S:t Petri under den första svensktiden förmodligen bjudit på egenartade upplevelser för församlingen. Sedan slutet av 1670-talet hade malmöborna kunnat lyssna till de två från Sverige invandrade prästerna Hambræus och Hofverberg. De var båda norrlänningar, den förre var bördig från Hälsingland och den senare från Jämtland. Deras språk var säkerligen färgat av dialekten i deras uppväxtmiljö. Kaplanerna Laurenberg och Torslow var ursprungligen dansktalande men har troligen senast från början av 1680-talet lydigt följt överhetens befallning att försvenska sitt språk. Skolpojkarna från latinskolan sjöng de svenska psalmer som de övat in under den danskfödde klockarens ledning. Kyrkokören understöddes av de pojkar och flickor som på biskopens befallning skulle stå i koret under gudstjänsten för att vänja sig vid de svenska kyrkoceremonierna. De rent danska eller snarare skånska tonfallen svarade menigheten för, i den mån den deltog i psalmsången.

Prästdräkten var en annan nyhet inom det kyrkliga området som malmöborna konfronterades med. Den danska prästdräkten med den karakteristiska runda pipkragen försvann, och den svenska prästdräkten med snibbkrage blev allena rådande. Ännu i början av 1680-talet gick flertalet skånska präster klädda i den traditionella danska dräkten, men under prästmötet i Malmö 1681 lät deltagarna sig övertalas att »avlägga den här i Skåne ännu brukelige präste-habiten med de bekante pipkragar och så kallade sammariar eller prästekjortlar». För Ascheberg och Hahn hade detta dräktbyte ett högt propagandavärde. Nu kunde nämligen — menade de — skåningarna inte sväva i tvivelsmål om att deras präster definitivt bestämt sig för att acceptera den svenska kyrkoordningen. Dessutom räknade de med att de skånska prästerna, »sedan klädebonaden var ombytt», skulle tappa lusten att resa till sitt forna hemland, där de riskerade att bli till ett åtlöje.²⁹

För malmöborna hade den svenska prästdräkten tidigt blivit ganska välbekant. Alltsedan 1658, då svenska trupper ryckte in i staden, hade man kunnat stöta på svenska fältpräster i gatuvimlet. Som tidigare berättats fick staden sin förste svenske kyrkoherde 1677, och detta

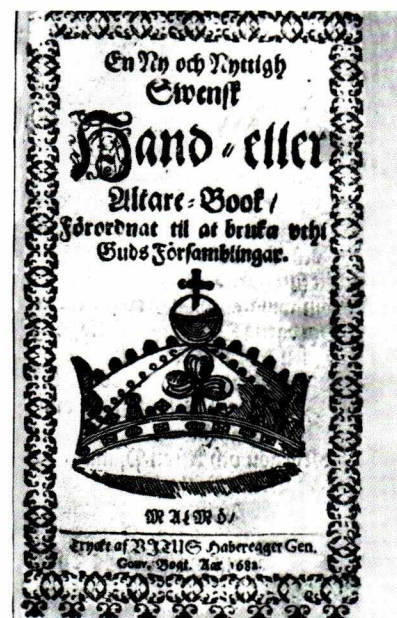
måste ha inneburit att kyrkobesökarna ständigt blev påminda om att de hade en ny överhet.

En annan förändring, som ingen gudstjänstdeltagare kunde undgå att lägga märke till, gällde vaxljusen på altaret. Den gamla sedvänjan från dansk tid att ha brinnande vaxljus på altaret under gudstjänsten betraktades av biskop Hahn som en farlig påminnelse om skåningarnas nationella ursprung. Biskopen lät släcka »Guds tændte lampes lys», heter det i en mot Hahns åtgärder synnerligen kritisk skrift, som spreds i Skåne på 1680-talet. I S:t Petri kyrka hade förmodligen altarljusen slocknat redan några år före Hahns officiella påbud. I S:t Petri kyrkas räkenskaper återkommer nämligen från 1500-talet och fram till 1678 årligen uppgifter om anskaffning av stora vaxljus »at bruge paa altarit». Från och med sistnämnda år förekommer inte denna utgiftspost i räkenskaperna. Sannolikt ett utslag av kyrkoherde Nils Hambræus försvenskningssiver.³⁰

I den danska gudstjänsten användes alltjämt vid mitten av 1600-talet latinet vid vissa tillfällen. Enligt Kirkeordinansen skulle sålunda latinsk mässa hållas på de stora högtidsdagarna vid jul, påsk och pingst samt på trefaldighetsdagen. Även vid begravningar förekom latin i ritualen. Klockaren brukade då sjunga latinska likpsalmer. I Malmö utfördes begravningssången av lärjungar från Latinskolan. Ännu 1684 sjöng dessa enligt hävdvunnet bruk latinska begravningssalmer, vilket medförde att biskop Hahn uttryckligen befallde rektorn att se till att sångarna i fortsättningen inte sjöng på latin.³¹

Uniformitetsarbetet i Skåne gick trögt till att börja med. En orsak härtill var, att man på många håll saknade de nödvändiga hjälpmedlen: svenska katekeser, bönböcker, biblar och handböcker. I de församlingar, där svenskfödda präster tjänstgjorde, var situationen givetvis annorlunda. Så i S:t Petri församling, där de två svenskarna Nils Hambræus och Johan Hofverberg självfallet helt följde den svenska ritualen. Man kan förmoda, att de på olika sätt varit sina danskfödda kolleger Wilhelm Laurenberg och Mårten Torslow till hjälp med råd och upplysningar om svenska kyrkoceremonier. Efter hand kompletterades kyrkans bokförråd med svenska handböcker. »En kyrkobok, som klockarna brukar» och en svensk psalmbok inköptes på sommaren 1682. Till de dansktalande prästernas hjälp lät Hahn trycka en »Hand- eller Altare-Book» på Vitus Habereggers tryckeri i Malmö. Denna handbok kom ut under senare delen av 1682 och inköptes genast till S:t Petri kyrkas bibliotek. Malmöhandboken betraktades som ett av de viktigaste hjälpmedlen för den språkliga försvenskningen. I samband med handbokens utgivning rapporterade Hahn till Erik Lindschöld, Karl XI:s främste medhjälpare, att han nu hyste starka förhoppningar om »att inom få år det svenska språket skall här i orten så vara introducerat, att det aldrig mer skall kunna utrotas».³²

Vitus Habereggers tryckeri kom under dessa år att fungera som en försvenskningsspolitikens vapensmedja. Hos Haberegger placerade Hahn bl a en beställning på ett par tusen ABC-böcker och katekeser, som låg färdiga att distribueras på sommaren och hösten 1681. I Nils Hambræus hade biskopen en pålitlig medhjälpare, som bl a fick till uppgift att driva på boktryckaren för att få fram böckerna så snabbt som möjligt.³³

27. Titelbladet till biskop Hahns handbok, tryckt på Vitus Habereggers boktryckeri i Malmö. För att handboken inte skulle verka allt för främmande för de skånska prästerna, fick den samma format som dess danska motsvarighet.

Katekesundervisningen

Redan under kriget hade Karl XI påbjudit, att svenska läroböcker skulle användas, när klockarna i de skånska församlingarna undervisade barnen i läsning och i kristendomens huvudstycken. Denna undervisning kom dock inte i gång förrän efter Malmömötet 1681, då de nytryckta svenska ABC-böckerna och katekeserna började distribueras. Först följande år kom en psalmbok, som innehöll ett urval svenska psalmer, som sjöngs på samma melodi som motsvarande danska. Enligt den ursprungliga försvenskningsplanen skulle katekesundervisningen skötas av svenska klockare. Men eftersom det inte gick att med en gång försvenska klockarekåren, fick de skånska klockarna, ofta motvilligt, åta sig rollen som »svensklärare».

Klockare i S:t Petri församling var vid denna tid Oluf Nielsen, som innehaft sin tjänst sedan 1677. Oluf Nielsen hade under en kortare tid på 1660-talet studerat vid Köpenhamns universitet och därefter tjänstgjort vid Latinskolan i Malmö. När han sökte klockaretjänsten, kallade han sig »fjerde lektie hører udi Latineskolen» dvs lärare i fjärde klassen. Samtidigt uppgav han, att han i tolv års tid betjänat såväl skolan som kyrkan »med vocal och instrumental Music». Med klockaretjänsten förenade Oluf Nielsen kantorstjänsten vid latinskolan. Detta innebar att han skulle leda sångundervisningen, och därmed blev han ansvarig för att skolpojarna lärde sig sjunga psalmer på svenska. Skolans främsta sångare, »choralerna», tjänstgjorde vid gudstjänsterna i S:t Petri enligt gammal sedvana som kyrkokör och fick då under klockarens ledning sjunga de psalmer och responsorier som han lärt dem i skolan — på svenska så gott det nu gick. Till en början var det ett begränsat antal psalmer som biskop Hahn krävde att kyrkokören skulle sjunga på svenska. Skolpojarna fick i första hand lära sig utantill några psalmer, där skillnaden mellan svenskt och danskt språk inte var påfallande stor, bl a Allenaste Gud i himmelrik och Vi tro uppå en allsmäktig Gud.³⁴

Oluf Nielsen var givetvis ursprungligen dansk- eller kanske rättare sagt skånsktalande. Att han trots detta fick fortsätta att uppehålla klockaretjänsten, tyder på att han lyckades anpassa sitt skånska idiom efter svenskt språk så pass väl att biskop Hahn och kyrkoherde Hambræus fann det acceptabelt.

Malmöklockaren var inte engagerad i katekesundervisningen, utan denna sköttes helt av församlingens präster. Undervisningen försiggick i kyrkan, dit föräldrarna skulle skicka alla barn som var över sex år gamla. Även tjänstefolket skulle delta i katekesundervisningen, och husbönderna var skyldiga att se till att deras drängar och pigor infann sig i kyrkan efter tillsägelse från predikstolen. Över allt i Skåne mötte dock uniformitetsarbetet ett segt motstånd. Biskop Hahn nödgades konstatera att många föräldrar underlät att skicka sina barn till kyrkan för att »lära svenska catechismum». Han var emellertid fast besluten att knäcka motståndet, och ett stående tema vid alla prästmöten var därför hans uppmaningar till prostarna att upprätthålla kyrkodisiplinen. Generalguvernören Ascheberg fann det angeläget att komma till kyrkans undsättning, sedan han under sina inspektionsresor kunnat

notera skåningarnas motvilja mot Hahns försvenskningssåtgärder. På sommaren 1683 befallde Ascheberg magistraten i Malmö att ta i med hårdhandskarna mot de föräldrar som lät sina barn »gå fåfänga på gatan under varande gudstjänst eller ock driva på kyrkogården och andra platser självsvåld». De föräldrar och husbönder som trotsade överhetens befallning genom att underlåta att skicka sina barn till gudstjänster och katekesundervisning, hotades med bötesstraff.³⁵

Malmöborna framhärddade emellertid i sitt motstånd mot katekesundervisningen. I första hand vände sig deras missnöje mot de svenska prästerna. Många ville inte acceptera Hambræus och Hofverberg som själasörjare utan endast någon av de båda skånsktalande kaplanerna Laurenberg och Torslow, och menade därför, att de inte behövde »låta sig eller sina barn antingen examineras i lärdom eller korrigeras i leverne». Hofverberg fruktade, att hans båda kolleger skulle få en alltför stor arbetsbörda »därav lätt är att påtaga vad fortgång uniformiteten och det svenska språket skall kunna vinna». Ett förslag av Hofverberg att de fyra prästerna skulle ta ansvar för var sin fjärdedel av stadens befolkning för att undervisningen i svenska språket skulle bli mera effektiv, har förmodligen inte vunnit gehör. Ett år senare (1685) måste magistraten på prästerskapets anhållan skärpa närvarokontrollen genom att låta upprätta särskilda register över barn och tjänstefolk, som var skyldiga att infinna sig i kyrkan för att informeras och examineras i katekesen.³⁶

Kaplanen Hofverberg fick samma år transport till kyrkoherdetjänsten i Landskrona, vilket bör ha inneburit en lättnad både för magistraten och församlingen, med vilken han inte lyckats komma på god fot. Någon ersättare till Hofverberg utsågs inte utan i fortsättningen fick de båda skåningarna Laurenberg och Torslow svara för huvuddelen av katekesundervisningen i kyrkan.³⁷

Undervisning i svensk katekes bedrevs också vid Latinskolan. Några bevarade examensprotokoll från 1683 visar att ett tjugofemtal disciplar i de lägre klasserna undervisats i svensk katekes. Lärare i dessa klasser var skåningar med utbildning vid universitetet i Lund. De var förordnade vid skolan med kyrkoherde Hambræus och biskop Hahns goda minne och kan alltså förutsättas ha haft godtagbara kunskaper i svenska språket.³⁸

Katekesundervisningen i kyrkans regi gav givetvis ett skiftande resultat. Biskop Hahn infortrade vid ett par tillfällen uppgifter om resultatet av prästernas uniformitetsarbete. De sk katekismilängder som skickades in från församlingarna är dock ofullständiga, bl a saknas sådana längder från Malmö. Läslängdernas uppgifter om läskunnighet och katekeskunskap har av nutida historiker och språkmän utsatts för hård kritik och måste numera betraktas som överdrivna. Den undervisning som barn och ungdomar i Malmö fick i kyrkan, bestod sannolikt i att de nödtorftigt fick lära sig psalmer och katekesens lärosatser utantill. Att denna metod skulle ha åstadkommit ett snabbt språkskifte är orimligt. Möjligen har den satt några spår i den yngre generationens talspråk. Den undervisning i läsning och skrivning som meddelades i latinskolan var givetvis effek-

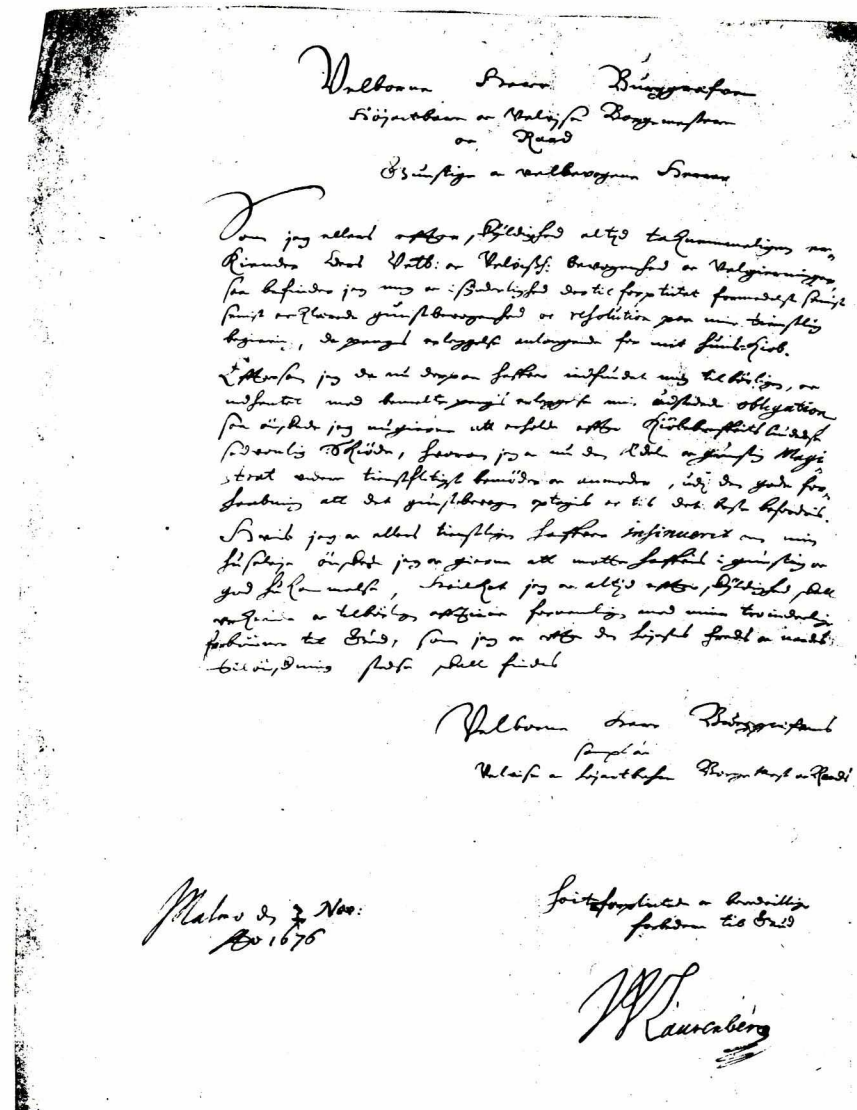
28 A. Skrivelse från kaplanen Wilhelm Laurenberg till borgmästare och rådmän i Malmö, dat den 3 november 1676. Skrivelsen är avfattad på ren danska.

Welborne Herr Burggreffe
Höjactbare oc Welwise
Borgemestere oc Raad
Gunstige oc welbewogene Herr
Som jeg ellers efter skyldighed altid taknemmeligen erkender Eders Welb: oc Welwish: bewogenhed oc Welgerninger, saa befinder jeg mig oc i synderlighed dertil forplictet formedelst senist erklærede gunstbewogenhed oc resolution paa min tjenstlig begiering, de penges erleggelse anlangende for mit huus-køb. Eftersom jeg da nu derpaa hafwer indfundet mig tilbørligen oc indhentet med bemelte pengis erleggelse min udstedede obligation, saa ønskede jeg nu gerne att erholde efter köbebefrefwets lydelse sedvanlig Sköde (lagfart), hwarom jeg oc nu den Ædele oc gunstig Magistrat widere tjenstflitigst bemöder oc anmoder, udi den gode forhaabning att det gunstbewogen optagis oc til det beste befodris. Hwis jeg oc ellers tjenstligen hafwer insinuerit om min huseleje att motte have i gunstig oc god hukommelse, hwilket jeg oc altid efter skyldighed skall erkende oc aftiene fornemligen med mine troinderlige forböner till Gud, som jeg oc efter den höjstes freds oc naades tilönskning stedse skall findes

Welborne Herr Burggreffvens
samt oc

Welwise oc höjactbare
Borgemest(eres) oc Raads
höjtforplictade oc beredvillige
forbedere til Gud
W Laurenberg

Malmö den 3 Nov:
Ao 1676

tivare men berörde ju endast en mycket liten del av det uppväxande släktet.

Större delen av den vuxna befolkningen i Malmö fortsatte att använda sitt dansk-skånska talspråk. Detta fick efterhand allt fler svenska inslag. De många svenska soldater som var inkvarterade i staden bör vid den dagliga kontakten med den infödda befolkningen i någon mån ha påverkat gemene mans talspråk. En del malmöbor som hade nått vuxen ålder på 1680-talet, lärde sig så småningom behärska det svenska skriftspråket. Einar Bager har tagit fram exempel som visar att det i vissa kretsar förekom tvåspråkighet. Det aktuella fallet gällde en handelsman, infödd malmöbo, som i officiella skrivelser använde svenska formuleringar. I brev av mera personlig art märker man dock tydliga nedslag av hans danska modersmål.^{38a}

Exhib: på Malmoe Rådhus d 22 Maj 1695.
 Edel och wälwist, Lagfuar af högtachtade
 Huru Borgmästare och Rådman,
 högtåfne wälgönnare

Sorgen jagas frubet och gör surt lefwerne.
 Det hafwer jag jämpat andra Sorgstälte wäl pröfwat
 helst nu uthi min höge ålderdom. Dog alting efter
 Guds wilie, hwars Gudomelige hand sarger och åter läka
 kan. Och som detta är min högste tröst
 på lifet det och dernäst min tilslagen Sorg, det jag
 förspörier från Eders Edle Wälwistheter om för
 bönig Compassion låta frimunda, nådmonligen
 aff om mig tilslagen högbesynnerlig och skadelig
 Eldsvåde, låtande det och til en del verkligen
 tilsyne genom it christeligit och högbenägen
 erbydande mig ålderstegen och sorgstälte
 man att understödia med gunstig råd och dådh.
 Hwilket jag med underbörliq och skyldig tack-
 samhet erkänner och bemöter, bidande troinnerligen
 den alswäldige Gud wärdigas hwar och en för all
 olöckelige hendelse bewara och all selvbehagelig
 wälträfnat nådeligen förlena. Tilbidende, i det öfrige,
 Edel och wälwist Magistrats contrauerligen
 bönigfärd, och dennes alshed finnd
 Eders Edle Wälwistheter
 Min högtåfne wälgönnare

Malmö d 20 Maj
 1695

högtachtad tinnam
 och högtachtade

W. Laurenberg

28 B. I en skrivelse från 1695 ger Wilhelm Laurenberg prov på sin strävan att försvenska sitt skriftspråk. Han använder sålunda svensket »å» och »ä» i stället för danskans »aa» och »e». Han skriver »jag» i stället för »jeg», och ändelsevokalen »e» har fått vika för »a». Helt konsekvent är han dock inte. Skrivelsen ger flera exempel, som vittnar om sin upphovsmans danska ursprung (tex sarger hiertet, alstedes, wirkeligen).

Exhib: på Malmoe Rådhus
 den 22 Maj 1695

Edle och wälwise, Lagfarne
 och högtachtade
 Herrer Borgemästare
 och Rådman
 högtåhrade wälgönnare

Sorgen sarger hiertet och gör surt lefwerne. Det hafwer jag jämpat andra Sorgstälte wäl pröfwat helst nu uthi min höge ålderdom. Dog alting efter Guds vilie, hwars Gudomelige hand sarger och åter läka kan. Och som detta är min högste tröst så liser det och dernäst min tilslagen sorg, det jag förspörier huru Eders Edle Wälwisheter en högbenägen Compassion låta förmerkia, enkannerligen af den mig tilslagen högbesynnerlig och skadelig Eldsvåde, låtande det och til en del verkligen tilsyne genom it christeligit och högbenägen erbydande mig ålderstegen och sorgstälte man att understödia med gunstig råd och dådh. Hwilket jag med wederbörliq och skyldig tacksamhet erkänner och bemöter, bidande troinnerligen den alswäldige Gud wärdigas hwar och en för all olöckelige hendelse bewara och all selvbehagelig wälträfnat nådeligen förlena. Tilbidende, i det öfrige, Edle och wälwise Magistrats

continuerlige benägenhet och der-
emot alstedes finnes

Eders Edle Welwisheters
Mine högtährade Welgörares
högförplichtade tienare
och troflitige förbedare
W Laurenberg

Malmö den 20 Maj
Ao 1695

Latinskolan och uniformiteten

Roskildefreden medförde som tidigare omnämnts till en början inte några förändringar vid latinskolan i Malmö. Skolan förblev danskspråkig, och verksamheten fortsatte att följa den danska skolordningens riktlinjer. Förändringarna kom först på 1680-talet, då regeringen bestämde sig för att gå hårdare fram i sin skånska politik. Nu blev latinskolan ett viktigt objekt för försvenskningsträvandena. De skånska lärdomsskolorna var inte många, och lärjungarnas antal var förhållandevis ringa. Biskop Hahn menade emellertid, att skolorna krävde den största omsorg, därför att de gav de bästa möjligheter att knyta skåningarnas sinnen »oupplösligen» till det svenska riket.³⁹

För Hahn blev det en angelägen uppgift att se till att skolorna fick rektorer och lärare som var kapabla att göra lärjungarna förtrogna med det svenska språket och att fostra dem till goda svenskar. Latinskolan i Malmö betraktades som den förnämsta i stiftet och dess rektorat blev också ett av de första objekten för Hahns skolpolitik. Magister Peder Sture hade suttit som rektor i Malmö sedan 1667. Genom sin börd och utbildning var han knuten till danskt kulturliv. Han var nu en 45 års man och visade tydligen inte någon större entusiasm inför uniformitetsivrarnas krav. En äldre släkting till malmörektorn, prosten Fredrik Sture i Harlösa, tillhörde en grupp skånska präster som lojalt behöll sitt danska modersmål livet ut.⁴⁰

Redan i slutet av 1680 hade kyrkoherde Hambræus i egenskap av latinskolans inspektor begärt, att biskop Hahn skulle förflytta Peder Sture och ersätta honom med »en god svensk». Om så inte skedde, fruktade Hambræus, att man skulle »besvärligen komma till rätta med vårt begynte svenske verk». Hahn behandlade frågan »med manér» och placerade med Karl XI:s samtycke Peder Sture som kyrkoherde i Vellinge. Till ny rektor utsågs magister Laurentius Petræus, som under fem års tid tjänstgjort som lärare i skolans högsta klass. Det finns inte någon direkt uppgift om att den nye rektorn skulle ha varit svenskfödd. Han hade emellertid fått sin utbildning vid universitetet i Lund och behärskade det svenska språket. I sin ansökan betonade han särskilt, att han ville vinnlägga sig om det svenska språket »som överheten gärna skulle varda . . . hos ungdomen här uti provinsen inplanterat». För stadens magistrat blev rektorsvalet en framgång, eftersom den hela tiden lämnat Petræus sitt stöd. Att biskopen kunde acceptera magistratens kandidat, torde framför allt ha berott på dennes språkliga meriter.⁴¹

För att befordra uniformitetsarbetet och »conformera Malmö Schola med skolorna i Sverige» föreslog Hahn magistraten, att en konrektors-tjänst åter skulle inrättas vid latinskolan. Hahns kandidat till tjänsten var skåningen magister Thuro Liebman, som kunde uppvisa goda akademiska meriter från Lund och Wittenberg. Liebman var dessutom född i Malmö, vilket magistraten brukade räkna som en extra merit vid präst- och lärartillsättningar. Att Liebman som biskopens kandidat var danskspråkig torde vara ställt utom allt tvivel. Magistraten gillade biskopens förslag och lovade att anskaffa medel till konrektors lön. Därefter till-

trädde Liebman tjänsten och tuktade sedan latinskolepojkar under några år, innan han blev herde för bönderna i Löderups församling.⁴²

Det är anmärkningsvärt att det under 1680-talet — uniformitetsarbetets första årtionde — inte fanns någon svenskfödd lärare vid Latin-skolan i Malmö. Man kunde ha väntat sig, att den nitiske uniformitetsmannen Hahn skulle ha varit angelägen att placera svenskar vid malmöskolan som han tillmätte så stor betydelse för uniformitetens genomförande. Så blev alltså inte fallet. De sju lärare som förordnades vid latinskolan under Hahns tid som biskop i Lund (1680—1687), hade alla danskt ursprung. Genom att Hahn skaffade sig ökat inflytande vid läraretillsättningen, kunde han dock effektivt kontrollera att de blivande pedagogerna uppfyllde två oeftergivliga krav: lojalitet mot den svenska kronan och godtagbara kunskaper i det svenska språket.⁴³

Malmöborna och uniformiteten

Det har stundom framhållits, att uniformiteten skulle ha genomförts i de skånska städerna utan motstånd från befolkningens sida. Åtminstone beträffande Malmö förhåller det sig dock icke så. Det finns åtskilliga vittnesbörd om att det bland malmöborna på sina håll fanns en avog inställning till församlingens svenska präster och att många församlingsbor inte drog sig för att försvåra uniformitetsarbetet. Prästerskapets svårigheter att samla barnen och tjänstefolket till katekesundervisningen i kyrkan har tidigare berörts. Vid andra tillfällen kunde det förekomma, att gudstjänstbesökarna öppet visade att de inte ville ha något att göra med de svenska prästerna. Kaplanen Hofverberg klagade hos biskopen över att »många enfaldiga (församlingsmedlemmar) icke vilja känna oss (dvs Hambræus och Hofverberg) för sina själasörjare utan allena sin skriftfader». Vid skriftemålet kunde de båda svenska prästerna bli utsatta för rent kränkande behandling. Det hade nämligen hänt, att han själv och prosten Hambræus fått sitta och se på hur gudstjänstbesökarna trängde sig in på kaplanerna Laurenbergs och Torslows stolar, »medan ingen till oss kommer, såsom vi icke en gång hörde till församlingen». En och annan gång hade det tomt hänt, att någon hade varit på väg in i Hofverbergs skriftestol men vänt om, när han upptäckt att hans skriftefader inte var där.⁴⁴

Borgerskapets avvisande hållning gentemot de svenska prästerna slog också hårt mot Hambræus' och Hofverbergs ekonomi, eftersom de gick miste om skriftepengarna, som brukade överlämnas till biktfadern i skriftestolen. »Skriftepengarna, som är det förnämste av prästernas underhållsmedel, njuter jag uti ingen måtta, det ock hans högvördighet herr prepositus med skäl lærer hava orsak att beklaga», skrev Hofverberg till biskop Hahn. Malmöborgarna var givetvis i högsta grad medvetna om de konsekvenser deras beteende vid bikten medförde. Hambræus arbetade energiskt på att få borgerskapet att acceptera att absolutionen skulle ske »publico uti kyrkan eller sacrestiet». Men motståndet häremot var starkt, och kyrkoherden måste därför kompromissa och tillåta den privata bikten och absolutionen», för att ingen skulle kunna påstå att förändringen genomfördes med tvång.⁴⁵

ned på allt som kunde tolkas som kritik av uniformiteten. Under ett gudstjänstbesök i S:t Petri noterade vice generalguvernören Macklier med förargelse att vid »tacksägelsen för de kristnas victoria emot turken, det en hop av manfolken och alla kvinnfolken» förblev sittande, då psalmen O, Gud vi lova dig sjöngs. Macklier misstänkte att detta skedde av »arghet och ondska» och krävde att de ohörsamma skulle straffas. Magistraten försvarade emellertid syndarna med att det inte var så lätt för gemene man att minnas alla föreskrifter i den nya kyrkolagen.⁴⁷

Skåne fick 1693 efter Aschebergs död en ny övervakare i guvernören Otto Vellingk. Denne nödgades rapportera till regeringen att det fortfarande förekom kvarlevor av gamla danska kyrkoceremonier i Malmö. Särskilt nämnde han »den ovanan att få personer sig till syndabekännelsen inställt», en anmärkning som måste ha drabbat stadens kyrkoherde, den nitiske uniformitetsmannen Hambræus hårt. Övervakningen av stadens präster och borgerskap blev därför en viktig uppgift för Vellingk. Magistraten fick bära sin del av ansvaret för att kyrkolagens föreskrifter efterlevdes. Bland blev magistraten tvungen att utse upp-syningsmän som skulle tjänstgöra i kyrkan under högmässan och anteckna dem som var frånvarande eller som kom för sent. Då detta inte hjälpte, lät Vellingk kommendera ut militärpatruller för att fånga in folk som inte infunnit sig till gudstjänsten, sedan sammanringningen slutat. Efterräkningar följde i form av böter enligt kyrkolagens stadgande för sabbatsbrott. Dessa åtgärder kan ju uppfattas som naturliga uttryck för den ortodoxa kyrkans stränga krav på individen. I Malmö — liksom i det övriga Skåne — tjänade de samtidigt de svenska myndigheternas syfte att bryta det motstånd mot uniformiteten, som fanns i staden ännu fram emot 1600-talets slut.⁴⁸

NOTER

1. Rosén, J., Hur Skåne blev svenskt. Uppsala 1943. — Ersgård, H., Malmö stads historia II, Stadens historia 1658—1718. Malmö 1977. — Modéer, Kjell Å, Från dansk till svensk lag. Elbogen 1983: 4.
2. Kungl Mts resol. 1658 21/5 tr i Samlingar utg för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening af Martin Weibull, Lund 1874, s 32.
3. Lunds stifts herdaminne (LSH) utg av G Carlquist, Lund 1943, II: 2 s 291. — Fabricius, K., Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige IV, s 137.
4. Sundberg, A. N., Om införandet af uniformitet med svenska kyrkan i Skåne och Blekinge efter freden i Roeskilde 1658, s 9.
5. LSH II: 2 s 41 ff. — Fabricius, Skaanes Overgang I, s 51.
6. LSH II: 2 s 118 f.
7. Fabricius, Skaanes Overgang I, s 98 ff. — Ersgård, Malmö stads historia II, s 200 ff.
8. Fabricius, Skaanes Overgang I, s 112 f, II, s 126.
9. G Banér t Kmt 1666 21/5, 11/6, 3/6, gen guv skriv, RA.
10. G Banérs generalguvernörsberättelse 1664—1668. Utg av I Andersson Lund 1940, s 19. — Banér t mag 1667 5/3, ank brev. — LSH II: 2, s 120. — Göransson, G., Canutus Hahn, Stockholm 1950, s 159 not 27.
11. Borgare i Malmö t mag 1668 9/3, innel handl.
12. G Ehrenbergh t mag 1674 28/1, 29/1, ank brev. — Rdb 1674 31/1. — Mag t Ehrenbergh 1674 30/1, brev. — Mag »kaldsbref» för W Laurenberg 1674 31/1, brev. — Förre generalguvernören G Banér misslyckades vid detta tillfälle att förmå magistraten att placera grevinnan Beata Leijonhuvuds huspredikant Ludvig Montan på det vakanta kaplans ämbetet. LSH II: 2 s 121 ff. — Banér t Ehrenbergh 1674 24/1, Beata Leijonhuvud t mag s dat, ank brev. — Rdb 1674 11/6, 15/6 (Morten Hansen Torslows tillsättning).
13. Om Malmö latinskolas äldre historia se S. Schartau, Malmö högre allmänna läroverk under den danska tiden, Malmö 1929 samt A. Evers, Malmö högre allmänna läroverk för gossar under den svenska tiden, I 1658—1820, Lund 1958.

30. Rutger von Ascheberg var generalguvernör över Skåne 1680—1693. Hela hans ämbets-tid fylldes av arbetet med att söka lösa det allt över-skuggande problemet, som rörde Skånes försvenskning. Hans mål var — som Karl XI formulerade det — »att ut-rota det gamla väsendet i Skåne». Jämte biskop Canu-tus Hahn bär därför Asche-berg det största ansvaret för de övergrepp, som under namn av »uniformitetspoli-tik», begicks mot skåningar-nas nationella och kulturella integritet.

14. Banérs genguv berättelse s 6. — Latinskolans arkiv C II a: 1 (s 103).
15. Latinskolans arkiv, F III: 1.
16. Rdb 1677 12/6. — LSH II: 9, s 73 ff. Nordström tillträdde rektoratet i Ystad 1681 18/6. Två år senare lämnade han skoltjänsten för att bli kyrkoherde i S. Mellby och Vitaby.
17. Fabricius, Skaanes Övergång III, s 77 f.
18. Fersen t Kungl Mt 1677 26/3, genguv skriv, RA.
19. Rdb 1677 19/4. — Mag t Haqvin Spegel 1677 19/4, brev.
20. Rdb 1677 21/5, 22/5.
21. Sperling t Kmt (utan datum) 1677, genguv skriv, RA. — Ersgård, H., . . . att gemütherne måtte blifwa dragne ifrån then inclinationen the

- till Dannemark hafva . . . , MFÄ 1971 s 15 ff.
22. Rdb 1677 19/11. — I april 1678 utfärdade Karl XI den s k uniformitetsordern, där riktlinjerna för försvenskningsspolitiken drogs upp. Ordern skulle tills vidare hållas hemlig. Vid riksdagen 1678 supplikerade Malmö stad om att få åtnjuta samma skick och ordning i fråga om kyrko-ceremonierna och kyrkoväsendet som i Sverige. Ersgård, MFÄ 1971, s 19.
23. Landamötets protokoll 1683 13/6, LDA, LLA. — Även i Kristianstad genomfördes den kyrkliga försvenskningen under kriget. Fabricius, Skaanes Övergång III, s 187 f.
24. Malmöborgarna visade vid flera tillfällen både före och efter slaget vid

- Lund att de var ovilliga att underordna sig den svenska militärledningen. Rdb 1676 9/10, 11/10.
25. Skriftemålet försiggick i särskilda biktstolar. Sådana fanns ännu i början av 1700-talet utplacerade på tre ställen i S:t Petri, vilket Se E. Bager, Malmöhistoria i sten I. Enligt Johan Hofverberg, kaplan i S:t Petri, var skriftepengarna »det förnämsta av prästernas underhålls-medel». Canutus Hahn t mag i Malmö 1684 10/5, ank brev. — Rdb 1680 8/1, 10/2. — LSH II: 2 s 54 ff. — Hambræus t Hahn 1682 24/2, Acta cleri, LDA, LLA.
26. Rosén, J., Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658—1686. Lund 1944, s 174 f. — Ersgård, MFÄ 1971,

- s 32 ff. — Modéer, Elbogen 1983: 4, s 129 ff.
27. Göransson, Canutus Hahn, s 153 ff.
 28. Sundberg, aa, s 9. — Canutus Hahn t samtl proster i Skåne 16683 15/6, tr i Saml t Skånes hist 1870, s 26.
 29. R v Aschebergs ämbetsberättelse 1693, utg av J. Rosén, Scandia 1946, s 27.
 30. Göransson, G., Hodomoria Hahniana, tr i Festskrift till Gottfrid Carlsson, 1952, s 206. — S:t Petri kyrkas räkenskaper passim.
 31. Hahn t rektor Laurentius Petræus i Malmö 1684 16/5, konc LDA, LLA.
 32. S:t Petri kyrkas räkenskaper 1682 3/7, 8/12. — Björkman, U., Malmö-handboken av år 1682, Svensk teol. kvartalsskrift 1949, s 129. — Borgen, Y., Den kyrkliga försvenskningen av Skånelandskapen och Bohuslän Lund 1937, s 179.
 33. Hambræus t Hahn 1681 1/3, Acta cleri, LDA, LLA.
 34. Rdb 1677 27/6 (Oluf Nielsen förordnas till klockare). — Om psalm-sången se Göransson, Canutus Hahn, s 159 f.
 35. Ascheberg t mag i Malmö 1683 5/8, ank brev. — Göransson, Canutus Hahn, s 161 f.
 36. Hofverberg t Hahn 1684 8/5 se även Hahn t mag 1684 10/5, ank brev. — Rdb 1685 30/3 se även Mag kungörelse 1685 30/3, brevb.
 37. LSH II: 2 s 54 ff.
 38. Examensprotokoll i Latinskolans arkiv A II a: 1.
 - 38 a. Göransson, Canutus Hahn, s 163 ff. — Fabricius, Skaanes Övergang IV, s 163 ff. — Einar Bager, Danskt språk i svensk mun, Elbogen 1986: 4, s 155 ff. — Ingemar Ingers, Uniformiteten och Skånes folkmål, Ale Historisk tidskrift för Skåneland, 1974: 3, s 31 ff. — Stig Örjan Ohlsson, Skånes språkliga försvenskning 1, Lund 1978.
 39. Hahn t Kmt 1681 2/8, Lunds konsist skriv t Kmt, RA.
 40. LSH II: 2 s 55 f. — Om Fredrik Sture se Göransson, Canutus Hahn, s 158 f; Fabricius, Skaanes Övergang IV, s 44, 48.
 41. Hambræus t Canutus Hahn 1680 16/11, Acta cleri, LDA, LLA. — Rdb 1682 23/2, 2/3. — Laurentius Petræus t mag 1682 23/2, innel handl. — LSH II: 5, s 56. — Hambræus t Hahn 1682 24/7, Acta cleri, LDA, LLA.
 42. Matrikel över intagna lärjungar i Malmö latinskolans arkiv C II a: 1.
 43. Rdb och ank brev passim.
 44. Göransson, Canutus Hahn, s 207. — Fabricius, Skaanes Övergang IV, s 87. — Hofverberg t Hahn 1684 8/5 jfr not 36.
 45. Rdb 1685 1/6.
 46. Göransson, Canutus Hahn, s 192. — Rdb 1685 1/6. — Kmt t Ascheberg 1685 17/10, Kmets brev, LLA.
 47. Mag t borgerskapet i Malmö 1690 4/1, brevb. — Rdb 1691 15/9, 1694 14/7.
 48. Vellingk t Kmt 1694 4/9, guv skriv, RA. — Rdb 1694 29/12, 1695 1/7, 16/9.

En stadsbo om bönder och jordbruk i Skåne på 1700-talet

»Thet är intet anständigt för Borgerskapet at idka Åkerbruk, /- - /
wet I intet, at Stapel=Stads Borgare böra endast lefwa af handel och
wandel, och icke af Åkerbruk.»¹

Detta var, vad en handelsman i Malmö fick höra, när han anlade försöksodlingar på de sk plantagejordarna utanför Malmö och när han i olika skrifter gav bönderna goda råd. Handelsmannen ifråga var Haquin Bager (1711—1782), en lika uppstudsigt och kontroversiell som i skilda ämnen kunnig borgare, som mer eller mindre (oftast mindre) högaktningsfullt satte sig över alla de tillvitelser han vid olika tillfällen fick mottaga. »Thet är ondt förblinda then, som sielf äger bättre insikt och ärfarenhet,» var ett ordspråk, som han menade passade på hans belackare.²

Haquin var spannmålshandlare och fick därigenom en naturlig kontakt med bönder och deras produkter. Det kan därför vara intressant att se, hur han såg på den skånske bonden och lantbruket i Skåne. Han återger både positiva och negativa intryck.

»Hwad Böndernas hushållning eller theras yppighet angår», så vill han (1756) svara dem, som tadlar bönderna, »at skickeligare Bondefolk i gemen /än de/ som på then stora Skånska slätten i theras hushåll til ärbart och theras stånd anständig måttelig sparsamhet /lever/ fins intet / . . ./»³ Detta med sparsamheten får han vid ett senare tillfälle (1765) anledning att rucka litet på; »/. . ./ som nu *moden* är äfwen ibland bondeståndet, at bruka Sammet till kläder, det jag icke west af, förr än nyligen en bondeqwinna frågade mig om jag har Sammet at sälja, sade jag nej, hwad will i dermed? hon swarade, å jo, jag will hafwa det till bräm, upslag och krage på en tröja, med det samma merckte hon, at jag hölt det för något besynnerligit, deröfwer yttrade hon sig således; å ja far, de små skola ju apa de stora efter.»⁴ Haquin ursäktade henne säkert med, vad han, àpropos överflödsförbud, skrev 1745: »Ingen ting kufwar bättre vår frihet än *Modet*, som med behag kastar oss i et osynligt Band.»⁵

Han måste, 1746, »tilstå, at thenna omtalta ortens Bondefolk i allmänhet med egna tilwärkningar, så wäl nu kläda sig och fast wackrare och bättre, än tå the uti min barndom til Söndags och på Skånska sagt Gilles kläder, förnötte utländska tilwärkningar»,⁶ vilket endast gynnade kramhandlarna. I en av sina skrifter polemiserar Haquin med Eric Salander, som givit ut *Then Svenska Orus*, i fyra stycken, år 1750. Haquin förefaller ej veta, vem författaren är:

»Månne Herr *Auctor* intet misstager sig, som wil Landtmännen förmena, at sjelfwe tilwårka sig kläder til släp och prydnad, enär the äro så kloka och åtnöja sig med theas egne tilwårkningar, och söker påtvinga them at thet i Städerna köpa? Jag fruktar at thenna omständighet intet lærer wara nog mogit öfwerlagd. Ty om thetta edert nyssberörde *Project* skulle i wårkställighet sättas, så säger jag förut, at åtminstone i Skåne och Halland blefwe alla Bondegårdarne öde på några få års tid.» ⁷

Haquin anser vidare om slättbönderna, att de »äro på theas sätt fromma och höfliga i tal och swar, unna sig sjelfwa, samt sit folk god förplågning til nödortfen, och för en ringa betalning fast och til skänks kan en resande få mätta sin hungroga maga med Ägg, Kiött, Smör, god Får=Ost, Fläsk, Råg= men i åhr (1756) Korn=Bröd, Dricka och Brännewin, ja ock en *Bouljon* om åstundas, ther jag och wäl flera på våra resor i andra in= och utrikes Orter hafwa för Fyra och Sex gånger dyrare betalning måst nöjas med sämre och mindre Rätter.» ⁸

Under sin uppväxt uppfostrades Haquin åtta år på landet hos släktingar, dels i en prästgård och dels på Barsebäck. Då såg han, enligt vad han skriver 1765, att »hos landtmännen nog många Synder och öfwerflöd (fast öfwerlastningen intet bestod allena i knaster Tobak, eller Socker) utöfwades både hemligen och uppenbarligen.» ⁹ Men 1779 skriver han i *Dagligt Allehanda*, att under »konung Carls krigstid» /Haquin var sju år 1718/ använde bönderna och deras folk enbart svagdricka och åt korngröt och rågröd till varje måltid »och ändå voro the i allmänhet starkare och friskare än i dag.» Under den »beträngda och swåra krigstiden» såg han ingen »försupa sig» på brännvin eller utländska drycker. Det var swåra år och 1717 rådde, enligt Haquin, stor hongersnöd i Skåne (DA 1777/140).

När det gällde de skånska skogsbönderna, framhåller han deras medfödda lättja »några få undantagande». De kan, för ett lass brännewed, erhålla en tunna råg eller korn eller en fjärdedels tunna sill, men de kör inte hemifrån annat än när de oundgängligen *behöver* ha hem säd, sill eller litet salt, »öfriga tiden, så framt the äro fria för Hofwerier ligga de (wåhr och höst undantagande, hwilket arbete äfwen wårdslost hanteras) dagarne bort på bänkarne och emillan läska theas tårst med watten, som uti et åmbar står på gålfwet till reds för them.» När en tunna säd är dyrare och måste »lösas med *tolv* lass brännewed», då nödgas de hugga upp vagnsvirke och ge sig ut på vindfällerna och hugga vad de kan få, utan att sedan »befordra skogsplanteringen.» »Man kan med skäl säga», att skogs- och slättbönderna hanterade »än elakare med dätta sköna landet / . . . / intet besinnande at Skånska jordmånen är den aldra bästa guldgrufwan.» Varje jordmån bör bearbetas på det lämpligaste sättet. Man skall »icke wända bakfram på oeconomien» och borthugga »dräktig bärande skogsmark» och gårdsbrukarna bör ej med sådant arbete försumma »god jords Cultiverande.» ¹⁰

Bjäre- och Kullabygdens bönder, särskilt de från »Båstad, Toreko, Skepparekroken och Kullen», hade utöver sitt jordbruk små fartyg. Under krigstid brukade de, enligt Haquin, påstå, att de ej vore »Sjö-

31. Försättsblad till en av de småskriffter, som Haquin Bager lät trycka på egen bekostnad.

folk» utan rusthållare och frälsebönder. »Thermed kan hända smyga the sig och sitt folk undan samt Fartygen, hwilka senare the draga på backen eller låta ligga och förfara, på thet the til äfwentyrs skola slippa at tiena Cronan.» Dessa bönder borde, menar Haquin, lära sig, hur man seglar med sina jakter och han anser, att det hade varit bra, om erfarna Skeppare kunde »Böndernas barn i the tilhörige wetten- skaperne til Siös informera», så kunde barnen, när de var utlärd, föra fartygen själva. Som det nu är »tappa the bemälte Bönder wid sin Jords odlings försummelse, hwad litet the kunna förtjena wid theras Jakter». De far nämligen alla, bonden själv, tjänste-drängen och sönerna, med på fartygen och »skulle the räkna kosthållet samt

*Sletaget på Fartyget i penningar, war ingen styfwer förtjenst öfwer.»*¹¹

Bönderna runt ikring Malmö har det ofta besvärligt, berättar Haquin. I de skånska städerna

»fins *marialiskt* och lättjefullt folk gemena delen, enär the hafwa et femöres stycke i taskan, wilja the intet höra et ord til påminnelse, at the skola arbeta något billigt för dagspenningen, för än the kasta skåffa och spada, och säga farwäl, qwinkönet theas är af samma sinne (men Gudi lof Landtfolket icke så) /. . ./ fattigt arbetsfolk i Städerna både Mans- och Qwinkönet, dock mäst thesse senare bruka at söknedagar kläda sig i tiggarepaltor och löpa ut på slätten på Landet, hos the goda Skånska Bondefolken och betla af them, så therest stackars Bonde=Hustrurne wilja behålla Husfred för sådant folk, måste the i dyr tid gifwa bemälte tiggarne bröd, mjöl och gryn; men enär Säden är uti ringa pris *estimera* tiggarne sådana gåfwor intet, utan tå skal öhl och bränwin, kött, fläsk, lin, ull, eller penningar gifwas til tiggarnes nöje, hwarmed the samma tiggare skjutsas *franco* af the enfaldiga Bönderna by til och från, tils Lögerdagen, tå thessa omtalte lättingar i Staden med samma håfwor inkomma, och sen åfwanberörde persedlar *emplojera* til theas *delicer*, hwarpå sedan *familien* lefwer lustigt, och enär thet börjar länsa, går hon eller han förklädd ut på et friskt kryståg.» (1750)¹²

Det var dock ej alltid goda tider, vare sig för förklädda tiggare eller bönder. Ibland stod det mycket illa till även i Skåne. Många lär säga, att »ingen har i Skåne hwarit nödsakat äta barkebröd så at han deraf dödt, jo i sistledne winter (1758) och föråhret hwar många uti Christianstad län som genom bark, jung och mehra dylikt hopbakande och ätande i stället för bröd theraf döde bordt, och en dehl som blefwo wed Lif plågades theraf med mehra ellende och sjiukdom än jag med pennan will uthföra /. . ./»¹³

Brännvinsbrännande är nödvändigt för bönderna, för att de skall få den för djuren ofta livsviktiga dranken. Därför borde de hushållare, »som idka jordbruk /tillåtas/ at utan afgift bränna brännwin af säd». Dranken är »medelst sin goda och sunda lukt och kraft för Hästar och Creatur omistelig»,¹⁴ eftersom man alltid har liten tillgång på hö och djuren därför för det mesta måste utfordras med halm. Det fanns emellertid en stor nackdel med brännvinsbrännandet, nämligen »at the Bönderne, som på alla måndagar, efter en wedertagen *Mode*, taga sig fridag, på hwilken de, samt ock åfwen på Bröllopper, och andre gjästabud, wäl och i synnerhet om wintertiden, uti en del af de Sädesrikaste landsorterne per Tur, öfwa et slikt syndigt swalg, förslösa och supa öfwerdådigt mycket Brännewijn». Det vore bättre och de sparade pengar, om de knappade in på supandet och sålde brännvinet till kronans brännvinskrögare »och som då brännewinet för fyllebultarne blefwe dyrare, måste the i stället för tjugofyra Supar til mans hwar dag, nöja sig med allena två gånger två». Också det, tycker Haquin, som huvudsakligen nyttjar brännvin utvärtes, är för mycket, men menar, att för en »fyllebult» måste det kunna vara tillräckligt. Man kan hushålla och oftare »njuta den ljufliga smaken», om man tar

»sina fyra supar i en liten flaska hos sig, och läpjar dertill så ofta, som man förr supit en hel sup». ¹⁵

Men, som sagt var, drank var ett »måste» för bönderna:

»Min Herr Ingeman Matson, wet I wäl at många Tusende Oxar och Hästar äro i sidstledne efterhöst (1755), för befarad foderbrist dödade, en stor hop dog af hunger, eller åtminstone til Währen wardt maktenslös, om man intet hade fått bränna Bränwin, och genom dranken, thet af wåta Hösten förderfwade och munkna halmfodret på finskuren hackelse uppfriska /- - -/ Hwad Min Herre förebrår Landtmännen at en del bruka Fem par Oxar för plogen, hwilket sker i Skåne; så swaras, tacka först GUD som åter wälsignat Landet med så mycket Boskap igen, hwilket Min Herre wäl bad om, tå han ej längesedan medelst boskaps=farsoten på några åhr intet fick något Oxkiött /- - -/ betänk at på stora slätten i Skåne består fodret mäst uti halm, therwid kan Oxarne framfödas uti bättre tilstånd än Hästarne, thernäst är boskaps=gödselen til Sädeswäxten på åkrarne högstnödig, och nyttigare än hästgödselen. ¹⁶ /- - -/ Om Währen måste Oxarne uträtta Währ=arbetet för Årdert, och til slut äro i gemen aldeles utkiörda, så at senorna knarra på the mästa när the gå, sen måste Hästarne som af nya gräset fått någon kraft tråla resten, åter sen hämta Bränwed och Torf för Bonden sielf, Herrarna och Prästen, men, Min Herre, i stället för thessa twenne sidstnämde Åkorna, worde för thet allmänna nyttigare at Bonden efter sitt Währsädes insående i jorden straxt kiörde ut giödselen på sina högländaste trädes Åker stycken, dock nog hälften så många lass til antalet af thet mot gamla bruket öfligt warit; men thet jemt och lika utströ, och sen straxt i jorden med Plog nederkiörde och efterharfwa med Jernharfwa.» ¹⁷

Två hästar brukar dock bonden fodra under vintern med helt korn av logdrösen. Dessa bägge hästar »har Bonden at om Winteren köra til Staden med.» Han prövar naturligtvis också deras styrka i vårarbetet på gården. Men, när bonden tänker sig, att för det tröskade och rena kornet, som han har liggande på loftet, få bra med pengar »af Uplänningarne i Sommartiden», då mälta han inget korn åt hästarna utan de får »hålla hull på bara drank och halmhackelse», som kan vara »frisk eller munkin» eller ha legat tjugo år på ett tak. ¹⁸ Av det fodret, säger Haquin, »blefwo /de/ trötta i käftkrokarna /så att/ deras bukar hopswant och makten dagligen aftog» tills de stupade.

Även för svinen var dranken betydelsefull. Före jul gödde man julgrisen med drank, men det kunde hända, att av »brist på drank af säd bränd till /att/ blanda på agnar åth swinen äfwenledes många swin lågo ock döda». Som ett exempel berättar Haquin om »/. . / en medelmåttig förmögen, wähl förfaren, rask och flitig bonde strax wed Malmö, han hade sistledne winter Siutton swin, i brist af bränd sädesdrank hwar han /nödgd/ till Martij sluth öda på dem Sex tunnor hafra och två tunnor korn, och som ny efter-winter med stark frost kom, som stod från den tolfte till den sjuttonde April, och dæth då gick hårdt på hans sädes korn till Hästcreaturen, fick derföre swinen dæth knap-paste, medan bonden intet wäntade något währarbete af dem, ty blefwo

de så uthmattade af hunger, at enär en dehl af dem kom, sen winteren hade upphörd, i dyhålor til söka födan efter deras natur, orkade de intet gå up af dyen, utan blef där sittande döde.» Vid Ystad och i Kristianstad Län var det ännu värre.¹⁹

»Hog och Flit göra all ting lätta, och undanrödja the många orkelösa swårigheter som lättjan kastar i vägen.»

»Samma tacksamma Jord, som gifwer Swenska Munnar bröd, kan ock gifwa theras kroppar kläder. Wi hafwe ju Får innom landet, och Öfwerheten tager alla steg til the bästa Schäfferiers inrättande, igenom utsatte *Praemier* på Engelska Fårs införande (1745) /. . ./. Theras Ull, när then kommer under goda händer, kan spinnas, färgas och beredas til godt och fint kläde.»²⁰ »/. . ./ ty utlänska fåhr, hwilka hållas för sig sjelfwe, bibehålla på Skånskt foder sin ulls finhet.»²¹

Böndernas »Qwinfolk blifwa snart i yllene skiöna Tygers tilwärkande och färgande fullkomlige, hälst om the fingo til kiöps goda Wärktyg= och tienliga Wäfstolar samt litet underrättelse för lindrig betalning, så blefwe snart utskepning från Skånska Städerna af theras tilwärkade Kläden, *Sarser*, Felb, Plös och Friser med mera, ty bör i allmänhet vårt i thessa tider skickeliga slättbofolk intet förstås under yppighets *Classen*, at winna förbemålte ändemål, som ther Bondefolken i förberörde *sorter* yllne warors tilwärkande blefwe upriktigt af en fulkomlig mästare underrättade, skulle thet icke allenast spara, utan ock inbringa i Riket många Tusende daler Silf:wermynts förtjenst från utlänningarne, hälst ull til öfwerflöd har hwar bonde på slätten nog och då lade han flera goda får til årligen;»

»The största fel som nu finnas wid bonde folkets Tre eller Fyrskäfts *Sarser* och Walman eller Kläden, äro, neml. at det rynkar sig i Kläder af ullens olika spinnande, och som de intet än fått kundskapen, at från ullne tilwärkningarne utskaffa den naturliga fetman, som är i Ullen, ty den fetman slår ut genom färgen så at thet sir ut som stora flåt=fläckar, när theras Walman och *Sarser* i Kläder någon tid warit brukade, annars worde theras *Sarser* och Walman nu anständige för Stads folk til dageliga Kläders bruk, men therimot äro theras fitor eller friser the waraktigaste och bästa af alla andra friser in- eller Utrikes tilwärkade.»²²

Låt oss se litet närmre på, vad Haquin ansåg om själva jordbruket och börja med storskiftet. »Emedan jag har lofwat yttra mig om storskiften på Skånska Slätten, så will jag nu med ett omak och en kostnad fulbordat, /. . ./. Jag har i denna Sommar (1764) warit ute och åter besedt den bästa och största sädes Slätten söder om Malmö och ned til Salta hafwet, befunnit at intet storskifte är nyttigt, utan på utmarkerne.»²³

Det storskifte, som började tillämpas på mitten av 1700-talet innebar, att det sk solskiftets små tegar slogs samman till så få och stora skiften som möjligt. Varje delägare i en by kunde yrka på, att det skulle genomföras.

»På den Skånska stora sädes slätten, wid och på alla the byars ägor som de så kallade storskiften äro anlagde, har dermed hittills och hädanefter intet uträttat eller uträttas, den påsyftade jordbrukets förädling,

eller folks mera *etablerande*, utan hela *forcen* ses klarligen bestå i det werket nembl. att de, som mindre jord hafwa, locka them, som mer af urgammal tid haft, bewilja storskiftes delningen efter tijonde och ränta, at fördelas, hwilket är twert emot Kongl. förordningar och med begge parternes stora kostnad, åstadkommit widlöftiga *Processer* Cronans allmoge till stora penningars förspillande, och förbittring sins emellan, ty enär the som bewiljat funnit påföljden af theas jords förlust, ångra the sig och söka ändring.»²⁴

Haquin anser, att storskiftet är till »skada stor» på »inmarkerne eller wångarne /. . ./, ty de hafwa med storskiften gått på snedd och twert öfwer ryggarne, som frå urminnes tid af plogkjörselen worde upryggade, så at hwarje rygg hade å ömse sidor fall, men nu ligga de i storskiften flata, så at derföre blifwer ingen frodig rågwäxt i många år;» Dessutom, menar han, är ej storskiftena anlagda på rätt sätt, »ty de borde wara i fyrkant och emellan hwarje mans storskifte, en öppen och obruten sädes gång till vändning eller dikes walls nyttjande /. . ./»²⁵

Haquin tycker ej, att bönderna har det särskilt bra. Han talar om den fattige lantmannen, som på grund av brist på tillräckligt foder ej kan hålla så mycken boskap, som behövs för att »til åkrens gödande» få tillräckligt med »boskaps dynga». Svårigheten att sent på våren finna foder på slättbygden beror bl a på »at then fattige landtmannen icke är i stånd sjelf at bruka all sin jord, utan således nödgas then samma til någon förmögnare at utlega til någon del;» Han tvingas då behålla den sämsta jorden och lejer ut den »närmaste och bästa». Bristen på »god och ymnog Gödsel» gör att en åkerbrukare i goda år får knappt sjätte eller sjunde kornet efter kornutsädet och »af Rågen sällan högre än tredje eller fjärde». Det blev alltså en ond cirkel, där bristen på gödsel gav låg skörd, vilket tvingade fram utarrendering av bästa jorden, med mindre gödsel och lägre skörd på resterande jord som resultat, »Jag torde kunna nämna the Rusthåll, som årligen kunna utså tjugo=sju à trettio tunnor korn och sexton tunnor råg, samt sex à tijo tunnor hafra, och likwäl icke hafwa mera at berga til Hö än som tijo lass: utan endaste tilliten måste således sättas på halmen, hwilken om ock then swiker, så är thermed alt hopp ute.» »Häraf kan således lätteligen slutas at thet med skäl räknas för et fel i vår allmänna Hushållning här på Slätten, at wi hafwe så mycken och widlyftig Åker och så liten Äng;»²⁶

»Som Spannemåls=handlare, then ther dageligen har bättre eller sämre säd af många slag under sin hand, lærer ingen förtänka mig, om jag gör mycket värde af min rörelses början, samt at jag /. . ./ yttrar för thet allmännas domstol mine enfaldige och wälmente tankar, huru man skall göra en Åker mera beqwäm til bättre och ymnogare Säds bärande, med mindre kostnad, än som allmänt sker:» Detta »fordrar en lång erfarenhet och en förnuftig eftertänka; särdeles som länge förut inpreglade och fattade omdömen, lika som med gammal häfd, sätta sig up emot åkerbrukets förbättring.»

Haquin har olika förslag till jordbrukets skötsel. I sin skrift *Tankar om Hushållningen* (1745) ger han följande råd:

Man borde anställa försök. Haquin är alltid intresserad av försök för att utarbeta förbättringar. Inom jordbruket tycker han, att det skulle vara av stort värde, om man till försöksodling utsåg sju eller åtta byar, gränsande till varandra. »Af thesse byar skulle sedan hwarteras jord och mark indelas uti fem Wångar eller Åkergården.» Varje år skulle man bruka och beså två av vångarna, den ena med råg, den andra med korn och de tre övriga skulle »få sig vila». Gödning »måtte öfwer hela wången eller åkren ske jämt och med försiktighet, och icke, som mäst skedt och sker ute på vår slätt, lägga mästa och bästa gödslen på then jorden, som ligger närmast in til byen, och här nedre kallas Toften, hwaraf then olägenheten flyter, at dels måste then ena åkrens starka gödande borttaga all gödsel för then andra jorden, dels blifwer ock sädes=wäxten på några ställen alt för tjock och tät, så at sädens strå, wid minsta påkommande storm med regn, afbrytas och nedslås, samt kiärnan sedermera förtorkes.»

Var och en av de stora trädesvångarna skall ligga i träda endast ett år. De är utmärkta till utsädesmark för lucerne, som skulle kunna avhjälpa bristen på höfoder. Haquin önskar, att »wi allenast hade här nedre nog tillräckeligt *exemplarer* angående *Lucerne* fröets utsående och skötande, så at allmogen kunde i allmänhet härom blifwa under rättad, samt om then härliga nytta som ther igenom hwar och en landthushållare kunde tilflyta.»²⁷ Själv hade han köpt lucerne frö från Hamburg, sått det och funnit det utmärkt. »Dock som Fröet kostar Åtta *Lübske* skilling per Skålpund i första inköpet, ty wore wäl rådeligast, at hwar Bonde, som besitter et helt Hemman köpte sig tre eller fyra skålpund, theraf kan wäxa så mycket Frö, han sedan omsider kunde årligen beså sin Femtedels jord med /. . .»²⁸

Lucernen skall blandas med en tredjedel havre. Här rekommenderar han Engelsk havre och nytt utsäde borde importeras vartannat år, »ty annars enär then i Skåne tre à fyra /år/ har wuxit, blir then intet bättre än *Ordinaire* Skånsk Hafre, af liten kärna och mycken skahl». Om sådden av lucerne-havreblandningen säger han, att den bör ske »om wåren i then Wång, som året förut hade burit Råg, och hålla sedermera then också andra sommaren inhägnad, til thess bonden hade utsådt, tå åkerbrukaren hade första sommaren nytta af hafre=wäxten, och åter andra sommaren, så snart han hade tilsådt, fek också slå gräset och til Hö inhösta. Straxt efter inbärgningen kunde tå then höwången upgifwas til creaturen, som hade tå säkerligen et godt bete then öfriga delen af sommaren, och äfwen then tredje påföljande, til thess at bonden tredje sommaren efter utsåningen hade höstat höwången, tå sedan samma Sommar then treåriga trädes=wången skulle gödas, upristas, och twäras», för att på hösten besås med råg.

»Får jag likwäl önska, dels at wi hade eller kunde få tilräckelig *Lucerne* til Skåne, samt hwarje Wår i rättan tid Engelsk hafra: hwarom så framt Höga Wederbörande finna thetta mit Förslag nyttigt, kunde altid utan mycken kostnad fogas nödig anstalt.

Nyttan häraf tror jag lærer wara så godt som handgripelig: ther- igenom skulle allmänt dyrheten på Spannemålen förswinna, och i stället för en mager och kärnlös, skulle wi få en kärnfull och ymnig

hafra at ränta i tunnan, som ock, i anseende til foder, gryn, mjöl etc wore en omständighet, som torde kunna förtjena närmare eftertanka.»²⁹

»At ännu vidare befordra Jordens fruktbарhet och rikedom» vore det, särskilt här i Skåne, »högstnödigt, i hänseende på /den/ sumpigt belägne jorden» att dika den. Detta borde gå så till, att man »på sidorne omkring thessa åkrar /grävde/ måtteligen breda grafwar eller aflops=diken, hwar uti alt watnet kunde sammanlöpa, som eljest med sit stillastående på åkren wärkeligen utmärglar thes naturliga fetma.»

Men, det är ej nog att bara ge goda förslag, skriver Haquin, som tror, att ingen kommer att följa dem »med mindre at Nådiga Öfwerheten täcktes gifwa» de byar, som först började odla efter de nämnda idéerna, fem års skattefrihet. Även tjänstefolket i byarna borde bli befriade från skatt. Haquin menar, att kronan ej skulle lida skada eller mista inkomster. Det skulle i stället löna sig. Det finns en Kungl. Förordning om »Ödelands uptagande», som uppmuntrar med »härliga förmåner» dem, som satsar på det. Då borde i rimlighetens namn även Haquins förslag kunna vinna gehör och ej anses »stridande emot Lagens grund och mening». Viktigt är emellertid då att hålla ett vakande öga och noggrann uppsikt över försöksbyarna. Det krävdes bl a, att man såg till, »at Bonden wärkligen måtte utså then Engelska hafran» och ej gav den till boskapen och »at inga oringade Swin» kunde komma in på lucernevången och skada och »uprota the spåda rötterna».³⁰

Det förtjänar nämnas, att Haquin Bager med sitt förslag till femårig växtföljd (liksom på så många andra områden) var *långt* före sin tid. Det var redan 1745, som han skrev om detta och inte förrän ett stycke in på 1800-talet kom liknande växtföljder att börja användas.

Haquin insåg själv, att det kunde vara svårt att övertyga bönderna om fördelarna med hans förslag, ty »Then wördnad som Barn och efterkommande äro Föräldrar och Förfäder skyldige, och öfwer hwars brist ofta i våra kärleks=lösa tider klagas, synes just hafwa förbytt sit rätta ändamål, och i stället fördöljt sig under then wackra wisan: Min far och farfar gjorde icke annorledes, och hade äntå bröd så länge the lefde.»

»Således tänker man ganska litet på wetenskapens /d v s åkerbrukets/ förkofring, wår efterwerlds nytta, wår tacksamma jords bättre och kan hända lättare upodlande, och allehanda säds ymnigare tilwäxt.»³¹

Om bönderna alltså, som han misstänker, håller fast vid det gamla, ger han förslag (1753) till, hur man även med treårig växtföljd skall kunna få bättre skördar:

Det är då fem saker man måste iakttaga.

1. att föröka gödseln genom att binda boskapen i ladan mitt på dagen om sommaren och att hålla fåren inne på natten och ej låta dem ligga på »gatan».
2. att de har husmän till »arbetsmedhjelpare».
3. inte strö ut gödseln om sommaren.
4. att på varje trädesvång, i kanten, lägga upp en gödselhög med en botten av tång eller halmstubb och god matjord. Täcka med tång. Köra ut gödseln på trädesjorden (när sädesvångarna skördats) köra med årder och sedan efterharva.

Första året
från Michaelis
till näst
på följande
Michaelis
räknaadt.

1:sta
Wång el:
ler Gårde.
Rågen insås
mid Hestiden,
något förr eller
senare efter
jordens och
wäderlekens
bestäffenhet.

2:dra.
Om Wåren
uti primo och
medio Maji
efter hwar
och et Distrikt
eller Hårads
wanl. Sades
tid insås
ren för hafra
och af bästa
des korn.

3:die.
Sås Lucerne
höfrö med
en tredjedel
god Engelst
hafra, sidst
i April och
först i Maj
och sedan
hållas insågnadt.

4:de.
Tråde.

5:te.
Når Wårens
arbeta med
utsådet är
slutat, jemt
öfwer gödas.

Andra åren
från Michaelis
till näst
på följande
Michaelis
räknaadt.

1:sta
Wång el:
ler Gårde.
Insås Lucerne
höfrö med
en tredjedel
god Engelst
hafra.

2:dra.
Wår Råg
som efter
hösten näst
förut utsås.

3:die.
Hålles inså
stängd till
wår utsådet
är skedd
så straxt
slås hö, som
inbergas och
ther efter
genast uppgif
wes för
turen.

4:de.
Efter hö
wångens
inbergande,
gödes
ristes och
twåras.

5:te.
Wår
korn.

5. att i trädesvången så först råg (skånsk vinterråg, vårrågen räntar ej lika bra) och året därefter korn.

Följer lantbrukaren dessa råd »blifwer altid ränteligare Säd än efter nu brukeliga sättet».³²

Haquin anser, att ett helt hemman bör ledas av endast en huvudman. När jorden delas och man får fler huvudmän, går det rent galet, ty alla vill leda arbetet och intet blir gjort. Men med en huvudman, som har sex à åtta torpare och sex à åtta par hästar »måste jorden i alla tider blifwa wäl skiött». »Annat är thet uti Skogsbygderne, hwarest

32. Haquins förslag till modern växtföljd, publicerat 1745 i hans skrift *Oförgripelige Tankar om Hushållningen i afseende til Åkerbrukets förbättrande på Skånska Slätten Och Then Dyra Tidens Förmodeliga afstadnande Genom Wår Jords rätta häfd*...

the hafwa Hö och Skog, ther tål och är nyttigt klyfning sker uti jord-ägorne.»³³

Torparna är »profitabla» för bonden. Ett hus för torparen och de två goda draghästar, som han bör hålla, skall vara åtta fack, vilket »efter Slättens brukeliga bygnad kom til Et eller Ethundrade tiugo Daler Silfwermynt» (1749). Som lön för sina dagsverken borde varje torpare få förfoga över ett tunnland sädesjord av bonden. Det är i knappaste laget för att livnära torparfamiljen och de två hästarna, men Haquin ger råd, hur problemet skall kunna lösas och anser, att torparen t o m kan klara att även ha fyra »Spanska eller Engelska Fähr». Det gäller endast att planera väl. Den ena fjärdedelen av tunnlandet bör besås med ärter, lin och hampfrö. Övriga tre fjärdedelar delas mellan råg och korn. Året därpå skall han så råg eller korn på den första fjärdedelen och resten skall han gödsla med torvaska och den gödsel han fått efter sina hästar och får, uppblandad och bränd med tång, ljung eller annan grästorv. »Så wida Gud i Nåder gifwer något tarfweligit Währ= och Midsommars=rägn kan Tårparen uti medelmåttig xäxt» efter 3/4 tunna råg- och kornutsäde få cirka 25 »trafwar Halm, som utgör Tio Lass». Om sommaren skulle han, mot betalning, kunna hämta »skog från Skogsnegderne och Tre à fyra lass Hö, så stora hans et par Hästar kunde draga, ty Skogsboarna hösta sina kjärr bittida». Hästarna skulle han kunna fodra med fin halmhackelse, som tillsammans med höhackelse blandas i »rent watn» och »sen watnet afkrama och gifwa Hästarna theraf foder, litet i sänder, men ofta;» »Fåren skola om dagen födas med halm» om natten skall de »hafwa et litet foder». Ämtor och agnar från trösket drygar ut djurfodret. Hustruns och barnens »handa=slögder» och de tidigare nämnda förkörsorna bör kunna utöka, vad han har att leva av.³⁴

Husmännen borde få ha fritt mulbete för sina får, en ko och ett par hästar »så snart och så länge de kunna föda sig ute». Vinterfodret fick de dock själva hålla sig med. Haquin tycker alltid, att det är bra att stalla boskapen. Då kan man ju ta vara på gödseln, som på landet, i motsats till staden, var en bristvara. I staden kunde det t o m hända, att man körde ut gödseln i »stora Hafwet».

När torparna utförde arbete på en helgård borde de »njuta fritt mat och dricka, samt om ock hästarne nyttjades, hästarne få fritt foder, så godt som bondens egna i lika arbete (NB. på sådane sätt, hålles torparne såsom Christna Menniskjor) ty det är Schlawiskt, at en torpare fast han har en liten dehl egen sädes bergning, at han skall på sina dagswercken hålla sig sjelf med mat och dricka, samt sina hästar med foder, NB. sij! derföre gå en hoper husmän eller torpare från Adels godsen, medan the af sådan sidstnemd medfart intet förmå at hålla sig en halfdreng, til att skjöta sitt torpare=jordbruk, under den tiden han sjelf går till hofwa, hwilket hofweri under tiden, utan uppehåll, Continuerar; Jag likasom hörer sägas, den *proponerade* förplägningen föll jordägaren för kostsamt, swar, merck, jag talar om Skånska slättens torpare, deras hofweri=tjenst är lönande, om de rätt brukas; alt derföre kunde husbonden åtminstone gifwa hwarje husman en och en half marck (ca 630 g) samtagit råglimpe bröd, på hwart

dagsarbete torparen är till hofwa, samt dricka, Sex tunnor tagit af en tunna Malt, en kanna om dagen, med trenne gånger wäl kokat och warm korngryns gröt i 3:ne mål, räknad et fjerdedels stop korngryn til hwarje målet åt hwar person, sij flere *Tractamenter* förmådde intet åbo bönderne hålla för sig eller tjenstefolcket på stora Skånska sädes slätten, under det långwariga danska kriget, och de worde då lika så starcka, som nu /då/ the få många slags härliga sågel /sovel/ i öfwerflöd, såsom Sill, Salta långor, stäckfisk och i sund tid oxekjött, komjölck och Smör, fläsk, flott, Syltat fåremjölck, ost, Soppor på lamb, höns, ankor och gjäss, ärter och kål, hwilka twenne sidstnemde rätter woro allenast gilles=mat i de förbemelte krigstiderna,» Sådant har »mina blifwande torpare, at wänta sig på theras arbeten, wid mina bönders bord; NB. men intet alla *Sorterne* till hwarje målet, et à två slags sogel hwarje målet och supemat till eller gröt.» ³⁵

Som framgår, är det utmärkande för Haquin, att han lägger stor vikt wid, att både människor och djur skall födas väl.

På många bondgårdar hade man drängar.

»Tag följande kläders Förteckning til *calcul* som årligen går åt hos Skånska slättens åboer.

Til en hel Dräng.

Twå par läderskor, et par nya ullstrumpor, et par *dito* gamla förfotas, en lärfts=skjorta, en *dito* blaggarns, et par walmans böxor, en walmans tröja, en halsduk, et par handskar eller wantar.

En half dräng får lika så många kläder, men en pojke dubbelt så många, ty han får ingen annan lön.

En stor Piga.

Twå par läderskor, et par nya ullstrumpor, et par *dito* förfotade, en lärvfts hufwud=klut, twenne lärvfts oblöter, en lärvfts fullkommen särck, en *dito* blaggarns, en wallmans tröja, en wallmans kjortel, et par höst=handskar.

En stor Grebba eller halfwuxen Piga, lika så många kläder som then förra.

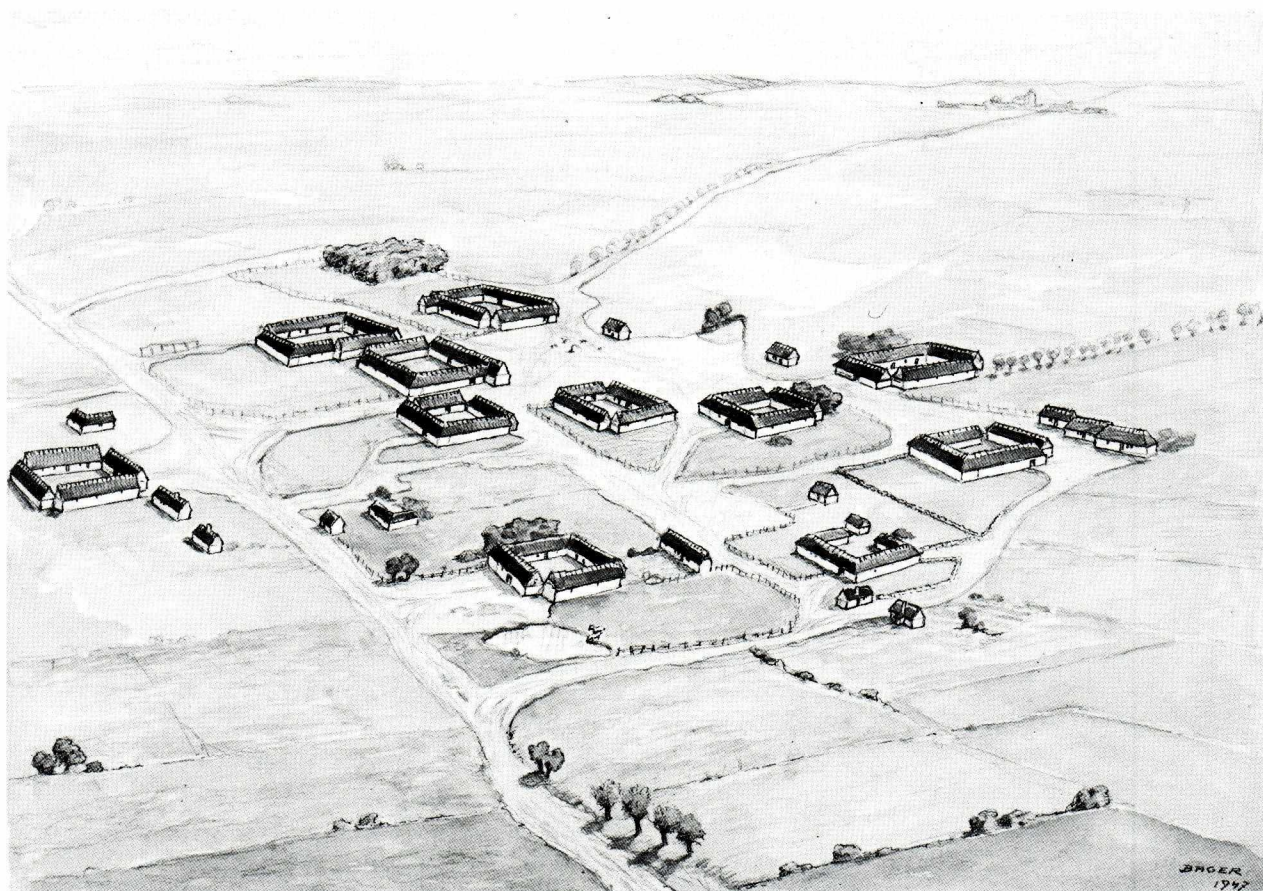
En mindre äfwenledes.

Så mycket folk hålles på hwar hel och god half gård, hwilka alla sina benämnde tjenstehjon Husbonden hwart år måste gifwa alla ofwan anteknade beklädnings persedlar, och lägg nu til än mera kläder, som årligen åtgå för honom sjelf, hans Hustru och Barn, hwilket senare antal kläder och förslitas af the mindre gårds=ägarne, som få eller inga tjenstehjon på slätten kunna hålla, therföre om the lika löner och beklädnings in *natura*, fast af egen tilwärkning, til tjenstefolk skulle gifwa, så worde the snarligare utfattige, och än mera om the skulle köpas för penningar. The Skånska slätt=boar låta i sund tid, tå the få nyttja hudarne garfwa sina Kreaturs och Hästars hudar hos *Malmö*s Läder=garfware, ther emot när lädret är garfwat, taga the hem til sig i huset en Stads= eller Sockne Skomakare, then gifwa the maten samt fjorton eller sexton styfwer arbetslön för et par Stöflor, ther efter i *proportion* för et par skor.» ³⁶

Haquin beräknar, att en hel- och halvdrängs kläder, tillsammans, kostade 50 daler silvermynt. Dessutom skulle de ha lön: »Nu hafwer hel= och halfdrängen på en helgård på bästa sädes slätten, till lön uti gjödslade inmarks=jorden, tillsammans en och en half tunna råg, och en och en half tunna korn, hwilket i år (1764) såsom en medelmåttig sädes växt, räntar wist tolff tunnor råg och tolff tunnor korn, oräcknat Sex kappar korn, som en rätt idog heldräng gjerna får årligen mera sådt, och dess utom årligt, som för alla heldrängar ständigt är en tunna hafrejord, i gjödslade jorden, hwartill drängen sjelf skall skaffa utsäde, nembl. af hafran allena.»³⁷

Totalt blir utgiften för en hel- och en halvdräng 290 daler silvermynt. Den summan skulle bonden kunna spara in, om han i stället hade torpare, som fick göra drängarnas tjänst. Torparna bör då, var och en, få 4 tunnland i utmarkerna, som ändå är besvärliga och oräntabla för bonden att sköta. Haquin har också »calculerat» på ett torparhus (för nio husmän) med »nödige stufwor, eldstad och uthus för hästar, boskap och tröskelada» och funnit, att det skulle kosta 5.000 daler silvermynt.³⁸ »/. . ./ jag inrättar bygningen, så at alla nijo serskilte stufworne skola hafwa warma af en Eld, och af samma Eld skola twenne bakugnar tillika eldas, af hwilka bakugnar torfosen kan tagas med några få gjöpningar Råg, korn, eller hafreagnar, eller hafreskalars inkastande och åter utsopande dess aska, innan som tunt kakebröd, eller säd lades in i ugnarne, till torcka eller baka det förre; men till Skånska stora limpor, bör den tredje bakugnen eldas, då af samma eld trenne bakugnar kunna blifwa eldade, at baka limpebröd uti, samt alla nijo husållen, af samma Eld tillika koka mat och brygga dricka, eller byka, och enär ingen af de twenne sidstnemde hwarken behöfwas eller brukas, hafwa the warmt watten, at skålla theas hackelse och agnar med, hwarefter fodret heldre ätes af hästar, får och boskap;» »någon torde säga, det måste till den ena Elden, som skall på en gång gjöra så många werckningar, fordras så mycken torf, som til nijo serskildta kackelugns eldar; nej, nu som brist är på kokasar och halm, kommer en enslig torpare intet ut med ringare än tolff à fjorton lass torff till sina nödtorfters bruk wintren öfwer, och dock intet kan hwarje dag hafwa bakugnen warm, till at torcka säd med, eller baka Bröd uti, intet heller warmt watten, att skålla hackelsen och agnarne med; men NB. på mitt ärnade eldnings sätt, skall hwarje torpare komma ut med Sex lass torff, sådana såsom Torparne wanligt sjelfwa hämta från torfmossarne; hufwud konsten består uti en Jernkackelugns *Machine*, den jag i några år haft ferdig;» Denna eldstad är en av Haquins uppfinningar. Han arbetar ständigt med att få fram förbättringar på ett flertal områden.³⁹

Till vad nytta ökar man skörden, när den sedan inte kan tagas till vara på ett riktigt sätt, »then bästa Säden kan bortskämmas genom liggande» på loften. Under röt månaden blir havren och kornet angripna av »svarta kryp» och rågen av maskar. Bristen på skog och annat bränsle gör, att säden ej blir ordentligt torkad. Det har hänt, att förråd av »gammal god Spannmål» ej har funnits hos vare sig »Åkerbrukare eller Sädes=handlare», »hwarutaf thet allmänna haft en

swår känning och många tunnor Guld til Bröd=säd måst utgå til Ut-länningar.»⁴⁰ För att råda bot på det stora problemet med den otill-räckligt torkade säden hade Haquin prövat sig fram till en utom-ordentlig »Torkemachine», kanske den mest räntabla av hans upp-finningar. Man säger till Haquin: »I kan / . . / torcka, som wi sedt, rå Råg peppar=tårr Femtjofyra Tunnor om dygnet med två lass brännwed (till bygnings=timmer odugeligt) på edra Mässingstrå=dukar, och thet som I säger så behändigt, at Rågens frö är sen beqwämt til gifwa gröda, och at Rågen kan dock altid ligga oskadad i så stor högd thet wara må okastat, och likwäl så torr, thet inga Sädes=matskar eller små swarta *insecter* i then aflas, så länge han ligger fri för watten, snö och kattors orenlighet, i goda och obesmittade packbodar, hwilka intet fukta och äro med twenne gånger ihopsjudit Bek=olja och Oxegalla inwärtens först bestrukne och *preserverade*; Jag swarar thet är sant, men stakut danss war snart sprungen, jag menar som sant är, GUD har ingen skuld, ej heldre the borgerlige Handlande, ty Råg har Landt-männen til öfwerflöd haft i winter (1752—53), men Borgarne, som för Handelens näringar drager the Borgerliga *publique Onera*, må dock se större delen af thenna Landsortens *Product* som består uti intet annat

33. Einar Bagers bild av Naffentorps by år 1780 (grundad på då-tida kartor). I Naffentorps by ägde Haquin som fideikommiss två hem-man, som beboddes och sköttes av en åbo. Haquin tog dock intresse-rat del av driften.

än i Spannemål allena, rullera them otilbuden förbi, således när jag intet har Spannemål til torka, må jag nu nöja mig med titta i luften och på stengatan / . . ./ »

Många menar, att de borgerliga handlandena själva har skulden, eftersom de »icke wilja gifwa Landtmännen så mycket för Rågen, som the få på Crono Magasinerne och ej heldre för Kornet så mycket, som Hallandske Landtboarne til Slättbönderna i theas stufwor i winter betalt med *contante* penningar, nemligen Nijo Daler kopparmynt i reda penningar *in natura* för hwarje Tunna Korn, the bemälte Uplänningar på Landsbygden hos Skånska Slättboarne hämtat.» Haquin svarar, att handelsmännens inköpspriser skall rättas efter spannmålspriserna i Stockholm och Norrköping. I Skåne måste priset per tunna spannmål ligga 4—6 daler kopparmynt under stockholmspriset. En köpman måste ju »calculera wid inkiöpet /med/ utskęppnings omkostningarne från Malmö, undermålet, *Interesse* af penningarne, then dyra bränneweden, mältare lönen på Maltet, then starcka husrötan af thet stöpta wåta Kornet och Malt=ihmen, som wid tårckningen upstiger i korswärks=husen, hwilket intet kan ändras, med mindre uti fråstwäder all mältning af kölden skulle stanna, / . . ./ »⁴¹

Det klagas från Stockholm, hösten 1754, på det skånska kornets svaghet. Haquin svarar efter sin »insikt och långa erfarenhet», att det beror på följande:

1. felaktig gödsling,
2. „ växtföljd,
3. „ förvaring efter skörd, så att kornet sedan tar skada under transport.⁴²

År 1758 sålde bönderna i Malmö den ena dagen rågen för tolff daler S:mt. pr. tunna, men andra dagen måste the handlande utan prut gifwa them aderton daler S:mt. per. tunna; Ty Bonden wisse att inga *Monopolier* eller pris får i städerne sättjas på landtmannens wara, NB. så mycket mindre kan sättjas pris på the Borgelige Handlandes waror, helst enär besinnas, at då storm wäder, watten, Eld, bedrägerier, med mera, betaga Kjöpmannen hans Skjepp, gods, packbodas och penningar med mera, hwar har man hört någon så barmhertig, som honom skadan uprättat, utan den må han igenom ny *hasard* i handel åter söka, om *Credit* för honom står öppen; Altså står ordspråcket fast, Handelen går på winst och förlust, så har thet warit, och så blir thet, eljest är thet ingen handel.»

Alla sina råd ger Haquin, som redan har sagts, för att den spannmål han, eller rättare sagt hans hustru, Anna Catharina Sölschier, (för det är hon, som på Östergatan sköter inköpen) skall vara av god kvalitet.

Det är knappast förwånande, att han är upprörd över den handel på landet, som ständigt tycks pågå: »men enär jag all min Borgerliga tid lidit, och än lider, uppenbart förtryck uti min hufwud=handel, nembl. i det, att emot Malmö Stads och de Skånska och Halländska städernes, i nåder förundte handels privilegier år 1686. den 10. November, och dess första *paragraphs* innehåll, Hallandska, Smålandske och Norra Skånes Bönder med deras wagnar, fara från by och till by,

omkring hela Sädesslätten kring om Malmö och ända ned till Ystad, och theas med sig förande waror, sälja för *Contant* till dem, som för reda penningar behöfwer kjøpa, jern, trädwaror och Humla, med mera, och sedan för samma penningar eller hwad penningar och Banco Transport Sedlar de hafwa med sig hemma ifrån, upkjöpa på Slätten i byar och gårdar, hwarest de finna den bästa och kärnfullaste Spannemål; Således så sitter ju jag som är mycket högt i skatt och bewilling, samt stor *Inqvartering* betungad, utan näring, och betagen min hufwud=handel, och måste nöja mig, at på stengatan endast få kjøpa de waror, som landtmännen på landet, sins emellan wräkt och ratat /- - -/.⁴³ Annat var det förr: »Min salige Fader, (David Bager, 1670—1742), som var en gammal Borgare och Handelsman här i Malmö, har berättat mig, at i then första hans Burskaps tid war thet icke Allmogen tillåtit, at sins emellan drifwa handel med sina waror, utan allenast at byta waror emot waror; all then öfriga delen af Spannemål, samt andra waror måste the til then handlande aflåta emot Penningar eller waror. Then tiden skulle Malmö nästan warit för trång at bärga alla the waror som Slätt= och Skog=boerne dageligen Kiöpmannen tilförde / . . . /»⁴⁴

Ständigt återkommer Haquin till den illegala lanthandeln och brottet, som bönderna begår mot de av Karl XI i Roskilde stadfästade privilegierna för handeln med spannmål. Mest irriterad är han dock på myndigheterna, som inte tillräckligt effektivt ser till, att handeln går rätt till. Men visst kom det många bönder och sålde sin spannmål till Haquin, som betalade dem bra, alltid något mer än de andra spannmålshandlarna i Malmö.

Jordbruket stod hans hjärta nära och vid ett tillfälle skriver han: »Jordens twång gör vår frihet, och ingen rikedom kan med mera oskuld och mindre afwund winnas, än then som en tacksam Jord framräcker.»⁴⁵

Med denna artikel om Haquin Bager, borgare i Malmö på 1700-talet, har belysts, hur en spannmålshandlare såg på spannmålsodlarna och hur intensivt han tog del av och försökte förbättra, som han säger, sin rörelses grund.

I stor utsträckning har han själv fått komma till tals för att framföra en del av de tankar och förslag, som, orättvist, hamnat i skuggan av hans klagoskrifter till olika ämbetsmän och hans beryktade verser (unika i sitt slag). Haquin satte sällan sitt ljus under ena skäppo. Det är endast, när det gäller verserna, som han direkt förklarar, att poet är han ej. Jordbrukssakkunnig var han däremot.

NOTER OCH HÄNVISNINGAR

Ur följande skrifter av Haquin Bager är uppgifter hämtade:

Oförgripelige Tankar Om *HUSHÅLLNINGEN*, . . . Sthm 1745.

SWERIGES WÄLGÅNG Grundad Uti Stapel=Städernes Lifaktiga Handels=Rörelse, JORDEN Och Thes Afwels bättre kännedom och bruk, samt Medels anskaffande til mera Kärlek och Smak för Swenska Tilwärkningar Sthm 1746.

Then *DYRA TIDENS* Afskuddande Sthm 1749.

Oeconomiskt Samtal Emellan En Swänsk, en Engelsman och en Holländare Sthm 1750.

Anmärkningar Öfwer Then *SWENSKA ORI* Tredje Stycke Sthm 1750.

Anmärkningar Öfwer Then *Wälmenande PATRIOTENS* Åtskilliga Sattser som befinnas uti hans åtta först utgifne Ark Sthm 1753.

Angående *SKÄNSKA SPANNEMÅLENS* Förbättring Sthm 1754.

Föreställning Til then Laglärde *INGEMAN MATSON* Och Hans Oeconomiska Willosatsers rättande Sthm 1756.

Replique til Götheborgske weckobladen sidstlidne år under n:o 10 Lund 1765.

Nykelen till Swänska Öfwer Balancen, handskrift, 1759—60.

Dagligt Allehanda 1777/140.

Dagligt Allehanda 1779/56.

1. *Oecon. Samtal* sid 11 f.
2. *Swenska Ori* . . . sid 13.
3. *I. Matson* sid 12 ff.
4. *Replique* sid 5 f.
5. *Hushållningen* sid 17.
6. *Sweriges Wälgång* sid 30.
7. *Swenska Ori* . . . sid 17.
8. *I. Matson* sid 12 f.
9. *Replique* sid 58.
10. *Nykelen* sid 76.
11. *Wälm. Patrioten* sid 10 f.
12. *Swenska Ori* . . . sid 9.
13. *Nykelen* sid 49.
14. *I. Matson* sid 7.
15. *Replique* sid 109 f.
16. *I. Matson* sid 4 f.
17. *I. Matson* sid 7.
18. *I. Matson* sid 6.
19. *Nykelen* sid 31 f.
20. *Hushållningen* sid 16.
21. *Dyra Tiden* sid 24.
22. *I. Matson* sid 13 o 16.
23. *Replique* sid 92.

24. *Replique* sid 28 f.
25. *Replique* sid 95.
26. *Hushållningen* sid 7 f.
27. *Hushållningen* sid 4 f.
28. *Sweriges Wälgång* sid 27.
29. *Hushållningen* sid 9.
30. *Hushållningen* sid 13 ff.
31. *Hushållningen* sid 4.
32. *Wälm. Patrioten* sid 39 ff.
33. *Dyra Tiden* sid 33 f.
34. *Dyra Tiden* sid 29 f.
35. *Replique* sid 95.
36. *Swenska Ori* . . . sid 18 ff.
37. *Replique* sid 101.
38. *Replique* sid 103.
39. *Replique* sid 114 f.
40. *Hushållningen* sid 11 f.
41. *Wälm. Patrioten* sid 30 ff.
42. *Sk. Spannemålen* sid 5 ff.
43. *Replique* sid 78 f.
44. *Hushållningen* sid 22.
45. *Hushållningen* sid 3.

34. Bondhustru från Oxie härad.
Blyertsteckning av Otto Wallgren
1839. Nordiska Museet.

36. Borgarhustru från 1800-ta-
lets mitt. Cronquistska samlingen.
M S A.

35. Bonde från Oxie härad
Blyertsteckning av Otto Wallgren
1839. Nordiska Museet.

37. Malmöborgare från 1800-ta-
lets mitt. Cronquistska samlingen.
M S A.

Stad kontra landsbygd

1.

»Ongan bynnor, fårr här kommor tjyppstafållk» — Undan bönder, för här kommer köpstadsfolk! Så kunde ännu på 1930-talet äldre lantbor i Bara och Oxie härader utbrista, när de klädda i sina bästa kläder lämnade hemmet för att resa till staden eller till något gille. Staden var från denna horisont Lund eller Malmö. Uttrycket användes här skämtsamt, men det är säkerligen av allvarligt ursprung och en reminiscens från den gamla motsättningen mellan stad och landsbygd.

Stadsbor och lantbor hyste för varandra högst blandade känslor, där avund och förakt var framträdande komponenter. I roussauansk anda såg stadsbon avundamt på lantbons sunda liv. För att då och då kunna återvända till naturen uppförde förmögna borgare lantställen åt sig i stadens omgivningar. Heleneholm, Lugnet, Rönneholm, Sjölanda och Tusculanum är några exempel från Malmö. Från stadsvåningen behövde man i gamla tider endast förflytta sig ett par kilometer för att vara på landet i en idyllisk och rofylld miljö. Malmöbor, som inte hade egna lantställen, hyrde ännu i början av 1900-talet gärna in sig som sommargäster i Limhamn och byarna runt staden, t.ex. Hindby, Östra och Västra Skrävlinge, Burlöv, Nordanå och Åkarp. Från landet hämtade borgarna till sina stadshushåll med förkärlek såväl frukt, bär, färska grönsaker och ägg som nyslaktade fjäderfän, höns, kalkoner, ankor och gäss.

Samtidigt som stadsborna i fulla drag njöt lantlivets behag, hade de en högst nedlåtande syn på landsbygden, som för dem framstod som »rena rama bondlandet». Stadsborna såg ringaktande på landsbygdsbefolkningen, särskilt på bönderna, som de betraktade som obildade, plumpa i seder och nära nog efterblivna. De snöt sig i handen, åt med kniv och torkade sig om munnen med skjortärmen. Längre talade man om en bonde från Vintrie, som 1838 blamerat sig på Malmö teater. När ridån gått ner, trädde han fram och gjorde några kullerbyttor samtidigt som han högljutt påstod sig kunna roa folk »lia bra som komianterne».¹ Från stadsbornas synvinkel skapades uttryck som bondtölp, bondlurk och drängfasoner. Av stadsborna uppfattades språket på landsbygden som obildat och fick helt enkelt stämpeln »bondskt». Ett ofint sätt kommenterades ofta med ett »bönder i sta'n».

Också lantprästen drabbades av den ringaktande synen och blev ofta kallad bondkaplan eller »Guds ord ifrån landet». I olika versioner berättar en historia om en lantpräst, som på väg till staden gång på gång möttes av ett spefullt: »Goddag, Guds ord ifrån landet». Slutligen förlorade prästen tålamodet. Han tog stadsbon i rockkragen och

38. *Tusculanum*, i folkmun Falckens lantställe efter innehavaren, stadsläkaren August Falck, rivet 1977. Foto 1946.

slängde honom resolut i rännstenen med orden: »Du har ofta mött Guds ord, men du har icke känt dess kraft».²

Med samma blandade känslor såg lantbefolkningen på stadsborna. Det avvikande klädskicket och de förfinade levnadsvanorna hos »stabóana» uppfattades av lantbefolkningen som högfärd och tillgjordhet, dödssynder för allmogen. Damhattar, handskar, solfjädrar, parasoller och spatserkäppar väckte löje på landet. För »stabómaden» med läckra rätter lagade efter kokbok hade lantborna inte mycket till övers. I lika hög grad som stadsborna ansåg bönderna obildade, betraktade bönderna »stabóana» som praktiskt odugliga och komplett okunniga om livet på landet bland växter och djur. Man fann det högst komiskt, att stadsborna åt grönsallad och svamp. För bonden var sallad endast »gröna bla», som höns och ankor kunde plocka i sig, medan svamp på sin höjd dög till kofoder. Den svamp, som i staden salufördes som Karl Johan-svamp, kallades följdriktigt på sina håll på skånska landsbygden helt enkelt kosvamp.³

Lantbefolkningen såg inte utan orsak misstänksamt på »stabóana». Mer än en hederlig och godtrogen lantbo hade vid stadsbesök utsatts för bedrägeri av bondfångare och lurendrejare, som ibland också härjade ute på landsbygden. Lantborna talade därför gärna föraktfullt om »stabóskälma» och »tjyppstapack». Moralen i staden bedömdes av lantbon som låg. Därtill bidrog inte minst det lättfotade gardet i Humlegatan.

Ibland kunde motsättningarna krevera i slagsmål, mest mellan bonddrängar från de närliggande byarna och stadens hantverksgesäller. Uppgörelserna med knytnävar och knölpåkar ägde rum såväl i som utanför staden. Det kunde hända, att lantbor som blivit fördröjda inte vågade lämna staden efter mörkrets inbrott, särskilt om de måste passera genom de östra stadsdelarna.

Om stadsborna ansåg språket på landsbygden obildat, så uppfattade lantborna stadsspråket som tillgjort. Språket i Malmö eller »mallmeboskan» gjorde ett komiskt intryck på den omgivande landsbygden, där

stadsspråket betecknades med att »snakka po tjyppst» eller »tjyppsted» (köpstadsaktigt). Den som talade stadsspråk betecknades ibland som »spansk» eller »spansk i mongen».

Samtidigt som landsbygdsbefolkningen avskydde stadsbornas högfärd, såg den med beundran och avund på deras bekvämlighet, finesser och grannlåter. På landet började man efter förmåga söka efterlikna stadsbornas levnadsvanor. I sina »Studentminnen» berättar P. G. Ahnfelt om ett besök 1837 hos den rike bonden Jöns Andersson i Vintrie, som »bodde som en herreman, hade en vacker parkanläggning utanför sin väl beskaffade köksträdgård, åkte berlinare och hade fortepiano i huset, kanske äfven guvernant åt sina döttrar».⁴ Lantbor, som sökte efterlikna stadslivet, utsattes till en början för löje och beskylldes för »tjyppstaschåsor» och »tjyppstafasoner», framför allt av dem, som inte hade råd att följa efter.

Snart skulle emellertid stadsbornas vanor vinna allt större utbredning på landsbygden. I sin beskrivning från Tygelsjö och Västra Klags-torp på 1850-talet skriver lantmätare Georg Gustafsson om kläds-kicket: »På sednare åren har man äfven börjat bruka ytterrockar av samma form som stadsboarnes. Fruntimmernes klädedrägt är hvad klädningarne beträffar, till formen lika med dem, som brukas af stadens fruntimmer från medelklassen».⁵ I Landshövdingens i Malmöhus län femårsberättelser för perioden 1876—1880 heter det: »I allt fall börjar äfven landsbygdens befolkning att småningom förlora de egenheter, som just skilt densamma från stadsbefolkningen. Ätminstone hvad lefnadssätt och klädedrägt beträffar skiljer sig allmogen från stadsbefolkningen ganska litet, och skilnaden skall sannolikt efter några femårsperioder ej vara märkbar.»⁶ Landshövdingen skulle bli sannspådd. Klyftorna mellan stad och landsbygd fortsatte att utjämnas i allt raskare takt på alla områden, och några decennier in på det nya seklet var jämställdheten mellan stadsbor och lantbor uppnådd.

De gamla motsättningarna speglas i bondkomikens många lustspel och visor liksom i litteraturen på folkmål av författare som Magnus Ernhold Andersson, Axel Ebbe, Daniel Rydsjö och Henrik Wranér. Dråplig är Magnus Ernhold Anderssons historia om husmannen Tröl Sjinssen från Vemmenhög och hans son, som blivit cigarrmakare i Malmö och tagit det flotta namnet Gyllenhjelm. Han har blivit en sådan herreman, att han bara kan tala »tjyppsted» och inte längre förstår folket i hembyn. När Tröl Sjinssen i sin enkla husmansdress promenerar omkring på trottoarerna i Malmö med sonen, iklädd långrock och cylinderhatt och med spatserkäpp i handen, får han gå ett par meter efter honom, en illustration till distansen mellan stad och landsbygd.⁷ Samma distans speglar ett skålande på ett matställe i Malmö hos Wranér: »Skål, bondkanin!» — »Skål, stabosnut!».⁸ I en berättelse förmedlar Rydsjö lantbons betygsättning av stadsbon med; »Han lär va stabbo, o sånna veda inte meed».⁹ (Han lär vara stadsbo, och sådana veta inte mycket.) Ingen har uttryckt lantbons aversion mot staden skarpare än Axel Ebbe i sin dikt »Pidder Mickelsknäjt»,¹⁰ som skildrar de amorösa äventyr en bonddräng från Hököpinge varit med om i Malmö. Sedan drängen efter en kärleksnatt hos en förförisk

flicka förlorat både byxor och pengar, föredrar han för all framtid sin hembys gödselhög framför staden.

»Ousch, Malme,

— — —
Häller Hökövinje middinjekårre
än itt såddent Sodem — Gomårre!»

2.

Ännu under 1800-talets första decennier upprätthölls en skarp gräns mellan stad och landsbygd, när det gällde hantverk och handel. Enligt gammalt synsätt var det lantmännens uppgift att genom odling av jorden frambringa olika alster, medan städerna svarade för tillverkning och förädling av produkter. Genom lagar från 1700-talet hade städerna i princip monopol på hantverk och handel.

Enligt 1720 års skråordning¹¹ utgjorde hantverkarna inom samma yrke ett skrå med staden som marknadsområde. Ett skrå måste bestå av minst tre mästare inom yrket. Hantverkarkarriären hade tre grader: lärling, gesäll och mästare. För att etablera sig som mästare krävdes avlagt mästarprov inom yrket och beviljat burskap av magistraten, som också genom bisittare var representerad vid skråsammanträdena. Magistraten och skråna vakade tillsammans över att antalet hantverkare och mästare i staden inte blev större än som var nyttigt och nödvändigt. Enligt skråordningen var mästarna ansvariga för att hantverkarna inom skrået höll god kvalitet på sina produkter. Den som bevisligen utfört ett dåligt arbete dömdes till böter. Att i städerna arbeta som hantverkare utanför skråna var olagligt. Undantagna var dock hantverkare i tjänst hos adeln, och som endast utförde arbete åt sina herrar i deras egna hus.

Landsbygden hade i motsats till städerna hantverkare, som inte var sammanslutna i skrån. Det var de s.k. gärningsmännen, skomakare, skräddare, smeder, snickare och murare, som uteslutande arbetade för att tillfredsställa allmogens behov. De kunde ha en liten verkstad, men oftast vandrade de med sina verktyg från gård till gård och utförde sina arbeten i beställarens hem. Landsbygdens hantverkare var antagna av sockenstämman och Landshövdingeämbetet (nuv. Länsstyrelsen), som kunde utfärda gärningsbrev. Några kompetensvillkor var inte uppställda för dessa hantverkare, som ibland stått i lära hos någon hantverkare i staden, men som oftast skolats av sina företrädare i sysslan. Gärningsmännens yrkesskicklighet bedömdes av sockenstämman, som liksom städernas skrån höll ett vakande öga på nyetableringar. Sålunda vägrades 1836 en skräddare inflyttning i Fosie av sockenstämman, som ansåg, att han inte skulle kunna försörja sig som skräddare, »då församlingen utom twenne Sockneskräddare, har jemväl inom sig andra, som idkar handtverket».¹²

På landsbygden fick inte utövas annat hantverk än det, som gärningsmännen svarade för. Att så inte skedde vakade städernas skrån över. De produkter, som inte kunde erhållas genom gärningsmännen,

39. Husmannen Tröl Sjinssen och sonen cigarrmakaren Gyllenhjelm på Malmö gator. Silhuett av Ernst Ljungh 1880-talet.

fick lantborna köpa eller beställa hos hantverkarna i närmaste stad.

Handeln var liksom hantverket förbehållen städerna och reglerades genom 1734 års allmänna handelsförordning.¹³ För att etablera sig som köpman erfordrades förutom lärotid och avlagda prov också av magistraten beviljat burskap. Försäljning fick endast ske i bodar och på torg. Att utbjuda varor på gator eller genom kringbärande i husen var förbjudet. Städernas köpmän gynnades genom förbud mot landsköp, dvs. handel på landsbygden.

I städerna hade lantborna rätt att sälja sina produkter. Bönderna från Bara och Oxie härader forslade sina sädessäckar till Malmö, där de emottogs av grosshandelsfirmor i spannmål, däribland Bager och Flensburg. Sina stadsresor gjorde bönderna helst i januari och februari, då tröskningen var avslutad och vägarna fasta genom vinterkylan. Bönderna tog god tid på sig och rastade gärna vid de många landsvägskrogarna och i stadens värdshus. Före hemfärden passade de på att proviantera i staden, där de försåg sig med torkad fisk, färsk eller saltad sill, tobak, snus, kaffe och socker. Eftersom den torkade fisken köptes i staden kallades den vanligtvis på landet »stabófisk». Om den tid, då en stadsresa tog hela dagen i anspråk erinrar ännu i dag i Bara och Oxie härader uttrycket »en stás-resa é dás-resa». Det var också vanligt att långväga bönder övernattade hos sina spannmålsuppköpare och återvände hem först påföljande dag.

Sina övriga produkter hade bönderna endast rätt att saluföra på stadens torg. Sedan överträdelser blivit allt vanligare, utfärdade Landshövdingeämbetet i Malmö 1799 en kungörelse, som tillkännagav »thet alla til thenna Stad til salu inkommande Victualie waror, såsom Kött, Fläsk, Ost, Smör, Pantoflor med mera, böra föras til Torgs och därstädes, men icke på Gator eller wid Stads-Portarne försäljas, så kärt laga plickt och answar undwikas will».¹⁴ Kungörelsen blev gällande under nära ett halvsekel. Sedan stadstullen avskaffats, ändrades »wid Stads-Portarne» till »utom utfartsbroarne», så i en kungörelse om förbud mot olovlig gatuhandel 1847.¹⁵

Böndernas rätt att i staden saluföra produkter, som de själva framställt råkade ibland i konflikt med skråprivilegierna. När bönder från trakten kring Lund på 1820-talet på Stortorget i Malmö sålde bröd, som de bakat med säd från egna åkrar, protesterade Malmö bagareskrå, och magistraten framhöll, att bagerihanteringen var förbehållen stadens burskapsägande bagare. Det blev böter, och brödet beslagtogs för exekutiv försäljning. Konflikterna mellan stadens etablerade bagare och brödförsäljande bönder skulle fortsätta under decennier, medan problemet granskades och diskuterades i olika instanser. För att komma åt bönder, som sålde bröd i staden, betalade bagarskrået ersättning till angivare. Först sedan saluaccisen 1854 avskaffats i Malmö, blev det fritt fram för landsbygdens bönder att sälja bröd på offentlig plats.¹⁶

Genom en förordning 1847 kunde »wälfrejdade qwinnor» från landsbygden erhålla tillstånd att på av polisbetjäningen anvisade platser vid södra sidan av Stortorget och utmed kyrkogårdsmuren vid Själbodgatan försälja vissa bestämda varuslag som levande blommor, bär, frukt, grönsaker, frön, lökar, mjölk, smör, fjäderfän, pepparkakor och bröd,

dock »med undantag af de brödsorter, som Bagare hafva åliggande att efter Taxa tillhandahålla».¹⁵

Stadens produkter gick i motsatt riktning. Kvinnor från de kringliggande lantsocknarna köpte för återförsäljning hos stadens bagare olika sorters kakor, oftast sockrade vetebullar, kallade »Ysstorns bällar»¹⁷ efter ett bageri på öster, kanelsnäckor och veteskorpor. Sina »tjyppstakagor» sålde »kage-kvingorna» sedan från korgar på armen för ett eller två öre stycket i sina hemsocknar, gärna på planen framför kyrkan, så i Husie och Södra Sallerup. Oftast var det ensamma kvinnor i små omständigheter som verkade som återförsäljare för stadsbagarna.

Allmogekvinnor gjorde då och då också en extraförtjänst genom att föra smuggelgods till stadens textilhandlande. Dyrbara tyger, som var belagda med höga tullavgifter, fördes nattetid från båtar i land vid Segeåns utlopp i Sundet och togs om hand av kustbefolkningen i Lomma och Arlöv. Gömda under sina vida kjolar bar sedan kvinnorna tygräckorna till de mottagande handelshusen i Malmö.¹⁸

Industrialismens och den ekonomiska liberalismens frammarsch under 1800-talets första hälft ledde omsider till fullständig näringsfrihet. Den genomfördes i två etapper. Skråväsendet avskaffades 1846 samtidigt som städernas handelsmonopol inskränktes. Även lanthandel blev nu tillåten, dock endast minst tre mil från närmaste stad. Fullständig näringsfrihet infördes 1864, då återstoden av de gamla lagar, som reglerat hantverk och handel sedan medeltiden, slutgiltigt upphävdes. Skrankorna mellan stad och landsbygd i fråga om hantverk och handel var borta.

3.

Under 1800-talets framväxande industrialism i Malmö sög staden till sig arbetskraft, som genom enskiftet frigjorts från jordbruket i de närliggande lantsocknarna. Stadens invånarantal ökade successivt och därmed bebyggelsen, främst i förstäderna, där arbetarbefolkningen packades samman i mörka och osunda kvarter. Arbetsförtjänsten var låg, medan utgifterna för hyra och livsmedel för de ofta barnrika familjerna var tämligen höga. I staden fanns inte som på landsbygden möjlighet till självhushållning med trädgårdsodling och husdjur utan allt måste köpas. Det sociala skydds nätet var ytterligt grovmaskigt eller nära nog obefintligt efter våra mått mätt, och vid arbetslöshet, sjukdom och olycksfall var krisen genast ett faktum. Omhändertagandet av samhällets olycksbarn kom i vissa avseenden att präglas av motsättningen mellan stad och landsbygd.

De fattiga var ännu i början av 1800-talet i stor utsträckning hänvisade till allmosor och de smulor, som föll från den rike mannens bord, och tiggeriet florerade i såväl staden som på landsbygden. Raserandet av fästningsvallarna runt Malmö 1805 och det samtidiga slopandet av stadsportarna och kontrollerna vid dem ökade tiggeriet. Det blev nu fritt fram för tiggare och vagabonder att ta sig in i och ut ur staden. De fattiga i staden drog ut på landsbygden, där de till sockenstämmornas förargelse tiggde hos bönderna och plockade ax och över-

blivna potatisar på åkrarna. Till stadens tiggarskaror bidrog Malmö garnison med avdankade militärer och soldathustrur, som ville förbättra kronans magra sold. Sockenstämman i Burlöv klagade 1826 över »det Tiggeri kringstrykande soldathustrur med deras barn öfwa på Landsbygden, i synnerhet de från Malmö stad, som äro landsorten till mycken tunga».¹⁹ Landsbygdens fattiga gick i sin tur i motsatt riktning och tiggde på stadens gator och i borgarnas hus till magistratens förargelse.

För att söka stävja det tilltagande tiggeriet över gränserna vidtog såväl staden som lantsocknarna olika åtgärder och markerade samtidigt sina revir. För att ordna fattigvården i Malmö tillsattes 1806 en fattigvårdsdirektion med borgmästaren Carl Magnus Nordlindh som ordförande. Målet var att ge stadens fattiga så stort understöd i kontanter och in natura, att de inte behövde komplettera sin försörjning med tiggeri. I staden inrättades två kokkök för utspisning med soppa. För att inga obehöriga skulle få tillträde erhöll de berättigade matpolletter av fattigvårdsdirektionen. Magistraten i Malmö intog en hård attityd mot tiggarna från landsbygden. De antingen insattes på Malmö Correctionella Arbetsfängelse eller kördes ut ur staden av polisbetjänarna, som uppbar en dusör för varje förpassad tiggare. Ibland anställdes veritabla tigarjakter, då en hel hop tiggare på en gång drevs bort från staden.

På den omgivande landsbygden var man inte heller överksam mot tiggeriet. I Fosie fastslog sockenstämman 1820, att de strängaste förbud mot kringstrykande tiggare var otillräckligt »så länge ej hwarje samhälle, Stad eller by, fogat ändamålsenliga anstalter till försörjande af sina fattige».²⁰ Sockenstämman beslöt samtidigt förse de båda byarna Fosie och Hindby med var sin fattigvård, och att en förteckning skulle upprättas på de nödlidande inom varje by. Den som fördes upp på »fattiglistan» erhöll trettiofem och ett halvt pund bröd, fem riksdaler i »Sofwelpengar» och tio kappar malt. Två decennier senare vidtogs liknande åtgärder i grannsocknarna för att förebygga det besvärande tiggeriet. Sålunda beslöt 1846 sockenstämmorna i Husie, Hyllie, Södra Sallerup och Västra Skrävlinge att införa en ordnad fattigvård.²¹ Syftet var liksom i Fosie att förteckna de fattiga och ge dem sådant understöd, att de i fortsättningen inte behövde söka sitt uppehälle genom tiggeri. I Södra Sallerup tillkännagav sockenstämman genom beslut 10/5 »att från och med denna dag alla tiggare från främmande församlingar afvisas, äfvensom allt tiggeri af egna församlingsbor anses från denna dag såsom afskaffat».²² Redan följande år utfärdade Kungl. Maj:t en för hela riket enhetlig fattigvårdsförordning, som stadgade att fattigvårdsstyrelser skulle inrättas i såväl städer som lantsocknar.

Ett särskilt problem utgjorde de korrektionister, som fängelseledningen efter avtjänat straff sökte återinpassa i samhället. Synen på de urspårade kunde vara obarmhärtigt hård, och när man 1842 ville placera en korrektionist i Husie, blev det blankt avslag i sockenstämman med motiveringen »att de hade nog dåligt och opålitligt folk inom Församlingen ändå utan att behöfva uttaga dylika från häcktena»,²³ och när kronolänsmannen följande år frågade sockenstämman

i Husie, om någon husbonde i sin tjänst ville antaga en korrektionist, var det ingen som anmälde sig hågad, då vederbörande visat »anlag för all slags dålighet såsom dryckenskap, lättja, slagsmål m.m.».²⁴

Bland såväl stadens som lantsocknarnas fattigvårdsärenden intog under 1800-talet tvister om hemorts rätt en framträdande plats. Det gällde frågan om vilken fattigvårdsmyndighet, som skulle svara för försörjningen, stadens eller lantsocknens. Hemorts rätt hade man i den ort, där man var kyrkoskriven sedan en viss tid. Magistrat och sockenstämma överklagade ofta varandras beslut hos Landshövdingeämbetet och i Kammarrätten. De socialt utslagna kastades under tiden som lekbollar fram och tillbaka. Tvister om hemorts rätt förekom inte bara mellan stad och lantsocken utan också mellan tvenne lantsocknar, men tvisterna mellan stad och lantsocken fick en särskild accent genom den stora strömmen av inflyttande lantbor till staden.

För dem som råkade i olycka, innan de hunnit få fotfäste i staden, blev situationen svår. De återbördades utan förbarmande till sin gamla socken, som hade försörjningsansvar, och där de vanligtvis hamnade i fattighuset. En hamnarbetare, som inte kunde försörja sin hustru och sina fem barn, återfördes 1852 med familjen till hemsocknen Södra Sallerup, eftersom vistelsen i Malmö var för kort för att berättiga till stadens fattigvård.²⁵ Sedan en till staden från Södra Sallerup inflyttad timmergesäll 1854 häktats för stöld, tvingades hemsocknen för underhåll emottaga hans nödställda hustru och fem barn, eftersom familjen bott i staden endast tre månader.²⁶ Oxie socken ålades 1869 att genast avhämta och till framtida försörjning emottaga en ålderstigen arbetskarl och hans sjukliga hustru. De hade inflyttat till Malmö, då de var betydligt över femtiofem år och var därför inte berättigade till fattigvård i staden.²⁷

Fattigvården var i många lantsocknar försummad, och för åtskilliga var tillståndet bedrövligt redan vid inflyttningen till staden. Magistraten framhöll 1855 om de inflyttande arbetarna, att »många bland dem äro vid hitkomsten nästan aldeles utblottade och påtagligen hitlockade af hoppet om tillgodonjutande af det deltagande och understöd, som de måst sakna i sine egne orter».²⁸ Särskilt missbelåten var magistraten med att lantsocknar sökte lösa sina fattigvårdsproblem genom att ge sina fattiga penningbidrag mot villkor att de inflyttade till Malmö för att omsider hamna på stadens »fattiglista». Även stadsläkaren kritiserade lantsocknarnas förfarande i sin årsberättelse 1858 och befarade, att det på sikt kunde undergräva stadens bestånd.²⁹

Trots en successivt förbättrad fattigvård, först genom en ny förordning 1871 och sedan genom 1918 års fattigvårdslag, fortsatte tvisterna om hemorts rätt liksom tigeriet förra seklet ut och ett gott stycke in i vår egen tid. En piga, som 1897 inflyttat från Burlöv till Malmö, erhöll på grund av barns börd fattigunderstöd av staden med fem kronor, ett belopp som staden sedan krävde tillbaka av Burlöv, där hon ansågs ha hemorts rätt. Det blev process, som slutade med att Burlöv ådömdes att ersätta Malmö stads fattigvård med »icke blott ofvannämnde 5 kronor utan äfven hvad, som vidare kan varda i understöd åt henne utgifvet intill dess behovet upphör eller försörjningsskyldig-

heten af hemorten öfvertages». ³⁰ Ännu under 1930-talets svåra depression gick arbetslösa industriarbetare från Malmö omkring och tiggde på den omgivande landsbygden för att få ett extra tillskott till sin och familjens försörjning.

Det är först under de fyra sista decennierna som en modern social-lagstiftning spänt ett finmaskigt och fullt betryggande skyddsnät över såväl stad som landsbygd.

4.

Från tiden omkring sekelskiftet fram till slutet av 1930-talet präglades relationerna mellan stad och omgivande landsbygd av stora motsättningar i samband med de då aktuella inkorporeringsfrågorna.

När jordägare i lantsocknarna runt Malmö i slutet av 1800-talet började utstycka åkermark till byggnadstomter anmälde sig genast många trångbodda industriarbetare och tjänstemän i staden som köpare. De såg här en möjlighet att komma bort från stadens trista husgytter och förverkliga drömmen om ett eget hus med trädgårdstäppa. Här kunde de bygga som de hade råd och själva ville utan hänsyn till byggnadsstadgan för rikets städer och den lokala byggnadsstadgan för Malmö. Med tiden växte i Malmö omgivningar upp ett flertal bostadsområden av såväl förstads- som egnahemskaraktär. Bland de första var Sofielundshusen eller Sofielund, som 1896 fick rangen av municipalsamhälle inom Västra Skrävlinge socken. Omkring sekelskiftet uppstod i Västra Skrävlinge också egnahemsområdena Egen Härd intill Hindby station ³¹ vid Malmö—Ystads järnväg och Rosengårdsstaden invid den kockumska egendomen Rosengård. I lantsocknen Fosie söder om Malmö uppstod genom utstyckning till byggnadstomter på 1880-talet tätbebyggelsen Kulladal, ³² som fick järnvägsstation vid den 1886 öppnade Malmö—Trelleborgs järnväg. Genom fortsatt utstyckning av åkermark i Fosie växte här omkring sekelskiftet fram en rad egnahemsområden som Eriksfält, Gullvik och Maryhill. Tätbebyggelsen kring Backagården, Hindby nr 6, och utmed gamla Trelleborgsvägen från stadsgränsen till söder om Kulladals station bildade genom beslut av Kungl. Maj:t 1919 Fosie municipalsamhälle inom Fosie socken. Öster om Malmö uppstod i lantsocknen Husie genom flera egendomar utstyckning till byggnadstomter i början av 1920-talet egnahemsområdena Virentofta, Hallstorp, Trollängen och Kungshälla. I lantsocknen Hyllie sydväst om Malmö hade befolkningscentrum på 1880-talet förskjutits från kyrkbyn till fiskeläget Limhamn vid kusten, sedan Skånska Cement AB här uppfört en fabrik. Runt fabriksanläggningen och hamnen i Limhamn utvecklades en tätbebyggelse med i huvudsak inflyttade industriarbetare. Limhamn blev redan 1886 municipalsamhälle inom Hyllie socken. Sedan även andra industrier etablerats i Limhamn, sköt samhällstillväxten ytterligare fart, och Limhamn blev 1906 köping. Sockennamnet ändrades 1908 från Hyllie till Limhamn.

Hos invånarna i de nya egnahemsområdena övergick snart tillfredsställelsen över att ha kommit bort från stadens trångboddhet och bolmande fabriksskorstenar i ett allmänt missnöje. Efter några år

började de nyinflyttade hos sockenmyndigheterna att ställa krav på samma samhällsservice, som de varit vana vid i staden, stensatta gator, gatubelysning, renhållning, vatten, avlopp, kommunikationer och skolundervisning. Ett tillfredsställande av dessa krav skulle allvarligt belasta lantsocknarnas ekonomi och dessutom betyda, att nybebyggelsens invånare favoriserades framför övriga sockenbor, som i huvudsak var sysselsatta inom jordbruket och tvingades bo på spridda ställen i socknen.

Hårt trängda av de nyinflyttades ökade krav på samhällsservice såg de kommunala myndigheterna i lantsocknarna som bästa lösning på problemen att hos Kungl. Maj:t ansöka om inkorporering med Malmö stad. Som huvudskäl för inkorporering framfördes att befolkningen i de nyetablerade egnahemsområdena huvudsakligen utgjordes av personer med sysselsättning i Malmö. Municipal- och sockenmyndigheterna i Västra Skrävlinge påpekade 1903 i ett betänkande³³ om inkorporering orättvisan i beskattningshänseende, »ty Malmö stad har de industriella företagen, deras tekniska och kommersiella ledare samt kontorspersonalen inom sin beskattningssfer, municipalsamhället och Vestra Skrävlinge kommun få nöja sig med att taxera de lägst aflönade kroppsarbetarna, men tvingas likväl att gifva dem och deras barn behörig sockenvård, hvilket icke kan ske utan tillskott från andra skattskyldiga i socknen». Vidare framhöll man, att industriarbetarna, som till stor del utflyttat från staden »hafva helt och hållet tillägnat sig stadsbons arbets-, lefnads- och tänkesätt. Detta har gjort, att vid de kommunala ärendenas afgörande under de senaste femton åren en häftig strid förts mellan jordägare- och arbetarintressen, en kamp som är en återspeglning i förminskad skala af den hundraåriga striden mellan stad och land». Denna strid skulle biläggas genom en inkorporering menade man. Efter första världskrigets slut återupptogs förhandlingar om inkorporering mellan staden och de kommunala organen i Fosie. Fosie kommunalfullmäktige ansåg i ett betänkande 1928³⁴ det mindre önskvärt, att ett större antal personer med sin utkomst i staden var skattskyldiga i annan kommun. Den typiska förstadsbebyggelsen hade påtvingat Fosie kommun bördor och utgifter, som hörde hemma i en stad men inte i en landskommun. Särskilt framhölls stadens inverkan på Fosie skolväsen. Malmö stad förklarades vara orsaken till att Fosie kommun belastades av ett ytterst kostnadskrävande skolväsen, eftersom de från staden inflyttade i stor utsträckning utgjordes av barnrika familjer. I Fosie skolor hade under tiden 1921—27 intagits 493 barn, som tidigare undervisats i Malmö skolor. Två nya skolor hade uppförts, Fosie västra skola eller Kulladalsskolan 1923 och Fosie östra skola eller Gullviksskolan 1925.

Liksom i Fosie sprängdes i Husie den gamla byskolans ram, när 1920-talets inflyttningsvåg av barnrika familjer välldes in. En omorganisation av skolväsendet blev nödvändig liksom uppförande av ett nytt skolhus och tillsättande av flera lärare. I brytningen mellan gammalt och nytt ställdes skolrådets ordförande, kyrkoherde Wilhelm Lindell, inför många svåra uppgifter. Det blev ofta långt utdragna och hetsiga debatter på kyrkostämmorna. När en ny skola skulle upp-

40. Östra Skrävlinge skola, numera Husieskolan. Foto 1974.

41. Kyrkoherde Wilhelm Lindell. Foto 1917.

föras i Östra Skrävlinge 1924, ville de gamla sockenborna, som mätte med den måttstock lantbon var van vid, ha en envåningsskola liksom de tidigare byskolorna i socknen, medan de nyinflyttade med stadsbonds tänkande ville ha ett skolhus i flera våningar av den typ de kände från staden. Vid voteringen på kyrkostämman fick de nyinflyttade majoritet för ett skolhus i två våningar. Kyrkoherde Lindell, som representerade den gamla synen, hade pläderat för en envåningsskola, och sedan beslutet om en tvåvåningsskola hade klubbats, antecknade han till protokollet, att »den lägre typen bort erhålla företräde, eftersom den högre byggnaden för med sig olägenhet och kostnad, huvudsakligen genom den trappbyggnad, som nödvändiggöres, och dessutom ej passar för landsbygden».³⁵

Malmö stad värjde sig mot lantsocknarnas begäran om inkorporering för att lösa sina problem. För staden skulle en inkorporering medföra stora ekonomiska uppoffringar under en följd av år. När det gällde Fosie framhöll drätselkammaren i Malmö i ett yttrande, att de kommunala myndigheterna i lantsocknen inte sökt motverka inflyttningen från staden utan tvärtom uppmuntrat densamma genom att i stor utsträckning förmedla egnahems- och bostadslån. I hopp om snar inkorporering hade man i Fosie bedrivit dröjsmålspolitik och underlåtit att utföra sådant som bort verkställas för länge sedan. En inkorporering skulle därför enligt drätselkammaren förhindra den successiva sänkning av kommunalskatten, som man med hänsyn till det rådande skattestrycket strävade efter och i stället vålla en betydande skatteökning och merutgifter för staden en lång tid framåt, något som skulle verka hämmande på stadens utveckling.³⁶ Både när det gällde inkorporeringen av Fosie och Husie hävdades från stadens sida, att den inte inom överskådlig tid hade behov av utrymme över sina gränser för industrier och bostäder.

För att söka bromsa utflyttningen från staden till de omgivande lantsocknarna beslöt Malmö stadsfullmäktige,³⁷ att befattningshavare, som efter den 30 juni 1927 antogs i stadens tjänst, under anställningstiden skulle vara mantalsskriven i staden. Ytterligare ett steg i samma riktning tog stadens myndigheter, när de genom annons i Tidningen Arbetet (1932 16/4) uppmanade arbetsgivarna i staden, såväl bolag som enskilda, att vid anställning av arbetskraft i möjligaste mån ge företräde åt personer skrivna inom Malmö stad och med hemortsrätt där. Dessa båda åtgärder från stadens sida åstadkom stor förargelse och irritation.

Trots motståndet från stadens myndigheter blev lantsocknarna runt Malmö under 1900-talets tre första decennier genom beslut av Kungl. Maj:t inkorporerade med staden, Västra Skrävlinge 1911, Fosie 1931 och Husie 1935. Limhamn (f.d. Hyllie socken med Limhamns köping) inkorporerades med Malmö 1915. Här var det emellertid stadsfullmäktige, som tog initiativet, sedan den expansiva industriorten Limhamn i Malmö uppfattats som ett allvarligt konkurrenshot, som det blev alltmer angeläget att eliminera. Särskilt oroande var utflyttningen av industriarbetare från Malmö och utbyggnaden av hamnen i Limhamn med en ständigt ökande transportkapacitet.

Inkorporeringarna betydde emellertid inte att friden sänkte sig över land och stad. Förhållandena i de inkorporerade lantsocknarna ändrades inte så snabbt som man vänder en hand. De efterlängtrade fördelarna av att tillhöra Malmö stad lät vänta på sig, och otåligheten växte bland de nyblivna stadsborna. Nu var det de kommunala myndigheterna i staden som kom i skottlinjen. Missnöjesyttringarna, som speglas i malmötidningarnas insändarspalter, följde ett bestämt mönster. De nyblivna stadsborna betalade kommunalskatt till Malmö, men de fick inte någon återbäring i form av stensatta gator, trottoarer, gatubelysning, framdragande av stadens gas-, vatten- och avloppsledningar. Hundskatten höjdes, och det blev förbjudet att hålla höns och hushållsgris i bostadsområdena. Skattemedel från de inkorporerade lantsocknarna hjälpte till att finansiera olika inrättningar, badhus, bibliotek, museum och teater, inne i staden, men dessa var besvärliga att nå från ytterområdena, och dessutom tillkom utgifter för resor med stadens bussar. Stadens parker var välskötta, medan de inkorporerade områdena fick ligga för fäbot och saknade planteringar, prydnade konstverk, idrottsplatser och lekplatser för barnen. De inkorporerade områdena ansåg sig vara underrepresenterade i stadsfullmäktige. Man kände sig kort sagt exploaterad av staden. Annat var det förr i den lilla, självständiga landskommunen. Detta var innehållet i klagolåten, som endast långsamt skulle ebba ut.

Först efter andra världskrigets slut skulle förhållandena ändras. Med 1950-talets uppsving sköt byggnadsverksamheten fart, och moderna bostadsområden med villor, radhus och höghus växte fram i de inkorporerade lantsocknarna. Nya tillfartsleder och gator lades ut samtidigt som de gamla rustades upp med trottoarer och belysning. I samband med nybebyggelsen drogs stadens vatten och avlopp ut till ytterområdena, och det betydde, att också den äldre bebyggelsen äntligen kunde upprustas sanitärt.

Inkorporeringarna fortsatte efter andra världskrigets slut. Nu var det staden, som var primus motor. I det expansiva skedet behövde staden säkerställa mark för betydande industri- och bostadsområden. Det började med att Södra Sallerup inkorporerades med Malmö 1952. Ett jättekliv ut på slätten tog Malmö 1967, då hela Oxie kommun med de tre lantsocknarna Oxie, Lockarp och Glostorp sammanlades med Malmö. Det senaste jätteklivet ut på slätten tog Malmö 1971, då de tre lantsocknarna Bunkeflo, Tygelsjö och Västra Klagstorp eller hela Bunkeflo kommun sammanlades med Malmö.

I dag har motsättningarna i stort sett utjämnats, och missnöjet i ytterområdena är borta. I insändarspalterna skymtar nu endast sporadiska krav som bättre vägunderhåll i Bunkeflo, utökade bussförbindelser till Södra Sallerup och simhall i Oxie.

5.

Genom inkorporeringarna skapades olika konflikter mellan stad och landsbygd på natur- och miljövårdsplanen. Verksamheter, som betraktades som vanprydande och störande i staden, förlades nu i de nyförvärvade områdena, där de skapade irritation och förargelse. I de inkorporerade lantsocknarna tog staden sålunda mark i anspråk för avstjälningsplatser, upplagstomter, koloni- och fritidsområden. De berörda invånarna kände sig på en gång deklasserade och exploaterade, och missnöjet kom till uttryck i såväl protestskrivelser till olika myndigheter som talrika insändare i dagspressen. Utfyllnad vid Lernacken och på strandmarken i Bunkeflo vållade på sin tid kraftiga protester. Inte bara i de inkorporerade lantsocknarna höjdes protester. Också från Burlöv kom ända in i sen tid klagomål mot rök och sotavfall från Malmö soptipp vid Sjölanda och Spillepengen.

42. De första kolonistugorna på Kölnan i Södra Sallerup väckte protest. Foto 1963.

Stadens upplåtande av s.k. potatislotter i ytterområdena under och efter andra världskriget upplevdes som ett intrång och nedskräpande. I den gamla åkermarken uppställde lottinnehavarna gärna provisoriska skjul för förvaring av redskap och för annat bruk också kasserade skåp, kökssoffor och pinnstolar. Proteströster höjdes också mot anläggandet av ett nytt koloniområde å Sallerup nr 8 eller Kölnan, dit kolonistugor 1963 flyttades från de nedlagda koloniområdena Södra sommarstaden och Karlshög i staden. Det nya området liknades vid ett nybyggsamhälle i nordamerikanska Västern på 1850-talet och upplevdes som en skönhetsfläck i det öppna, småkulliga landskapet, innan grönskan växt upp.

I de inkorporerade lantsocknarna har olika hobbyföreningar i staden förlagt sina övningsplatser, där de till den bofasta befolkningens föargelse utövar sina mer eller mindre störande fritidsnöjen. De mest ovälkomna inslagen i ytterområdena har genom sina akustiska störningar varit skjutbanorna. Redan 1904 klagade man i Arlöv över smällandet från Kronprinsens Husarregementes målskjutningar på strandmarken, där också flera kreatur dödats och människoliv riskerats. Sedan Husie inkorporerats med staden, anlade en pistolskytteklubb en skjutbana vid Sallerupsvägen i södra sidan av Hohögs backar, som här kraftigt sargades. De närboende har under fyra decennier fört en resultatlös kamp för att få bort skjutbanan. Numera är emellertid skjutbanan väl inbyggd och dold bakom skyddsvallar. Akustiska störningar i ytterområdena åstadkommer också flygning med radiostyrda modellplan och olika grenar av motorsport. I en övergiven kritgrav i Kvarnby har fritidsförvaltningen i Malmö anlagt motorstadion.

Vissa former av stadsbornas fritidsaktiviteter, golf, bågskytte och ridning uppfattas som ett hot mot ytterområdenas natur, som utsättes för slitage. Sällsynta örter nedtrampas, och fågellivet störes. Särskilt känsliga områden är strandängarna i Klagshamn och Bunkeflo.

Inkorporeringarna skapade också ett hot mot såväl enskilda objekt

43. Den pilkantade Fosie kyrkväg, ett offer för stadsplanen. Foto 1965.

som hela bymiljöer, och konflikter mellan stad och bybor i stadsplane-frågor har inte saknats under det gångna halvsekle. Kulturhistoriskt värdefulla gårdar och hus liksom alléer och pilvallar har trots protester skattat åt förgängelsen, när den moderna stadsbebyggelsens ångvält rullade fram i bymarkerna. Så sent som innevarande år har naturvårdsintressena varit på kollisionkurs med ett byggföretags planer på utbyggnad av orörd strandmark kring Klagshamn.

I senare tid har dock en glädjande attitydförändring kunnat noteras. En större medvetenhet än tidigare i natur- och miljövårdsfrågor håller på att växa fram, och protester från natur- och kulturminnesvårdare möts med allt större förståelse och respekt. Sålunda förmådde en intensiv kampanj 1986 stoppa planerna på att anlägga en regional soptipp strax öster om Tjustorp intill fritidsområdet Torups skog och Värby villastad i Bara, sedan det påvisats, att den stora vattenreservoaren Alnarpsströmmen kunde förorenas av läckande vatten från soptippen.

— — —

Pólemos, striden, är enligt den grekiske filosofen Heraklit alltings fader. Det som driver spelet är spänningen mellan motsatser. Stridens mål är att av motsatserna skapa en enhet och att nå harmoni. Utvecklingen av relationerna mellan stad och landsbygd i malmöområdet sedan 1800-talets början är en illustration till denna antika tes.

NOTER

1. Malmö Tidning 1838 5/3; se även Erik Bodman, Hur man roade sig i Malmö för hundra år sedan, MFÅ 1938 sid. 35.
2. Se vidare Om kyrkoherde Jonas Ahnfelt i G. Lech och I. Ingers, Skånskt Bygdemål, Lund 1930, sid. 171 ff. (Jonas Ahnfelt, kyrkoherde i Knästorp och Tottarp, död 1846).
3. Se vidare Sten-Bertil Vide, Sydsvenska växtnamn, Lund 1966, sid. 153.
4. Se vidare P. G. Ahnfelt, Studentminnen, Anteckningar och Tidsbilder, Första Delen, Andra upplagan, Norrköping 1882, sid. 200.
5. Se vidare Georg Gustafsson, Tygelsjö och V. Klagstorp på 1850-talet, Utg. av Fritz Thylén, Arlöv 1934, sid. 18.
6. Landshövdingens i Malmöhus län Femårsberättelser 1876—80, Kongl. Boktryckeriet Stockholm 1882.
7. Se vidare Tröl Sjinssens stadsresa i Tröl Sjinssen (Magnus Ernhold Andersson) Skånskt Folklynne, Tredje upplagan, Malmö 1928, sid. 53 ff.
8. Se vidare Kuskplats sökes i Henrik Wranérs Skrifter IV I skånska stugor, Bokförlaget Scania, Malmö 1958 sid. 54.
9. Se vidare Rackaren i Daniel Rydsjö Samlade dikter och berättelser II, Gleerups, Malmö 1956, sid. 38.
10. Se vidare Skånes Konstförening 1904—1924, Malmö 1924, sid. 50 ff.
11. Kongl. Maj:ts Förnyade Algemene Ordning och Skrå för Handwärcare i Sverige och Finland 1720 27/6 (årstrycket). Skråordningen tryckt som bilaga i Ernst Söderlund, Hantverkarna 2, Den svenska arbetarklassens historia 12, Stockholm 1949, sid. 405—420.
12. Fösie sockenstämmoprot. 1836 11/12 KI: 2, MSA.
13. Tryckt hos R. G. Modée, Lag- och Författningssamling, Andra delen till år 1740, Stockholm 1746, sid. 1204 ff.
14. Landshövdingeämbetets i Malmöhus län Allmänna kungörelser 1799 19/12 (Årstrycket).
15. Kungörelse om förbud emot förköp och oloflig gatuhandel 1847 3/11. Förordningar, instruktioner, reglementen m.m. från Malmö 1726—1847 (Årstrycket) MSA.
16. Se vidare Inge Svensson, Mästarna och skrålagstiftningen, Malmö Stads Historia, Tredje delen, sid. 157 ff.
17. Österns bullar.
18. Se vidare L. B. Falkman, Minnen från Malmö, Malmö 1986, sid. 91 och Signe Forsberg, Det gamla dräkt-skicket i Bara härad I, Bidrag till Bara härads beskrivning 10, Lund 1934, sid. 20.
19. Se vidare Ingemar Ingers, Burlövs Kommun, Historia och Beskrivning II, Malmö 1980, sid. 249.
20. Fösie sockenstämmoprot. 1820 14/2 KI: 1 MSA.
21. Husie sockenstämmoprot. 1846 10/5 KI: 4, Hyllie sockenstämmoprot. 1846 10/10 KI: 3, Södra Sallerups sockenstämmoprot. 1846 10/5 KII: 2 och Västra Skrävlinge sockenstämmoprot. 1846 17/5, KII: 1, MSA.

22. Södra Sallerups sockenstämmoprot. 1846 10/5 KII: 2, MSA.
 23. Husie sockenstämmoprot. 1842 28/11 KI: 4, MSA.
 24. Husie sockenstämmoprot. 1843 22/10 KI: 4, MSA.
 25. Malmö Fattigvård, Brevböcker 1852 29/12, BI: 1 MSA.
 26. Malmö Fattigvård, Direktions- och styrelseprot. 1854 10/2 AI: 4, MSA.
 27. Malmö Fattigvård, Direktions- och styrelseprot. 1869 8/2 AI: 14, MSA.
 28. Magistratens femårsberättelser 1851—55, Magistratens i Malmö brevböcker BI a: 154, MSA.
 29. Provinsial- och stadsläkarnas i Malmö årsberättelser, RA.
 30. Malmö Fattigvård, Direktions- och styrelseprot. 1898 8/9 AI: 45, MSA.
 31. Se vidare Helge Andersson, Stations-samhällen i Malmö, Elbogen. Malmö Fornminnesförenings tidskrift Årg. 16 Nr 2, Malmö 1986, sid. 80 ff.
 32. Se densamme, a.a. sid. 83 ff.
 33. Bör Sofielund inkorporeras? Tryck 1903 ang. Sofielund och dess inkorporering Odz Br. Sofielund, MSA.
 34. Förslag till yttrande av Fosie kommun angående Fosie kommuns inkorporering med Malmö stad enligt uppdrag avgivet av Fosie kommuns inkorporeringskommitté 1928. Tryck MSA.
 35. Husie kyrkostämmoprot. 1924 3/4 KII: 2 Pastorsämbetets arkiv.
 36. Se vidare Bihang till Malmö stadsfullmäktiges protokoll 1928 nr 40.
 37. Malmö stadsfullmäktiges protokoll 1927 17/6.
- Andersson, Helge, Naturskyddsproblem i städers ytterområden, Skånes Natur, Skånes Naturskyddsförenings Årsskrift 1960.
- Bauer, Carl-Axel och Larsson, Per Gunnar, Sjölandaområdet, Utfyllnadernas och bebyggelsernas biotyper och deras inverkan på fågellivet, Natur och miljö kring Malmöhus, Malmö museums årsbok 1972.
- Bjurling, Oscar, Malmö Stads Fattigvårds 150-åriga historia, Malmö 1956.
- Edgren, Lars, Lärning, Gesäll, Mästare, Hantverk och hantverkare i Malmö 1750—1847, Lund 1987.
- Ingers, Ingemar, Gammalt Malmöspråk, MFÅ 1938.
- Mathiasson, Sven, Ön Dynan, kustvattnen och strandängarna söder om Klagshamn, Natur och miljö kring Malmöhus, Malmö museums årsbok 1972.
- Schmitz, Arne, Malmö strand, Natur och miljö kring Malmöhus, Malmö museums årsbok 1972.
- Söderberg, Tom, Hantverkarna i brytningstid 1820—1870, Stockholm 1956.

44. Kalendegatan år 1864. Fotot är taget från korsningen Baltzarsgatan—Kalendegatan. Klensmeden Malmqvist bodde i tredje huset på vänster sida från korsningen räknat.

Klensmedsgesällen Sjöblom hade varit i arbete hos mästaren Malmqvist i Malmö i bara fjorton dagar, när misshälligheter uppstod mellan honom och hans mästare. Måndagen den 25 april 1814 fann Sjöblom att han borde ta sig ledigt. Under den korta tid han varit i Malmqvists tjänst hade han redan arbetat två söndagar och en hel natt. Han lämnade nu verkstaden, belägen vid Kalendegatan, redan på morgonen — utan att ha mästarens lov därtill — och tillbringade dagen på gesällernas härbärge. Vid sextiden på eftermiddagen kom han tillbaks till mästarens hus och kom då i bråk med mästaren och dennes hustru.

Exakt vad som hänt vet vi inte, men Sjöblom kände sig uppenbarligen kraftigt förorättad av den orättvisa behandling han ansåg sig ha undergått. På tisdagen vände han sig därför till skråämbetet och begärde att detta skulle sammankallas för att höra hans anklagelser mot Malmqvist, vilket också skedde redan samma dag. Parterna fick berätta vad de ansåg hade hänt. Enligt Sjöbloms uppfattning hade mästaren överfallit honom med hugg och slag och slagit honom tills han blött. Mästaren å sin sida menade att Sjöblom vid hemkomsten varit kraftigt berusad och förolämpat mästaren och hans hustru. Malmqvist försökte då föra honom till sängs så att han kunde sova ruset av sig. Sjöblom förnekade att han varit full eller missfirmat någon.

Ämbetet fann att det inte kunde befatta sig med anklagelsen om misshandel och hänvisade Sjöblom till behörig domstol. Däremot tog man fasta på att gesällen olovandes tagit ledigt på måndagen. Det visade sig att Sjöblom tagit ledigt också måndagen innan. Själv begärde han ersättning för den övertid han arbetat åt Malmqvist. Ämbetet dömde Sjöblom till böter, för att han hållit frimåndag, och att arbeta två dagar för varje försummad. För den extra tid han arbetat fick han dock avräkna tre dagar från de fyra han skulle arbeta åt mästaren.¹

1.

Denna berättelse är hämtad ur Malmö klensmedsämbetes protokoll, ett av de många protokoll från Malmös hantverksämbeten som fortfarande finns bevarade. Mästarnas ämbeten var domstolar i mindre tvister inom yrket. Sedan några år har domstolsprotokoll blivit ett allt vanligare källmaterial för historiker. Givetvis är det inte fråga om något tidigare okänt eller oanvänt material, men den moderna historieforskningens ökade intresse för social historia och breda folklagers vardagliga förhållanden, har gjort dessa källor allt mer centrala. Inflytandet från

45. Ur Sigfrid Hansson, *Skråtidens* gesäller, Stockholm 1930.

Le Roy Laduries historiska best-seller Montaignou, baserad på inkvisitionens förhörspötkoll, har säkert också haft sin betydelse.²

Den historiker, som försöker nå fram till hur livet gestaltat sig för den stora majoriteten av befolkningen i det förflutna, stöter genast på problemet att finna ett lämpligt material. För vissa förhållanden är detta inte ett betydande problem. Staten och kyrkan har sedan lång tid genom sin verksamhet lämnat efter sig ett närmast oöverskådligt stort material om enskilda individer. Viktigast är kyrkobokföringen och skattelängder av en mångfald olika slag. Från 1500-talets slut flödar sådana källor efter hand allt rikare, och vi får därigenom möjlighet att teckna de yttre ramarna av människors liv, en teckning som fram mot 1800-talet kan göras med allt större detaljskärpa.

46. Fanbärare på muraregesäll-
lagets välkomna. Teckning av
Einar Bager.

Är vi däremot intresserade av vad människor tänkte och tyckte, deras trosförställningar och hur deras vardagliga umgänge kunde gestalta sig, är vi mycket sämre ställda. Före 1800-talet har få människor utanför överklassen lämnat skriftliga vittnesbörd efter sig. Det är i detta läge man har intresserat sig för domböckerna. I dessa framträder vanliga enkla människor och berättar om händelser de varit med om, ibland om vardagliga förhållanden, men ofta också om dramatiska och för dem ovanliga skeenden. Domböcker kan ge oss en direktkontakt med det förflutna som nästan inget annat material förmår.

Det rättsliga källmaterialet är emellertid ett material som medför svåra problem för historikern. Orsaken till att en händelse berättas i en dombok är nästan alltid att något ovanligt har hänt, något som inte är alldagligt. Det vanligaste är att någon eller några personer har brutit mot lagar och normer och att någon annan av detta skäl väcker talan inför domstolen. Domböckerna ger därför i första hand upplysningar om det ovanliga, det icke vardagliga. Därmed är också historikerns dilemma preciserat; hur kan man av upplysningar om det ovanliga dra slutsatser om det vanliga?

I denna uppsats skall jag något diskutera och exemplifiera hur man kan arbeta med rättsligt källmaterial när man söker studera vardagliga förhållanden mellan människor i det förflutna. Syftet skall samtidigt vara att förmedla en bild av förhållandet mellan mästare och gesäller inom hantverket i Malmö under skråsystemets slutskede.³

Vänder vi oss nu till den inledningsvis refererade episoden, kan den få exemplifiera några av de svårigheter, som vi möter vid användandet av rättsligt källmaterial. För det första ser vi att vi knappast kan komma åt vad som egentligen hänt när Sjöblom kom hem från härbärgat. Mästaren och gesällen har diametralt motsatta uppfattningar om händelseförloppet, och några oberoende vittnesbörd finns inte återgivna i protokollet. De inblandade gör inte heller några stora ansträngningar att klargöra bakgrunden till bråket. Detta är ett problem jag upprepade gånger stött på vid användningen av domböcker från Malmö. Domstolarna är nämligen angelägna att fastställa om konkreta brottsliga handlingar kan bevisas, inte av orsakerna till dessa beteenden. Historikern kan i gengäld ofta vara mer intresserad av bakgrunden än av det yttre skeendet.⁴

Även om det varit möjligt att klargöra vad som förevarit mellan Malmqvist och hans gesäll, förblir det oklart vilka slutsatser vi kan dra av detta. Att en mästare slagit sin gesäll, eller att en gesäll kommit hem berusad och okvädat sin mästare och hans hustru, är inte händelser som i sig kan säga oss något särskilt intressant om förhållandena i tidens hantverkarverkstäder. Händelsen skulle kunna vara helt unik. I majoriteten av fall skulle förhållandet kunna vara helt harmoniskt mellan mästarna och deras arbetare. För domböcker gäller i sällsynt hög grad, att »hälsan tiger still» och inte ger något material för historikern att bearbeta.

Detta problem gäller alltså möjligheterna att generalisera utifrån enstaka händelser till »normalfallet». Det är i och för sig knappast helt

omöjligt. Skulle denna typ av rättsfall vara mycket vanligt förekommande, kunde vi tillåta oss att dra slutsatser. Nu är emellertid detta i praktiken sällan fallet. Denna form av inblickar i dramatiska skeenden i hantverksverkstäder är sällsynta. De gånger vi får sådana måste vi också räkna med att det är de värre missförhållandena som belyses i rättsmaterialet.

Detta gäller till exempel förekommande rättsfall om övergrepp mot lärlingar. Sådana finns det gott om, både från utlandet och Sverige. Även om exempel finns på groteska fall av sadistisk misshandel av lärlingar, kan detta vare sig bevisa att detta var lärlingars sedvanliga lott, eller att folk var våldsammare i det förflutna än idag. Dagens domstolsprotokoll kan ge rikliga exempel på kusliga fall av misshandel, inte minst riktad mot barn.

2.

Att generalisera direkt från domstolsprotokollens skildringar till normalfall är alltså inte möjligt. Skall de lämna upplysningar om vardagsliv i det förflutna måste historikern använda dem på annat sätt. Den inledande berättelsen kan utan tvivel avlockas en del ytterligare information.

Ett förhållande som kan uppmärksammas är att gesällen Sjöblom utan lov har lämnat arbetet under måndagen. Hantverksgesällers sedvana att hålla ledig måndag är välkänd i Sverige främst genom de många förbud som riktades mot den. Ett rättsfall som detta kan illustrera att frimåndagen levde kvar trots förbuden. Givetvis säger det inget om hur vanlig den var. Däremot får vi upplysningen att Sjöblom inte har ansett att han behövt mästarens tillstånd för att ta ledigt denna dag.

Därigenom har vi berört en av de viktigaste metoderna för att avlocka rättsmaterialet väsentliga upplysningar, nämligen att utgå från de självklara förutsättningarna för händelseförloppen. Det är ofta det som *inte* sägs i protokollet som är de viktigaste upplysningarna. Gesällen Sjöblom har tydligen inte ansett att mästaren haft att göra med om han tog sig frimåndag. Inte heller har det uppenbara brott som detta innebar hindrat att han vänt sig till ämbetet för att få rätt mot sin mästare. Lagstiftningens förbud mot frimåndag var solklart. Inte heller torde hans chanser att få rätt mot mästaren i fråga om misshandeln ha varit särdeles stora. Några vittnen tycks inte finnas, och därmed var varje dom mot mästaren helt beroende på dennes erkännande.

Att gesällen trots detta valt att vända sig till ämbetet och erlægga de äskningspengar som krävdes för att målet skulle tas upp, kan inte förstås om man antar att Sjöblom uppfattat skråämbetet endast som mästarnas intresseorganisation. Uppenbarligen har han istället ansett sig vara i sin goda rätt och förmodat att han skulle kunna få stöd bland yrkets mästare för sin uppfattning om hur relationerna mellan mästare och gesäller skulle gestalta sig.

En sådan tolkning av episoden bygger alltså på ett försök att

rekonstruera de föreställningar som gör handlandet meningsfullt och begripligt. Denna tolkning behöver inte vara utsagd i texten. Det kan till och med vara en fördel om den inte finns där; måste den omtalas och preciseras är den knappast självklar och kan utsättas för historikerns kritik att vara tendentiös. Denna metod har en annan fördel; den undviker i stor utsträckning representativitetsproblemet som skisserats ovan. Den typ av rättsuppfattningar och syn på relationernas lämpliga utformning det här gäller, är knappast endast individuella egenheter. I så fall skulle man inte handla som om man förväntade att alla skulle acceptera dessa föreställningar. Synen på frimåndagen som en hedervärd hantverksgesälls rättighet måste ha en förankring i betydligt större gruppers medvetande, något som i och för sig inte betyder att alla gesäller hade denna »olagliga» föreställning.

3.

Detta sätt att använda rättsmaterialet kan ytterligare illustreras med ett annat rättsfall, nu hämtat från Malmö skräddarämbete 1750. Den 10 juli detta år klagade mästaren Daniel Plagman inför ämbetet över åltgesällens beteende vid gesällskapets senaste sammanträde. Vid detta sammanträde skulle det bestämmas vilka mästare stadens gesäller skulle arbeta hos det kommande kvartalet. Krogfadern — den mästare som hade överinseendet över gesällskapet — tilldelade Plagman gesällen Nils Norman. Åltgesällen — gesällskapets ordförande — förklarade då att Norman var en »hundsvott» om han gick med på att gå i arbete hos Plagman hos vilken man inte fick hålla frimåndag. Följden av detta yttrande blev att Norman inte tog arbete hos Plagman utan istället uppehöll sig hos mästaren Nils Hoffman.

Åltgesällen Caskay erkänner att händelsen utspelat sig så som Plagman sagt. När Caskay var i Plagmans arbete ». . . har honom den friheten blifwit förnekat att någon gång gå ut och Spatzera om Måndagen, hwilcket likwäl gemenligen är wahnligt . . .». Caskay anser det vara sin skyldighet att upplysa Norman om detta.

Ämbetet ser allvarligt på det inträffade. Dels har Caskay påverkat Norman att avstå från att gå i arbete hos Plagman, dels rättar sig även de andra gesällerna efter åltgesällen vad gäller spatsergång. Caskay avsätts omedelbart som åltgesäll och döms till böter. Dessutom finner ämbetet anledning att anmäla det inträffade till fiskalsämbetet eftersom Caskay sökt skapa oro och studsighet bland gesällerna. Mästaren Hoffman, som tagit Norman i sitt arbete, varnas allvarligen för detta beteende.⁵

Även detta protokoll visar rättsmaterialets begränsningar. Någon särdeles grundläggande utredning av bakgrunden ges inte. Norman eller andra gesäller hörs inte. Inte heller får vi reda på vad det innebär att de andra gesällerna följer sin åltgesäll. Däremot ser vi återigen en gesäll som betraktar frimåndagen som en rättighet. Detta visas inte främst genom att han faktiskt påstår att man vanligen fick hålla frimåndag. Viktigare är att han anser det vara sin skyldighet att agera för att hindra att Plagman får en arbetare. Frimåndagen var uttryck-

ligen förbjuden. Särskilda förbud i lagen fanns dessutom mot att locka andra gesäller till spatsergång. Inte heller fanns det någon rättighet för en gesäll att själv välja hos vilken mästare han skulle gå i arbete. Genom den så kallade omskådningen skulle gesäller tilldelas mästare i turordning. Ville en gesäll inte arbeta hos den mästare han anvisats till kunde han säga upp sig, men fick sedan vanligen inte ta arbete hos en annan mästare i samma stad. Trots detta anser Caskay att han är tvungen att agera. Uppenbarligen har han en mycket stark känsla av att ha blivit sårad i grundläggande rättigheter hos Plagman. Av allt att döma har även de andra gesällerna delat sin åltgesälls uppfattning.

Ett annat förhållande visas också tydligt av detta mål, nämligen att gesällskapen inte var oberoende organisationer. Enligt 1720 års skråordning fick de inte sammanträda utan att en mästare var närvarande. Vi finner här också tydligt exemplifierat att mästarnas ämbeten hade myndighet att ingripa och fatta beslut på gesällernas vägnar, när skräddarämbetet avsatte Caskay som åltgesäll. Fallet kan därigenom peka på hur viktigt det har varit för mästarna att kunna kontrollera gesällernas verksamhet, även om det givetvis inte säger något om hur vanliga dessa konflikter var.

Caskays agerande lämnar ytterligare upplysningar som inte är omedelbart uppenbara i texten. Han hotar Norman med att han skall betraktas som en »hundsvott» om han går i arbete hos Plagman. Detta aktualiserar *skymfen* som ett vapen i konflikter inom hantverket. En hantverkare som på något sätt förbrutit sig mot de normer han förväntades följa kunde skymfas av en annan hantverkare. Detta kunde till exempel ske genom att grovt förolämpande ord riktades till honom. Ordet »hundsvott» — syftande på en tiks könsdelar — var ett vanligt sådant grovt förolämpande ord. Innebörden av en sådan förolämpning var djupare än vad den skulle vara idag. En gesäll till vilken dessa ord riktades ansågs nämligen förlora sin ställning som »rättskaffens» gesäll tills han kunde få upprättelse från skymfen. Skymfen betraktades som en närmast »smittsam» egenskap hos personen. Den som hade samröre med den skymfde personen förlorade själv sin ställning som rättskaffens gesäll. En skymfad gesäll blev i realiteten bojkottad av sina yrkeskollegor. Även mästare kunde skymfas, vilket innebar att ingen gesäll som ville betraktas som rättskaffens kunde ta arbete där.

Caskays hot framstår därigenom som betydligt allvarigare än vad som egentligen framgår av protokollet. Norman hotades helt enkelt med att inte längre bli betraktad som gesäll av sina kollegor om han tog arbete hos Plagman. Uppenbarligen tog han detta hot på så stort allvar att han vägrade att gå i arbete hos den mästare han anvisats.

Vi får härigenom ytterligare perspektiv på hur Caskay såg på frimåndagen som en rättighet. Den gesäll som godtog att arbeta under en mästare som inte accepterade spatsergång gjorde sig enligt Caskays uppfattning skyldig till en handling som skulle medföra att han inte längre kunde bli godtagen som gesäll av sina yrkeskamrater. Det är inte nödvändigt att tro att alla gesäller hade en lika strikt

tolkning av vad som anstod en rättskaffens gesäll, för att inse hur starkt föreställningen om frimåndagen som en rättighet levde.

Skymfen och vad den innebar är inte något som förklaras i protokollet. För den historiker som genom kunskap från annat håll känner till hantverkarnas syn på skymfens innebörd, är det däremot enkelt att se att dessa föreställningar utgör en tyst förutsättning för det händelseförlopp som utspelats vid gesällskapetets sammanträde. De inblandade har inte haft behov av några förklaringar. Händelsen kan därigenom också visa att skymferna var en levande realitet bland skräddarna i Malmö vid 1700-talets mitt.

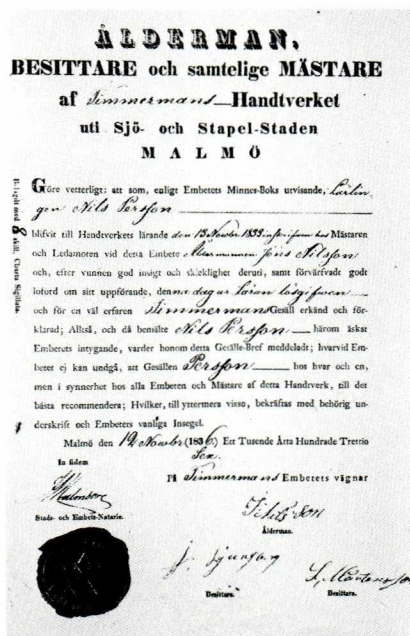
Denna form av tolkningar av rättsprotokoll kan tydligt visa att gesäller betraktat frimåndagen som en rättighet. För detta behövs faktiskt inte särdeles många rättsfall. Även enstaka rättsfall kan otvetydigt bevisa förekomsten av en sådan rättsuppfattning. Därmed är det givetvis inte legitimt att anta att alla gesäller nödvändigtvis delat denna föreställning.

Använder vi metoden att söka efter de tysta förutsättningarna finner vi alltså att denna episod kan avlockas en hel del information om hantverket, information som tillåter generaliseringar långt utöver det enskilda fallet.

4.

Det är långt ifrån alltid möjligt att hitta den typ av bakomliggande meningsskapande mönster som nyss exemplifierats. Likväl kan rättsligt material avlockas en hel del värdefull information. Det kan ge illustrationer av vad som kunde hända, utan att vi behöver dra slutsatser om hur vanliga händelserna var. Kanske intressantare är att de kan belysa tänkbara sätt att organisera samlivet i skråsamhället. Rättsfallen kan kanske här främst peka på tänkbara konfliktytor. Sjöblom hade tillbringat sin måndag på gesällernas härbärge. Där hade han säkert inmundigat berusande drycker, även om han själv förnekat att han varit berusad vid hemkomsten. Hur det än varit med detta, behöver vi knappast mycket fantasi för att föreställa oss vad det kan ha inneburit att vara tvungen att berusad uppsöka sin bostad belägen i arbetsgivarens hus. Händelsen kan alltså illustrera en konfliktyta som hade att göra med det inom det dåtida hantverket dominerande inneboendesystemet.

Inom skråtidens hantverk var det vanligaste att både läringar och gesäller bodde hemma hos sin mästare. Detta stod i samband med att arbetarna var ogifta och förväntades bilda familj först när de själva blev mästare. Visserligen fanns inget förbud för gesällerna att gifta sig, men gifta gesäller betraktades med ovilja av ogifta kollegor inom många yrken. Inom byggnadshantverken, särskilt bland murare och timmermän, var det tidigt vanligt med gifta gesäller, men inom andra yrken var systemet med ogifta, inneboende arbetare dominerande ännu vid 1800-talets mitt. För det svenska hantverket är detaljerad information ännu bara styckevis tillgänglig. Ser vi till Malmö finner vi att samtliga gesäller utanför murar- och timmermansyrkena var inneboende hos sina mästare 1753. Under början av 1800-talet fanns undantag,

47. Gesällbrev, utfärdat av timmermanssämberet i Malmö 1836.

men inneboende var ännu dominerande. År 1820 bodde 82 procent av gesällerna i mästarnas hushåll, och ännu 1845 gällde detta 76 procent.

Dessa hushåll med arbetare boende tillsammans med sina husbönder blir allt som oftast föremål för idealiseringar. Man tänker sig då att de nära kontakterna ledde till förståelse och harmoni, att husbönderna välvilligt vårdade sig om sina underlydande. I dag kan man kanske längta tillbaka till denna småskalighet med dess intima relationer som en kontrast till dagens mer opersonliga förhållanden. En sådan »patriarkal» ideologi fanns redan under det tidiga 1800-talet. Författaren C. A. Wetterbergh — mer känd under sin pseudonym Onkel Adam — tecknade ofta idylliska bilder av harmonin i hantverkarhushåll med inneboende arbetare. Han menade att när detta nära patriarkala förhållande upphörde och mästaren avlägsnade sig från sina arbetare, bland annat genom att inte längre arbeta vid deras sida, blev arbetaren såsom en maskin utan annan knytning till sin mästare än att få så mycket som möjligt betalt.⁶

Redan Sjöbloms hemkomst kan peka på att dessa patriarkala hushålls närhet mellan människor också kunde ge upphov till spänningar. Ytterligare en händelse från klensmedmästare Malmqvists verkstad några år senare kan belysa detta.

5.

På morgonen måndagen den 14 juli 1817 serverades Malmqvists gesäll Johan Fredrik Malmberg och hans tre lärningar sin frukost i verkstaden av hustrun. Malmberg och lärningarna har funnit att sillen var skämd och inte velat äta den. Malmqvist har då tillkallats och kommit ner i verkstaden. Vad som sedan hänt lämnar Malmberg och Malmqvist olika berättelser om. Mästaren säger att gesällen varit stursk och att han därför velat aga honom. Malmberg har då dragit kniv och rispat sin mästare i kinden med denna, rivit honom i ansiktet med naglarna och hotat med ytterligare stryk. Malmqvist har i detta läge tillkallat polis och låtit inmana Malmberg i häkte. Eftersom Malmqvist dagen efter skulle resa på marknad har han inte kunnat öva uppsikt över sin arbetare.

Malmberg hävdar att Malmqvist när han kommit ner i verkstaden sagt att han nog skulle lära honom äta sill. Efter en ordväxling har mästaren givit gesällen örfilar och sparkat honom. Gesällen har bara värjt sig mot detta överfall. Malmqvists sår har han själv åsamkat sig med ett redskap han hållit i handen. Eftersom Malmqvist använt en karbas när han slagit, har Malmberg tagit denna ifrån sin mästare.

Malmqvist har under bråket tillkallat sin granne, handskmakaren Skånberg, för att få ett vittne till händelsen. Skånbergs vittnesmål stöder i huvudsak Malmberg. När han kommit in i verkstaden har Malmqvist givit sin gesäll örfilar och slagit honom med en dagg. Malmberg har bara försökt hålla tillbaka mästaren, men har slutligen tagit daggen från honom och hotat honom med denna.

Några andra vittnen hörs inte. Malmqvist åberopar sig också på sina tre lärningars vittnesmål. Tjänstefolk fick emellertid inte höras i

48. Muraregesällagets välkomna, tillverkad av tenn år 1753.

mål som rörde deras husbönder annat än under speciella omständigheter, och domstolen finner inte att sådana föreligger i detta fall, och lärlingarna förklaras jäviga.

Målet är före inför kämmersrätten först lördagen den 19 juli. Fram till detta datum har alltså gesällen suttit i häkte. Domstolens utslag innebär att alla inblandade frias. Gesällen har inte kunnat visas ha utövat något övervåld mot sin husbonde. Däremot finns s.k. »halv» bevisning för att han hotat honom med en dag. Halv bevisning innebär att endast ett vittne fanns att tillgå; normalt krävdes två ojäviga vittnen för en fällande dom. Man anser därför att Malmqvist varit berättigad att inmana sin gesäll i häktet. Malmberg släpps nu och behöver inte heller gå tillbaks i arbete hos Malmqvist.

Även detta exempel visar på rättsmaterialets begränsningar. Utan tvivel hade vi varit intresserade att få höra lärlingarnas versioner av det inträffade och också vad Malmqvists hustru hade att säga. Vi skulle också ha varit glada för en längre utredning av hur förhållandena på verkstaden gestaltat sig tidigare; detta var kanske inte första gången misshälligheter uppstod?

Men händelseförloppet kan ge oss ytterligare inblickar i hantverkarhushållens möjliga funktionssätt. Vi finner här att arbetarnas inboende inte alls nödvändigtvis innebar att lärlingar och gesäller åt tillsammans med sitt husbondefolk. Arbetarna har intagit sin frukost nere i verkstaden, i det här fallet en säkerligen ganska smutsig smedja. Mästaren har befunnit sig på ovanvåningen. De uppgifter vi får här finns det givetvis ingen anledning att rikta något kritiskt tvivel mot. De är inte alls kontroversiella och ligger vid sidan om det man tvistar om. Detta kan sägas vara en annan metodisk princip när man använder rättsligt material; utnyttja upplysningar som lämnas i förbigående och inte rör huvudproblemet.

Detta fall ger ett annat exempel på en sådan princip. Malmqvist uppger som en motivering för att han begär Malmberg i häkte, att han skall resa på marknaden dagen därefter. Uppgiften behöver inte vara sann, men uppenbarligen är den trovärdig. Därigenom ger den ett belägg för att det förekom att mästare i Malmö reste till marknader på andra orter för att avyttra sina varor.

Händelsen pekar också på mathållningens betydelse. Den direkta orsaken till bråket är arbetarnas uppfattning att maten inte duger. Självklart kan inte detta visa att mathållningen i hantverksverkstäder vanligen var dålig, men det visar på en möjlig konfliktyta i umgänget. Kost och logi var en viktig del av gesällernas ersättning för sitt arbete; för lärlingarna var det oftast den enda ersättningen. Kvaliteten på maten och inkvarteringen blir därigenom i realiteten en lönefråga. Ju billigare mat mästaren kunde tillhandahålla, ju lägre var kostnaden för arbetet. I lärlingars och gesällers intresse måste det givetvis ha legat att kosthållet var så rikligt och gott som möjligt. Bråket om en bit skämd sill kan förefalla trivialt, men kan ge oss en inblick i de patriarkala hushållens funktionssätt.

På liknande sätt kan man diskutera uppgifter om lärlingars förhållanden. Rättsmaterial — och enstaka självbiografiska skildringar —

ger oss en entydig bild av vilka klagomål som förekom mot läromästarna, nämligen att lärlingarna fick för mycket stryk, att de fick dålig och otillräcklig kost och att de inte fick lära sitt yrke utan användes som springpojkar eller till hushållsgöromål. I många verkstäder var förhållandena säkert inte så dåliga, men vi kan tydligt se vilken typ av spänningar som kunde uppstå. Därigenom får vi tydliga illustrationer av de patriarkala hushållens tänkbara avigsidor.

Malmqvists och Malmborgs slagsmål kan ge anledning till ytterligare reflektioner. I ett rättsfall där någon genom »halv» bevisning kunde bindas vid att ha slagit en annan person, dömdes domstolarna normalt den tilltalade att genom ed på sin själs salighet befria sig från misstanken. Var han inte beredd att göra detta, dömdes han som skyldig till brottet. I detta fall fanns alltså »halv» bevisning att Malmqvist slagit sin gesäll med en karbas. Likväl övervägde domstolen inte att döma honom till värjomålsed. Orsaken till detta kan endast vara att domstolen ansett att mästaren bara utövat sin rätt att ge sitt tjänstefolk »skälig» husaga. Att husaga var tillåten är givetvis inte något överraskande. Däremot kan sådana här rättsfall visa vad man i samtiden ansåg vara tillåten husaga. De accepterade gränserna kan materialet alltid lämna upplysningar om. Därigenom får vi upplysningar om giltiga normer, inte avvikelser, och det är givetvis alltid mer angeläget.

Ytterligare en aspekt av detta bråk kan förtjäna att framhävas, nämligen att mästaren på eget initiativ kan få gesällen insatt i häkte. Därigenom uppmärksammas vi på en viktig strukturell förutsättning för konflikter inom hantverket; statsmakten ställde sin tvångsapparat på husböndernas sida. En mästare kunde på eget ansvar få en gesäll häktad. Nu innebar detta visserligen inte att gesällen var helt rättslös; mästaren var i efterhand tvungen att visa att han haft skäl för häktingen. I det här fallet kan vi dock se att detta var en något tvivelaktig garanti. Trots att Malmborg inte blev dömd för någon brottslig gärning, ansågs det att mästaren haft tillräckligt skäl att häkta honom. Och i häktet blev Malmborg sittande från måndagen till lördagen, en behandling han med fog måste ha uppfattat som grovt orättvis. Mästaren har ostraffat kunnat prygla honom; för honom har blotta hotet att han skulle ge igen medfört fem dagar i häkte.⁷

Den senare greppet kan sägas innebära att vi söker efter de strukturella förutsättningarna för rättsfallet, de villkor de inblandade parterna haft att ta hänsyn till. Därigenom kan rättsfallet för forskaren aktualisera och illustrera väsentliga inslag i en gången tids samhälle.

6.

Vi har mött Malmqvist i två fall när han råkat i konflikt med sina gesäller. Nu är detta inte de enda gånger vi återfinner honom inför skråämbetet eller kämnarsrätten. Andra fall kan ytterligare illustrera hur denna typ av konflikter kunde hanteras inom skråhantverket.

Inte långt efter Malmqvists bråk med Sjöblom år 1814 vänder sig Malmqvist till skråämbetet och klagar över att en till staden nyligen anländ gesäll inte omskådats till honom.⁸ Omskådningen var en inom

skråhantverket normal företeelse. Genom denna procedur skulle alla mästare ha lika möjligheter att få tillgång till arbetare. Omskådningen kunde handhas av antingen gesäller eller mästare. För gesällerna var det ofta ett påtagligt intresse att själva sköta denna »arbetsförmedling». Så länge de gjorde detta kunde de undvika att ta arbete hos impopulära mästare.⁹

Hos klensmederna hade omskådningen varit uppe till diskussion redan året innan, då åldermannen Rosenlind klagade över att han på ett drygt halvår inte haft någon gesäll eftersom omskådning inte skett. Ämbetet beslutade därför att fastställa bestämda regler för omskådningen vilka bland annat innebar att en nyanländ gesäll först skulle vända sig till ämbetets ålderman, och att denne sedan skulle tillkalla örtljungen, den gesäll som skulle ha omskådningen om hand.¹⁰

Som svar på Malmqvists klagomål 1814 anför örtljungen att han rättat sig efter den tavla över mästarna som funnits på härbärgen när han omskådat den nyanlände gesällen. Ämbetet finner att orsaken till att Malmqvist inte fått gesäll har varit att örtljungen inte känt den rätta ordningen. Malmqvist får rätt till nästa gesäll. I framtiden skall omskådningsboken, där det antecknas vem som fått gesäll, förvaras av krogfadern.

Händelseförloppet kan förefalla ganska trivialt och odramatiskt. Det kan dock illustrera spänningen mellan gesäller och mästare. Beslutet 1813 kan tolkas så att omskådningen kommit ur bruk före denna tidpunkt. Detta är dock inte alls säkert. Vid sammanträdet detta år berättar mästaren Gröndahl att han nyligen tagit en gesäll i arbete som åtföljts till verkstaden av gesällen Malmqvist — densamme som den mästare vi vid det här laget blivit väl bekant med och som då ännu var gesäll. Detta innebär möjligen att gesällerna själva haft omskådningen om hand tidigare och kunnat kontrollera den.

Orsaken till Malmqvists klagomål året därefter kan vara att gesällerna helt enkelt medvetet undvikit hans verkstad efter det nyligen utspelade bråket där. Något bevis för detta finns inte, men vi finner i alla händelser att mästarna inte nu heller förmått att kontrollera omskådningen. Syftet med att överlämna omskådningsboken till krogfadern kan knappast vara annat än att ge bättre möjligheter till kontroll.

7.

Malmqvists bråk med sin gesäll Malmborg fick också ett efterspel. Den 6 september 1817 stämde Malmborg Malmqvist inför kämnersrätten.¹¹ Malmqvist skall nämligen ha spritt ut ryktet att Malmborg straffats för brott med 40 par spö — spöstraff tillämpades fortfarande i Sverige. Malmborg säger att han redan blivit utesluten från hederligt folks umgänge på grund av detta rykte och han vill nu ha upprättelse. Malmqvist visar inför rätten upp ett brev från en smed i Lund där det sägs att Malmborg i Vänersborg dömts till spöstraff för slagsmål, ett straff som omvandlats till fängelse på vatten och bröd. Detta är allt vad Malmqvist utspritt, hävdar han.

Malmborg erkänner att det som sägs i brevet är sant men vidhåller att Malmqvist sagt att spöstraffet verkligen verkstälts. Efter vittnesförhör finner domstolen att Malmqvist bara sagt vad som är sant, och han frikänns därför.

Händelsen visar åter att det finns behov av god bakgrundskunskap för att utnyttja det rättsliga materialet. Det rykte som Malmqvist låtit sprida är nämligen av mycket allvarlig art. I flera fall finner vi att gesäller ansett att en person som dömts för brott inte längre kunde betraktas som rättskaffens. Följden av ryktet torde därför ha varit att Malmborg betraktats som skymfad och inte kunnat arbeta i sitt yrke. Hans möjlighet att få skymfen upphävd har legat i att han kunnat få Malmqvist dömd för att ha spritt ett falskt rykte, eller att Malmqvist tagit tillbaks anklagelsen.

Dessa förhållanden antyds bara i det föreliggande fallet, när Malmborg påpekar att anklagelsen lett till uteslutande från hederligt folks umgänge. Däremot kan en mer omfattande läsning av domböcker visa hur dessa mekanismer fungerade. Man finner då att blotta misstanken om ett brott kunde vara nog för att en gesäll skulle skymfas. I ett annat mål några år senare skriver kämnarsrätten i sin dom mot en gesäll som låtit sprida ut ryktet att timmergesällen Lundström begått en stöld, att syftet med detta varit ». . . att skada Lundström medelst Lundströms utestängande från Gesällernes sammankomster, som efter handtwerksbruk äfven åtfölles af andre Gesällers förnekande, att med en för sådant brott beskylld gesäll sammanarbeta, före än han från beskyllningen sig befriat . . .».¹² I sådana här fall kan domböcker ge en ovärderlig möjlighet för oss att upptäcka hur människor tänkte.

Exemplet kan också visa hur hantverkarnas föreställningar kunde användas i konflikter. Malmqvist brukar här med all säkerhet en upplysning han kommit över för att komma åt den gesäll han under sommaren varit i bråk med.

8.

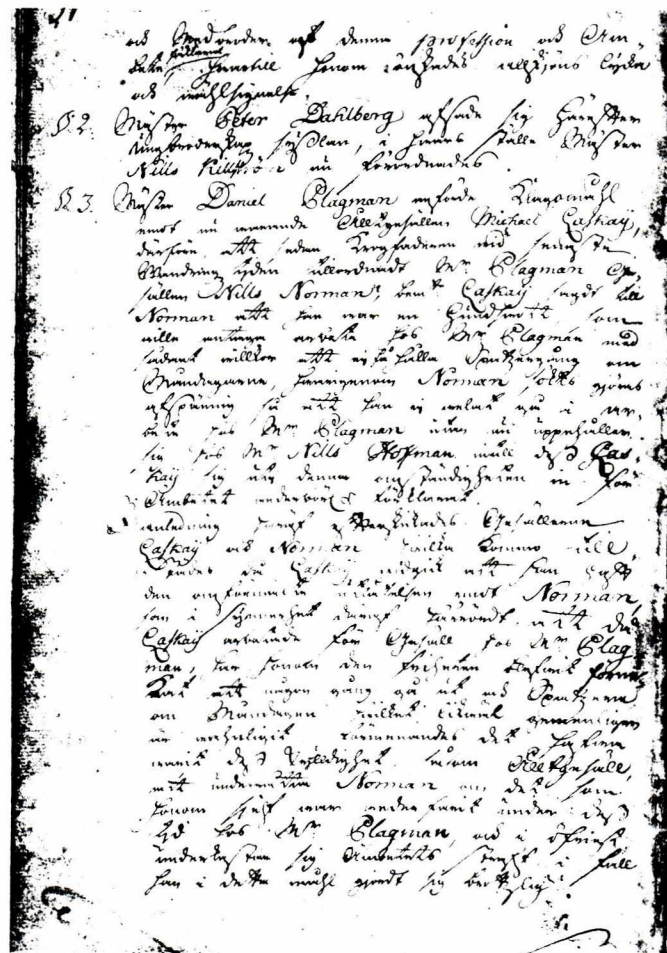
År 1819 är Malmqvist åter i konflikt med en av sina gesäller, Lars Magnus Andersson. Andersson vänder sig till rådsbisittaren — den medlem av stadens magistrat som skulle närvara vid alla ämbetets sammanträden — och begär att bli skild från Malmqvists arbete sedan han blivit slagen så att han fått blåmärken och ett ytligt sår i huvudet. Rådsbisittaren har givit gesällen rätt att vistas på annan plats i staden till ämbetet kunnat sammanträda. Vid ämbetets sammanträde nekar Malmqvist till att ha ofredat Andersson men är beredd att låta Andersson sluta sitt arbete sedan man kommit överens om regleringen av vissa skulder. Denna lösning accepteras av Andersson sedan Malmqvist också lovat att skriva ett arbetsbetyg om Anderssons goda uppförande.¹³

Saken är därmed inte helt ur världen. Vid samma sammanträde framträder åltgesällen Jonas Jacobsson och begär att gesällerna skall slippa omskåda hos Malmqvist eftersom två eller fler gesäller blivit

slagna där. Han begär ytterligare att Malmqvist inte skall anses berättigad till gesäll förrän efter »åsämjande».¹⁴

Denna senare begäran för oss åter in i det sätt konflikter av denna typ kunde hanteras på. Som redan nämnts förekom det att gesäller vägrade att gå i arbete hos en mästare som på något sätt, till exempel genom att slå sina arbetare, gjort sig misshaglig hos dem. Detta gjordes genom att verkstaden skymfades, något som medförde att den gesäll som gick i arbete där i sin tur skymfades. En skymfad person kunde i vissa fall lösa sig genom att betala en avgift till gesällernas kassa. Förmodligen är det detta åltgesällen avser med att Malmqvist borde »åsämja» sig. I realiteten skulle det vara en form av böter för hans beteende mot gesällerna. Det förhållandet att åltgesällen sett sig tvungen att vända sig till ämbetet, tyder på att gesällerna inte har haft en sådan kontroll över omskådningen att de själva kunnat genomdriva en skymf av verkstaden.

Åltgesällens begäran sätter ämbetets mästare i bryderi. Rätten till omskådning var fast förankrad i gällande lag. Malmqvist hade inte heller funnits skyldig till någon straffbar förseelse. Två av mästarna, Heintze och Sjöberg, berättar emellertid att de sedan en längre tid hört klagomål över Malmqvists sätt att hantera gesäller. De fruktar nu att om gesäller skulle kunna tvingas ta arbete hos Malmqvist skulle

49. Utdrag ur Malmö skraddare-
ämbetes protokoll den 10 juli 1750.

detta kunna medföra att de skulle avskräcka från att söka arbete i Malmö, något som givetvis skulle drabba även de andra mästarna.

Denna fruktan är intressant. Man förefaller helt enkelt tilltro gesällerna förmågan att »bojkotta» klensmedsämberet i Malmö. Helt oberrättigad var nog inte en sådan fruktan. Gesällskapen i de olika städerna stod i förbindelse med varandra. De vandrande gesällerna kunde lätt sprida informationer till andra orter. Vi vet också att gesällskapen i bland kommunicerade »skymfbrev» till varandra. Bevarade sådana gäller i allmänhet att man ville utesluta någon för brott dömd gesäll från möjligheten att få arbete; en skymf medförde som vi sett en förlust av ställningen som gesäll i andra gesällers ögon. Även om en bojkott av Malmös klensmedsämbe knappast skulle kunna anförtras åt ett brev — handlingen torde ha varit klart olaglig — fanns det goda möjligheter att sprida kunskaper om föregivna missförhållanden i Malmö. Detta är tydligen något som klensmedsmästarna i Malmö har upplevt som en fullt realistisk möjlighet.

I ämbetets beslut tar man också hänsyn till detta. Malmqvist kan visserligen inte fränkännas rätten till omskådning. Däremot skall det i fortsättningen vara upp till den omskådade gesällen att själv avgöra om han önskade träda i Malmqvists arbete. Malmqvists rätt till arbete torde därmed ha blivit helt illusorisk, och gesällerna i allt väsentligt ha fått det som de önskade.

Detta utfall kan alltså belysa att gesällerna hade vissa resurser som de kunde utnyttja i sådana här situationer. Inte minst var gesällernas geografiska rörlighet och det kommunikationsnät som de hade genom sina gesällskap en tillgång.

9.

Protokoll och domböcker kan som synes rätt utnyttjade ge en rikhaltig information om vardagliga relationer mellan människor. För att ytterligare fylla ut den bild vi på detta sätt kan få, kan vi också dra nytta av annat tillgängligt källmaterial som ytterligare kan belysa de inblandade personerna.¹⁵

Johan Peter Malmqvist var född i Malmö den 15 september 1790 som son till krögaren Jon Persson, vars krog var belägen vid Västergatan. När Peter var tio år gammal dog fadern. Modern gifte ett år senare om sig och hennes nya make tog ut burskap som krögare. Vid fjorton års ålder lämnade Peter hemmet och kom i klensmedslära hos mästaren Rosenlind. Läran varade i drygt fyra år och han blev utskriven dagen efter han fyllt nitton år. Som många andra hantverkare bytte han namn när han blev gesäll för att understryka den avgörande förändring, den »födelse till ett nytt liv» som det innebar att bli gesäll. Det var först nu han tog sig namnet Malmqvist.¹⁶

Någon gång under de första läroåren hade Malmqvist ådragit sig en fotskada och blivit låghalt. Enligt ett bevarat läkarintyg kunde han flera år efter skadan endast med möda röra sig. Detta hindrade honom inte — det var kanske rentav skälet till att han gjorde det — att söka burskap redan våren 1813. Han uppfyllde då visserligen de formella

NOTER

Uppsatsen har lästs i manuskript av Ingemar Norrlied och jag är skyldig honom varmt tack för värdefulla påpekanden.

1. Malmö klensmedsämbetes protokoll 26/4 1814 (Nordiska museets arkiv).
2. Några exempel på svenska framställningar som i stor utsträckning baserats på domböcker eller likartat material: Bengt Ankarloo, *Häxprocesserna i Sverige*, (Rättshistoriskt Bibliotek, Bd 17), 1972, Eva Österberg, »Våld och våldsmentalitet bland bönder», *Scandia* 49 (1983), dens., »Människor och mirakler i medeltidens Sverige», *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück*, 1985, Jonas Liljequist, »Tidlagstabet i 1600- och 1700-talets Sverige», *Historisk tidskrift* 1985: 3, Lars Magnusson, »Förnillning, smyghandel och fusk», *Historisk tidskrift* 1986: 2. I samtliga dessa fall är författarna intresserade av att utnyttja möjligheterna till analyser av protokollens innehåll, inte enbart av en kvantifiering av domar och utslag. Det senare är annars en viktig form av historisk forskning på rättsmaterial. Den intresserar mindre i detta sammanhang. Ernst Söderlund gjorde flitigt bruk av rättsprotokoll i sina studier av frihetstidens Stockholms hantverk (*Stockholms hantverkarklass 1720—1772*, 1943).
3. Dessa förhållanden diskuteras mer utförligt i min avhandling *Lärling, gesäll, mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750—1847*. Lund 1987.

kraven för att bli mästare — fullbordad lära och tre års arbete som gesäll —, men ämbetet reste likväl invändningar, inte minst på grund av hans låga ålder. Det dröjde därför också innan Malmqvist kunde bli mästare. Hans mästarprov blev godkänt den 21 januari 1814 och den 7 februari blev han borgare i Malmö. Då var han 23 år gammal och därmed en av de yngre nyblivna mästarna i Malmö vid denna tid. I genomsnitt var de nyblivna mästarna över 30 år gamla.

I ett annat avseende var Malmqvist mer typisk. Han gifte sig nämligen ungefär samtidigt som han blev självständig yrkesutövare. Den 10 april 1814 vigdes han vid jungfrun Juliana Cecilia Svahn. Hon var tjugo år äldre än Malmqvist, och hade alltså uppnått en respektabel ålder. Orsaken till valet av äkta partner kan man kanske undra över; något större hopp om att få gemensamma barn kan man inte ha haft. Juliana Svahn hade flyttat in till Malmö från Billeberga 1806 och hade sedan 1808 varit i tjänst som jungfru hos rådmannen Henrik Kockum. Från Kockum flyttar hon först när hon gifter sig med Malmqvist. Titeln »jungfru» visar på en mer betydelsefull ställning i Kockums hushåll. Eftersom denne blivit änkling 1809, har hon måhända tjänstgjort som en slags hushållsförestånderska, och kanske har hon haft möjlighet att lägga undan pengar under åren i Kockums tjänst. En sådan ekonomisk resurs kan ha varit attraktiv för Malmqvist när han skulle starta sin egen rörelse. För henne var kanske äktenskapet med Malmqvists en välkommen möjlighet att slippa framleva sitt fortsatta liv som ogift kvinna.

Malmqvist köpte under hösten 1813 en fastighet vid Kalendegatan (nr 293 enligt den gamla numreringen) för 1000 Rdr b:co. Vid en tid när en arbetskarl kunde ha en årslön på under 60 Rdr b:co var detta naturligtvis ett betydande belopp som kunde vara nog så svårt att skaffa sig.¹⁷ Mästerskapet var också förknippat med diverse utgifter till ämbetet, och även hjälp med den juridiska processen var kostnadskrävande. Malmqvist måste ju också försörja sig under den långa tid som gick mellan hans ansökan och hans burskap.

Under 1810-talet drev Malmqvist en för tiden relativt betydande rörelse. I november 1815 hade han två gesäller, två lärlingar och en piga i sin tjänst, och under de första åren hade han normalt två lärlingar och ofta gesäll i arbete. Efterhand förefaller rörelsen minska och av mantalslängderna att döma har han under 1820-talets första år mer sällan arbetare. Kanske bidrar hans problem med gesällerna till detta; efter 1819 har han bara en gång en gesäll i sin tjänst vid mantalskrivningen. Även en begynnande sjukdom kan ha bidragit. Malmqvist dör den 5 november 1825 av »huvudyra» i en ålder av 35 år.

Som synes kan vi få en betydande kunskap om enskilda människor vid denna tid. Huvudsakligen är det endast de yttre dragen vi har möjlighet att teckna. Vilka överväganden som styrde Malmqvist vid de olika ställningstaganden han gjorde i sitt liv, vilken personlighet han hade, sådant kan vi bara spekulera om. Man kan naturligtvis undra om det finns något samband mellan det våldsamma sinnehanterande han visade i sitt umgänge med sina gesäller och hans lågalthet. Och vad betydde hans ungdom? Visserligen var gesällerna ofta unga, men Malm-

qvist bör ofta under sina första år som mästare ha haft gesäller i arbete som varit äldre än han själv, en inom skråhantverket relativt ovanlig situation.

Sådant måste dock förbli spekulationer. Ur historikerns synpunkt är det också mindre intressant. Det rör sig om individuella särdrag, inte om allmänna drag i ett samhälle. Därmed inte sagt att de är oviktiga. Historien består i sista hand av enskilda människor med alla sina särdrag och egenheter. En framställning av bara de yttre dragen av en människas liv ger oss alltid möjligheter att låta fantasin spela och försöka skapa en bild av människan bakom. Historikern tvekar kanske här, men vi får då inte glömma att läsaren alltid är en medskapare. Texterna är alltid beroende av läsarens egen förmåga och beredskap att tränga in i den värld som skildras, att ge den liv och konturer. Författaren kan här bara ge material, eller suggerera tolkningar; i sista hand måste han alltid lita till läsarens medskapande verksamhet. Det är inte minst detta som gör historia till en humanistisk disciplin.

Förblir individerna i många avseenden undflyende, hoppas jag ändå ha kunnat visa att vi har relativt stora möjligheter att tränga in i många sidor av mänskligt vardagsliv och människors föreställningsvärld genom att utnyttja rättsliga källor. Det är förvisso inte oproblemiskt, men använde med omsorgsfull metod är dessa källor ett av våra förnämsta medel att nå en kontakt med människor i det förflutna.

10.

Jag har här försökt belysa en del av de möjligheter som det rättsliga materialet ger för att tränga in i förhållanden i förflutna tider. De metoder jag pekat på går ofta ut på att söka efter det som inte sägs, det som är så självklart att det inte behöver sägas, eller det som sägs i förbigående utan att ha med huvudsaken att göra. Därigenom kan man undvika det dilemma som ur en källkritisk synpunkt utgör materialets stora svagheter, dels att det visar upp avvikelser, dels att ut-sagorna ofta är tendentiösa. Gunnar Ekelöfs dikt *Poetik* kan med en viss transformering användas som en ledtråd till hur historikerna skall förhålla sig till dessa källor, även om de inte tillkommit genom en medveten konstnärlig skaparekt:

Det är till tystnaden du skall lyssna
tystnaden bakom apostroferingar, allusioner
tystnaden i retoriken
eller i det så kallade formellt fulländade
Detta är sökandet efter ett meningslöst
i det meningsfulla
och omvänt
Och allt vad jag så konstfullt söker dikta
är kontrastvis någonting konstlöst
och hela fyllnaden tom
Vad jag har skrivit
är skrivet mellan raderna.

4. Problemet kan belysas av mina två uppsatser »Lärningar som ungdomsproblem», *Elbogen* 1985: 3 och »Gördelmakare Hardtmans vedermoder», *Ale* 1986: 3. I båda uppsatserna visade det sig vara svårt att nå fram till de faktorer som legat bakom konflikterna.
5. Malmö skräddarämbetes protokoll 10/7 1750 (Malmö stadsarkiv).
6. Wetterberghs syn på hantverket framgår tydligast i *Får gå!* och *Gustaf Nords gesällvandringar*.
7. Det senare följer alltså det enda ojäviga vittnets version, vilket är allt domstolen haft att gå efter. I ett annat fall där en mästare låtit häkta en arbetare döms mästaren inte för olaga häkning trots att arbetaren inte döms skyldig till något brott. Däremot bötfälls mästaren för att han okvädat arbetaren. Kämnersrättens dombok Dom 11 29/4 1823 (Malmö stadsarkiv).
8. Malmö klensmedsämbetes protokoll 17/5 1814 (Nordiska museets arkiv).
9. Detta har jag utförligt diskuterat i Edgren, »Gördelmakare Hardtmans vedermoder», *Ale* 1985: 3.
10. Malmö klensmedsämbetes protokoll 6/7 1813 (Nordiska museets arkiv).
11. Kämnersrättens dombok 22/9 1817 nr 233.
12. Kämnersrättens dombok Dom 1 8/2 1822 (Malmö stadsarkiv).
13. Malmö klensmedsämbetes protokoll 17/4 och 19/4 1819 (Nordiska museets arkiv).
14. Malmö klensmedsämbetes arkiv 19/4 1819 (Nordiska museets arkiv).
15. Källorna till berättelsen om Malmqvists liv finns det ingen anledning att i detalj precisera; de utgörs av traditionella personhistoriska källor.
16. Hantverkarnas sed att byta namn i samband med att de blev gesäller är ett av de många teman som Einar Bager behandlat i sin omfattande kulturhistoriska forskargärning. Bager, »Hantverkarnas vederdop», *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift* 33 (1965).
17. En arbetskarl vid Suells tobaksfabrik hade 1812 en månadslön på 7 Rdr rgs vilket motsvarade 4.32 Rdr b:co. Lars Olsson, »Barnarbete i de svenska tobaksfabrikerna», *Scandia* (44) 1978, s. 265.

Kyrka och väckelse i Malmö 1820—1920

Kyrka betyder i denna uppsats det samfund som evangeliet skapar, när det rent och klart förkunnas och sakramenten rätt förvaltas. Här gäller termen främst Svenska Kyrkan, ibland felaktigt kallad Svenska statskyrkan.

Väckelse är ett ord som mest användes i religiösa sammanhang. Då betyder det, att en människa kommer till insikt både om Guds verklighet och sin egen synd, vilket är en förutsättning för omvändelse och tro. En väckelserörelse uppstår, när ett antal människor samtidigt föres från religiös likgiltighet eller ljumhet till en övertygad personlig kristen tro.

I överflyttad bemärkelse kan väckelse betyda uppvaknande ur en, som man själv ser det, felaktig politisk eller social åskådning och därav följande anslutning till en rörelse, som vill förändring till något som anses vara bättre.

Kyrka och väckelse ter sig för många som en motsats men hör sedan kristendomens första dagar samman som två olika tendenser inom samma sfär. Jesus skapade själv genom sin verksamhet bådaderna: andlig, häftig, impulsiv väckelse och andlig, stilla, stadig växt. Detsamma har skett århundraden igenom under historiens gång. Väckelsen går i vanliga fall så småningom över i samfunds- eller föreningsbildning.

Reformationen representerade både väckelsen och kyrkan. Den följdes av bl.a. puritanism, pietism, herrnhutism och missionsrörelser, i regel inom kyrkan. Därmed står vi inför början av 1800-talet med dess kyrkotänkande och väckelserörelser.

Väckelsens förhistoria

Man förstår inte 1800-talets väckelserörelser i Malmö, spänningen och motsatsförhållandet men också samverkan mellan kyrka och väckelse, om man inte erinrar sig förhistorien. Sedan reformationen genomförts i Malmö genom Claus Mortensen och hans medarbetare, bestämdes fromheten och det andliga livet av den lutherska ortodoxin. Intill 1800-talets början rådde och styrde den lutherska enhetskyrkan i vår stad. Inom den tidens kyrka förekom väckelsepredikanter, förnyelsesträvanden och personlig fromhet.¹ Men kollektivism och uniformering utmärkte fromhetslivet och kyrkolivet i stort. *Ett land och en tro*. Det var målet, särskilt sedan Skåne försvenskats. Frånsett några romersk-katolska och reformerta bekännare, som under 1700-talet bosatt sig i Sverige som hantverkare och affärsmän, var det förbjudet att tillhöra annat trossamfund än Svenska Kyrkan. Enligt konventikelplakatet

från 1726 skedde en ofta sträng kontroll av renlärigheten. Först när frihetstankens och individualismens idéer i den begynnande upplysningstiden slog igenom, ändrades läget och man kan så småningom tala om kyrklig och frikyrklig väckelse.

I mycket bestämdes det kyrkliga livet av tyskt inflytande. Uppbyggelselitteratur som Johann Arndts *Sanna kristendom* och Chr. Scklers *Själaskatt*, som lästes i fromma kretsar, bidrog till att det fanns en kyrklig, innerlig underström, som var en förutsättning för väckelsen. Initiativ till förnyelse och väckelse inom kyrkan togs i Lunds stift av biskopen Andreas Rydelius (1671—1738) och hans »praktiska fromhetsriktning», som betydde mycket i många församlingar.² Men först genom pietismen och herrnhutismen skapades en klar förutsättning för den nyevangeliska folkväckelsen under 1800-talet.

I Malmö skedde det bl.a. genom den pietistiske väckelseprästen Peter Murbeck (1708—1766), medhjälpare först åt den tyske kyrkoherden i Caroli församling Ludwig Bützow, sedan åt komministern i S:t Petri W. J. Ledebur och genom den pietistiska kretsen kring Murbeck.³ Vidare tjänade herrnhutismen kring den tyske kyrkoherden Philip Trendelenburg i Caroli, rektor J. Quensel och lekmännen D. von Conow och L. Faxé som förberedelse för den nyevangeliska väckelsens framväxt.⁴

Jämte de religiösa förutsättningarna medverkade sociala och samhällsliga faktorer till folkväckelsens genombrott. Först med enskiftet och laga skiftet, då samhället omdanades från jordbruks- till industrisamhälle, skapades förutsättning för de friare väckelserörelserna och deras konkurrens med kyrkan.⁵

Sverige började nu förvandlas från ett agrarland till en industristad och Malmö blev snart en fabriksstad. De genom jordreformen friställda lantarbetarna sökte sig till staden och blev ett proletariat särskilt i Caroli församling.

Malmös förvandling till industristad

År 1804 hade kung Gustav IV Adolf, som för en tid slog sig ned i Malmö, gett befallning, att stadens försvarsfort, stadsvallar och vindbryggor skulle raseras. Så inleddes stadens nya utseende, stadsportarna miste sin betydelse och Malmö blev en öppen stad både ur materiell och andlig synpunkt. De gamla torgen kompletterades med nya, nämligen Gustav Adolfs torg och Drottningtorget. Vallarnas rasering gav staden ny tomtmark och en ny begravningsplats, som stadsborna själva fick anlägga genom dagsverken i demokratisk ordning. Stadens befolkning växte. Främst gällde det Caroli församling, som 1812 hade förvandlats från en tysk personell församling till en vanlig territoriell stadsförsamling med gräns till S:t Petri vid Djäknegatan och dess förlängning. Till Caroli flyttade de friställda lantarbetarna, sökande sig ny utkomst. 1805 hade den 1557 invånare, tjugo år senare 2781 och på 1860-talet över 14 000.⁶ Överbefolkade fastigheter skapade fattigdom och moraliska problem. Onykterhet och äktenskapstvister

oroade prästerskap och myndigheter. Fattigvården sökte förgäves bemästra den sociala nöden.

Den politiska och kulturella liberalismen gjorde 1800-talet till individualismens århundrade. Det märktes också på det kyrkliga området. Det äldre kyrkolivet i gammalluthersk gestalt upplöstes mer och mer. Den gamla uppfattningen att prästerskapet var ett lärande stånd och lekmännen ett hörande och lydande ifrågasattes. Väckelsens folk krävde medbestämmanderätt och likaberättigande också på det andliga området.

Om förut katekesen och psalmboken med utantilläsning varit folkböckerna, så började den ökande läskunnigheten bland folket föra till att medborgarna själva läste bibeln. 1815 tillkom Lunds stifts bibelsällskap och i Malmö var handlande Emanuel Bager en stor bibel- och traktatspridare.⁷ Prästerna ordnade bibelförklaringar och lekmän började uppträda som utläggare och predikanter. Skollärarna anslöt sig ofta till de framväxande väckelserörelserna och fronderade som lekmanaförkunnare och separatistledare mot präster och kyrka. Jämte Luther, Arndt, Scriver och Nohrborg började man i många hem även läsa engelska uppbyggelseförfattare. Gammalpietismen sögs upp av schartauanismen och som arvtagare till herrnhutismen kom den nyevangeliska väckelsen, som främst företrädades av Carl Olof Rosenius och Oscar Ahnfelt.

Schartauväckelsen

En högkyrklig väckelserörelse hade då redan vuxit fram, den s.k. schartauanismen. Den hörde samman med pietismen och herrnhutismen men trädde fram som en reaktion mot dessa.

Upphovsmannen var rådmanssonen Henric Schartau (1757—1825). Han hade fostrats i sin morfar borgmästare H. Falkmans av herrnhutisk fromhet präglade hem. Med honom hade han regelbundet gått inte bara i svensk högmässa i S:t Petri utan också på söndagens e.m. suttit under Trendelenburgs predikstol i Caroli. Under hans studenttid fortsatte det herrnhutiska inflytandet, men under hans senare tid som präst i Lund bröt han 1787 definitivt med herrnhutismen, dess känslsamhet och lekmannaverksamhet. Han blev som predikant, kateket och själsörjare upphov till den ortodoxt kyrkliga väckelse, som fick sitt namn efter honom. Under Schartaus livstid satte den inga djupare spår i Malmö, men under senare delen av 1800-talet betydde den, som vi senare skall se, mycket i konfrontationen mellan kyrkan och väckelsen.⁸

Ännu så länge behärskade den ortodoxa kyrkligheten med en pietistisk och herrnhutisk underström det kyrkliga livet i Malmö. När den herrnhutiska väckelsen stagnerade och på 1810-talet mattades, lämnade den dock kvar sitt inflytande på många. Genom män som ovannämnde Bager och dennes son Ephraim var den länge en faktor i Malmös andliga klimat.

Kyrkans hållning

Kyrkans prästerskap i staden var upptaget av sin pastoral verksamhet och sin medborgerliga gärning och synes ha haft föga tid att möta andliga strömningar. Män som Erik Angelin, prost i Caroli 1825—1866 och Anders Gullander, prost i S:t Petri 1814—1862 var duktiga präster. De ville det bästa för samhället och för dess sämst ställda medborgare. De var verksamma inom fattigvården. När den inte räckte till för allas behov, befordrade de den enskilda välgörenheten. Angelin t.ex. hjälpte ofta i hemlighet ur egen ficka.⁹

Schartau varnade som vi sett för all subjektiv fromhet i herrnhutisk anda och andlig sällskaplighet. En annan Malmöson Henrik Reuter-dahl (1795—1870), som blev professor, domprost och biskop i Lund samt slutligen ärkebiskop, bekämpade också pietistisk nitälskan, andlig liberalism och läsarerörelser.¹⁰ Så länge konventikelplakatet rådde ingrep ordningsmakten, vilket ledde till åtal och bidrog till att den folkliga väckelsen på sina håll intog en kyrkofientlig hållning.

Anglosachsiska rörelser som mormonism, baptism och metodism började göra landvinningar i Malmö och kom i konfrontation mot kyrkan. En nykterhetsförening bildades 1839 med över 100 medlemmar. Den var en frukt av den begynnande folkväckelsen.

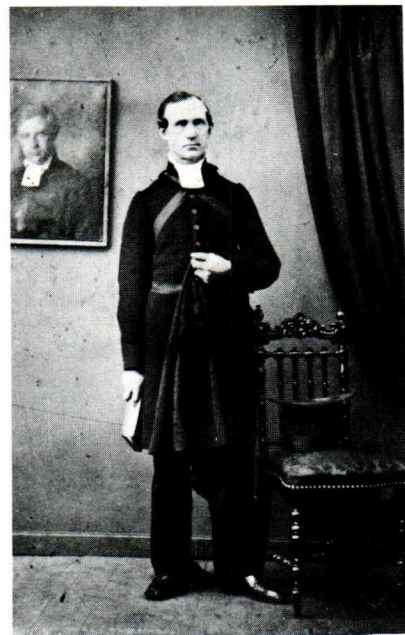
Mormonismen och kyrkan

Den första icke inhemska och icke kyrkliga väckelserörelse, som ställde till problem för kyrkan i Malmö, var den via Köpenhamn inkomna amerikanska mormonismen. Vid 1800-talets mitt bet den sig fast i fattigkvarteren i Caroli, där den fick en ganska stor utbredning och höll sig kvar ett stycke in på 1900-talet. Kyrkan bekämpade sekten, men svenskar som blivit mormoner och emigrerat till USA kom som missionärer och emigrantvärvare tillbaka till Malmö.¹¹

I februari 1856 hade Ephraim Bager, som då var v. pastor i Caroli, lämnat till domkapitlet en längre redogörelse för mormonismen i Malmö. Han fastslog att den hade sitt »hufvudsäte» i Caroli och »särdeles sista året koncentrerat sig inom det qvarter, som wanligen kallas Bethlehem, hwarest ett större hus nästan uteslutande bebos af denna läras anhängare, hwartill husegaren sjelf bidragit, då han funnit räkning wid, att uthyra rum åt mormoner, emedan dessa punktligen erlägga sin hyra».

Bager rapporterade vidare, att i nämnda hus »residerar ock deras styresmän, bestående af trenne s.k. Äldste, nemligen f.d. skräddaren Nils Nilsson Ståhl från Slågarp som en längre tid arbetat i Köpenhamn, rotesoldaten Adler från Sallerup samt f.d. smeden A. Isgren från Slimminge». Den förstnämnde kallades president och hade under sig s.k. grenar i Skåne, ledda av var sin äldste.

I Malmö var medlemsantalet c:a 60. De samlades tre gånger varje söndag och dessutom två vardagskvällar. Om söndagen utdelades nattvard. Kollekt upptogs till mormonmissionen, till bildandet av en emigrantfond och till ett mormontempel i Amerika.

50. Ephraim Bager. Foto.

Bagers rapport gav en initierad bild av mormonismen. Han hade försökt att ordentligt sätta sig in i dess lära och översatte och lät trycka den danske kyrkohistorikern biskop C. T. Engelstofts 16-sidiga häfte »Om mormonerna». Domkapitlet, som tycks ha fått en chock av Bagers redogörelse, infordrade kompletterande uppgifter. I april 1856 lämnade Bager dem och uppgav namn på 55 personer, som blivit »döpta, verkliga medlemmar af mormonsekten». Han förmodade att det fanns flera som han inte kunde »specificera». Dock hade 10 av de nämnda senare övergivit villfarelsen men nya tillkommit.

Domkapitlet hade blivit djupt oroat över anslutningen till irrlärorna och infordrade i maj 1857 uppgift om villfarelserna i stiftets församlingar. Caroli kyrkoherde Angelin svarade den 21 juli s.å. bl.a. att »mormoner . . . oförskämtd bland de enfaldige söka att öka sin församling» och att »detta år äro väl härifrån till America försedlade mellan 30 och 40 personer, små och stora, men detta synes icke ha gjort någon minskning, ty mormonhopen förökes beständigt med personer både från staden och landet och sedan den werldsliga Makten icke en gång på anmälan gjort något allvar med att skingra Mormonsammankomsterna, så möta de presterskapets tillrättavisningar med hån och försmädelse».

Vid en prostvisitation 1858 relaterades, att Angelin i sin ämbetsberättelse till visitator anmält, att mormonernas antal nu inte ökat, fränsett att några inflyttat från kringliggande landsförsamlingar och från Danmark. Under år 1859 döptes enligt Bagers rapport fyra barn enligt mormonsk ordning. Ett ej angivet antal mormoner hade varnats.

Då mormonerna inte lyssnade till pastors förmaningar, tog Caroli kyrkoråd upp saken. Deras ledare kallades till förhör. Efter upprepade kallelser infann sig i slutet av 1863 en av ledarna, men han vidhöll, att han ämnade fortsätta att predika enligt sin uppfattning. 1868 var det biskopsvisitation och biskopen uppmanade prästerskapet att »icke lemna något tillfälle obegagnadt att söka återföra dem som ännu» var bundna i »denna willfarelse». ¹²

Ephraim Bager och den nyevangeliska väckelsen

Under den lågkyrkliga Bagers tid som präst i Caroli 1851—1863 hade den nyevangeliska väckelsen en talesman i honom. Med sin herrnhutiska bakgrund från barndomshemmet och skoltiden i Christiansfeldts herrnhutskola blev han helt naturligt en väckelsepredikant, som samlade lågkyrkligt fromma stadsbor i stora skaror under sin predikstol. Han lyckades 1855, påverkad av missions- och väckelsemannen Peter Fjellstedt, starta en söndagsskola, som dock inte blev beständig trots upprepade nyansatser.

Efter aftonsångens slut samlade Bager i sitt hem på Östergatan 24 en skara unga män till bibelstudium, bön och sång. Det skedde i lågkyrklighetens och den evangeliska alliansens tecken. Deltagarna sammanslöt omkring 1860 till Bagers ynglingaförening, vilken kom att göra en viktig lekmannainsats i stadens andliga liv. Den anda som

utmärkte Bager blev signifikant för mycket av det samarbete, som skedde på den kristna fronten under 1800-talets senare del.¹³

Så länge Bager ännu var kvar i Malmö och även under hans närmaste efterträdare var det kyrkliga läget lugnt och rådde samverkan mellan väckelsens folk och kyrkan. I och med att Bager 1863 flyttade till Höör som kyrkoherde, måste han släppa ledningen av ynglingaföreningen. Den fick nu också impulser från nyevangeliska kretsar i övriga Skåne såsom traktatsällskapet i Kristianstad och lekmanarörelser i Vannebergatrakten.

1866 omvandlades ynglingaföreningen till Malmö Missionsförening med en lekman, målare N. H. Norling som ordförande. Som möteslokal behöll man den s.k. Nordborgska salen Östergatan 11, som hade sitt namn efter Bagers efterträdare i Caroli, Malmösonen Nils Nordborg. Salen var en f.d. snickareverkstad, som Nordborg låtit omvandla till möteslokal. Han blev efter några år som vice pastor 1867 kyrkoherde i Caroli. Han dog emellertid redan 1870 och den som så småningom efterträdde honom 1873 C. Möller hann inte ens bli installerad utan dog 1874.

Både Nordborg och Möller var förtjänstfulla präster men tog inte över Bagers ledning av den lågkyrkliga väckelsen utan lät ynglingaföreningen gå sin egen väg. Bland medlemmarna märks en folkskollärare P. Nordström, fader till Emil Nordström, sedermera kyrkoherde i S:t Petri och snickare J. Westin, fader till sedermera prostén Alex Westin i Helsingborg. Fyra av föreningens sju styrelseledamöter hade varit med i Bagers ynglingaförening. Missionsföreningen hade planer på att utvidga sin verksamhet till att omfatta södra Sverige och bildade 1870 Sydvestra Skånes Missionssällskap. Den saknade emellertid ekonomiska villkor för en större verksamhet och begränsade sig snart till att verka i Malmö stad och dess närmaste omgivningar.

Nordborgska salen var dess ordinarie mötesplats och årsmötena fick man än så länge hålla i Caroli och S:t Petri kyrkor, varvid väckelsepräster som Peter Fjellstedt och P. P. Waldenström medverkade, ja någon gång också en lekman som Oskar Ahnfelt. Så självklart och gott var ännu samarbetet mellan kyrkan och väckelsen. Men detta skulle ändras, främst därför att Caroli fick en ny kyrkoherde, nämligen den schartauanske J. H. Hägglund, som var motståndare till lågkyrklig väckelse. Men då hade tecken på en annan slags väckelse, en social sådan börjat visa sig.

Den sociala väckelsens förhistoria

Den stora nya rörelse, som kom med samhällets omdaning från agrar till industrisamhälle, medförde en social väckelse, som snart växte sig stark i Malmö.

Inledningsvis kan erinras om prästsonen, visionären och idealisten, rådmannen och riksdagsmannen, framtidsforskaren och historiefilosofen Nils Herman Quiding (1808—1886).¹⁴ Han var inspirerad av franska revolutionens tänkesätt och upplysningstidens filosofi med dess utopism. Hans samhälls-, lag- och rättstänkande kan sägas höra till en »för-

51. Nils Herman Quiding. Foto.

socialism», vars tankar senare delvis förverkligades. Hans praktiska inflytande på den sociala väckelsen i Malmö var väl under hans livstid icke så stort — han var tänkaren och teoretikern — men bl.a. den malmöitiska socialistledaren Axel Danielsson, som vi snart skall möta, och senare August Strindberg läste hans skrifter, berömde dem och påverkades av dem. Danielsson skrev i sin skrift »Socialdemokratin», att »i Sverige hade socialismen i sin första utopiska form haft en originell och styckevis genial förkämpe» i Quiding.¹⁵

Professor Kjell Åke Modéer slår fast, att Quiding blev mest känd »inte för sin dömande verksamhet utan för sitt politiska skriftställer. Fortfarande denna dag står i de välförsedda juridiska biblioteken i vårt land ett tryckt slagordsregister 'till Sveriges allmänna gällande lag med tillhörande författningar'». Quidings »mest kända arbete . . . bär titeln Slutliquid med Sveriges lag . . .» August Strindberg ansåg detta arbete vara »det snillrikaste som är skrivet i Europa sedan Rousseau».¹⁶

Både Danielsson och Strindberg använde sig av Quidings framställning och motivering i sina skrifter. Quiding hade varit redaktör för den frisinna Malmö Tidning 1838—1842 och där publicerat en rad artiklar om stadens kommunalväsen och sin syn på samhället. Modéer menar, att Danielsson på sitt sätt kom att ta upp Quidings »fallna mantel genom sin journalistik i Arbetet, där han också citerade långa stycken ur Quidings arbeten». Han populariserade Quidings idéer och hävdade dennes uppfattning, att den »borgerliga lagen är överklassens bud till underklassen» och att »domstolen utgjorde överklass, den anklagade . . . var underklassen».

1844 är Quiding färdig med sin framtidsvision av ett kollektivt samhälle — en storfamilj med gemensam ekonomi och mathållning, barnuppföstran och grundutbildning, kultur och konst. Barnen tillhörde det allmänna. Malmö skulle bli en mönsterstad och modell för framtiden, ja för hela Europa. Från 1865 gav han ut sina häften om »Slutliquid med Sveriges lag», som han 1886 kort före sin död sammanförde och utökade till en bok på över 570 sidor, tillägnad »Europas öfverklass och dem alla som sträfwä dit». Quiding beskrev samhället sådant det var på hans tid och sådant det borde vara. Han präglade uttrycket överklass och underklass och angrep den personliga äganderätten. Han tänkte sig ett »kommunistiskt» framtidssamhälle, där »privat- eller individrätten» fått vika för den kristna kärleken, »allt enligt Guds vilja».

Quidings demokratiska sinnelag är odiskutabelt. Själv kallade han sig som författare bl.a. till Slutliquid för Nils Nilsson, arbetskarl. Nils var, som han skriver, både hans eget och faderns förnamn och när det gällde titeln hade han »aldrig haft annat än sitt arbete att leva af». Därför titulerade han sig i solidaritet med arbetareklassen som arbetskarl.

I Malmö synes inte Quidings tankar än så länge ha nämnvärt påverkat någon betydelsefull person utöver borgmästare Ludvig Falkman¹⁷ och senare Axel Danielsson. Enstaka präster utanför staden blev intresserade av hans reformtankar, men de flesta förblev opåverkade. Hans tankar var för moderna och radikala för hans samtid.

I Caroli församling, där den socialistiska rörelsen snart slog rötter, inrättades mot slutet av seklet som ett kyrkans svar på den sociala väckelsen en diakonissetjänst.

En annan »försocialismens» man i Malmö var den frisinna folk-skolläraren och journalisten J. B. Westenius. Han angrep i sitt radikala blad »Framåt» — banér för den skånska demokratin i liberal tappning — kyrkan, d.v.s. Hägglund för hans kamp mot frikyrkligheten och religionsfriheten. 1867 hade på Westenius initiativ Malmö Arbetareförening bildats. Den hade haft en föregångare i Bildningscirkeln från 1848 med närmare 1000 medlemmar, där bl.a. den originelle Petrikomministern F. Tengvall (1814—1879) hållit föredrag om »Frihet, broderskap och jämlikhet». I cirkelns ledning satt också komminister Per Hultman i S:t Petri (1807—1872), en av initiativtagarna till vad som senare blev Malmö museum. Bildningscirkeln upphörde 1852. Den återupplivades i viss mån av Westenius genom nämnda arbetareförening. 10 % av Malmö befolkning, som nu uppgick till 24 000, blev medlemmar. Den skaffade sig egna lokaler på Gasverksgatan. Den var ingen politisk förening, utan dess ändamål var att i liberalismens anda »befrämja arbetarebefolkningens välmåga, bildning och nöje».¹⁸ 1871 gick den i stöpet för att följande år uppstå som Malmö Nya Arbetareförening. 1885 skaffade den sig en egen fastighet i Stadt Hamburgsgatan, där en skylt alltjämt bär vittne om föreningen.

Denna förening av närmast liberal typ stöddes av samhället och var mer bildad för arbetarna än av dem. Westenius gjorde dock genom sin tidningsredigering och sitt ordförandeskap i det liberala »Demokratiska sällskapet» 1868—1869 en viss banbrytande insats för den socialdemokratiska väckelsen.

Även om det i botten på Quidings och Westenius filosofi låg kristna tankar, blev dessa inte bestämmande för den kommande utvecklingen av den sociala väckelsen, som kom att vända sig bort från kristna förtecken och bli närmast ateistisk. Något samarbete med kyrkan kom i varje fall inte till stånd.

Frikyrklig verksamhet och lågkyrklig väckelse

Efter mormonerna var baptisterna de första frikyrkliga »konkurrenterna» till Svenska Kyrkan. Redan på 1850-talet torde en och annan baptist ha funnits i Malmö och omkring 1860 dök i varje fall ett par baptister upp.¹⁹ En urmakare Ola Lorentsson och en skräddare B. A. Norling blev pionjärer. 1861 lyckades en baptistpredikant Jöns Månsson få tillstånd att predika på Nordborgska salen, men då Bager, som ännu var kvar i Caroli, hörde att vederbörande var baptist, skyndade han sig att själv ta hand om gudstjänsten. Bager var positiv mot väckelsen, men han ville inte ha kyrklig splittring. Hans strävan att hejda baptismen lyckades dock inte. Sedan han flyttat till Höör, bildades 1870 i Kristian Ägrens hem på Södra Promenaden 47 en baptistförsamling med nio medlemmar. Den lilla församlingen, vars egentlige grundare var Erik Wingren, hade många stormar att genomkämpa. Opinionen i staden var emot »vederdöparna» och dopen måste

ske vid midnattstid på stranden väster om vad vi kallar Kockums varv. 1874 fick man egen lokal och följande år började man en framgångsrik söndagsskola. Svenska Kyrkan hade efter Bagers avflyttning ingen söndagsskola. När därför frikyrkorna startade sådana, vann dessa talrik tillslutning. Baptisterna byggde 1890 Ebenezerkapellet i Jerusalemsgatan. Det är nu nedrivet och idag ersatt av Västervångskyrkan.

Nästa frikyrka som kom till staden var metodisternas. Väg bereddes för dem genom den Malmöfödde till Amerika utvandrade farmaceuten och sjömannen Victor Witting. I USA utbildade han sig till metodistpastor. Han besökte 1867 sin släkt och sina vänner i Sverige och räknas som en av de svenska metodisternas pionjärer. 1867—1876 var han superintendent för Sveriges metodister.²⁰ 1871 grundades S:t Marcus metodistförsamling med åtta medlemmar. Den hyrde in sig i olika lokaler, bl.a. Novilla och kunde först så sent som 1936 skaffa sig egen kyrkobyggnad i Brogatan. Under tiden tillkom Wesleyförsamlingen i Limhamn med egen kyrkolokal från 1914.²¹

Frälsningsarmén »öppnade eld» i Malmö den 17 maj 1885. Den hyrde också i början lokaler som Novilla och Kasino,²² tills den fick sin egen i Gråbrödersgatan.

Från Svenska Kyrkans sida möttes de nu omtalade frikyrkorna med misstro. Kyrkoherde Hägglund i Caroli kallade deras ledare till förhör inför kyrkorådet, men de följde inte dess maning att upphöra med sina gudstjänster och söndagsskolor. Ett par småskollärarinnor, som undervisat i Frälsningsarméns söndagsskola, förbjöds av Hägglund att fortsätta därmed. Prosten J. A. Olin i S:t Petri var mera liberal och hade ingen invändning mot väckelsens verksamhet utan t.o.m. rekommenderade de frikyrkliga söndagsskolorna.

Väckelsen i Malmö fick en ny ledaregestalt i ingenjör R. F. Berg, som 1873 kom till Malmö som disponent för Skånska Cement AB.²³ Han blev en ivrig söndagsskollärare och fick 1876 tillstånd att hålla söndagsskola i Västra folkskolan. Hägglund ordnade emellertid så att detta tillstånd indrogs. Då allierade Berg sig med de låg- och frikyrkliga. Han kom med i Malmö Missionsförening. Denna gick samman med Sydvestra Skånes Missionssällskap till Evangelisk Lutherska Missionssällskapet (ELM). Man skaffade sig ny lokal i den s.k. Gasverks-salen intill gasverket och Berg blev här en drivande kraft liksom i Limhamn.

Det fanns olika riktningar inom ELM.²⁴ Somliga kände sig mer befryndade med den lågkyrkliga riksorganisationen Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS), som bildats i Stockholm 1856 med Rosenius som ledare, andra med Svenska Missionsförbundet (SMF), som på 1870-talet gick sin egen väg i försonings- och nattvardsfrågan. Under Waldenströms ledning bestämde man sig där för eget nattvardsfirande och för ett kongregationalistiskt samfundssystem med fria självständiga lokal-församlingar. Detta gillade inte alla medlemmar i ELM utan en första splittring uppstod och 1882 bildades Malmö Gamla Evangelisk Lutherska Missionsförening. Den höll eget missionsmöte 1883 med de lågkyrkliga kyrkoherdarna Lindsjö i Slågarp och Bager, sedan 1872 i Tygelsjö, som talare. 1886 slöt sig denna förening till EFS och efter att

ha hyrt lokaler på olika håll köpte de 1893 en tomt vid Föreningsgatan och 1894 invigdes Betaniakapellet.²⁵

I Limhamn som då inte hörde till Malmö hade nyevangelisk väckelse börjat på 1860-talet, men först 1883 organiserades med Bergs hjälp dess missionsförsamling. 1908 byggdes Taborkyrkan, vilken 1974 ersattes av Linnékyrkan.

Frågan om försoningen och nattvardsfirandet orsakade den första splittringen i Malmöväckelsen. Nästa kontroversiella fråga gällde, om kvinnor skulle få predika offentligt — en fråga som i vår tid skapat problem i Svenska Kyrkan men som redan 1885 var aktuell och brännande i frikyrkan. Berg hävdade att kvinnopredikan var bibelstridig. Då hans åsikt ej segrade, utträdde han, predikant P. E. Dahlquist och deras meningsfränder ur ELM och bildade 1887 Evangeliska Missionsförsamlingen Betel. Berg blev ordförande och 1887 invigdes Betelkyrkan, vilket skedde genom medverkan av kyrkoherde E. Låftman från Nora, alltså med Svenska Kyrkans medverkan.²⁶

Inte enbart teologiska lärofrågor skapade splittring utan även personliga maktfrågor. 1888 tillkom en ny grupp, som kallade sig Emanuelsförsamlingen men slutligen stannade inför namnet Salem med lokal i Fredriksbergsgatan, idag utbytt mot Ulricedalskyrkan.

Kvar av ELM var nu endast verksamheten på Gasverkssalen, även kallad Immanuelskyrkan, som var högt skattad och välbesökt. Genom den svensk-amerikanske väckelsepredikanten Fr. Franssons besök och förkunnelse påverkades ELM att ta kontakt med Helgelseförbundet och har nu sin kyrka på Köpenhamnsvägen. Officiellt heter den alltså ELM.²⁷

Med detta konstaterande har vi för länge sedan passerat året 1920 och kan bara fastslå, att splittringstendenserna inte var slut därmed. Väckelse innebär alltid risk för splittring.

Socialismen och kyrkan

Vi har sett hur den religiösa väckelsen växte fram, ökade och splittrades. Hur gick det då med den sociala väckelsen, vars förhistoria redan skildrats? Befolkningen i Malmö hade under 1870-talet vuxit kraftigare än någonsin. Den bortrationaliserade lantbefolkningen hade flyttat till staden, vilket icke förbättrade de sociala förhållandena. Särskilt stor blev kategorin »arbetare av obestämt slag», diversearbetare. Man talade om »invandrare» och risken för slum växte. 1870 betecknades 87 % av Caroli församling som »tjänstebiträden». De flesta inflyttade var ungt folk och industrin behövde många av dem. Byggverksamheten krävde arbetskraft och befolkningsökningen skapade behov av bostäder. Järnvägsbyggena som nu kom till stånd bidrog till handelns förkovran och spridning av nya politiska idéer. Härvid spelade Malmö en framträdande roll. Skräddare August Palm, som under en 14-årig vistelse i Danmark och Tyskland vunnits för socialismens idéer, blev pionjär för dessa i Malmö. Det första offentliga socialdemokratiska föredraget här i staden höll han den 6 november 1881 på hotell Stockholm på Baltzarsgatan.²⁸

Senare följde föredrag på andra hotell och i det fria på Almbacken, där talarstolen var uppbyggd i ett päronträd. 1882 grundade Palm Folkviljan, den första socialistiska tidningen i Sverige. Under stora svårigheter lyckades han hålla den vid liv till 1885. Han grundade 1882 landets första socialistiska arbetareförening. Tre år senare flyttade han till Stockholm och startade tidningen Socialdemokraten. Till dess redaktion knöt han studenten och litteratören Axel Danielsson, vars namn vi tidigare mött. Han blev Palms arvtagare i Malmö, dit han flyttade som 23-åring 1887. Här grundade han s.å. tillsammans med likasinnade tidningen Arbetet med undertiteln Organ för klassmedveten arbetarrörelse, där han, som vi sett, i mycket återknöt till Quidings tankar. Den blev ett mycket viktigt organ för den socialdemokratiska rörelsen och kritiken mot Svenska Kyrkan. I ett upprop om startandet av tidningen skriver Danielsson, att tidigare liknöjdhet bland den stora massan av arbetare hade börjat efterträdas av en ny »väckelse».

Kyrkoherde Hägglund hade i och för sig en klar social ansvarskänsla men föga kontakt med de strävanden, som låg bakom arbetareföreningen och socialismen. Hans samhällssyn var patriarkalisk. Han menade, att samhället redan villigt iklädde »sig de betydliga uppoffringar, som för densamma kräfwas» och var personligen alltid beredd att hjälpa. Hans kollegor i Caroli kyrkoadjunkt Severin Fredlund, senare som prost i Gässie den främste representanten i Lunds stift för den schartauanska predikotraditionen, och komminister Jöns Nilsson Gertz, 1884 kyrkoherde i den nygrundade S:t Pauli församling, stod lojalt vid Hägglunds sida också i motståndet mot socialdemokratien.

Då Hägglund 1886 sökte och fick V. Karups och Torekovs församlingars pastorat, blev det hans efterträdare kyrkoadjunkten i S:t Pauli C. O. Dalin, som fick tampas med den nya politiska rörelsen. Han såg i den en stor fara, då den enligt hans mening medförde falsk frihetsanda och ateistisk materialism. Mot detta kunde Palms ord sättas, att socialism och Kristi lära stod varandra mycket nära, och andra socialisters mening att deras rörelse var en tillämpning av Jesu sanna religion. Danielsson och några lärare blev Dalins främsta motståndare. Uttalad ateist var Danielsson inte, men tidigt angrep han religionen som en av socialismens fiender. Arbetarna borde »allt djärvare» höja sina »rop på prästadömet nedbrytande». Han skrev visserligen, att »en kristtroende arbetare» kunde »vara lika så god partivän som en ateistisk» men ansåg dock alltid, att religionen var folkfördummande och en reaktionens bundsförvant. Religionen var en privatsak men djupast sett »ett kolossalt bedrägeri», och han kritiserade hårt arbetare, som deltog i en nattvardsgång.

I Malmö hade redan från början av 1870-talet fackföreningar bildats utan nämnvärd påverkan av socialistisk agitation men närmast som filialer till fackföreningar i Köpenhamn, med vilka man stod i kontakt. Danielsson arbetade emellertid energiskt för att de skulle bli socialistiska i stället för opolitiska.

I januari 1888 hölls i Malmö den första sydsvenska arbetarekongressen, vilken blev en viktig förberedelse till den svenska socialdemokratins partiprogram, som kom nio år senare.

52. E. Hägglund. Foto.

Dalin följde socialismens vidareväxt, dess hävdande av utvecklingsläran och dess kritik av den bibliska skapelseberättelsen. Han skrev i »Kyrka och skola» ett 30-tal apologetiska artiklar och motbevis, vilka senare (1912) samlades till en bok »Inför de stora världsproblemen I».

Någon öppen strid mellan kyrkan och socialdemokratien förekom ännu inte, men sekulariseringen gick vidare. Tidningen Arbetet, demonstrationståg, strejker och offentliga möten, bl.a. på Gasverkstorget blev de kampmedel, som förde fram arbetarrörelsens krav och kritik mot kyrkan. Även frikyrkorna blev föremål för kritik. Deras främste ledare Berg kunde spefullt kallas Cement-Jesus.

Danielsson fick med upprepade fängelsevistelser dyrt betala för vissa som händelser bedömda tidningsartiklar, men han hyllades som martyr, när han släpptes ut ur fängelset och han blev populär i många arbetarekretsar. Till hans förtjänst hörde, att han lyckades hejda den tumultartade »Malmörevolten», då träarbetarna strejkade mot byggmästarna.²⁹

Dalin betecknade i sin ämbetsberättelse 1890 det »socialdemokratiska samfundet med dess organ» Arbetet som »den egentliga härden för icke blott de samhällsupplösande utan äfven för de gudsförnekande lärorna».

Danielsson å sin sida kritiserade prästernas förkunnelse och gladde sig över »den skånska proletariats hastiga väckelse». Han ordnade den första 1-maj-demonstrationen 1890 för åtta timmars arbetsdag och allmän rösträtt. Strejker och konflikter förekom ofta och nya fackföreningar bildades ständigt.

Svenska Kyrkan och det andliga läget kring sekelskiftet

Dalin fick med tiden ta över Hägglunds kamp inte blott mot begynnande socialism utan också mot mormonism och frikyrklig verksamhet. Hägglund hade även vänt sig mot den nyevangeliska väckelsen med dess föreningsväsen. De av Bager senior och junior tagna initiativen med deras lågkyrkliga verksamhet hade lagts ner. I stället för samarbete från Svenska Kyrkans sida blev det avståndstagande och den lågkyrkliga väckelsen mynnade som vi sett ut i frikyrkliga organisationer. Men även andra kristliga sammanslutningar tillkom i detta sammanhang.

KFUM grundades 1890 med kamreren och kyrkovärden Axel Taube som ordförande. Den hade mer än 700 medlemmar och fick stor betydelse för det kristna ungdomsarbetet på alliansbasis. 1912 fick den en egen byggnad. 1893 tillkom KFUK. Båda samarbetade med kyrkoförsamlingarna och stadens präster, varav några satt i KFUM:s styrelse.

1901 började Svenska frälsningsarmén verka i Malmö och 1902 fick internationella frälsningsarmén sin andra kår. Elimkyrkan hörde först till baptisterna men blev snart pingströrelsens huvudcentrum. Nämnas bör att även Brödraförsamlingen och Plymouthbröderna, Christian Science, Katolska apostoliska, teosofiska och andra samfund fanns i staden, men dessa hade Svenska Kyrkan föga beröring med.

Romersk-katolska kyrkan hade sedan 1871 en av Kungl. Maj:t erkänd församling med kyrkobyggnaden Vår Frälsares kyrka, först vid Gustav Adolfs torg, numera vid Erik Dahlbergsgatan.

Hur mycket Dalin och stadens övriga präster hade att göra med de olika samfunden är svårt att utforska, men visst samarbete förekom. Lysander uppgav, att vid 1912 års slut tillhörde enligt församlingsböckerna 841 personer främmande trossamfund. Men alla medlemmar i vissa trossamfund, t.ex. pingstvännerna, gick inte ut ur Svenska Kyrkan, varför statistiken inte är tillförlitlig.³⁰

Dalin fullföljde i mildare form Hägglunds kritik och kamp mot frikyrklig verksamhet, bl.a. mot frälsningsarmén, som han t.o.m. kunde kalla »protestantismens jesuitorden». 1886 och 1887 lyckades han avlysa några av arméns möten. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet blev stämningen mellan Svenska Kyrkan och de frikyrkliga samfunden bättre. Präster medverkade ej sällan vid olika samfundsmöten, inte minst vid frälsningsarméns.

Dalin och socialdemokratien

Socialismen med Danielsson som främste företrädare blev Dalins huvudmotståndare. Det kom inte till några offentliga debatter mellan de båda. Det var framför allt vad Danielsson skrev i Arbetet som irriterade Dalin. Redan 1887 fick Arbetet sitt första åtal för artikeln »Till världsalltets upphovsman». Det ledde till tre månaders fängelse. För andra artiklar ådömdes längre straff. Danielsson angrep religionen som en av socialismens fiender och menade, att folkets massa behärskades »av prästernas skändliga läror».

Han radikaliserades under sin fängelsetid. I sin veckorevy »Brand-syn» i Arbetet angrep han vad han ansåg felaktigt i samhället. Han talade ofta på Gasverkstorget, där arbetarna under högmässotid ombesörjde sina söndagsinköp. Söndagligen förekom också demonstrations-tåg. I augusti 1888 skrev Danielsson om »Högmässa och aftonsång». Här beskrives pastor »Isterhaka», varmed säkerligen avses Högglund. Denne hade talat över Jesusordet: »Samlen eder icke skatter på jorden». Om Jesus verkligen fällt de orden, riktade de sig, menade Danielsson, till »fariséer och skriftlärd, växlarenom och mäklarenom» och passade icke till de »moderna gesäller och fiskare, som sutte andäktigt» i kyrkan eller till de »gamla utslitna arbetarhustrurna, som icke ägde något annat än en svärm ungar». Danielsson reagerade så starkt, att han lät trycka ett par hundra affischer inbjudande till aftonsång med en ny predikant (Danielsson själv). Han angrep prästernas förkunnelse för de fattiga om sparsamhet och förnöjsamhet. Han menade att kristendomen representerade ett sedan länge övervunnet utvecklingsstadium, vid vilket de maktägande med prästerskapets hjälp sökte hålla kvar proletarietet.

Nu fick Danielsson kontakt också med den akademiska världen och vann på sin sida naturvetenskapsmannen, senare professor Bengt Lid-forss, som började medverka i Arbetet och stärkte det ateistiska draget i rörelsen. Dalins förutnämnda stora verk »Inför de stora världs-problemen I» kom aldrig ut med del II. Däremot disputerade han om

»Evolutionismus und Christentum» 1904 i Wien och blev så teol. dr. Han gick ur tiden 1914 och då var Danielsson död sedan nio år.

Andra förde nu socialismens talan, främst Bengt Lidforss.³¹ Hans bok »Kristendomen förr och nu» kom 1911. Helt visst är det dennes livsåskådning, Dalin ville bemöta genom sin apologetik, som är en grundlig faktasamling värd beaktande med redogörelse för över 500 naturforskare, varav 76 % betecknas som troende kristna.

Det var emellertid mera på det praktiska livets område som Dalins kamp mot socialismen misslyckades. Som ordförande i Malmö gemensamma kyrkostämman och sammansatta kyrko- och skolråd från 1900 förde han en ojämn kamp mot bl.a. adjunkt A. Pålsson och folkskollärare Värner Rydén, som företrädde socialdemokraterna. Arbetet manade sina läsare att möta upp vid kyrkostämmorna och stora människomassor infann sig. Stämmorna blev tidsödande och bråkiga, ja ökända. 1904 lyckades man genom ständig kritik mot Dalin få honom att avgå som ordförande.

Inte minst kyrkans makt över skolan kritiserades. Rydén propagerade i Arbetet mot kyrkan och prästvåldet, mot katekesplugg och konfessionell religionsundervisning. Hösten 1904 skulle Caroli visiteras av biskop Billing. Rydén skrev i Arbetet om »Katekesparaden i Caroli» och kallade det vid visitationen som vanligt påbjudna förhöret av skolbarnen för »prästpåhitt».³² Han ordnade ett lärarmöte mot förhöret. Tillsammans med 25 kollegor riktade han ett öppet brev till biskopen. Förr kunde förhör i läskunnighet och katekes vara befogat, framhöll man, men inte nu längre när man hade obligatorisk folkskola för alla. Rydén uppmanade alla föräldrar att hålla sina barn hemma från visitationsförhöret och lärarna att inte infinna sig. Malmö socialistiska ungdomsklubb riktade ett liknande skarpt formulerat upprop till alla skolbarn att stanna hemma. Men 250 flickor och 100 pojkar jämte tolv lärare infann sig.

Arbetet betraktade katekesparaden som neslig och skrev den 10 oktober: »Vi spår att katekesparaden i Caroli var den sista inom vårt samhälle». Så blev dock inte fallet, men Rydén som senare blev ekleciastikminister fortsatte sin kamp för skolans frigörelse och fick under sin tid i Malmö en präst med sig. Det var Petrikomministern Ludvig Frick-Meijer, som hävdade att prästerskapets »övergrepp» mot skolan kunde bli spiken i kyrkans likkista.

Malmöpräster som sociala förkämpar

Den nämnde Frick-Meijer var varmt intresserad av kristendomens sociala sida och studerade bl.a. Elberfeldsystemet och hade 1889 upprättat förslag till ett nytt reglemente för fattigvården i Malmö enligt Elberfeldsystemet. Detta byggde på att samhället uppdelas i distrikt, där frivilliga medarbetare som vårdare skulle ha tillsyn över ett begränsat antal fattiga. Han hade också på arbetareföreningens sal den 7/1 1891 disputerat med den kände fritänkaren, agitatorn och utilisten V. E. Lennstrand.^{32a} Ett resultat av denna disputation kom i skriften »Till försvar för kristendomen».

53. Värner Rydén. Foto.

Några präster hade som nämnts social omsorg och omtanke om de fattiga men lät det stanna vid ansatser. Ett sätt att möta socialdemokratins sociala utmaning utöver personlig hjälpberedskap var att starta en diakonal verksamhet. Så skedde som vi antytt i Caroli församling 1890, då en diakonissa anställdes. Detta var alltså den första Malmöförsamling som tog upp diakoni.

Två Malmöpräster delade Frick-Meijers sociala intresse, nämligen Dalins efterträdare kyrkoherde Hagbard Isberg (1880—1960)³³ och komminister Anders Svärd (1874—1946), båda i Caroli. Isberg var född och uppvuxen i Malmö och kände väl dess sociala nöd. Efter att några år ha varit lasarettspastor i Lund blev han kyrkoadjunkt först i Caroli från 1908 och sedan i S:t Petri. Efter en tid som komminister i Lund blev han kyrkoherde i Caroli. Han arbetade hängivet och helhjärtat för förbättring av de utomäktenskapliga barnens och de ogifta mödrarnas ställning. Han kämpade mot »änglamakerskornas» utnyttjande av de ogifta mödrarna. 1906 skrev han därom i Social tidskrift och återkom där 1908 med »Sociala frågor i kristendomens ljus» och med »Kristendomen och fattigvården». 1911 publicerade han den flammande broschyren »Hur de fattiga har det i Malmö». Han kritiserade bl.a. förhållandena på Värnhem, där hederliga åldringar blandades med prostituerade kvinnor, sjuka och vanvårdade barn. Han kritiserade både den slutna och den öppna vården. Genom flitiga besök i de fattigas hem kunde han påvisa, vilka usla bostadsförhållanden många levde under. Trångboddhet och bristande sanitära inrättningar befordrade sjukdom och misär. Isberg var en rese i sin sociala gärning och fick uppleva, att samarbetet mellan kyrkan och arbetarrörelsen var möjligt och mer och mer växte fram.

Anders Svärd stod Isberg ingalunda efter i sin personligt centrerade sociala insats. Han bekämpade ungdomens arbetslöshet och liksom Isberg spritmissbruket och fattigvårdens försummelse. Men medan Isberg framför allt ville påverka de legala organen, lagstiftningen och samhället, verkade Svärd mer på en personlig frivillig linje. Han var med om att 1916 ta initiativ till Malmö stadsmision och startade inte bara ett mycket omfattande ungdomsarbete utan sörjde också för gamla och fattiga genom personliga besök och genom att inrätta några hem i Höllviken och Malmö.³⁴

Lysanders högkyrkliga väckelse

Prosten Albert Lysander, kyrkoherde i S:t Petri 1914—1956 var ingalunda socialt ointresserad men såg som sin uppgift framför allt i att söka verka för en liturgisk och sakramental förnyelse och väckelse inom kyrkan. Hans val och utnämning till kyrkoherde i S:t Petri kritiserades av bl.a. Värner Rydén, som velat se Isberg på denna tjänst. Lysanders högkyrkliga hållning nagelfors till en början av många, som menade att den var förment katolicism. I själva verket var hans högkyrklighet av modifierat slag med anglikansk anstrykning. Han stiftade Den apostoliska bekenntelsens brödraskap 1919 och införde dagliga morgonböner, korstecken, tättare tillfällen till nattvard, eleva-

tion därvid, utökat bruk av liturgiska kläder, anglikansk prästdräkt med bakvänd krage etc. Denna högkyrklighet betydde mycket för staden och stiftet.³⁵

Kyrkliga förbundet i Malmö

Den sista yttring av kyrklig väckelse i Malmö före 1920 är Kyrkliga förbundet, som tillkom 1919. I dess 25-årsskrift heter det, att »den kyrko- och kristendomsfientliga våg, som under 1800-talets sista decennier . . . hotade tillintetgöra mycken religiös känsla, väckte omkring sekelskiftet de kristna samfundens ansvarskänsla inför den växande avkristningen . . . Förnyelsens anda blåste och ökad kyrklig aktivitet förnams».³⁶

Bl.a. hade den s.k. församlingsrörelsen uppstått genom biskop Nils Lövgren vid 1800-talets slut delvis under påverkan från utlandet och frikyrkorörelsen. Här var alltså inte bara konkurrensförhållande mellan kyrkan och frikyrklig väckelse utan även influens och samarbete dem emellan. 1910 resulterade församlingsrörelsen i Svenska Kyrkans Dia-konistyrrelse och dessförinnan i unglyrkorörelsen och studentkorstågen. Kyrkliga förbundet blev en utlöpare av denna kyrkliga väckelse, vars kampsång blev den nu omstridda psalmen Fädernas kyrka.³⁷

En av studentkorstågens ledare, diakonistyrrelsens sekreterare, pastor Axel Lutteman gav stöten till Kyrkliga förbundets bildande. Han höll den 2 mars 1919 föredrag i S:t Pauli församlingssal om »Det frivilliga kyrkliga arbetet» och vädjade till de församlade att bilda ett sådant förbund. Ina Herslow blev den drivande kraften och stiftaren. Hennes syster Dora skriver i ovannämnda 25-årsskrift, att Kyrkliga förbundet blev »en sammanslutning av bekännande kristna män och kvinnor, vilka . . . önska träda in i arbetet på att låta kyrkan bli en levande faktor inom samtliga lager av vårt folk och . . . arbeta för ett rikare kyrkligt församling-liv i Malmö».³⁸ Genom föredrag, bibelstudier, bok-utlåning och kärleksverksamhet ville man fylla sin uppgift. Även byggandet av en stadsdelskyrka tog man om hand. Resultatet blev så småningom Kirsebergskapellet, den första av de stadsdelskyrkor, som senare blev på modet och en pionjär för Malmö i detta hänseende och i någon mån för småkyrkorörelsen.³⁹

NOTER

1. För allmän orientering och bakgrund till *Kyrkan och väckelsen i Malmö 1820—1920* se Lunds stift i ord och bild I, Sthlm 1947, där H. Pleijel behandlar gammallutherskt kyrkoliv i Skåneland sid. 71 ff. och E. Newman, Väckelserörelser och kyrkoreformatoriska strävanden under 1800-

talet sid. 101 ff. För Malmös allmänna historia se Malmö stads historia (MöSH) II—IV Malmö 1977, 1981 samt Arlöv 1985. Angående prästerna se Lunds stifts herdaminne, utg. av G. Carlquist. Om de olika frikyrkorna i Malmö se deras publicerade minnesskrifter.

2. Pleijel, Herrnhutismen i Sydsverige, Sthlm 1925 sid. 27 ff.

3. A. Rydberg, Peter Murbecks verksamhet i Skåne, Lund 1904 sid. 39 ff.

4. Pleijel, senast a.a.

5. MöSH III sid. 15 ff. och Schlyter, Malmö Caroli församlings historia. Särtryck ur Elbogen 1983 och 1984.

6. Ibid.
7. Om Bager se bl.a. Malmö fornminnesförenings (MFF) Minnesskrift 1909—1919, Malmö 1920 sid. 91 f. Jfr Schlyter, När »helige Bager» hade Kinafrämmande i: Huset utg. av Malmö nation, Malmö 1962 sid. 27 f.
8. Om Schartau se Lunds stifts herdaminne II: 4 sid. 134 ff. och Schlyter i Lunds stifts julbok 1975 sid. 10 ff.
9. Schlyter i Elbogen 1983 sid. 84 ff.
10. Om Reuter Dahl se Lunds stifts herdaminne II: 1 sid. 333 f.
11. Om mormonismen i Malmö se Helge Andersson i MFF 1958 sid. 101 ff.
12. Ibid.
13. Om Efr. Bager se J. Hartler i Lunds stifts julbok 1942 sid. 84 ff och Lunds stifts herdaminne II: 2 sid. 428 ff.
14. Om Quiding se G. Henriksson-Holmberg, En svensk utopist, Sthlm 1909, MöSH III sid. 86 ff. och R. Ambjörnsson, Det okända landet, Sthlm 1981 sid. 147 ff. Jfr Schlyter i Sk.D. 20/12 1986: Axel Danielsson betecknar Quiding som »en av de ytterst få verkligt stora och originella tänkarna i Sverige». Arbetet 31/12 1887.
15. 2 upplagan 1909 sid. 30.
16. Skånska akademien, Skåningar, Uddevalla 1986 sid. 33 ff. Quiding dog Annandag Jul 1886, inte nyårsafton. På Caroli och S:t Petri vägnar nedlades julen 1986 till hundraårsminnet en blomma på Quidings grav på »Gamla kyrkogården», kvarter 2.
17. Om Falkman se hans Minnen från Malmö, Malmö 1986.
18. Jfr MöSH III sid. 55. Om Westenius se MFF:s årsskrift 1946 sid. 51 ff.
19. Om frikyrkligheten i Malmö i allmänhet se E. Blomgren i SDS 25/7 1947. Om Malmö Missionsförening och de föreningar, församlingar och sammanslutningar som gick ut därifrån se Krister Hultbergs seminarieuppsats Evangelisk Lutherska Missionsällskapet i Malmö och dess betydelse för den frikyrkliga utvecklingen i staden fram till 1935 (manuskript bl.a. i MSA). Om baptisterna i Malmö se deras Minnesskrift 1895 sid. 3 ff., 1920 sid. 6 ff. och 1945 sid. 8 ff. samt MFF 1949 sid. 39 f. Se också SDS 15/10 1930 och Sk.D. 12/2 1968.
20. Om Witting se hans självbiografi Minnen från mitt lif som sjöman, immigrant och predikant, Worcester 1902. W. gästade sitt föräldrahem i Sverige midsommaren 1867. Jfr History of the Swedes of Illinois I, Chicago 1908 sid. 373 ff.
21. Metodistpastor Gösta Sånesson har gett mig viktig information om metodismen i Malmö och 1986 som manus skrivit minnesskriften till 50-årsminnet av S:t Marcuskyrkans uppförande år 1936, betitlad »Då drömmen blev verklighet». Se även SDS 29/1 1931.
22. Nöjeslokaler i Novilla och Kasino låg på St. Trädgårdsgatan resp. Södra Förstadsgatan. De hyrdes ofta ut till väckelseflokets möten, innan de fick egna lokaler.
23. Om den mångsidige Berg se T. Mellvig, Industrikung och idealist, Malmö 1945.
24. Om Malmö Missionsförening och dess senare splittring se Krister Hultbergs a.a. Jfr Minnesskrift vid ELM:s 50-årsjubileum 1916, Malmö 1916.
25. Se Betania missionsförening 1882—1982. En jubileumsskrift (Malmö u.å.) sid. 9 f. Se också SDS 12/9 1972 och 26/10 1982.
26. Om Betel se dess Minnesskrift vid 50-årsjubileet, Malmö 1935 och 60-årsjubileet, Malmö 1945.
27. Om Immanuelskyrkan se Hultbergs a.a. samt dess Minnesskrift vid 75-årsjubileum, Malmö 1941 och dess 100-årsskrift, Malmö 1966.
28. Om Aug. Palm i Malmö se bl.a. Arbetet 5/2 och 7/2 1949, 30/10 1961 och 7/1 1971. Jfr SDS 5/2 1949 och Hemmet 17/2 1934.
29. Om Danielsson och hans insats i Malmö se — utöver MöSH IV — A. Danielsson, Revolution och reform, Sthlm 1971, A. Alsterdal, Brandsyn i samhället, Axel Danielsson 1863—1899, Malmö 1963 sid. 9 ff. och B. Lidforss, Urval ur A. Danielssons skrifter, Malmö 1908.
30. A. Lysander, Kyrkliga och religiösa förhållanden i Malmö. En skildring . . . I, Malmö 1914 sid. 408 ff.
31. Om Lidforss se Bengt Lidforss, En minnesskrift, Malmö 1923, bl.a. sid. 87 ff. Jfr Isberg, Ännu en gång skulle jag vilja leva, Malmö 1957 sid. 90 ff.
32. Schlyter i Elbogen 1984 sid. 17 f.
- 32a. Om Frick-Meijer se Lunds stifts herdaminne II: 3, sid. 147 ff. Om Elberfeldsystemet se Sv. Uppslagsbok 9 spalt 283.
33. Om Isberg se Sv. Biogr. Lexikon bd 20 sid. 47 och Isbergs minnesböcker Syner, drömmar, verklighet, Lund 1955 och Så var det, Malmö 1959.
34. Om Svärd se Lunds stifts herdaminne II: 2 sid. 164 och Schlyter i SDS 9/10 1966.
35. Om Lysander se t.ex. Sv. Biogr. Lexikon, häfte 118. Sthlm 1983 sid. 456 ff.
36. Angående Kyrkliga förbundet i Malmö se dess 25-årsskrift Kyrkobygge och kärlekstjänst. Kyrkliga förbundet i Malmö 1919—1944, Malmö 1944 sid. 9 f. och 120 ff.
37. Om kyrkliga väckelsen och det frivilliga församlingsarbetet, som började under 1800-talets senare hälft, se t.ex. Schlyter, Korsstygn och kaffe . . . de första sýföreningarna i Lunds stift, —, Första församlingsbladet i Lunds stift, —, De första församlingshemmen i Lunds stift och —, Kyrkans ungdom i Lunds stift . . . i resp. Lunds stiftsbok 1980 sid. 92 ff., d:o 1981—1982, sid. 77 ff., 1983—1984, sid. 127 ff. och 1985 sid. 69 ff.
38. Kyrkobygge och kyrkotjänst sid. 1 och 120 ff. Senare eller 1923 kom ett kyrkligt förbund till stånd i Göteborg.
39. a.a. sid. 91 ff. Om småkyrkorörelsen se B. Gustafsson, Småkyrkorörelsen, Sthlm 1955.

FÖRKORTNINGAR

EFS=Evangeliska Fosterlandsstiftelsen
 ELM=Evangelisk Lutherska Missions-
 sällskapet
 MFF=Malmö Fornminnesförening
 MSA=Malmö Stadsarkiv
 MöSH=Malmö Stads Historia
 SMF=Svenska Missionsförbundet

Teatern i Malmö.

Onsdagen den 20 Februari 1878, kl. 7—10 e. m.

för första gången:

HAMLET.

Sorgespel i 5 akter, indelade i 10 tablåer, af Shakespeare.

Personerna:

Claudius, konung af Danmark	spelas af Herr Pulchau.
Gertrud, drottning af Danmark	„ Fru Carlberg.
Hamlet, den förre konungens son, Claudii brorson	„ Herr Lindberg
Polonius, kammarherre	„ Herr Riego.
Laertes, hans son	„ Herr Hagman.
Ophelia, hans dotter	„ Fröken Dahlqvist.
Horatio, Hamlets vän	„ Herr Malmström.
Rosenkrantz, { hofmän	{ Herr Pettersson.
Osrik, {	{ Herr Nordström.
Marcellus, { officerare	{ Herr Engdahl.
Bernardo, {	{ Herr Fröberg.
Välmeden af Hamlets fader	„ Herr Forssberg.
En prest	„ Herr Pettersson.
Förste { dödgäfvaren	{ Herr Riego.
Andre {	{ Herr Engdahl.
En härold	„ Herr Fröberg.
En budbärare	„ Fröken Fröberg.
Teaterkonungen	spelas af Herr Fröberg.
Teaterdrottningen	„ Fru Pulchau.
Lucianus	„ Herr Engdahl.
Herrar och Damer vid hofvet. Officerare. Soldater. Munkar. Skådespelare m. fl.	

(Scenen är i Helsingör.)

Priserna äro:

1:sta parkett, 1:sta radens avantscener och 1:sta radens fondloger	kr. 1: 75.
2:dra parkett och första radens sidologer	1: 50.
2:dra radens avantscener och 2:dra radens fondloger	1: 25.
2:dra radens sidologer	1: —
3:dje radens fond	— 75.
3:dje radens sidologer	— 50.

Biljetter säljas hos stadstjenare Pettersson från kl. 10 f. m. till kl. 5 e. m., samt spektakel-dagen efter kl. 6 e. m. till representationens slut i Teaterns biljettkontor.

Förköp af biljetter kan ske hos stadstjenare Pettersson dagen före hvarje representation mot 25 öres förhöjning.

Affischer finnas att tillgå i biljettkontoret å 5 öre.

Dörrarne öppnas kl. 1/2 7, representationen börjas kl. 7 och slutar omkring kl. 10 e. m.

I morgon Torsdag den 21 Februari gifves nästa representation.

Malmö, Förlaga-Aktiebolagets tryckeri, 1878.

54. Affischen till August Lindbergs Malmödebut 1878, i glansrollen som Hamlet. Stadsmuseet, Malmö.

Ragnar Gustafson

De fördömda markattorna!

Teaterns bildningskamp i Malmö

SJÖVALL: [— — —] Och för öfrigt anser jag det för min kallelse, att gifva de här småstäderna ett sublimare begrepp om den högsta af alla konster. Jag vill föra in i Wimmerby en finare bildning, en ädlare smak. [— — —]

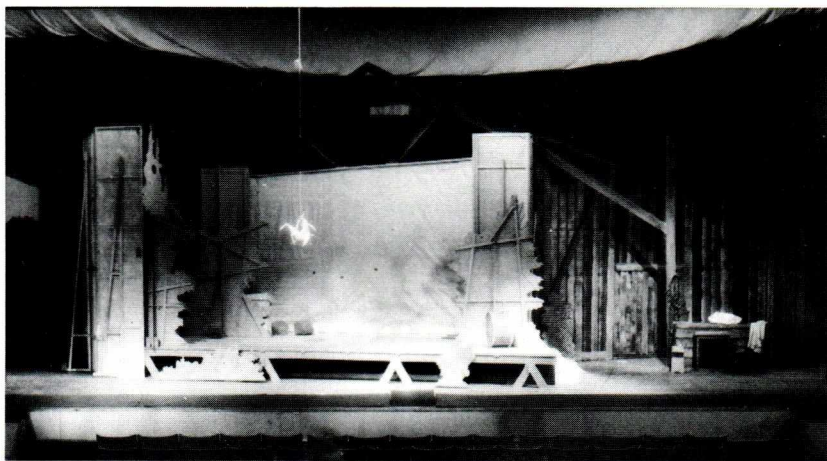
EK: Men hvar ska vi få publik ifrån? . . . Alla människor ska väl stad och se på lindansaren som har två markattor och en apa att visa.

SJÖVALL: De fördömda markattorna! Och apan se'n! Det är inte för första gången en apa dragit sånggudinnorna vid näsan.

Vi är i första scenen i den pjäs efter franska förlagor som August Blanche i den första tryckta upplagan 1850 kallar Komedianterne men som blivit mer bekant som Ett resande teatersällskap eller En tragedi i Wimmerby.

En finare bildning, en ädlare smak — vilken ståtlig ambition i en värld fylld av markattor! Men kanske kan Sjövall i denna nobla bildningskamp förvänta sig ett handtag från det allmänna? Jo, säger han, i ladan vid stadsporten, »der uppreser jag min theater på en grundval af sex stora bockar, som jag får låna af Magistraten».

Om en annan sorts offentligt understöd handlar en av de första teaternotiserna i de malmöitiska annalerna. Ställda inför stadens räkenskaper 1616—17 undrade revisorerna varför magistraten »giffwit de Personer, som agerit paa Raadhusidt, thil en thønnde Øll 4 daler». De fick svaret: »Ded var godt folkis Børn her af byen och efterdij det scheede Meeninghedenn thill lyst, blef dennem denne thønnde Øll forærit.» (Citerat efter Cavallin, s. 5.)

55. Offentligt teaterunderstöd, två epoker: Sjövalls scen på av magistraten lånade bockar, uppställda på Malmö kommunala stadsteaters stora scen i Ett resande teatersällskap hösten 1948. Scenbild: Härje Ekman. Foto: Vicke Lundgren. Malmö stadsteaters arkiv.

Blot thill lyst? Agerade vördiga magistraten här helt enkelt efter den cyniska gamla romerska maximen om panem et circenses, bröd och skådespel?

Nå, om den förpliktande karaktären hos en annan maxim, »ei blot til Lyst», kunde magistraten inget veta — det var först den 31 januari 1774 den uppenbarades över prosceniet på den ombyggda nationalscenen vid Kongens Nytorv, enligt traditionen dikterad av teaterns direktör C. F. Jacobi.

Ei blot til Lyst. Varmed är sagt: också til Lyst. Teater som inte underhåller är inte användbar. Men alltså: en teater som inte bara underhåller — och lämnar oss tomma efteråt. En teater som ger oss något att ta med hem. Som skolar vårt estetiska sinne. Som ställer oss inför klassikernas urbilder, plastiska, klara — och mångtydiga. Som konfronterar oss med specifika aktuella problem — och kanske entydigt tar ställning. Som ger oss psykologiska insikter — och lite grand hjälper till att göra oss till mera hyfsade människor.

Låt oss med Sjövall kalla den teatern för Bildningens, och den andra om inte för Apornas så för Flärdens. Låt oss inte inbilla oss att vi i någon vetenskaplig mening alltid kan hålla dem isär, för vi rör oss här på värderingarnas gungfly. Och låt oss inte glömma att det finns särdeles flärdfull teater som är så välgjord att den blir estetiskt bildande, och att det finns bildande teater som är så tråkig att den helt flärdfritt dör.

Vi ska här försöka följa den långa kamp för livet Bildningens teater haft att föra i Malmö.

Öldrickarna 1616, liksom de personer som enligt räkenskaperna 1617—18 (MSA) »agerit paa Raadhussit» och därför av »Borgmester och Raad» förärats »met een Tønde Rostockerøll paa byens Wegne», hade säkert något bildande för sig — någon moralitetsartad skolkomedi eller kanske rent av något av de klassiska auktorerna. De var ju »godt folkis børn her af byen», alltså säkert djäknar från Malmö skola, och därmed välsedda gäster på Knutssalen.

Den officiella synen på de tyska vandrartupper som nu börjar komma till Malmö är mera svåråtkomlig, men som några bildningsapostlar hälsades de knappast även om t.ex. Molière var ett återkommande namn i den tyska vandrarscenens repertoar.

Och föga hjälpte det en av de svenska pionjärerna, Johan Pettersson, att han året förut, låt vara i mer eller mindre bearbetat skick, utfordrat malmöborna med Calderon, La Fontaine, Molière och Beaumarchais när han 1795 ånyo (det hade förvägrats honom året förut) försökte få hyra Knutssalen. Handelsmannen Gadd lät då meddela att han ansåg »Rummet alt för wärdigt till så simpelt bruk», varpå alla »nu tillstüdes warande Ste Knuts lags Bröder yttrade, at som Knuts Sahlen wid flere tillfällen behöfwes till thet bruk hwartill den egentligen är inrättad, så kan Knuts laget genom Rummets uplåtande till Spectaclers upförande icke ställa sig i mistning theraf, utan förenade sig therom at thetta Rum hwarken nu eller framdeles får nyttjas till Spectaclers upförande, hwilcket altså till swar å [överstruket: »Herr»] Directeur Petterssons

Memorial genom påskrift therå skall blifwa medelt.» (Gilletts protokoll 11/9 1775, MSA.)

Att det i tongivande kretsar också fanns en annan syn på teater demonstrerades dock när näste teaterdirektör, Johan Anton Lindqvist, tre år senare kan annonsera att »theatern är inrättad uti Grosshandlaren Nordlindts hus wid stora torget». Visserligen behövde Nordlindh sedan lokalerna för diskonten och teatern fick åren 1801—08 hålla till nere i Grynbodgatan »uti en ganska dåligt dertill apterad uthusbyggnad» (teaterbolagets konkursansökan 1818, MSA) — ett förhållande som den om stadens glans sig månande, numera borgmästaren Nordlindh dock inte kunde finna sig i.

1807, ett år då kungen länge höll till i Malmö och då operaveteranen Carl Stenborg med sin trupp skänkte handelsmannen Jacobssons ler-magasin vid Grynbodgatan en något avflagnad gustaviansk förgyllning, slog Nordlindh till och ordnade tomt för det dittills storvulnaste svenska teaterbygget utanför huvudstaden. Han själv presiderade över det »Bolag af stadens Inwånare, Detenspossessionater och andra Stånds-personer» (konkursansökan) som uppförde detta »Theatre- och wärds-hus» som blev det första (och enda) paradbygget vid den nya platsbildning som med kungens tillstånd bar hans namn och som nog var tänkt som hjärtpunkten i hans andra huvudstad.

Var icke detta att sätta Teatern mitt i byn och ge Bildningen ett handtag? Förvisso. Men antagligen var det mer den socialt representativa festlokalen än konsttemplet Nordlindh et consortes var ute efter. Någon avsiktsförklaring finns inte i företagets tryckta Bolags-Reglor, men i sin bifallna ansökan till konungen att få anta egen trupp ger bolagsherrarna en motivering som pekar i antydd riktning och dessutom andas skepsis mot vad för slags folk som kan tänkas vilja inta scenen:

»Directionens afsigt med denna Underdåniga Ansökning är hufwudsakeligen den att kunna få Spectakler den årstid som är mäst passande, och hwilket sällan låter sig göra då man skall wara förbunden att antaga en resande trupp, men dessutom tyckes den förmodan kunna äga rum att om Directionen blir i tillfälle att wälja Personer för Theatren, bör derigenom betydeligen winnas till förmon för sedelighet och ordning.» (Städers akter, vol. 42, RA.)

En del kontraktsbråkande eller fastsupna aktörer inför kämnarsrätten kunde väl i någon mån ha gett upphov till sådana dubier, och det må väl vara osagt om så mycket vanns genom att man faktiskt tydligen antog en resande och redan etablerad trupp som sin egen (delvis helt enkelt den p.g.a. Operans stängning arbetslösa operabaletten!). I varje fall blev en av truppens ledare, kungl. balettmästaren Brulo, vid sitt andra Malmöbesök 1819 skyldig för hushyran — men tänkvärt är att den som då gick i borgen för honom var en societetsperson som lagmannen och landssekreteraren Hoffman (enligt kämnarsrättens dombok 21/10 1825, MSA).

Personliga förbindelser av en angenämare art låg möjligen bakom ett sådant åtagande. Publiken vande sig vid att se komedianter i staden eller rent av ha dem logerande hos sig — och det kunde vara pikant att i logit köpa biljett till deras recetter, eller intressant att på

vårdshuset samspråka med dem, fast då kanske snarare om deras vandrarliv än om deras Konst. En publik som över huvud kunde ådra sig stadsfiskalens anmärkning hos magistraten (kopieboken 4/11 1809, MSA) att »i de så kallade Avant Scens på ComedieHuset rökas Tobak, spelar Kort och tändas Ljus, under påstående Spectacler» hade knappast någon utvecklad syn på teatern som ett Bildningens tempel.

Just lagman Hoffman skildras dock av Bernhard Cronholm i en minnesartikel (Snällposten 14 och 16/11 1861) som en smärre lokal mecenat, »ofta färdig att gifwa sin sista skilling när det gällde att bistå ett konstnärligt anlag», med ett hem som »stod öppet för alla resande, konstnärer, lärde, litteratörer». Och Cronholm nämner honom apropå en man som, bl.a. i den tidens Malmö, ca 1830, verkligen försökte hålla konstens fana så högt han nu kunde: teaterdirektören, litteratören och aktören Erik Wilhelm Djurström.

»Teaterdirektören mottogs, såsom man ser, i biskopshusets societet», skriver Elof Tegnér (s. 280) apropå ett citat av biskopinnan i Växjö Anna Tegnér ca 1830 sedan hon haft Djurström som gäst, och en liknande inbrytning tycks han ha gjort i Malmö. Cronholm berättar att »mellan akterna war stor Cour på theatern», att »då gingo dit alla män af god ton» och att »Djurström war då i sitt esse och hans lifliga lynne war aldrig mera inspirerad än wid dessa tillfällen; han war qwick och angenäm och stunderna flögo bort utan att man märkte hur tiden gick».

Djurström framstår här som socialt mer än accepterad, och hans teatertrupp var heller inte sådan att den brukade besvära kämnarsrätten. Cronholms minnesbild, sannolikt från 1832, gäller också en föreställning ägnad en av världsdramatikens storheter, Schiller och hans Orleanska jungfrun. En pressdebatt för och emot mamsell Hoffman i titelrollen här och sedan också i Schillers Maria Stuart visar på framväxten av en teaterpublik med intresserade habituéeer — och väl så tänkvärt är det att studenten Cronholm p.g.a. publikrusningen tvingas bevista föreställningen inpressad bland det »enkla» folket som smugit sig in i mörkret på parterren timmar i förväg med sina matsäckar. Hur många i den publiken kunde egentligen läsa? Var detta det närmaste de någonsin kom den stora dikten?

Potentiellt var alltså Djurströms folkbildarroll stor, och mer eller mindre medvetet gjorde han säkert sitt bästa för att fylla den: han gav Malmö dess förste Hamlet, Sverigepremiärerna på Schillers Rövarbandet utan mellanhänder och på Grillparzers Stamfrun, vidare Oehlschlägers Axel och Valborg samt, med mellanhänder, Calderons Livet en dröm och Kleists Katarina av Heilbronn. Någon dominerande ingrediens i hans repertoar kunde sådana föreställningar dock aldrig bli. Han skriver själv 1827 i företalet till sin översättning av Henslers »romantiska foster» Donaunymfen att en pjäs som denna »genom sin pragt och sina effectrika scener uttränger hvarje produkt af en högre och ädlare natur» och att han »sjelf med smärta ofta erfarit denna bittra sanning».

Något sammanhängande ju detta också med frågan om hans resurser verkligen räckte för de stora klassikerna. Temat om den bildande

56. Erik Wilhelm Djurström — en bildningsapostel efter bästa förmåga: aktör, teaterdirektör, litteratör — och ett uppslag ur hans översättning *Lifwet är en dröm* (efter Calderon/Holbein) i hans *Dramatisk Blomsterkrans I*, tryckt i Malmö 1828.

teaterns kamp för tillvaron håller på att få sin mest effektfulla variation i Malmö sedan Djurström 1827 i *Allehanda* (23/10) fått påskrivet för sitt spasmodiskt eruptiva utspel och sina smattrande sortier som Sigismund i *Livet en dröm*: enligt traditionen (Ljungberg, s. 59 f.) försökte den ursinnige Djurström av utgivaren utverka recensentens namn för att utmana honom på duell. Men tecknen på att man i Malmö tröttnat på hans patosstil skulle bli flera och teaterpubliken, denna trendiga hydra, vände sig helt otacksamt från honom.

För en stor del av publiken kom nämligen de danska gästspelen på 1830-talet som en uppenbarelse av en annan scenkultur, en som rent av kom att dominera på Malmö Teater under 1840-talets första hälft. Med sina små genrebilder ur danskt vardagsliv, ofta i vådevillens form, av Heiberg, Overskou, Hertz och senare Hostrup, gjorde de scenen till mera av en spegelbild av publiken själv. Ja, måtte publiken snart hinna så långt på »bildningens bana» att den mer senterar »det hvardagliga på scenen» än att »se fordna dagars män alltjemt stå upp ur sina grifter i riddardrägter med fjädrar och band», skriver en insändarförfattare 1835 i *Malmö Tidning* (3/10).

Han tycks ha blivit bönhörd, vartill väl onekligen hjälpte att danskarna ansågs spela bättre. Utan att på något sätt vara ett lappkast (ingendera sidans repertoar var så renodlad) handlar det onekligen om en repertoarkantring mot det småborgerligt trivsamma, om en ändring av siktet mot lägre liggande mål. Men samtidigt kanske också om en injektion av kultiverad underhållningsteater som gjorde Malmöpubliken anmärkningsvärt motståndskraftig mot de något senare och avgjort tölpaktigare stockholmska pjäsförsöken i samma genre.

1838, ett år då en vredgad Djurström oannonserat kastade in det lilla proverbiet Kom för att som pjäsens Theaterdirecteur få pikera kritikerskrået och då hans ensemble vid sejourslutet ropades in under så hånfulla former att den vägrade träda fram, det året hade inte heller hans danske huvudkonkurrent Müller det så lätt. Det enda som riktigt drog var två pjäser där den akrobatiske tyske gästen Springer gjorde sin glansroll som den godsinta och hjälpsamma apan Domi, något som föranledde *Malmö Tidning* (19/5) till det ironiska utropet »lefwe Ape-poesien!». Samma apa, tolkad av samme märklige specialist, figurerar f.ö. sju år senare hos en så pass sparsmakad direktör som P. J. Deland. Tydligen var det lönande att, med Sjövalles här inledningsvis citerade ord, på så sätt låta en apa dra sånggudinnorna vid näsan.

Små farser eller vådeviller i borgerlig miljö, folklivsidyller à la Värmlänningarna, historiespektakel, Parismelodramer — i en tid då den stora markattan TV låter amerikanska tvåloperor överskölja oss ska vi nog inte rynka alltför förnämt på näsan åt en sådan bruksdramatik, men onekligen verkade den ganska förstummande på sånggudinnorna. Cronholm suckar då och då i *Snällposten* efter »den Djurströmska tiden», en tid som för honom stod för allvar och poesi på teatern, men annars är de principiella invändningarna i pressen få. Och när en opponent i *Allehanda* 1853 (26/11) tar avstånd från melodramernas parisiska undrevärldsgreuel är det bara för att ge detta i sanning kälkborgerliga recept: »Vaudeviller, komedier, farcer eller på

sin höjd stycken af 3 akter och efteråt ett enaktsskämt, detta är något som mera passar för det svenska folkkyrnet.»

»— Så herrn pratar! Skall man då aldrig ge' någonting utaf värde? frågade direktören förargad.

— Jo, om man kan det!»

Ordväxlingen mellan teaterdirektören Oscar Andersson och en nervös subjett inför Hamletpremiären i Malmö—Lund 1851, registrerad av be-lackaren Frans Hedberg (s. 279), visar på ett motstånd också inom skådespelarledet att ge sig på de »stora» pjäserna — i varje fall ibland kanske efter en realistisk uppskattning av de egna resurserna. Om An-dersson hade en sådan när han drömde om att etablera sin trupp som »stående» teater med exklusivt privilegium att spela i Skåne är osäkert. Bernhard Cronholm ansåg det i varje fall inte (Snällposten 5/12 1850), men viktigare för oss är hans huvudinvändning, nämligen att »vi för vår del icke kunna gilla förslaget för dess princip, enär just inom en fri konst är den fria täflan alldeles nödvändig».

En slutsats som ser elegant ut, men onekligen förefaller den bygga på en glidning i betydelsen av ordet »fri». Implicit i satsen verkar i alla händelser ligga ett avståndstagande från tanken på officiellt under-stöd åt någon form av de sköna eller fria konsterna framför någon annan. De fick alla klara sig bäst de kunde i urliberalismens fria kon-kurrens. Ett opinionsmässigt stöd kunde dock Bildningens teater vänta sig — inte minst Cronholm såg till det. En sorts garanti hade teater-sällskapen vidare i abonnemangssystemet — att abonnera loge eller platser verkar bland »en bildad allmänhet» länge ofta vara en själv-klarhet. En förväntan att några ansvarskännande medlemmar av sam-hället skulle se till att verksamheten kunde bedrivas i någotsånär tids-enliga lokaler — som de förstås skulle tjäna pengar på — fanns väl också.

Strax innan denna förväntan för andra gången infriades i Malmö fick publiken se det vi kallat Bildningens teater förverkligad: en teater som ivrigt odlade de stora klassikerna, spelade angelägna pjäser ur samtidsdramatiken — och därtill höll sig på en professionell nivå som på det hela taget fått sanktion i kungl. huvudstaden. Ansvarig (med aktörskollegan Pousette som, mer eller mindre, sleeping partner) för det stora företaget var Wilhelm Åhman, vilken som regissör och främste aktör satt sin prägel på Oscar Anderssons trupp under dess senare tid. Som egen direktör ger han nu under fyra månader 1865—66 Molières Tartuffe, Den girige, Den inbillningssjuka och De löjligen präktiga, Shakespeares Så tuktas en argbigga och (i bearbetning) Slutet gott, allting gott, Schillers Don Carlos och Orleanska jungfrun, Sheridans Skandalskolan, Beaumarchais Barberaren i Sevilla och Figaros bröllop samt Oehlenschlägers Hakon Jarl och därtill, bland mycket annat, hela fyra pjäser av samtidens främste dramatiker Emile Augier — före-trädare för den franska sociala komedin, en genre som grep in i sin samtid och som inspirerade och förebådade Ibsen och Björnson.

Det är en häpnadsväckande repertoar, faktiskt exempellös i Malmö teaterhistoria. Cronholm kan ofta nog anmäla fullt hus och publik-utfallet måste hur som helst ha varit gott, annars hade Åhman knappast

57. Hatten av för Wilhelm Åhman, en teaterdirektör med den ambitiösaste repertoar Malmö skådat. Drottningholms Teatermuseum.

framhärdat med att ur sin rika repertoar hämta fram just klassikerna. Vid sina båda senare gästspel 1870 och 1871 (sista gången med sin store lärare Edvard Stjernström som gäst) varvar han dem dock försiktigtvis med något flärdfullare som dock även en eftervärld måste nicka godkännande åt: en myckenhet Offenbach. Mot honom har dock klassikerna hävdat sig rätt väl — det ser man av det nya teaterbolagets bevarade kassabok från åren 1870—98 (MSA).

Av Åhmans sejourer var det dock den 1865—66 som kom att framstå som legendarisk. Cronholm markerade dess betydelse genom att ge ut sina recensioner (»Theater-Bref») i bokform. I slutklämmen på den sista noterar han mycket riktigt att »intet sällskap före detta har här erbjudit sin publik en så omväxlande och rikhaltig repertoar. [— — —] Så väl det värdrika innehållet som det talangfulla utförandet hafwa

ådagalagt att theatern är 'ej blot till Lyst' [sic], och det hela har hos hwarje vän af dramatisk konst efterlemnadt ett angenämt minne.»

»Ei blot til Lyst» — inte heller över den nya prosenieramen på den 1868 radikalt ombyggda Malmö Teater kom de orden att stå, och om de föresvävat styrelsen för det nya teaterbolaget är högst ovisst. »Bolaget benämnes Malmö Theater-Aktiebolag och har till syftemål att inköpa fastigheten under gammalt N:o 859 med tillhörande tomtandelar Litt. A, Litt. B, Litt. B1 och Litt. B5 under N:o 858, nytt N:o V, inom kvarteret N:o 65 Stadt Hamburg i Malmö och tidsenligt iordningställa der befintliga theater samt öfriga till fastigheten hörande lägenheter» — det är allt den av kmt den 10 juli 1868 antagna bolagsordningen har att mäla under Bolagets ändamål.

»Beräkningen öfwer inkomsterna wisar 6 procents behållning», hade Snällposten (21/11 1867) konstaterat sedan läse- och klubbsällskapet gett sin styrelse i uppdrag att utarbete en plan för aktieteckning, inköp och restaurering av teatern som den dåvarande ägaren hotade förvandla till andra ändamål. Initiativet kan alltså sägas ha kommit från i någon mening kulturansvarigt håll och applåderas av Snällposten som också finner ett samband mellan en större, komfortablare teater och en bättre scenkonst: »Det är beräknadt, att hyran icke skall höjas, hwarigenom också priset för åskådarna förblifwer så lågt som det nu är, men genom det större antalet platser skall ökad inkomst kunna beredas för teatersällskaperna. Under sådana förhållanden bör man kunna påräkna goda teatersällskaper, liksom man kan wänta att publiken skall med nöje gå i teatern, der man för billigt pris har allt så wäl arrangeradt som man kan önska.»

Så långt, men inte längre, var man alltså beredd att stödja scenkonsten (och få sina sex procent). Fick man tro en av stadens optimistiska kulturbärare skulle detta vara långt nog. Rådman Henrik Jungbeck lät nämligen i sin prolog (Snällposten 5/11 1868) teaterdirektören Rohde avge »ett löfte att med kärlek vårda / den rena konstens helga eld» och därpå utbrista:

Må sekler komma och försvinna
förrinnan denna scen förgår!
Må konsten många segrar vinna
och här bli bofast år från år!
Må skaldens verk Er glädje bringa
och ofta tolkas här för Er,
och sång och harmonier klinga,
till tjusning för Er alla här!

Inget sekel hann försvinna, dessvärre, för teatern revs efter 93 år, men förvisso hann konsten många segrar vinna — detta också i »skaldens verk» om rådman Jungbeck därmed avser den stora scendikten. Omedelbart var detta dock svårt att ana, för när den högtidlige prologrecitatören lämnat scenen gick ridån upp för en av allt att döma ganska perfekt antiklimax: Frans Hodells fyrakts »folkkomedi med sång» Stadsbor och lantfolk som denna den 1 och påföljande 2 november 1868 upplevde sina enda föreställningar på Malmö Teater och enstämmigt

dömdes ut både i Allehanda och Snällposten (4 resp. 5/11). Desto livskraftigare blev två andra nyheter som nu fick Malmö- resp. Sverige-premiär: samme Hodells förplumpning av Nestroys Lumpacivagabundus under titeln Andersson, Pettersson och Lundström och Dumas d.y.'s Kameliadamen som härmed inledde sitt 57-åriga döende på Malmö Teater.

Breda folkpjäser, sentimentala boulevarddramer: visst kan de ha sin charm, visst kan de inom sina begränsade ramar gestaltas artistiskt — men det var väl knappast sådant rådman Jungbeck menade med »den rena konstens helga eld»? Inte ens Offenbachs Storhertiginna, också på Rohdes repertoar, eller, för att blicka fram mot den storhetstid som nu stundade för Malmö Teater fram till strax förbi sekelvändan, knappast heller Millöckers, Strauss, Suppés, Hervés och Lecocqs operetter, Feydeaus och andra fransmäns skabrösa farser, bröderna von Schönthans och andra tyskars bullrigt livsglada lustspel, eller mer seriösa pjäser av modedramatiker som Echegaray och Sudermann. Arten må vara kulturpolitiskt godtagbar också på en nutida stadsteater — men aldrig tillräcklig för att legitimera den. Till det krävs att bågen spänns djärvare, att de eviga urbilderna hålls fram, att dramatiker och teatermän får komma till tals som handlar under ett konstnärligt eller idémässigt inre tvång och inte räds att stryka publiken mothårs.

Då först, enligt vår inledningsvis framförda Sjöwallska visdom, förverkligas Bildningens teater. Då först förs teatern framåt. Utan sådana ansatser stelnar allt så småningom i slentrian. Låt oss lyssna till en man som fyllde de nyssnämnda kraven och som fått den konstnärliga ledningen för ett gammalt, i och för sig välrenommerat sällskap, det Elfforsska:

»Den goda repertoar som sällskapet kört med och fört omkring landet började bli sliten, liksom kostymerna. Utförandet hotade att mer och mer sjunka ned till ett hantverk, ordet var tomt ifrån scenen — liksom från predikstolarna. Ingenstädes sprang det fram ur levande källor. [— — —]

'Man måste försöka om inte teatern kan segra i den ständiga konkurrensen med krogen,' tänkte jag. Men det är blott goda stycken som skapar en god publik.

[— — —] Jag såg nu brister och tomhet överallt. Att ifrån klädlogernas vardagsliv komma ut till scenen, och lyssna till en dundrande teaterpatos, som bara var ytlig och tom, det var ingen tillvaro att längta efter! Det såg ut mången gång, som om folket vid teatern varit ett sömngångarsläkte, som vaknat till liv först när ett stycke var slut. Själva applåderorna föreföllo mig mekaniska. [— — —]

Vi hade framför oss Hamlet, ett verk av världens mäktigaste diktarsnille, och det kunde icke gå an att lämna tolkningen av detsamma på måfå åt folk som voro som tagna från allmänna landsvägen.»

Hur han med olika psykologiska infallsvinklar ändå fick ensemblens medlemmar att lyssna och redoboget inställa sig till repetitionerna berättar August Lindberg vidare på dessa sidor i De första teaterminnena (s. 444 ff.). Han kan stolt skildra mottagandet av hans egen oromantiske Hamlet och föreställningens triumftåg genom landet, från Uppsala till

58. August Lindberg som Oswald och Hedvig Winterhjelm som fru Alving i det klassiska professionella urframförandet av Ibsens *Gengångare* 1883. Drottningholms Teatermuseum.

Malmö. På sistnämnda ställe berättar teaterns kassabok inte bara om fem fullsatta eller mycket välfyllda hus för Hamlet utan också om lika många välbesatta för *En vintersaga*.

Om Hamlet skriver *Sydsvenskan* (23/2 1878) att vad »som särskildt nu tillvunnit detta allbekanta sorgespel åskådarnes lefvande intresse är, oafsedt konstverkets eget värde, förnämligast, och vi kunna gerna säga nästan uteslutande, att tillskrifva det värdiga sätt, på hvilket den berömda hufvudkaraktären af hr Lindberg uppbäres». Stjärnkult, snarare än en stor seger för »den rena konstens helga eld»? Föreställningens Laertes, Justus Hagman, berättar i sina minnen (s. 53) att

många Malmödamer såg alla Hamletföreställningarna och att de »efter föreställningarna stodo utanför teatern för att invänta den gudomlige och på något avstånd följde honom till hans logi, hotell Gustaf Adolf» vid Stortorget.

Ser man det hela som att Bildningens teater tog hjälp av idoldyrkan så är det varken det första eller i synnerhet inte det sista exemplet i Malmö på att den mer tungviktiga repertoaren gynnats av publikens lust att se de stora elefanterna dansa. Detta blev lättare sedan järnvägen gjort dessa underdjur mer lättflyttade och »blixturnéerna» började genomkorsa landet med någon enstaka uppsättning i bagaget, gärna en uttunning av en Stockholmsversion men med stjärnan eller stjärnorna kvar som affischnamn i centrum. Huvudman för turnén var ofta Stockholmsteatern själv eller dess direktör (inte sällan Albert

59. Prominent gäst i prominent pjäs: Gösta Ekman som Hjalmar Ekdal med Viveca Linder som Hedvig i Ibsens *Vildanden* 1936. Drottningholms Teatermuseum.

Hansen & Weller.
Eneret.

Kjøbenhavn.

Jeppe paa Bjerget.

Hr. Olaf Poulsen.

Photogravure Rud. Schuster Berlin.

60. Prominent gäst i prominent pjäs: Olaf Poulsen i titelrollen i Holbergs Jeppe på Bjerget. Fotogravyr i Holbergske Figurer og Typer, utgiven till 100-årsjubileet i Köpenhamn 1884.

Ranft), men det kunde också vara stjärnan själv med någon inhyrd specialist som turnéledare eller en teaterdirektör vars i sig blygsamma sällskap specialiserat sig på sådana stjärnturnéer (oftast hette han i det fallet Allan Ryding).

Det viktiga i vårt sammanhang är att repertoaren för sådana turnéer ibland kunde vara god nog, särskilt in på vårt sekel. Det var, för att bara ta några exempel, i sådana föreställningar Malmöpubliken först fick bekanta sig med Oscar Wildes komedier. Ett helt Strindbergsgalleri drog förbi: Lars Hansons Gustav III, Harriet Bosses Eleonora, Emil Hillbergs och Tore Svennbergs Edgar. Anders de Wahl for runt med pjäser av Björnson, Schnitzler, Sternheim och Pirandello (både Henrik IV och Anständighetens vällust). Man såg Ivan Hedqvists Tartuffe (på Hipps scenprovisorium) och Oidipus, Gösta Ekmans Hjalmar Ekdal och Hamlet och — ja, listan kunde gjorts mycket längre. Därtill kom stora internationella gästinsatser: dr Ryge och N. P. Nielsen spelade Oehlenschläger redan 1830, Olaf Poulsen senare Holberg, Adelaide Ristori Schillers Maria Stuart (men konkurrenten Sarah Bernhardt bara Sardous Fédora), Coquelin aîné Augiers klädeshandlare, Alexander Moissi Schnitzler och Tolstoj, Else Heims Minna von Barnhelm med maken-regissören Max Reinhardt inropad, rollens kreatris Betty Hennings Ibsens Nora, Olga Knipper-Tjechova Andrejevnorma i den döde makens Onkel Vanja och Körsbärsträdgården.

Storartat, förvisso — och lite slumpartat. Till den publikodling som skapar beredskap för den stora teaterrepertoaren räcker inte sådana stjärnskott. Med Lindberg var det annorlunda. Han blev väl aldrig vardagsvara på Malmö Teater, men han var där tillräckligt ofta, med eget sällskap men ibland också som gäst i andras, för att framstå som den store tolkaren och introduktören av den repertoar som gör teatern till något mer än en aldrig så vällovlig fröjd för stunden. Han figurerade sålunda i hela den stora Ibsenrepertoaren (utom Samhällets pelare), utsträckte sina Shakespearetolkningar till Richard II och till Stormen som enmansteater på Hipps festsal, spelade på samma sätt Oidipus och därtill i en reguljär föreställning Kreon i Antigone, tolkade Molières Tartuffe och Den inbillade sjuke, eller Goethes Egmont och Mefisto — det sista hos kollegan William Engelbrecht, mannen som med Lycko-Pers resa året förut, 1886, introducerat Strindberg på Malmöscenen. Lindbergs flitiga odling av samtidsdramatiken kom i fallet Strindberg att i Malmö inskränka sig till en enda föreställning 1890 av en av hans obetydligaste pjäser, Hemsöborna, f.ö. inrepeterad i Malmö redan året förut med författaren som intresserad iakttagare i salongen. Den våren fick han också låna Malmö Teater av Lindberg för en föreställning med sin köpenhamnska försöksteater vilket innebar Sverigepremiärer för Fordringsägare, Paria och Den starkare. »Var snäll och låt mig veta vad bruttoinkomsten var i Malmö, emedan mina sujetter gräla om summan som å ena sidan uppgives 438,15 kronor, å andra mellan 5 och 600 kronor», skriver han till Lindberg (Per Lindberg, s. 253 f.). 438:15 stämmer på öret med kassaboken och betyder rätt välbesatt salong.

Lindbergs medelrecett för sejouren låg dock på 527:71 och kassa-

boken visar att Malmöpubliken över huvud var honom mycket trogen. Ironiskt nog kom hans enda kassafiasko i Malmö när han 1896 prövade en lättare repertoar på Pilstorpsutställningens teater. »Den stackars hr August Lindberg är här i färd med att på den komiska sånggudinnan förlora allt hvad den tragiska inbragt honom», skriver utställningstidningen (citerad efter Widerberg, s. 138) — och det är verkligen ominöst att samma sommarteaters filmvisningar, de första i Sverige, tydligen varit betydligt mer lönande.

Krogen hade ju Lindberg annars framställt som huvudfienden när det gällde att locka folk till teatern med Hamlet 1878 — kanske särskilt varietékrogen vars yppiga sångerskor fram till förbudet 1896 fyllde rollen som Sjövalls markattor. Den teater som ville föra in en finare bildning i Vimmerby kunde ju annars tänkas ha fiender också inom de egna murarna, nämligen i den Flärdens teater vars ymniga förekomst vi antydde apropå rådmän Jungbecks prolog 1868. I decennier tycks det dock mest ha rört sig om fredlig samexistens — även om man i ett avseende kan tala om att teatern närde en orm vid sin barm.

När nämligen teaterkritikern nödgas syssla med sådant som »elefanten, hwars bakben tydligen ej tillräckligt inöfwats i konsten att hålla takt med frambenen» eller »ormgrottan, der repen, med hwilka ormarne handteras, wäcka nästan lika stor uppmärksamhet som djuren sjelfwa» (Malmö Nya Allehanda om Jorden runt 8/12 1877) — då står vi inför en dramatik som enkom riktar sig till »den allmänhet, som särskildt sätter värde på att å scenen finna spännande uppträden och ögonfängande utstyrel» och där det är onödigt att gå in på »det sätt, hvar på de uppträdande skilde sig från sina uppgifter att fylla i dekoratiönerna» (SDS om Tsarens kurir 4/12 1894). Dekoratiören och maskinisten har här tagit över teatern.

På melodramteatrarna i Paris och London och på Wiens folkteatrar hade detta börjat ske redan omkring 1800, men den svenska landsortsteatern dröjde med att kosta på sig sådana spektakel. Ansatser på Malmö Teater fanns i J. P. Roos repertoar på 1860-talet — just rådmän Jungbeck översatte åt honom Raimund/H. C. Andersens Mer än pärlor och guld, som sagespektakel en sorts föregångare till Albert Ranfts speciella mjölkko i genren, Ljungby horn. Inför dess premiär 1894 rapporteras (SDS 21/4) att särskildt regissör och dekoratör är i sträng verksamhet, och samma bild ger oss kåsören Strickert Johansson (s. 28 ff.) från genrepet på Malmö Teater av På havets botten 1878, strax efter Lindbergs klassiska Hamletsejour: särskildt av arrangemangen för den scen som föranlett pjästiteln blir ensemblen så absorberad att den glömmar att den själv ska vara med, fast huvudsakligen som lik på havsbotten . . .

Något livaktigare tvingades samma ensemble, August Sandbergs, vara när den två år tidigare svarade för dekordramatikens definitiva genombrott i Malmö med Jorden runt på 80 dagar, dramatiserat reseäventyr i 14 tablåer efter Jules Verne. Omedelbart därpå gav Knut Tivander samma pjäs som inalles höst/vår/höst 1876—77 uppfördes 43 gånger, ett som det då föreföll helt otroligt rekord på Malmö Teater.

Den stora sceniska apparat man kostade på sådana stycken måste

förräntas, varav följde just att de i regel gavs vid långa sviter av föreställningar som blockerade scenen för dem som suktade efter väsentligare upplevelser. En långsiktigare följd var att dekorpjäserna förvände publiken vid lösa dramatiska strukturer, naiva maskineffekter och, i melodramen, ett plakatartat känsloutspel, obesvärat av subtilare psykologiska sammanhang. Allt detta beredde marken för filmen som i början med för teatern pinsam framgång plundrade dessa scengener både vad gäller ämnesval och uppförandepaxis.

En förutsättning för dekorpjäsernas långa föreställningssviter var förstås att det fanns publik för dem. Allehanda hade redan 1873 (29/1), efter ett gästspel av C. J. Fröbergs sällskap, noterat en breddning av publikunderlaget: »Om denna i ekonomiskt hänseende så lysande sejour just ej i esthetiskt war så framstående, lemnade den likväl den erfarenheten, att Malmö nu verkligen eger en teaterpublik, och denna till på köpet rätt talrik. För endast ett år sedan såg man wid hwarje representation nästan samma ansigten på samma platser; nu warseblir man ett ständigt ombyte liksom om man verkligen befunne sig i en stor stad.» Tidningen uttalade den fromma förhoppningen att detta skulle locka hit bättre sällskap och verka främjande för folkbildningen.

Någon garanti visade detta sig som vi sett inte vara, men faktiskt: Lindbergs Hamlet spelade enligt kassaboken in mer pengar 1878 än På havets botten. Och vi citerade i det föregående Lindberg för övertygelsen att »det är blott goda stycken som skapar en god publik». Om vidare som vi skrev förutsättningen för en sådan publikfostran är kontinuitet i verksamheten måste vi notera Hjalmar Selander för det tappreste försöket under Malmö Teaters 1800-tal.

Spelåren 1893—98 drev han där Malmö stående teatersällskap, ett företag han introducerade med en programskrift som beskriver tidens teater som ett sannskyldigt Obildningens näste. Övergiven av statsmakten, motarbetad av den religiösa sekterismen, stödd endast av en publik som »vill påtvinga sitt föremål tidens förskämda smak»: »Man tyckes fullständigt ha glömt bort, att teatern ej är blott 'til lyst', att den till sin idé är en sedernas, sanningens och skönhetens väktare, det ser ut som om man i den såge endast en expositionslokal för möbelhandlarens, tapetserarens, skräddarens och modistens alster, eller ännu värre, för nakna menniskoformer» — allt i »dessa slippriga operetter», eller »dessa tygellösa, på all anständighet och god smak blottade fransyska teaterföreteelser» eller »dessa tyska 'possen', som äro riktiga mönster af dårhusmässighet. Teatern blir ett affärsgeschäft och teatercheferna en hop profryttare i dåliga varor.» Och skådespelarna — de glömmar sin konst och förvandlas till »grinande pajazzos».

Något överraskande efter denna svartmålning menar han att det dock visat sig »att allmänheten ännu är tillgänglig för en högre uppskattning af teatern, om man genom passande repertoarval och verkligt konstnärliga framställningar lyckas träffa strängar hos den, som ännu ljuda med full och ren klang. Vi få ej glömma, att vi befinna oss i en öfvergångstid, då det mensklige släktet mera än annars är rikt på inre motsägelser» — och då gäller det »att på de bräder, som föreställa verlden, söka tala till tidens bättre jag, att för densamma söka klargöra

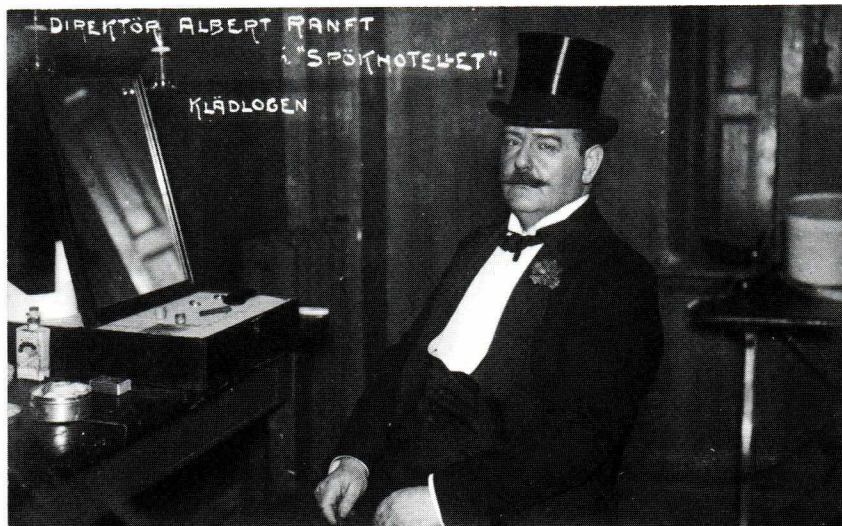
dess egen oförstådda gåta och på så sätt söka bringa harmoni i det jäsande kaos, som upprör dess inre. Framställ inom dramat för våra ögon konflikter, hvilka ha sin rot i förhållanden dem tiden känner igen som sina egna, uppdrag med obetvingelig logik öfverensstämmelsen mellan orsak och verkan, och förgät på samma gång aldrig den konstnärliga skönhetsfordran eller det sedliga ändamålet, och sjelfförståelsen skall växa på samma gång som intresset.»

Efter detta credo: invigning med det tyska lustspelet Storstadsluft och revyskämtet Jeppa Perssons Stockholmstripp! Något av samma antiklimax som 1868 onekligen — men så lätt kan dock inte Selander avfärdas. Även om han i mycket höll sig till tidens bruksdramatik gjorde den väl ibland sin tjänst att hålla upp en spegel för samma tid. Gamla hederligt folkliga pjäser av typ Bröllopet på Ulfåsa och Livet på landet odlade han också gärna. När han småningom efter mönster av de göteborgska Storandirektörerna August Lindberg och Albert Ranft delade sällskapet i en dramatisk och en lyrisk avdelning valde han sina operor efter liknande kriterier: Konung för en dag, Martha, På Sicilien — fast vackert så i en stad så svältfödd på opera. Men även om man också finner t.ex. En folkfiende, Mäster Olof (Malmöpremiär först 1897 . . .) och Schnitzlers Älskog på hans repertoar förblev Selander mer en värnare om det gedigna hantverket och den goda smaken än om den stora dikten — detta också vid hans många återkomster till Malmö med ensemblen från Nya teatern i Göteborg.

När Selander gör avskedsvisit på Skånska Aftonbladets redaktion skyller han det faktum att de fem åren inte slagit så väl ut dels på rådande teaterkonjunktur, dels på att Albert Ranft »slagit under sig de bästa krafterne» (SkA 1/3 1898). Onekligen är Ranfts ensembler i regel ganska namnstarka — han hade bl.a. Stockholmsscener att locka med — och gällde det trendig men någorlunda kultiverad underhållningsteater av professionell standard gjorde han också på Malmö Teater en dominerande insats, främst inom operetten och farsen. Han nämner gärna både Malmö och Kramer i sina memoarer, och våren 1916 väljer han för att visa att han »inte glömt hur hygglig man här var mot mig då jag var ung» (SDS 16/2) att i Malmö fira sitt 40-årsjubileum på scenen med några av sina farsroller tillsammans med Vasans ensemble, supé på Stadt Hamburg och tal av stadsfullmäktiges ordförande. På hösten samma år inleder han ett tvåårigt försök med fast ensemble på Malmö Teater genom att låta sin lyriska och sin dramatiska landsortsensemble alternera där och på Storan i Göteborg. Repertoarmässigt leder det för hans del till en viss uppräckning — en pjäs vardera av Shakespeare, Strindberg och Maeterlinck och fem operor — men någon mera aktiv förkämpe för Bildningens teater i Malmö blev aldrig Albert Ranft.

Andra krafter tog på sig den uppgiften. Lindbergs Nora och Hedda Gabler, Julia Håkansson, experten på moderna komplicerade kvinnoroller, svarade under de första åren på vårt sekel (i början med Tore Svennberg som meddirektör) för en repertoar där man bland mera modebetonade stycken också finner Ibsen, Strindberg, Gorkij, Hauptmann, Heyse, Shaw och Shakespeare — både Vintersagan och Mid-sommarnattsdrömmen. En flitig odlare av Shakespeare blev Selanders

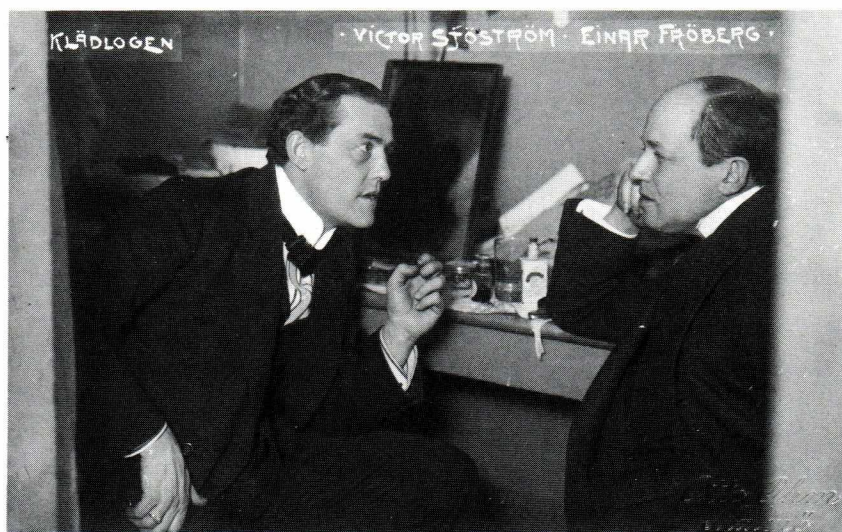
61. Albert Ranft i hög hatt och med nejlika i knapphålet i klädloggen på Malmö Teater 1912, beredd att kasta sig ut i sin älsklingsgenre farsen (Feydeaus Spökhotellet). Foto: Otto Ohm. Malmö stadsteaters arkiv.

Cyrano, Knut Lindroth, vilken som egen direktör framhärskade i decennier med en dock alltmer dilettantisk ensemble. En egenartad situation inträffar i september 1906 då hans Hamlet och Romeo och Julia på Hipp konkurrerar med svågern August Falcks Argbiggan på Malmö Teater: det ges 17 Shakespeareföreställningar i Malmö på nio dagar!

En Shakespeareuppsättning, En midsommarnattsdröm med premiär i Malmö våren 1912, blev särskilt p.g.a. en Reinhardtinfluerad Puck-tolkning den mest omtalade prestationen av den sista resande landsortsensemblen av verkligt format, den som leddes av Einar Fröberg, ibland med Victor Sjöström som meddirektör och då egentligt ansvarig. Med Storan i Göteborg och Malmö Teater (374 föreställningar) som replipunkter ger den spelåren 1910—14 vidare t.ex. Trettondagsafton, Hedda Gabler, Samhällets pelare, Fordringsägare, Leka med elden, Till Damaskus I, Tor Hedbergs Johan Ulfstjerna, Shaws Mannen

62. Bildningens sista stora banerförare vid den privata resande landsortsteatern: Victor Sjöström (t v) och Einar Fröberg i klädloggen på Malmö Teater, sannolikt 1912. Foto: Otto Ohm. Malmö stadsteaters arkiv.

och hans överman och islänningen Sigurjónssons Berg-Ejvind och hans hustru. Men 1914 upplöses sällskapet efter en avskedsföreställning på Malmö Teater den 15 februari. Dagen därpå anger Sydsvenskans Carl Flygare bittert orsaken så här: »Den breda allmänhetens likgiltighet har nu dödat detta sällskap.»

Det fanns andra kristecken samma vår, och när på förhösten krigsutbrott och mobilisering slog sönder landsortsteaterns struktur verkar det bara ha varit spiken i kistan. En av orsakerna till det vikande publikintresset hade paret Fröberg—Sjöström spårat. Först ut var Sjöström som tillsammans med aktörskollegan Albert Ståhl 1911 gör vad SDS (26/4) kallar »ett intressant experiment»: »Meningen vore att, nu när biograferna så länge konkurrerat med teatern, för en gångs skull låta teatern konkurrera med biograferna. Detta skulle ske så, att ungefär hvarje timme på teatern gafs en enaktspjäs af värde mot en entré, som motsvarade biografpriserna.» Bl.a. Strindbergs Den fredlöse gavs på det sättet, och experimentet hade så pass framgång att Fröberg upprepade det på hösten och sedan även andra. Vad gäller Sjöström (som sa sig ha fått en första insikt i filmens möjligheter vid ett bio-besök i Malmö 1910) svarade filmen småningom med att helt enkelt köpa upp honom — och det var Fröberg som fick föra de förhandlingarna på Kramer våren 1912 (Forslund, s. 42 f.).

En sorts inspiration från den nya huvudfienden, markattan Filmia, finns kanske också i en annonsrad som denna: »Barn under 15 år äga ej tillträde.» Pjäsen som på detta sätt görs extra intressant är Wedekinds Frühlingserwachen, under titeln När ungdomen vaknar. Året är 1913 (24/4) och teaterdirektören en stadens egen son, med ett förflutet bl.a. på Falcks Intima teatern, en man som gör heroiska försök att spela den stora moderna repertoaren, enkannerligen Strindberg och med dennes egen välsignelse. Han spelar och slår vantarna i bordet, spelar och slår vantarna i bordet, spelar . . .

Oscar Winge. Ingen enskild man har betytt så mycket som han för Malmö teaterhistoria. Men omständigheterna ville att de stora slagen för Bildningens teater, de skulle han slå mest i början och slutet av sin bana, och utanför den teater som man framför allt förknippar med hans namn. Det var f.ö. just ett försök Winge gjorde i mars 1921 på Malmö Teater med komedier på biotider till biopriser som enligt Otto Groothoff (100 premiärer, s. 9 ff.) inspirerade Winge till tanken att bygga om cirkusen vid Kalendegatan till en stor folklig teater. Onekligen kulminerade hans konstnärliga ambitioner samma höst i det också på Malmö Teater demonstrerade djärva försöket att ge Shakespeares Stormen i Isaac Grünewalds dekorationer, onekligen invigde han året därpå sin nya teater med en ny komedi av en av våra då ledande dramatiker (Tor Hedbergs Nationalmonumentet) — men snabbt drevs han till uppfattningen att det fick bli operetter, lustspel och revyer om man ville överleva som privat teaterdirektör med de obetydliga och sporadiska offentliga anslag han kunde påräkna.

Detta var en läxa som nästan alla vid detta laget hade lärt sig. Bildningens teater verkade ha förlorat sin långa kamp för tillvaron i landsorten. Snabb att dra slutsatser härav var man i Helsingborg där

63. Greta Almroth som en omdiskuterad Reinhardtinfluerad Puck i Fröberg—Sjöströms nog mest omtalade föreställning, Shakespeares *En midsommarnattsdröm* 1912. Foto: sannolikt Otto Ohm. Malmö stadsteaters arkiv.

64. Dekorationsskiss av Isaac Grünewald till Shakespeares *Stormen*, den föreställning 1921 som förblev Oscar Winges mest ambitiösa företag som teaterledare. Malmö stadsteaters arkiv.

man 1921 på kommunalt initiativ men med starka stockholmska privatintressen startade landets första stadsteater — som staden redan ett par år senare nödgades ta ett väsentligt ökat ansvar för.

Denna helsingborgska stadsteater blev också för Malmö räddningen vad gällde en lödigare kontinuerlig repertoar. På Malmö Teater hann den presentera tio uppsättningar av Strindberg, sex av Shaw, fyra av Shakespeare, två av vardera Ibsen, Björnson, O'Neill och Romaine samt en av t.ex. Pirandello, Sofokles, Wilde, Ben Jonson, Tirso de Molina, Hauptmann, Ghelderode, Siwertz och Hjalmar Bergman. Den hann, inklusive några ensemblégästspel för privat räkning, ge 1 001 föreställningar på Malmö Teater. Under sina första tolv spelår, innan turnéplikter för den nya Riksteatern (som också hann bli en kulturfaktor i Malmö) tvingade helsingborgarna att göra Malmögästspelen något mera sporadiska, gav de i snitt 71 föreställningar om året på teatern vid Gustav Adolfs torg. »Förresten lära nog föreställningarna i Malmö vara av vital betydelse för Stadsteatern», menade Helsingborgschefen Gösta Cederlund i en intervju 1927 då Malmö Teater var hotad (SDS 5/2).

65. *Prutade ambitioner: Malmöpublikens smak drev Oscar Wings Hippodromteatern alltmer mot operetten, här representerad av lustiga paret i Leo Falls Dollarprinsessan 1925. Magnhild Björkquist spelade Daisy och Adolf Jahr Hans von Schlick. Foto: Otto Ohm. Författarens samling.*

Även om ensemblen ofta bedömdes vara väl i nivå med ovan antydda stora uppgifter vann den dock aldrig slaget om Malmö-publiken — den gick hellre på Hipp och såg operett. Ändå hade Cederlunds ord om den vitala betydelsen fog för sig. Vid det laget åtnjöt nämligen helsingborgarna kommunalt understöd från Malmö.

Något hade hänt. När helsingborgarna sex dagar efter invigningen 1921 presenterat sin Trettondagsafton i Malmö skrev Carl Flygare i *Sydsvenskan* (13/9): »När Malmö sett denna goda start bör det med Birger Jarl skamset utbrista: 'Hade min broder detta ogjort, så hade jag gjort det själv!' — Kanske?» Skepsisen i slutordet var befogad, för det var verkligen inte mycket Malmö gjort, trots att tecknen på väggen

var tydliga när det gällde levnadsvillkoren för den teater som svarade mot det officiella bildningsbegreppet. Dock hade staden börjat inse det lämpliga i att den själv byggde en eventuell ny teater (givetvis för uthyrning!) och inte åter överlät detta till samhällspelarna. 1903, när teaterbolaget ville bygga nytt i Rundningen på Gustav Adolfs torg, dristade sig drätselkammaren att hävda att om någon borde bygga där vore det staden själv. Och detta bestämde sig faktiskt stadsfullmäktige för 1908, då Malmö Teater åter var hotad. Men hotet drog förbi och fullmäktige kunde med lättat samvete luta sig mot sitt principbeslut för att så, glömska av detsamma, 1918 utlysa en tävling om bästa plats för teater och konserthus. Tävlingskommittén framlade efter nio(!) år som första resultat förslaget om en teater i Trekanten invid Gustav Adolfs torg.

66. *Det allmänna tar ansvaret: Helsingborg inviger 1921 sin stadsteater, i en rad år rätt ensam kulturbärare också i Malmö teaterliv, med Shakespeares Trettondagsafton. Elsa Carlsson som Viola och Ragnar Arvedson som Orsino. Helsingborgs stadsteaters arkiv.*

Tanken på en stadsteater låg alltså i luften och för att bereda publik för en sådan och, inte minst, göra något åt repertoarens dåvarande förflackning bildades 1924 Malmö Teaterförening som med bifall äskade ett årligt anslag av stadsfullmäktige på 30 000 kronor för att hyra in lämpliga föreställningar på Malmö Teater. I första hand blev det Helsingborgsteatern man tydde sig till men också åtskilliga andra teaterevenemang ombesörjde föreningen på Malmö Teater, där den efter en sista räddningsaktion 1927 stod som värd de elva år som återstod.

Teaterföreningen, vars bildande också utlöstes av ett av de ständiga hoten mot Malmö Teater, ger i sin inlaga 1924 en dyster bild av villkoren för Bildningens teater: »Under de senaste åren har teaterverksamheten i vårt land haft att kämpa med allt större svårigheter. Konkurrenten med nöjeslivets andra, billigare former har blivit övermäktig, och har detta jämte smakens förflackning och andra tidsförhållanden medfört, att en mängd teatersällskap måst nedlägga sin verksamhet, och att de, som ännu fortsatt den ojämna striden, måst, för att kunna bestå, antingen inskränka på personalen eller försämra

67. En teaterdirektör möter en ideell fordran: stadsteaterns chef Torsten Hammarén (t v) som Teaterdirektören och John Ekman som Fadern i Helsingborgsföreställningen 1926 av Pirandellos *Sex roller söka en författare*. Helsingborgs stadsteaters arkiv.

pjäsvalet. I vissa fall har man dock tack vare enskilda uppförfningar och tillskott av allmänna medel lyckats för en tid motstå denna utveckling. Det synes numera vara klart, att åtminstone för de närmaste åren ett fortlöpande och kraftigt stöd från det allmänna sida är nödvändigt, därest man skall kunna bevara och stärka vad som återstår av arbetet och intresset för den sceniska konstens uppehållande på en högre nivå. Obestriddligt torde vara, att kommunerna bära i samtliga sina invånares intresse stödja de kulturellt värdefullare nöjesformerna när dessa äro i behov därav. I Malmö har så redan skett med gott resultat i fråga om musiklivet.» (Citerat efter Groothoff, *I väntan . . .*, s. 20.)

När han redogör för föreningens första spelår påpekar au-ledamoten Emmerik Hagberg att man »med begränsade medel till sitt förfogande och utan tillgång till ett stående sällskap» naturligtvis inte bara kan ge »pjäser av högsta konstnärliga värde». Han tillägger: »Att i ett slag helt stänga teaterns portar för Thalias mera lättfotade systrar, som också de ha sin uppgift att fylla och förtjäna en viss hänsyn, låter sig av praktiska och ekonomiska skäl icke göra; å andra sidan är det självfallet, att dessa få söka dansa sin dans och behålla sitt grepp om sina beundrars hjärtan utan något understöd från det allmänna.» (Hagberg, s. 207.)

En så skarp åtskillnad mellan Bildningen och Flården skulle föreningen dock i längden inte göra: Winge fick inte bara understöd för sina sporadiska talpjäser utan också för vissa operetter. Och inför det nyssnämnda hotet mot Malmö Teater 1927 frågade föreningen Winge om han kunde tänka sig att göra Hipp till talscen. Winge svarade (SDS 5/2) med ett förslag att varva operetter med talpjäser som *Cyrano*, *Argbiggan*, något av Strindberg, Geijerstams *Storklas* och *Lillklas* och Ernst Norlinds *Borgmästaren* (om Malmö Teaters grundare Carl Magnus Nordlindh) och föreningen ställde sig positiv.

»De Wingska planerna kommo emellertid inte till förverkligande», skriver Otto Groothoff (*I väntan . . .*, s. 50). Inte den gången, kan man frestas tillägga. Vad Winge skisserat är exakt den verksamhet som skulle bedrivas på Malmö stadsteaters stora scen dess tre första år då han var lyrisk chef — för att under de tre följande, hans sista, ge sitt storartade bidrag även till Bildningens teater som ensemblens främste bärare av den dramatiska repertoaren.

Men om genrerna sålunda så att säga försonades i Wings person var det ändå en motsättning som byggdes in i stadsteaterns själva konstruktion. Vilken roll Wings och hans teaters närvaro i staden spelat för den utvecklingen måste här lämnas därhän, men att en förskjutning mot det lyriska ägt rum i teaterns planering är tydligt. När den på teaterföreningens initiativ bildade Föreningen Malmö stadsteater u.p.a. 1931 inger sin första inlaga till stadsfullmäktige (bihang nr 317) anges syftet vara att med stadgarnas ord »driva teaterverksamhet av god konstnärlig art» med egen ensemble under »en teaterchef». Sedan bygget vid Fersens väg börjat ta form på pappret redovisar teatertävlingskommittén för fullmäktige 1937 (bihang nr 55) vad en ensemble — utan kommunala anslag utöver driftfondens avkastning! — kunde kosta

68. Två teatersyner representerade av två vandrande aktörer: Max von Sydow (tv) som Den orolige och Sture Lagerwall som Den rolige i Ostrovskijs *Som man ropar i skogen* . . . på Malmö stadsteaters stora scen 1960. Foto: Alice Stridh. Malmö stadsteaters arkiv.

om den bestod av »1 förste regissör och chef» och 16 skådespelare. Även om bland dessa ingår »1 primadonna»(!) och medverkan från konserthusstiftelsens orkester påräknas är det knappast en operetteater som skildras — dans- och körpersonal saknas exempelvis. Hur diffusa planerna länge var visas av att Föreningen Malmö stadsteater u.p.a. ännu den 20 april 1943, bara ett drygt år före invigningen, till stadsfullmäktige kan inge en inlaga (bihang nr 94) där man anser sig behöva påpeka att det »torde råda praktiskt taget allmän enighet därom, att teaterverksamheten på den nya teatern bör drivas med ett stadens eget stående teatersällskap». Och detta, hävdar föreningen nu, »bör utgöras av en lyrisk och en dramatisk ensemble, vilka intimt samarbeta men vardera stå under ledning av en chef (tillika regissör)». I stadgarna ber man följdriktigt få ändra »en teaterchef» till »en eller två teaterchefer».

Nu är ju »lyrisk» inte nödvändigtvis lika med »flärdfull». Lika visst som det finns en flärdfull talscensrepertoar finns det en Bildningens musikteater. De första stora lokala teaterproduktionerna av, bl.a. via konserthusstiftelsen, kommunalt finansierad karaktär som gjordes i Malmö var en rad operaförsök på 1930-talet på Malmö Teater, och även de kan ha haft sitt att betyda för den vridning åt det lyriska vi tyckte oss skönja i planerna ovan. Man ska, innan något anklagande finger höjs, för den delen inte heller glömma att teatern fått flera konkurrenter i ett alltmer varierat nöjesutbud och att Malmö småningom blev den kommun som gav högst teateranslag per capita i landet.

Men teater kan vara av många slag (inte minst de fria gruppernas inlägg i 70-talets Malmödebatt påminde om det) och faktum kvarstår att den seriösa lyriska repertoaren på Malmö stadsteater aldrig fått den plats den t.ex. har på Storan i Göteborg eller, för att ta ett mer pretentiöst men också i konstruktionen mer närliggande exempel, Det kgl. Teater i Köpenhamn. Dock har man kommit en bit ifrån det till-

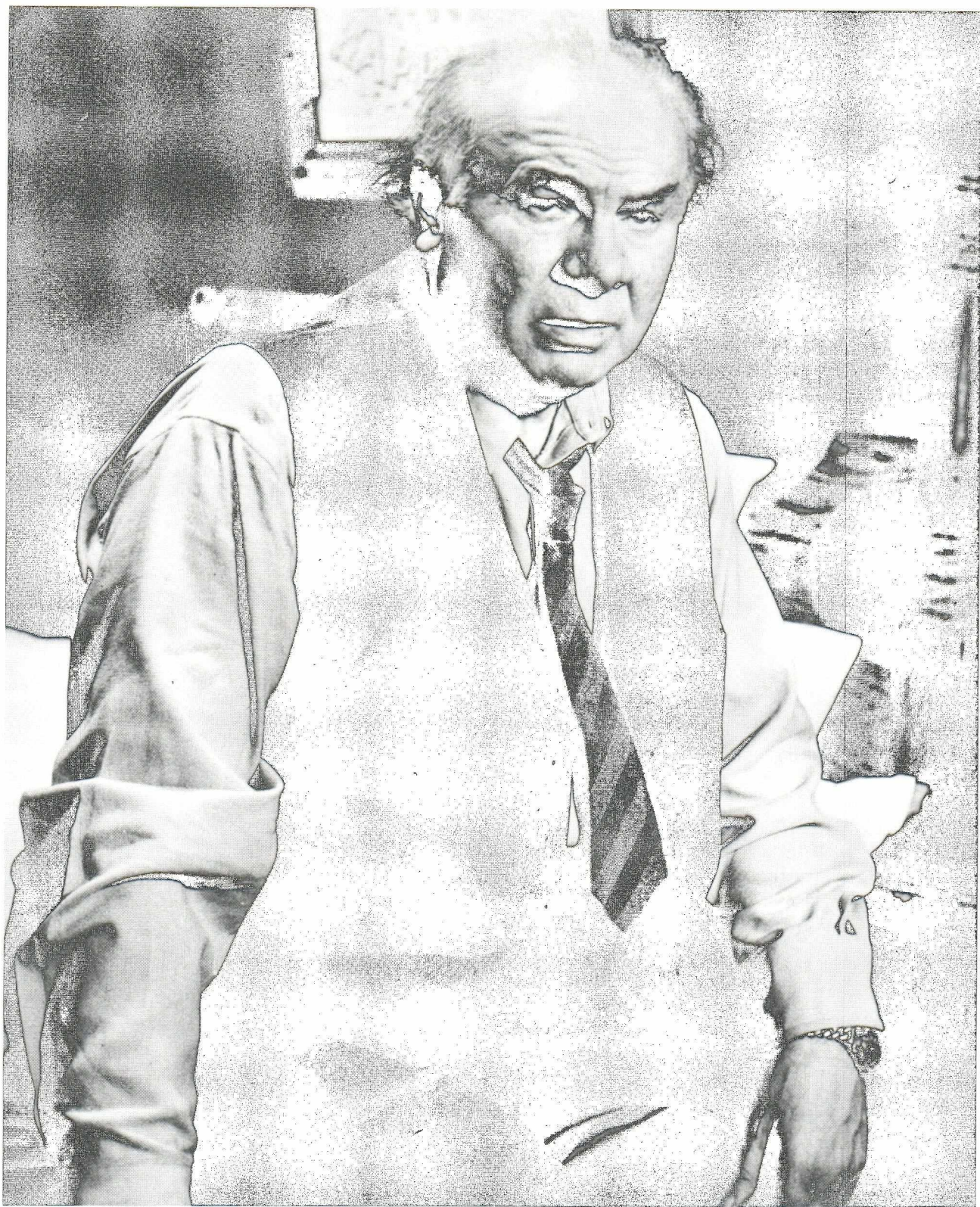
stånd som rådde under teaterns tre första år då operetten regerade ensam inom den lyriska repertoaren och tenderade att överflygla talscenen. Om detta skriver teaterns förste chef Sandro Malmquist (s. 14 f.): »Gentemot denna tendens hävdade jag att det statliga anslaget otvivelaktigt var avsett att stödja en utveckling av den dramatiska linjen och inte en avveckling. De successivt ökade meningsmotsättningarna på detta område, vilka alltmer splittrade ansvarigheten för teaterns konstnärliga linje, var den huvudsakliga anledningen till att jag sade upp mitt kontrakt efter de tre åren.»

»Jag hade från början tvekat inför mina utsikter att framgångsrikt leda en progressiv och utvecklingskraftig lyrisk scen», skriver den följande treårschefen Stig Torsslow (s. 19), och »denna tvekan står för mig som huvudorsaken till att jag efter avtalstidens slut flyttade över till en ren talscen» — dvs. Göteborgs stadsteater. Då hade ändå Torsslow låtit ensemblen genomföra de första självständigt producerade operorna och balettaftnarna.

»Jag letade i mitt minne bland det halvdussin operetter jag sett», skriver näste chef Lars-Levi Laestadius (s. 21 f.) om sin första konfrontation med teaterstyrelsen — och han råkade komma på Vita hästen som blev en sådan succé att den fick följa med till nästa spelår. Mot detta och mot en övervikt av komedier reagerade Kvällspostens teaterkritiker Hans Bergrahm i en artikel vars tema anges av rubriken »Att roa eller oroa?». Laestadius svarade under rubriken »Att oroa tom salong»: »För mig kan komedien vara lika konstnärligt värdefull, lika full av livssanning, människokunskap och klar samhällssyn som den svartaste tragedi och därutöver har den en förmåga, som tragedien inte så ofta äger — den gör folk beredda att lyssna.» Beträffande operetten gör han dock en markering: »Naturligtvis kan man där emot — om man så önskar — alltid diskutera, i vad mån operett bör understödjas av allmänna medel. Frågan har varit uppe och kan tas upp igen.» (KvP 1 resp. 3/9 1951.)

En av stadsteaterns främsta tillskyndare, som jurymedlem inflytelserik för dess praktiska utformning vid 30-talets arkitektävlingar, Per Lindberg, drömde om den stora folkteatern där Diktarordet skulle nå ut och hållas vid makt. Även om en publikundersökning 1961—62 tycktes visa att teatern inte nått så långt ner i folkdjupet som man hoppats har det funnits perioder, särskilt under Ingmar Bergman-åren på 50-talet, då den Lindbergska drömmen verkat vara nära sitt förverkligande, detta även vad gäller teaterns paradscen, och dess hjärta. Men Malmöpublikens redan på 1800-talet dokumenterade osläckliga operettörst har särskilt på senare år oftare fått diktera stora scenens spelplaner, med följd att den vägande talscensrepertoaren hotats att alldeles trängas ut — och att stadsteatern, om Hagbergs och Malmquists resonemang ovan håller streck, fått söka legitimera statsanslaget med sina småsceners repertoar.

Teaterns fjärde chef Gösta Folke argumenterade ofta för en Bildningens och Flärdens försoning, enligt receptet: två operettsuccéer per år — och vi får råd att ge den tyngre repertoaren bäst vi vill. Men problemet blir då att få plats för den repertoaren också på stora scenen.

69. En operettdirektörs sorti: Oscar Winge, under sina sista år ensemblens främste dramatiska aktör, i sin sista stora roll som Willy Loman i Arthur Millers *En handelsresandes död* på Malmö stadsteaters stora scen 1950. Foto: Skåne-Reportage. Malmö stadsteaters arkiv.

70. Markattorna personifierade?
 Dragshowbaletten i Jerry Hermans
 och Harvey Fiersteins musikal *La
 cage aux folles* på Malmö stads-
 teaters stora scen 1985. Foto:
 Anders Mattsson. Malmö stads-
 teaters arkiv.

Det illustrerades åter så sent som spelåret 1985—86 då musikalsuccén *La cage aux folles* från spelplanen trängde ut bl.a. den pjäs där Oscar Winge en gång haft sin sista stora roll, *En handelsresandes död*. I stället blev det flera kvällar där nya tusenden tillfälliga teaterentusiaster, förtjusta över att se den föreställning man skulle ha sett, till en med råge hemspelad produktionskostnad av sju miljoner invigdes i den märkliga hemligheten att också en drag-queen kan vara en människa.

Hur skulle August Lindbergs son Per ha reagerat om han fått uppleva hur, kväll efter kväll, en samling lätt hysteriska manliga fjompor fyllde hans stora folkteaters scen med sina trendiga skrån? Kanske skulle han bara skänkt dem ett trött ögonkast. Eller kanske ropat med Sjövall:

— De fördömda markattorna!

LITTERATUR

som i det föregående citerats under åberopande av författarnamn.

Blanche, August, Komedianterne, farce i två akter med körer och kupletter, Stockholm 1850.

Cavallin, Severin, Lunds stifts herdaminne II, Lund 1855.

(Cronholm, Bernhard), Theater-Bref (1865—66) af B. C., Malmö 1866.

Forslund, Bengt, Victor Sjöström, hans liv och verk, Stockholm 1980.

Groothoff, Otto, Hippodromteaterns tillkomst, i 100 premiärer på Hippodromteatern (utg.: Oscar Winge, red.: Sixten Greger), Malmö 1930.

Groothoff, Otto, I väntan på en stadsteater, manuskript på Malmö stadsbibliotek och Stadsarkivet i Malmö.

Hagberg, Emmerik, Malmö Teaterförening, i Skåne — Årsbok 1924 (utg.: Sällskapet Skånes årsbok, Malmö), Malmö 1924.

Hagman, Justus, På scenen och bakom — Minnen och händelser från en fyrtiofem-årig teaterbana, Uddevalla 1922.

(Hedberg, Frans), Fyra år vid landsortsteatern — Anteckningar i berättelseform af »Palle Block», Stockholm 1857—58.

Hensler, Carl Fr., Donaunymfen eller Sjödrottningen, romantiskt skådespel i 3 akter, övers. och med företal av Erik Wilhelm Djurström, Jönköping 1827.

(Johansson, Strickert), Malmöhistorier, berättade af Str., Malmö 1879.

Laestadius, Lars-Levi, Något om den stora teaterns problem, i Thalia, 25 — ett kvartsekel med Malmö stadsteater, Sydsvenska Dagbladets årsbok 1970 (red.: Ragnar Gustafson), Malmö 1969.

Lindberg, August, De första teaterminnena, Stockholm 1916.

Lindberg, Per, August Lindberg, skådespelaren och människan, Stockholm 1943.

Ljungberg, Leif, Niclas Hansson Thom-

son, en kulturapostel på 1800-talet, i Att minnas i en stad (utg.: Malmö Nation, red.: Anders Emilson), Lund 1965.

Malmquist, Sandro, En ny teater, i Thalia, 25 (jfr Laestadius).

(Selander, Hjalmar), Det första stående teatersällskapet i Malmö (prospekt), Göteborg 1893.

Tegnér, Elof, Från farfarsfars och farfars tid, Stockholm 1900.

Torsslow, Stig, Tre spännande år, i Thalia, 25 (jfr Laestadius).

Widerberg, Bertil, Malmö, Stockholm 1964.

En mängd föreställningar på Malmö Teater som i det föregående nämnts utan angivande av datum torde lättast verifieras i förf:s Anteckningar om Malmö Teater I—II, Malmö 1986.

71. Arbetets redaktör, Axel Danielsson, gick 1890 till starkt angrepp mot den begynnande idrottsrörelsen. Då främst de framsusande velocipedryttarna. Här ses han (t v) tillsammans med F. V. Thorsson i Ystad.

Hans Janstad

Di Röe mot Malmö-idrotten

I begynnelsen var kampen. Malmö-idrotten hade inte mer än hunnit ta sina första stapplande steg förrän motståndet uppenbarade sig. Då i form av en klasskamp. Det var Axel Danielsson, Arbetets stridbare förste redaktör, som i en verklig brandartikel gick till storms mot den spirande idrottsrörelsen. De roddklubbar, cykelklubbar, gymnastikföreningar, segelsällskap och simsällskap som bildats på olika håll i landet hade nästan alla undantagslöst haft de välsituerade som initiativtagare.

Så hade mönstret blivit också i Malmö, det var grosshandlare och fabrikörer som startade föreningarna. Varför det blev så? Jo, för Axel Danielsson och hans åsiktskamrater var skälet enkelt. Det var de rika som hade tid med den onyttiga sporten, arbetarna fick slita sig trötta vid maskinerna.

72. Huset Flodgatan 7, där Axel Danielsson bodde den första tiden i Malmö.

Var det då jämlikheten i sportutövandet som Axel Danielsson var ute efter? Menade han att det var orättvist att fabrikörerna och rikemanssönerna skulle komma utvilade och starka till den kroppsliga kraftmätningen, medan arbetarna skulle behöva infinna sig efter kanske tio timmars arbetsdag, undernärda och trötta.

Nej, det fanns en mycket viktigare orsak till Axel Danielssons hätska utfall. Han var allmänt framsynt, la märke till vad som hände i samhället. Antagligen hade han redan med förvåning noterat att arbetarna tyckte att det var spännande och roligt med idrotten. Och att allt fler arbetare slöt upp bakom den. Idrotten kunde helt enkelt bli en konkurrent när det gällde arbetarnas intresse. Det var inte bra. Det fanns viktigare saker att slåss för än att komma först med en roddbåt. Eller att simma fort. Arbetarna behövdes i organisationsarbetet, både på det politiska och fackliga planet.

Och därför kommer det sig att Axel Danielsson och Arbetet bara tre år efter tidningens start 6 augusti 1887 (samma år som Einar Bager föds) går till häftig attack mot en helt annan klassfiende än den läsarna vant sig vid att identifiera, nämligen SPORTEN. Artikeln publiceras den 23 september 1890 under rubriken »Sporten ur socialistisk synpunkt». Och det är att märka att detta utfall sker dryga 40 år innan Ivar Lo-Johansson ger ut debattskriften »Jag tvivlar på idrotten».

Axel Danielsson inledde med sin artikel en flera decennier lång socialdemokratisk kamp mot idrotten. Denna skulle föras runt om i landet, som t.ex. i Trelleborgs arbetarekommun, och Axel Danielsson skulle få en betydande malmöitisk efterföljare, nämligen folkskolläraren och riksdagsmannen Värner Rydén. Denne var en av huvudpersonerna i den hårdaste debatt om idrotten som stått i Sveriges riksdag. Det hände sig 1913, då det årliga anslaget till Riksidrottsförbundet skulle behandlas. Summan var på 100.000 kr.

73. Värner Rydén, riksdagsman från Malmö, försökte stoppa anslag till idrotten, men Hjalmar Branting gick emot.

Tre gånger tidigare hade det begärts anslag, 1900 blev det avslag utan votering, 1903 förlust med röstsiffrorna 33—185 och 1905 med 52—162. Detta i andra kammaren, det hade vägt jämnare i första kammaren. Nu 1913 fick Värner Rydén med sig flertalet av partikamraterna, men inte Hjalmar Branting. Den socialdemokratiska ledaren höll med Rydén endast när det gällde farorna med boxningen, men talade i övrigt för en kompromiss. Hjalmar Branting poängterade då att idrotten med ett anslag skulle ha större möjligheter att »vinna de obemedlade klassernas deltagande».

Och därigenom korsades än en gång, fast i efterhand, Axel Danielssons och Hjalmar Brantings vägar på ett för den förstnämnde negativt sätt. Axel Danielsson, som gått ur tiden redan 1899, hade kommit till Malmö och redaktörskapet för Arbetet just efter en skärmytsling med Hjalmar Branting. Danielsson hade känt sig djupt förorättad då Hjalmar Branting och inte han själv blev utsedd till Social-Demokraternas redaktör.

Men nu tillbaka till den danielssonska rundpallen mot idrotten den 23 september 1890. Så här skriver han under signaturen »Marat» som han alltid tog till när han hade något väsentligt att säga:

Sporten ur Socialistisk synpunkt.

Ute på Rörsjöslätten, där Malmöindustriproletariatet förr brukade samlas i tusental för att demonstrera mot det närvarande och ur de eldiga talen hämta näring åt hoppet om kommande bättre sociala tillstånd, reser sig nu ett högt träplank i fyrkant, där en helt annan publik förehar helt andra saker. Man ser där dagligen till det yttre normala människor jaga omkring på ett tvåhjuligt fortkäffningsmedel som man numera allmänt möter i gator och gränder. Det är Malmö Velocipedklubb, som här tränar sina vador till de stora velocipedlöpningarna, hvilka just nu utgöra det populäraste nöjet för det tanklösa Malmö. När vi i söndags eftermiddag passerade förbi Rörsjön, sågo vi hela detta Malmö komma ut från afplankningen efter att ha mättat sina tomma själar med den njutning, som inställer sig vid åsynen af ett sällskap dammiga och flåsande velocipedryttare. Under det massan af åskådare af kapplöpningen bredda ut sig öfver gator och boulevarder, gingo vi för oss själfva och tänkte några stygga tankar om både publiken och skådespelet, och det kan måhända roa våra läsare att höra vår mening äfven i detta moderna ämne.

Vi skola akta oss för att tvista med vår sportälskande bourgeoisie, om den *smak* som utmärker en samhällsklass, hvilken egnar så mycken tid och så mycket alvar åt dylika nöjen, oaktadt det skulle ha sitt särskilda inträse att draga jämförande paralleller mellan velocipedens period och t.ex. gladiatorssportens eller tjurfäktingens. Utan när vi egna en spalt uppmärksamhet åt sådant som velocipedåkning och velocipedåkningsbeskådning, skola vi som vanligt envisas med att se saken ur *social* synpunkt.

En af våra anglosaxiskt omuppfostrade vänner gaf oss nyligen en vink om den *politiska* betydelse, som sporten håller på att få i England och annorstädes. Särskilt Londons bourgeoisie, som snart icke kan lita hvarken på sin militär eller polis, måste bereda sig på att *själf* ta upp

kampen på gatan med arbetareklassen, om hon icke på förhand vill ge striden förlorad. Af alla världens folk fins också intet som tränar sina muskler mer än Englands *middle-class*, och i alla bourgeoistidningar upptager *sporting chat* (sportsnack, vår anm.) en god del av utrymmet. Utan tvivel är denna sportens politiska roll omedveten hos de flesta sportmän men oviktig är den därför icke, äfven om det hvarken förhindrar eller försenar revolutionen, att en del af herrar bourgeois på yttersta dagen möter med svällande vador och skänklar — ty mot arbetarehären förmår de icke stort.

Dock — slutet på det hela blir fysisk kamp, och detta måste i synnerhet stå klart för den yngre arbetaregenerationen. Vi vilja icke rekommendera velocipedåkning ty därmed skulle arbetaren göra sig löjlig. Proletären tränas bäst i *organisationens* skola, musklerna får han utbildade i sitt arbete. Och det enda sättet att stärka honom i fysiskt hänseende är tillämpningen af arbetare rörelsens *motto, kortare dag och högre lön*. Det må bli arbetarens sport och den sporten skall betyda mer för honom och revolutionen än artificiell muskelträning för bourgeoisin.

Sportens närmaste förklaringsgrund är arbetslösheten inom borgarklassen. Att grosshandlare X, som icke skapar för ett öres värde, slutligen faller på den idén att skaffa sig en tvåhjuling och bli sportsman, är ingenting underligt. Han måste göra något för att hämma fettbildningen och slippa undan magkatarren. Visserligen vore det i anatomiskt afseende mycket ändamålsenligare om han istället aflöste sin gårdskarl i vedsågningen eller afskedade sin betjänt och bostade skorna själf eller utförde någon annan funktion af *unskilled labour*, han skulle då utbilda sin kropp mera harmoniskt och må vida bättre än af ridning på en bicykle. Men då *arbetet* inom denna klass vanäras individen liksom hos de gamla romarne, måste sporten tillgripas. Sporten är ett surrogat för arbetet och bedrifves därför af de samhällsklasser som icke arbeta.

Därför skall den sociala revolutionen beteckna slutet äfven på sportens tidehvarf, denna dekadansperiod för mänskligheten. När hvarje individ, för att kunna lefva, måste egna sig åt någon produktiv verksamhetsgren, så skall behovet av rodd och löpning för helsovården skull försvinna och när genom *arbetet* hela samhället uppfostras till högre och renare smak skall den trånghöfdade atleten upphöra att vara föremål för beundran och kappåkning på velociped icke längre finna åskådare. Och då det samhälleliga arbetet samtidigt befrias från den tyngd af förbannelse, som nu hvilar öfver hvarje industrigren, då utplundringen försvinner och den fysiskt fördärfvande karaktären hos arbetet undanröjdes genom rationel organisation och bekvämare metoder, så skall mänskligheten växa upp till ett starkt och härdadt släkte utan att nödgas tillgripa artificiella medel hvilka väl kunna forcera utbildningen af vador och lår-muskler, men låta hjärnan förbenas af överksamhet.

Marat

Detta publicerades tisdagen den 23 september. Dagen innan, på måndagen, hade t.ex. Skånska Aftonbladet och Skånska Dagbladet

haft inne utförliga reportage om cykeltävlingarna på Rörsjömarken, på den nyanlagda cykelbanan. Den hade högtidligt invigts en månad tidigare, den 24 augusti, och stora annonser hade i Malmö-pressen utbasunerat de nya tävlingarna söndagen 21 september. Dock hade ingen annons influerat i socialisttidningen Arbetet.

Det blev inte heller någon förhandsnotis eller något referat i Arbetet. I stället observerade Axel Danielsson evenemanget på sitt journalistiska sätt, han gick till angrepp mot det som han tyckte var vrängt.

Dagen efter följer han upp det hela med en insändare under signaturen »Fotgängare». Den verkar med förlov sagt fejkad, det skulle inte förvåna om det även i det här fallet är Axel Danielsson som fört pennan.

Insändaren, publicerad 24 september, har följande lydelse:

Sporten på avvägar.

Nu sedan hjulsporten öfvergått till epidemi och hrr »hjulmän» likt Egyptens gräshoppor öfversvämma promenader och vägar, kan det ej annat än väcka förargelse då man ser det sätt, hvarpå dessa figurer, särskildt på de staden omgifvande landsvägarne fara fram.

Det har alltid varit regel att körande hålla sig midt på vägen, men som dessa oftast befinna sig i ett för hrr hjulmän mindre nobelt skick, föredraga dessa verkligen att trafikera den del af vägen som är afsedd för gående. Icke nog med att de ge signal till mötande att hastigt praktisera sig ut midt i landsvägsgyttjan eller ner i diket, utan äfven då de komma farande bakom gående tillkännagifva de genom ihärdiga ringningar sin vilja att de omgående skola praktisera sig undan.

Som detta sätt att färdas fram är allt annat än behagligt för dem som nödgas gående passera och dessutom stridande mot både skick och bruk, uppmanas »hjulmännen» att hädanefter lemna vägen fri för gående. Skulle denna uppmaning ej ha åsyftad värkan, uppmana vi »gångmännen» att i förekommande fall i all vänlighet praktisera »hjulman» med hjul i diket.

Fotgängare

Så gott som varje journalist har vid något tillfälle »hittat på» en insändare för att få igång debatten, då inte minst i äldre tider när insändarfloran inte alls hade vuxit ut till dagens djungel. Nu har insändarsidorna ett erkänt högt läsvärde, förr kunde man förgäves vänta på bidrag från läsekretsen. Det var då journalisterna hittade på ett och annat, parafraserade en inbillad och uppretad medborgares tänkesätt.

Den här lilla skrivövningen företer typiska drag från en sådan upp-diktad insändare. Men det behöver inte vara Axel Danielsson själv som författat den, någon annan redaktionell medhjälpare kan ligga bakom.

Insändaren verkar i alla fall ha tillkommit som ytterligare bränsle i den debatt som Axel Danielsson säkerligen ville ha igång. Men de andra Malmö-tidningarna, Skånska Aftonbladet, Skånska Dagbladet och Sydsvenska Dagbladet Snällposten, bemötte inte hans ilskna påhopp på idrottsrörelsen. Kanske var det inte en enda som hörde av

sig till Arbetet-redaktören efter brandartikeln. Och det var i den sitsen som Danielsson spädde på beskyllningarna.

Hur såg då Idrotts-Malmö ut den gången artikeln publicerades? Och hur tedde sig Danielssons egen situation? De två frågorna kan vara intressanta att belysa. Danielsson var mycket personlig och impulsiv, liv och lära gick ofta för honom hand i hand. Det som berörde honom skrev han om, även när det var mycket näraliggande ting. Han skrev av sig. På så sätt påminner litteratören Axel Danielsson om sin kollega August Strindberg (med vilken han företer många likheter när det gäller friskhet i skildringen och färgstark angreppslusta).

Malmö Simsällskap hade bildats 1869, Gymnastikföreningen Svea 1872, Malmö Segelsällskap 1876, Malmö Gymnastik- och fäktklubb 1877, Malmö Roddklubb 1884 och Malmö Velocipedklubb 1886. Det var m.a.o. två år före Dunlop konstruerade det luftpumpade cykel-däcket.

Det var den 27 maj som medlemmar av gymnastikklubben Svea stiftade Malmö Velocipedklubb, en förening som upphörde redan 1902 som cykelorganisation. Däremot fortsatte den en tid som fotbolls-förening.

Ser man det så här i efterhand så var det ingen obetydlig idrotts-förening som Axel Danielsson attackerade. Det var nämligen Malmö Velocipedklubb som anlade den allra första idrottsplatsen i Malmö, den nämnda velocipedbanan i Rörsjöstaden. Och det var även Malmö Velocipedklubb som skapade den andra Idrottsplatsen i Malmö, gamla idrottsplatsen vid Stadsteatern i Malmö.

Det gjorde medlemmar och styrelsemedlemmar i M.V.K. när man fann att även andra sportgrenar måste ha en tillflyktsplats, en betydligt större arena än den som anläggningen i Rörsjöstaden erbjöd. Malmö nya Idrottsplats invigdes den 4 juli 1896.

Så hade Danielsson lyckats med att sätta en käpp i hjulet för den framrusande cykelklubben hade han kanske påtagligt försenat idrotts-utvecklingen i Malmö. Nu förlorade han den kampen, den nya idrotts-platsen kom bara sex år efter det hätska utfallet i Arbetet.

Hur stod då Danielsson i förhållande till de ledande männen bakom idrottsföreningarna?

Som framgått var det köpmanssläkterna som satte fart på idrotten i Malmö. Tittar man efter i styrelseprotokoll och medlemsmatriklar så hittar man namn som Dieden, Kockum, Faxé, Bager, Thomée och Beijer.

Det var en sjudande tid i Malmös historia. Staden utvecklades från ca 25.000 invånare och en liten lantstad till en betydande industristad. Och från en borgerlig småstad till en storstad med växtverk, allt hårdare markerade sociala motsättningar. En stad med hårt utnyttjade industriarbetare, med usla bostadsförhållanden och en osund miljö (fabriker som spydde ut rök, industrier som släppte ut föroreningar direkt i kanalen).

Det fanns verkligen ett gap mellan arbetarrörelsen och idrottsrörelsen. Symptomatiskt är att Malmö Simsällskap bildades vid ett punsch-bord. Närmare bestämt skedde det den 10 augusti 1869 på Hotell

Kramer vid Stortorget. Då ledde postmästaren och överstelöjtnanten B. Kjellman det möte varvid Malmös första idrottsförening såg dagens ljus.

Krögaren Kramer undertecknade notan, som upptog punsch och vatten för 2: 50 riksdaler.

Och det här med grosshandlare, dryckjom och Kramer höll i sig. När velocipedtävlingarna avslutats den 21 september 1890, alltså 21 år senare, samlades de tävlande, de tjänstgörande m.fl. klubbledamöter till gemensam middag på Hotell Kramer. Det heter i Skånska Aftonbladet (som var Arbetets huvudsakliga konkurrent när det gällde prenumeranterna) måndagen den 22 september:

Här gingo dryckeskannan och pokalen laget rundt, fyllda med skummande vin, och Malmö Velocipedklubbs ordförande, grosshandlare *E. Schweder*, utbragte skålen för dem som täflat och tjänstgjort, samt dem, som skänkt pris, för främlingarne o.s.v. Köpenhamns cycleklubbs ordförande, herr *Weitz*, önskade Malmöborna välkomna till täflan på danskarnas bana; den vore långt ifrån så jemn som Malmöbanan, utan tvärtom ganska ojemn, men »det blef ju ett Forhindrengsløb», tilllade tal. skämtande.

Under jubel dracks skålen för den helsingborgske pristagaren, och vinfylld sändes pokalen — den var väl ej vandringspokal för ro skull, menade en skämtare — rundt bordet, beundrad af alla. Säkert syntes den för mången ung sportsman som en hoppfull löftesbägare, och det löfte man gjorde sig var: vi skola taga den igen!

Sådan var tiden.

Nu var det inte på det viset att Axel Danielsson tyckte illa om sprit och idrott tillhopa. Han var långt ifrån avhållsman och skulle säkert inte kommit på tanken att lägga synpunkter på detta samband, han lika lite som någon verkligt idrottsintresserad person. Inte den gången.

Det fanns givetvis en starkt märkbar social skillnad mellan den spirande idrottsrörelsen och arbetarrörelsen. Mellan arbetarna och de idrottsutövande grosshandlarna, de unga herrarna av bättre familj.

På så vis kände sig Axel Danielsson också utanför. Men Arbetets redaktör levde själv ett krogliv liknande bourgeoisins. Därvidlag hade han övertagit motståndarnas sedvänjor. Alvar Alsterdal framhåller i sin bok »Brandsyn i samhället» att Danielsson med jämna mellanrum under nittiotalet ofta kände lust att fly från redaktionen till restaurang Tunneln. Han hade 7 januari 1890 deklarerat »Ju mera verklig bildning man tillägnar sig, desto avskyvärdare blir tidningarna».

Nej, skulle Danielsson upprörts över något i tidningsreferaten från cykeltävlingarna, så vore det i så fall att han inte inventerats till det glada laget vid punschbordet.

Danielssons personliga situation? Han hade 1 februari 1890 lämnat cell 73 i Malmö cellfängelse efter att ha avtjänat de 18 månaders straff som han ådömts för bl.a. sin uppgörelse med den »prostituerade slinkan Justitia».

Naturligtvis hade den långa fängelsetiden inte gått Danielsson spårlöst förbi även om han som till synes på vanligt sätt skött det

redaktionella arbetet från cellen. I en hälsning till en fest anordnad av Arbetet den 27 augusti 1889 hade han skrivit: »Här i cellen har det länge varit natt. Det var som om man hissats ned i en brunn».

Sanningssägaren och kämpen Axel Danielsson var inte stukad, långt därifrån. Men det är ofrånkomligt att han blivit ordentligt tilltufsad och själsligt mörbultad i uppgörelsen med de andliga och världsliga bakåtsträvarna.

1890 blev genom frisläppandet från fängelset och den massiva hyllningen från arbetarskarorna i Malmö något av ett glansår för Danielsson. Han var nu inte känd enbart i Sverige utan i hela Norden. Men han kunde — som det visat sig redan tidigare — gripas av leda och misstro, de svarta tankarna var inte långt borta.

Och just den dag då han publicerar det våldsamma utfallet mot velocipedåkarna hittar man alldeles intill i tidningen, under vinjetten »För dagen», en nyhet som visar att Axel Danielsson känslomässigt måste ha befunnit sig i ett uppgjagat tillstånd.

Artikeln lyder:

Ett märkligt själfmord timade här på söndags natten. En gesäll vid namn N. Wahlkvist på Sundgrens färger, enligt sin egen uppgift värkmästare, uppehöll sig vid 10-tiden på Gamla Tunnelens restaurang, där han satt ensam och såg dyster ut. Innan han gick bad han att få tala med redaktören af »Arbetet», som jämte tre partivänner uppehöll sig på stället. Han meddelade då i tydliga ordalag sin afsigt att ta farväl af världen och på en fråga efter anledningen nämnde han något om det olidliga i att han som var ungtkarl hade 16 à 20 kr i veckan, medan gifte arbetskamrater till honom blott fingo 11. Huruvida det var det verkliga skälet är svårt att afgöra, men antagligen hade han något för honom själf alvarligare ty han lät sedan undfalla sig ett ord om olycklig kärlek.

Hvad han yttrat föranleder emellertid Axel Danielsson och två partivänner att följa honom på afstånd. Mycket riktigt stack han i väg ned till hamnen, vred under vägen sönder sin käpp och betedde sig hela tiden misstänkt. Vi påskyndade därför våra steg och hunno upp honom just som han skulle ut på östra hamnarmen. Med tillhjälp af en poliskonstapel förde vi honom derpå upp i staden, där vi skildes från honom på Stortorget. En af oss gjorde honom emellertid sällskap uppåt Söder.

I går fanns liket af denne man ute vid hamnpiren. Han var då afklädd, hvilket föranledt »Morgonbladet» till det antagandet, att han badat och fått kramp. Af ofvanstående framgår emellertid, att det var ett planlagdt själfmord, som blifvit utfördt utan att energiska föreställningar och försök att leda honom från hamnen kunnat hjälpa.

Den konstapel, som hade sitt pass där nere i söndags kväll, anmodades af oss att ta honom till vaktkontoret, men det underlät han. Den olycklige hade synbarligen tagit afskedsbägare från lifvet, men var ej full.

Den nyligen frisläppte Danielsson går således till ett nytt angrepp mot ordningsmakten och dess handhavare. Han är upprörd över att

74. Cykeltävlingar i Rörö på 1890-talet. Fotografen okänd.

polismannens försumlighet lett till att självmordskandidaten inte på ett tillförlitligt sätt omhändertagits.

Detta inträffade på söndagen, samma dag som cykeltävlingarna arrangerades. I notisen om självmordet framskymtade också gesällens förtrytelse över de sociala misshälligheterna, orättvisan i lönesystemet.

När Axel Danielsson grep pennan för att skriva brandartikeln mot Sporten måste det ha varit just denna skillnad i verklighet som upprörde honom.

Då de rika ungherrarna lekte och tränade sina vador, då måste proletariatet föra en hård daglig kamp mot usla och orättfärdiga förhållanden. För att ändra på denna situation behövdes en intensiv organisation både politiskt och fackligt. Och det var den kampen arbetarna skulle ta upp, det var här de skulle visa sin styrka. Inte på cykelbanan.

Därför måste Axel Danielsson ha retat sig på de andra Malmötidningarnas högaktningfulla referat från söndagens cykeltävlingar, där »huvudlöpningen» bestod av skånska mästerskapsloppet. Det gällde bicyckle 10.000 m. Det heter avslutningsvis i Skånska Dagbladets referat av den 22 september:

»Segervinnaren helsades med hurrarop, fanfarer och handklappningar. Han är en ovanligt starkt bygd och muskulös man och den ansträngande täflingen tycktes inte besvära honom synnerligt».

Den personen ställd mot arbetaren med sin dåliga lön och långa arbetsdag. Där fanns grunden till Axel Danielssons idrottshat och utbrott i tidningen den 23 september. Detta jämte att tävlingarna försiggick på de marker där arbetarna tidigare samlats till den sociala kampen.

KALLOR OCH LITTERATUR

Alsterdal, Alvar. Brandsyn i samhället, Axel Danielsson 1863—1899.

Framtidens förlag. Tryckeri A.-B. Framtiden. Malmö 1963.

Danielsson, Axel. Urval av Axel Danielssons skrifter. Malmö 1908.

Buhre, Birger. Så kom idrotten till Malmö. Utgåva nr 1 och nr 2. Essa-Tryck, Malmö 1986.

Malmö. En skildring i ord och bild av stadens utveckling och nuvarande tillstånd. Huvudredaktör G. Hårleman. Andra delen. A.-B. Lundgrens söners, Stenström & Bartelssons och Landby & Lundgrens boktryckerier. Malmö 1914. Tidningsartiklar i Arbetet, Sydsvenska Dagbladet Snällposten, Skånska Aftonbladet, Skånska Dagbladet och Social-Demokraten i september 1890.

Fredrika och Pontus

Om kampen för rättvisa i 1880-talets Malmö

1. Inledning: Problemet

Anders Österling har i en av sina memoarböcker¹ visat på de sociala problemen i det Malmö han växte upp i för nära ett sekel sedan.

»I mitt fall kan jag säga, att utträdet ur barndomen snart förde med sig ett stigande missnöje med själva miljön, denna stad som åtminstone vid denna tidpunkt gav alltför mager näring åt skönhetssinnet och fantasien. — — — Förstäderna var allt annat än vackra, men i de andliga jäsningsåren skulle just deras atmosfär uppfattas på ett säreget sätt. Vi växte upp i ett samhälle, där den svenska socialdemokratien började sin frammarsch; vi kunde inte undgå att höra talas om Axel Danielsson, som den gången var tidningsman i Malmö. Den täta strömmen av bleka huttrande fabriksflickor på väg över Rörsjöbron till yllefabriken, den s.k. Doffeln, ännu i många år belägen mitt inne i staden, blev oss en daglig syn, och som skolpojkar fick vi vissa problem att begrunda under den sömniga morgonbönen i aulan. Det betydde i varje fall, att vi inte längre levde kvar i barndomen.»

Den unge malmöbons reflexioner ger en intressant bild av ett Malmö i förändring. Denna förändringsprocess skedde på åtskilliga plan. Denna uppsats skall söka belysa den rättsliga förändringen i ett lokalperspektiv.

I 1800-talets svenska rättsliv framställdes allt tydligare krav på rättslig jämlikhet. Dessa reformkrav fokuserades på det nationella planet i riksdagen och på det lokala i åtskilliga stadsfullmäktigeförsamlingar. Dagspressen blev under decenniet en allt mer påtaglig maktfaktor, särskilt sedan nya radikala politiska vindar börjat blåsa i landet. Men även i rättssalarna började parterna och deras ombud att artikulera förverkligandet av kraven på *legalitet* och *egalitet* — upplysningens båda klassiska författningsideal. Domstolarna tog intryck av dessa samhällsförändringar och började allt tydligare forma levande rätt. 1880-talet innebar även ett fokuserat intresse för de juridiska yrkesrollernas professionella uppgifter på de rättsliga arenorna. Det gällde i hög grad domarkåren, vars autonoma ställning i rättslivet var en högaktuell rättspolitisk fråga,² men särskilt för advokatyrkets positionering i rättslivet blev decenniet betydelsefullt.³ Det år 1887 bildade Sveriges Advokatsamfund erhöi sina missionärer också i Malmö.⁴

Denna uppsats skall genom ett par rättsfall söka belysa rättslivet i Malmö för 100 år sedan. Rättsfallen, hämtade från Rådstugurättens i Malmö 2:a avdelning, visar hur rätt och rättvisa uppfattades av parterna, av de politiska rapportörerna i stadens tidningar och av de professionella juristerna.

Uppsatsen skall således skissartat söka visa hur 1880-talets Malmö också på rättslivets område av reformivrarna uppfattades som en segregerad stad, samt visa hur förändringarna i tidens rättsliv också blev synliga i det lokala rättslivet.

Den primära källan för att undersöka rättstillämpningen är rådstugurättens domböcker. Protokollens traditionellt sakliga och formella redogörelser erhöll under denna tid ett viktigt komplement i dagstidningarnas tidningsreportage. Just 1887—88 utspelade sig i Malmö rättegångar, som tilldrog sig stor uppmärksamhet både lokalt och nationellt. I den nygrundade tidningen *Arbetet* fokuserade Axel Danielsson rättvisefrågor genom att granska Malmö rådstugurätt. Tidningsreportaget blev för honom ett sätt att exponera bristerna i samhället. Men det skapade samtidigt integritetskonflikter och inflammerade tryckfrihetsprocesser.⁵

I sin undersökning av fattigdom och brottslighet i Malmöområdet på 1860-talet har Birgit Petersson beträffande den grövre brottsligheten konstaterat, att den till största delen bestod av stölder och våldsbrott. Av dessa brott begicks ca 1/3 av arbets- och fattighjon och fångar, lösdrivare m.fl., dvs. från samhällets lägsta skikt. De grova brotten begicks främst av gärningsmän, som kom från lägre skikt i samhället än de som bötfällts. Kvinnorna utgjorde en ringa del av de grova brottslingarna, 12 %, medan antalet kvinnor bland dem som hade en hög social position (storföretagare, högre tjänstemän) närmast var försumbart, 0,1 %. Den i den allmänna debatten framförda myten om den »farliga och brottsliga underklassen» avfärdar Birgit Petersson som en i stort sett felaktig kliché.⁶

Den svarta sidan av stadsdomstolarnas verksamhet som brottmålen utgjorde balanserades av tvistemålen. Dessa hade helt andra parter. Det var handelsmännen och köpmännen, som fortfarande vid denna tid hänvisas till domstolarna för att få sina konflikter lösta. De företrädde i domstolarna av en ny grupp juridiska yrkesmän, de juristutbildade *advokaterna*. När denna grupp växte fram i 1880—90-talets Malmö var det främst för att tillgodose behovet av professionell kompetens i tvistemålen.⁷

Ett studium av denna smältdegel väckte ett antal frågor. Påverkades rätten av den sociala och ekonomiska förändringen? Hur uppfattades begreppen rätt och rättvisa? Hur uppfattades likheten inför lagen? Blev domstolarna ett led i klasskampen? Erhöll alla grupper i samhället samma rättvisa?

Axel Danielsson inspirerades av malmörådmannen Nils Herman Quiding (1808—1886), som svarade kategoriskt nej på den sistnämnda frågan. I sitt på 1870-talet utgivna radikala utopiska arbete »Slutliqvid med Sveriges Lag»⁸ framhöll han, att domarna tillhörde alltid överklassen. Men det innebar inte att de »begrepo rätten stort bättre än parterna sjelfva och hvarje annan». Misstron mot domarna hade sedan länge övergått till en »folkföreställning». »Ännu i dag anses domares anlitan för icke stort säkrare än att spela på lotteri.»⁹ Han hade icke allt för hög aktning för rättsvetenskapen, som han jämförde med astrologin. Ur historien hämtade han erfarenheten, att det alltid var

75. Rådman Nils H. Quiding.

överklassens makt, som rätten uttryckte. »Och egentligen taladt borde en fråga om hvad som i något mål är rätt, alltid bemötas med en genfråga, nemligen om svaret behagas från öfverklassens eller underklassens synpunkt.»¹⁰

Det var också Quiding som formulerade tanken att samhället består av två klasser, överklass och underklass, vilka begrepp snart blev allmängods. Rätten var enligt Quiding »inbegreppet af de regler, som öfverklassen uttänkt eller låtit uttänka, för åt sig att göra syndafallets frukter permanenta och sålunda evinnerligen få sitta i orubbadt bo». Hela rättsväsendet var »i grund och botten — — — kanaljeri».¹¹

»Hvilken himmelsvid skillnad emellan lagen, sådan den borde vara och sådan den är! Det oaktadt håller öfverklassen strängt på sin lag och talar om lagbrytarnas uselhet och näpst. Icke underligt så länge lagen befaller i öfverklassens intresse.»¹²

För Quiding var det angeläget, att få en förändring till stånd beträffande både domar- och advokatyrtket. Domarna var för honom »ett högtidligt casusknäckare-kollegium, som till högtidens ökande med predikningar inviges i sitt kall»¹³ och han ville »söka utrota den tillstymmelse till advokatstånd, som redan hos oss förefinnes, åtminstone icke tillåta rättegångsbiträde i första instans, der processen bör vara muntlig och förhandlas mellan parterne sjelfva».

Quidings »Slutliqvid med Sveriges Lag» var ett arbete som uppskattades mycket av tidens radikala. Strindberg tillhörde bokens beundrare, och Axel Danielsson citerade ofta och gärna Quiding i sina artiklar i Arbetet. »Den ene korpen hugger ej den andres ögon ut» sa Quiding om sina kolleger domarna. »Han kände sina pappenheimare, han. Det var en långvarig praktik som ledamot af Malmö vällofliga rådstuga som fört honom till denna kätterska mening om vårt rättsväsen», kommenterade Axel Danielsson Quidings uttalande.¹⁴

Motsättningen i synen på rätt och rättvisa mellan överklass och underklass i Quidings terminologi har också fått styra metoden för denna uppsats. I ett par rättsfall från Malmö rådstugurätt återfinner vi två tilltalade, den ena ett fattighjon från sociala underklassen, den andre hämtad från den sociala överklassen: Stadens fängelsedirektör. Uppsatsens primära källa är domboksmaterialet. Protokollet får spegla händelserna i rättssalen, men för den fullständiga kedjan från anhållande till verkställighet av straff har även andra källor utnyttjats. De tilltalades biografier framträder t.ex. genom kyrkoboksmaterialet, dvs. födelse- och dopböcker, vigselböcker, husförhörlängder och bouppteckningar.

2. Rättslivets aktörer

a. Domarna vid Rådstugurätten

Rådstugurätten i Malmö var vid denna tid stadens allmänna domstol. När stadens underdomstol, kämnarsrätten, upphörde 1849 omorganiserades rådstugurätten, och domstolen arbetade därefter på två avdelningar.¹⁵ Första avdelningen handlade civila mål (tvistemål) och andra

avdelningen brottmålen.¹⁶ Varje avdelning var domför med tre ledamöter. Enligt organisationsbrevet 1849 skulle rådstugurättens ledamöter helst vara lagfarna. Efter tillkomsten av 1862 års kommunallagar inleddes också en revision av domstolsorganisationen. Domstolen skulle bestå av en borgmästare, fem ordinarie rådmän (av vilka en skulle vara polismästare), en extra rådmän, en polisnotarie och erforderligt antal stadsnotarier. 1873 föreskrevs att samtliga befattningshavare på första och andra avdelningen skulle vara lagfarna.¹⁷

I det första av de två här redovisade målen var rättens ordförande emellertid en illitterat rådmän, nämligen *August Robert Falkman* (1811—1890), bror till generaldirektören Ludvig Berckhan Falkman.¹⁸ Efter studier i Malmö skola inskrevs han som student i Lund 1825, där han studerade juridik för professor Johan Holmbergson. Han avbröt dock dessa studier för en framgångsrik karriär som lantmätare. Han valdes till rådmän i Malmö 1852, vilken han upprätthöll till sin död 1890. Dottern Alma Falkman berättar i sina minnen om honom, att han i brottmål kunde »plocka sanningen fram av kanaljerna och få dem att bekänna». Falkman var också ledamot av rätten då tryckfrihetsmålen mot Axel Danielsson och Viktor Lennstrand behandlades:¹⁹

»Båda framförde ogenerat inför rätten sina för den tiden samhällsomstörtande åsikter och ärekränkande beskyllningar mot de styrande, men sättet varpå det skedde var himmelsvitt olika. Danielsson uppträdde artigt belevad, aktyningsfull i sitt sätt gentemot rättens ledamöter och jurymän, en verklig gentleman. Min far hade vid hemkomsten från den rättsförhandlingen idel lovord om den socialisthövdingen. Raka motsatsen var Lennstrand, ett så oförskämt, fräckt lymmelaktigt uppförande inför domstol hade då ännu aldrig förekommit. Jag har aldrig sett min far vid hemkomsten från någon rätts-session vara så vredgad och upprörd som då.»

Som bisittare på avdelningen tjänstgjorde två stadsnotarier *Fritz Harald Hallberg* (1851—1927) och *Ernst Francke* (1843—1906). Hallberg var notarie vid brottmålsavdelningen. Han avlade hovrättsexamen i Lund 1875 och utnämndes till vice häradshövding 1878 (vid Hovrätten över Skåne och Blekinge). 1879 förordnades han att upprätthålla notariatet vid brottmålsavdelningen. Samtidigt tjänstgjorde han som »e.o. hos K.B. på Adelgatan». Det var också tjänstgöringen där, som efter hand tog överhanden. Han utnämndes till landssekreterare i länet 1893.²⁰

Ernst Francke, född i Ängelholm, var juristutbildad i Uppsala och hade blivit v. häradshövding i Skånska hovrätten 1873. Han började sin tjänstgöring vid rådstugurätten i Malmö 1876 vid brottmålsavdelningen men hade sedan 1879 verkat vid civilavdelningen.²¹

Vid ett par tillfällen inträdde vice häradshövdingen *Fritz Wilhelm Hallberg* som bisittare. Född i Malmö 1855, hovrättsexamen i Lund 1877 och vice häradshövding i Hovrätten över Skåne och Blekinge 1880 hade han börjat sin tjänstgöring vid rådstugurätten 1883 som notarie hos överexekutor. Han förblev rådstugurätten trogen och 1897 valdes han till rådmän.²²

Sammanfattningsvis: I det första målet från 1886 var rådstugurättens rådmän icke lagfaren; han var 73 år gammal, medan två av de tre bisittarna var 29 resp. 33 år. De båda »Hallbergarna» tillhörde den generation jurister som utbildats på 1870-talet vid den då starkt expande-

76 A. Rådmän August Robert Falkman.

76 B. Rådmän Rudolf Viktor Frick.

76 C. Stadsnotarien Fritz W. Hallberg.

76 D. Stadsnotarien Fritz H. Hallberg.

76 E. Stadsnotarien Ernst Francke.

77. Stadsfiskalen Nils Aschan.

rande juridiska fakulteten i Lund. Det var den generationen rådhusjurister Axel Danielsson titulerade »de unga juristsnobbarna».²³

I det andra här redovisade målet från Rådstugurättens andra avdelning var rådmannen *Rudolf Viktor Frick* rättens ordförande. Han var 60 år gammal och kunde se tillbaka på en mer än 30-årig verksamhet som rådmän i Malmö.²⁴ Hans båda bisittare i målet var rådmannen *A. R. Falkman* och stadsnotarien *E. Francke*, som båda också var rättens ledamöter i det första målet. Även protokollförarna var lagfarna. Stadsnotarien *Hallberg* och vice häradshövdingen *Emanuel Möller* (1855—1902), tunnbindarmästareson från Malmö, fullgjorde den sysslan.²⁵

Rådstugurättens andra avdelning sammanträdde på cellfängelset vid handläggning av grövre brottmål (med häktade) och i övrigt på rådhuset.

b. Åklagarna

Åklagarmakten var vid denna tid underställd polisväsendet. Enligt 1873 års organisationsplan utövade polismästaren chefskap över stadsfiskalen, som hade att utöva såväl åklagarsysslan som föreståndarskapet för polisens detektiva avdelning.²⁶ Stadsfiskalen då hette *Nils Aschan* (1850—1932). Han var åklagare i de båda här redovisade målen. Aschan växte upp i Ystad. Efter praktik på kronofogdekontoret i Oxie, Skytts och Vemmenhög's härad utsågs han till stadsfiskal i Malmö. Hans omstridda sätt att verka i sin yrkesroll framkom i en nekrolog:²⁷

»Staden befann sig mitt i sin amerikanska uppväxt och där grodde fram åtskilligt som nog behövde ordnas och övervakas. Lagbrytarna funno i stadsfiskalen sin överman, som så gott som aldrig misslyckades i att gripa dem; men detta skedde i regeln på en gång så säkra och mot dem snälla och ömsinta

former att de efteråt voro honom förundransvärt tillgivna. Också ägde Aschan en skarp blick, som gav honom den värdefulla förmågan att se till människors innersta.»

Aschan saknade juridisk utbildning. Det hindrade inte honom från att åtaga sig skilda uppgifter i det lokala rättslivet, inte bara som åklagare utan även som advokat. Åren 1890 och 1900 företrädde han 36 resp 34 % av alla parter som uppträdde med ombud i tvistemål vid Rådstugurätten. Det ansågs inte som något märkligt under en tid då de juridiska yrkesrollerna inte var klart markerade.

c. Advokaterna

Parternas ställning i processen reglerades i rättegångsbalken i 1734 års lag. I brottmålen hade en tilltalad ännu vid 1880-talets slut inte någon ovillkorlig rätt att ha något rättegångsbiträde i rättssalen. Det var domaren, som avgjorde om den tilltalade hade behov härav.²⁸ Först 1890 antogs en lagändring, som gav den tilltalade denna rätt till biträde om han åstundade hjälp i rättegången.²⁹ Samtidigt genomgick — som ovan nämnts — advokatycket under 1800-talets sista decennier en påtaglig professionalisering med bildandet av Sveriges Advokatsamfund 1887 som ett exempel härpå. Först genom lagstiftning 1906, initierad ett decennium dessförinnan av den liberale stockholmsadvokaten Karl Staaff, infördes rätten till offentlig försvarare.

I Malmö fanns vid 1880-talets slut sju ledamöter av Sveriges Advokatsamfund och därutöver ett antal både lagfarna saksförare och ej juridiskt utbildade rättegångsombud.³⁰ Ett av de mest förekommande ombuden var som nämnts stadsfiskalen Nils Aschan, som ofta förekom också vid tvistemålsavdelningen. Han annonserade i ortstidningarna att han utförde »inkasseringar, konkursutredningar, rättegångar och andra juridiska uppdrag».³¹ Stadens snabba expansion skapade många konflikter och därigenom också ett snabbt växande behov av rättsutbildade ombud. Professionalismen bland rättegångsombuden ökade snabbt på dilettanteriets bekostnad.

I det andra målet biträdades den tilltalade av ett rättsutbildat biträde, v. häradshövdingen *Christian Henrik Lovén*, f. i Stockholm 1844, död i Malmö 1902. Hans fader var den kände zoologen professor *Sven Ludvig Lovén* (1809—1895).³² Christian tog studenten i Uppsala 1863 men flyttade till Lund, där han avlade hovrättsexamen 1870. Sedan han utnämnts till vice häradshövding i Hovrätten över Skåne och Blekinge 1872 låg ämbetsmannabanan öppen för honom, »men han ville (som nyligen förlovad) gifta sig tidigt», så han slog sig ned i Malmö 1873 som advokat. Påföljande år ingick han äktenskap med Emma Lovisa Fischer och i äktenskapet föddes mellan åren 1875—84 nio barn.³³ Mellan åren 1881—1886 arbetade han i gemensam firma med Per Bendz, en av Sveriges Advokatsamfunds mera bemärkta ledamöter under samfundets första decennier.³⁴ Sistnämnda år öppnade Lovén eget advokatkontor på Gustav Adolfs torg 67.³⁵ Han tillhörde också Advokatsamfundets första ledamöter i Malmö och var aktiv i den avdelning för Skåne och Blekinge, som grundades 1896. När Lovén avled i maj 1902 skrev man om honom i Sydsvenska Dagbladet, att han

78. V. häradshövdingen *Christian Henrik Lovén*.

var »högt värderad för sitt klara huvud, sin skärpa och redlighet i om-dömet, liksom i sin fullkomliga kännedom om lagens hela innehåll. Gällde det något verkligt kinkigt då var Lovén mannen».³⁶ Den till-talade fängelsedirektören hade således i Lovén fått ett mycket kompetent ombud.

Sammanfattningsvis kan man beträffande de juridiska yrkesrollernas företrädare i Malmö för ett sekel sedan konstatera följande. Professionella jurister fanns främst bland domstolens ledamöter. Några lek-mannadomare (nämndemän) fanns inte vid denna tid. Stadsdomstolen var en kollegial domstol med jurister. Åklagarmakten var outvecklad, advokat kåren oansenlig. Den inkvisitoriska processform som då till-lämpades var också anpassad för rollspelet i rättssalen. Det var doma-ren, som skulle rannsaka i målet och som därigenom var den aktiva utredaren av sanningen. Såväl åklagare som advokater ansågs spela biroller i detta rollspel.

3. *Mål 1: Stadsfiskalen Aschan ./ Fredrika Holmström*³⁷

Bakgrund

I december 1885 delgavs polisen i Malmö misstankar om att frånskilda hustrun Fredrika Petersson Holmström begått stölder. Det var hennes förutvarande arbetsgivare hökerihandlaren J. Sjöstedt, som den 30.12. anmälde, att han något år tidigare hade frånstulits en grårandig sjal och ett lakan till ett totalt värde av 6 kronor. Sjöstedt och hans hustru misstänkte Fredrika för stölden. Hon hade varit hjälppiga hos dem, och sedan hon slutat anställningen hade de »flera gånger, efter det till-greppet skett, sammanträffat med Holmström och uppmanat henne besöka Sjöstedts hem, men — — — Holmström [hade] under hvarje-handa förevändningar vägrat hörsamma uppmaningen». När hökaren Sjöstedt vid ett tillfälle stod på gatan och samtalade med Fredrika härom kom detektivpolisen Steier förbi, och han förmådde henne »likväl efter många invändningar» att följa med till Sjöstedts hem. Där erkände hon »slutligen, att hon en gång, då tvätt förevarit, tilllegnat sig sjalen och lakanet». Tillsammans med polis genomgicks också innehålllet i en kista, som tillhörde Fredrika och som stod på loftet till huset Öster-gatan 9. »Först efter mycket krångel och många invändningar kunde hon förmå sig att — — — uppsöka de från Sjöstedt stulna persedlarne, och vid sökning efter lakanet gjorde hon flere misstag, innan hon fann det rätta.» Det gjorde polisen än mer misstänksam. Kistans innehåll genomsöktes och då påträffades också ett fotogenkök, som Fredrika hade flera förklaringar till hur hon förvärvat. Ett halvår tidigare hade nämligen en fru Hilda Råberg anmält, att hon den 6 juni blivit från-stulen ett fotogenkök värt 8 kronor, som stått i trädgården till huset Gröne-gatan 9. Tjuven angavs vara ett okänt fruntimmer. Fru Råberg tillkallades och igenkände nu fotogenköket som sitt. Fredrika vidhöll dock att hon köpt köket för 1 kr. 75 öre av en okänd person.

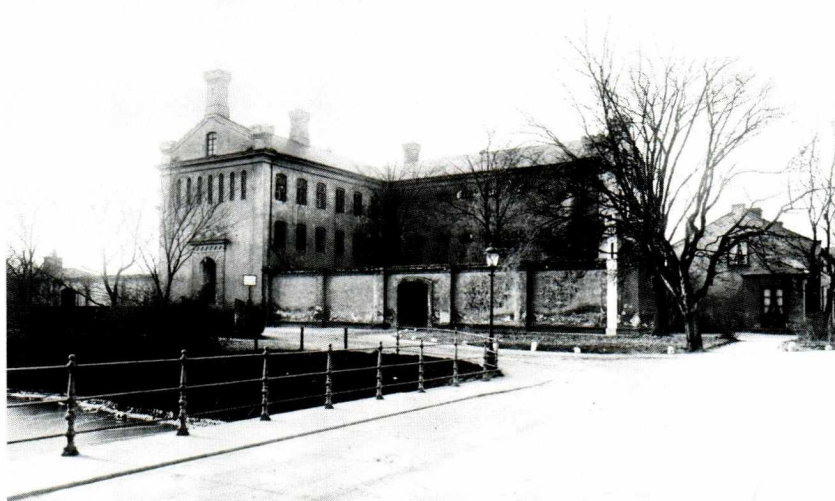
Sedan direktören för fattig- och arbetarhuset, handlanden C. P. Öster-berg, informerats om Fredrikas oärlighet, nekades hon fortsatt försörj-ningsrätt på fattighuset. Alla hennes tillhörigheter fördes till polis-

kontoret och då fann man »många klädes- och linnepersedlar, af hvilka senare ej funnos två lika af samma slag. Tydligt synes att hon sökt göra dem oigenkänliga». Flera saker ansåg man kunna belägga som stulna. Genom annons i tidningarna tillkännagavs att det på poliskontoret fanns ett antal persedlar, som polisen misstänkte var stulna. Därvid anmälde sig bl.a. handlanden Carl Fougstedt, som igenkände en matta med röda kanter (värd ca 3 kr), som för ca ett år sedan stulits från tamburen till hans bostad Södergatan 12. Den mattan uppgav Fredrika att hon köpt av en obekant kvinna på Fisktorget. Vidare fann man i kistan på loftet i ett litet skrin 70 kr och bland tillhörigheterna på fattighuset en börs med 23 kr 75 öre. Rapporten uppgav:

»Fredrika Pettersson kunde eller ville icke uppgifva huru mycket penningar hon egde och för åtkomsten af desamma kunde hon ej heller redogöra. Dock uppgaf hon att en fru i Halmstad sändt henne 15 kr. Bland annat innehade Fredrika Pettersson äfven 4 st. börsar, om hvilka hon ej heller nöjaktigt kunde redogöra. Detta styrkte polisens länge närda misstanke, att hon var en bland dem, som under förra året å härvarande Stortorg föröfvade fickstölder. Hon sågs nemligen ofta springa omkring bland folket å Stortorget utan att göra några uppköp.»

Totalt uppgick värdet av de saker, som ägare anmält sig till och som Fredrika förutsattes ha stulit, till 19 kr 45 öre.

På grund av vad som förekommit lät stadsfiskalen Nils Aschan häkta Fredrika och hon »förpassades till härvarande cellfängelse».³⁸ Den 4.1.1886 behandlade polismästaren den rapport, som detektiva polisavdelningen upprättat om Fredrika och de stölder hon misstänktes för. Fredrika uppfördes ur häktet och vid polismästarens förhör med henne »förklarade [hon] sig gerna vilja erkänna de af henne gjorda tillgreppen, om hon blott kunde minnas, hvar hon tagit sakerna». Hon erkände

79. Länsfängelset i Malmö.
Foto: Malmö museer.

tillgreppet av lakanet och sjalen hos Sjöstedts »men uppgaf, att hon egentligen fått dessa saker med sig af misstag». Däremot bestred hon alltjämt, att hon stulit fotogenköket. Det hade hon köpt per annons för 1 kr 75 öre. Polismästaren hänsköt rannsakingen till Rådstugurättens andra avdelning, och Fredrika återfördes till häktet. Den 7.1. fanns under rubriken »Rättegångs- och polissaker» i Sydsvenska Dagbladet en kort artikel »Häktad för stöld», i vilken Fredrika namngavs som häktad och angiven för stöld.³⁹ Artikeln redovisade direkt polisrapportens antaganden och hypoteser:

»Under det man eftersökte och fann tjuvgodset hos henne, påträffades äfven en mängd andra saker, mest fruntimmerskläder och linne, hvilka hon tydligtvis ej på ärligt sätt åtkommit. Sedermera hafva åtskilliga målsegare anmält sig, men då Holmström ändrat somliga plagg i afsikt att göra dem oigenkännliga, har polisen haft mycket besvär med utredningen.»

Den korta artikeln är ett bra exempel på den tidens rättegångsreferat. Exempelvis namngavs i artikeln den tilltalade trots att utslag ännu ej fällts i målet.

Antecedentia

Den tilltalade Fredrika Petersson Holmström tillhörde otvivelaktigt »underklassen». Enligt det sedermera i rättegången ingivna prästbetyget var hon född i Malmö den 22.1.1837. Kyrkoböckerna lämna emellertid andra uppgifter. Hon föddes den 10.3.1837 i huset nr 294 vid Kalendegatan (kv. Claus Mortensen) som dotter till timmergesällen Erik Pettersson, född i Torup 1800 och hans hustru Kjersti Hansdotter från Ljungby, då 35 år gammal. Fredrika hemmadöptes den 18 mars av pastorn, filologie kandidaten Per Axel Hultman i S:t Petri församling.⁴⁰

1844 återfinnes familjen Pettersson i Malmquists hus i Kärleksgränd. Enligt husförhörlängden hade Erik och Kjersti då tre barn, två söner och dottern Fredrika.⁴¹

Erik som tidigare noterats som timmergesäll arbetade nu som gjuteriarbetare. Troligen hade han fått arbete vid Kockums mekaniska verkstad. När Fredrika är 13 år flyttade hon hemifrån, enligt uppgift till tomt 451 (Knutslagets gård) vid Gråbrödersgatan (Hörnet Västergatan).⁴² I juni 1854 flyttade hon hem igen från Landskrona, och i huset på Kärleksgränden lärde hon känna en av husets hyresgäster, gjuteriarbetaren Nils Holmström. Han var född i Bara 1835 och flyttade till huset 1852. Giftastycke uppstod och den 31.8.1856 tog Nils och Fredrika ut lysning. Den 18.10. samma år gifte de sig i Sankt Petri.⁴³

Nils och Fredrika bosatte sig i församlingen, och genom husförhörlängderna kan vi följa deras öden. Redan efter några års äktenskap uppstod söndring mellan makarna. År 1861 noterades att Nils Holmström »erhållit 1 varningsgraden för ofredligt lefverne». Fredrika övergav sin make och påföljande år upplöstes också deras äktenskap. Polisbetjenten O. J. Olsson företrädde den 26.4.1861 som ombud för Nils inför Rådstugurättens 2:a avdelning och ingav följande ansökan:⁴⁴

Till Wällofl. Rådstufvurätten i Malmö.

Sedan min hustru Fredrika född Pettersson för nio veckors tid sedan fått min tillåtelse att på en månads tid resa bort, som hon föregaf, i afsikt att söka

sig någon för henne lönande plats, samt derfor begärde mitt tillstånd att få uttaga utdrag af sin prästsedel, för att dermed intyga sin frejd. Så alldenstund hon alltsedan icke återkommit eller låtit sig afhöra, anser jag henne hafva för afsigt att alldrig mera återkomma och fortsätta vårt ingångna äktenskap. Med anledning häraf anhålles i ödmjukhet att min sålunda afvikna hustru Fredrika måtte blifva behörigen efterlyst och förelagd att inom Natt och år sig infinna att äktenskapet fortsätta genom sammanlefnad med mig som hennes man; eller warda sin Gifträtt och Äktenskap förlustig, i öfverensstämmande med 13 Capit. 4 § Giftermåls-balken. Malmö den 26 April 1861.

N. Holmström

Smed Gesäll och Gjuteriarbetare

Pastorsadjunkten Ephraim Bager i Malmö Caroli församling⁴⁵ intygade skriftligen, att makarna »tidtals lefvat i egenwillig skiljsmessa, hafve flera gånger erhållit warning för osämja, äro icke till fregden tilltalade, begingo H[errens] H[eliga] Natt-ward sednast i Oct. 1860, ega antaglig christendomskunskap, äro för i.å mantalsskrifne å Nr 1 S. Förstaden». I mars samma år hade Fredrika erhållit ett frejdebevis för att företaga en resa, enligt överenskommelse med mannen och på skriftlig begäran av honom.

Samma dag, den 26.4.1861, biföll rådstugurätten Nils' ansökan och föreskrev, att Fredrika »genom kungörelse, som på föranstaltande af Sökanden [Nils Holmström] bör uppläsas i Stadens och närmaste Socknars kyrkor efterlysas, med föreläggande för henne att sig inställa hos sin man inom natt och år derefter till äktenskapets fortsättande, vid den påföljd som i 13 kap. 4 §:n Giftermålsbalken stadgas».

Kungörelsen lästes upp från predikstolarna i S:t Petri, Caroli, Bunkeflo och Hyllie kyrkor, men Fredrika lät sig icke avhöra. Efter ett år begärde Nils genom sitt ombud polisbetjenten Olsson, att målet skulle fullföljas. Den 13.6.1862 dömde rådstugurätten till skillnad i äktenskapet. Fredrika ansågs ha förlöpt hemmet. Hennes lott i boet ansågs förverkad. »Egande Nils Holmström med detta utslag anmäla sig hos Domkapitlet i Lund för undfående af skiljebref.»⁴⁶ Domkapitlet meddelade skiljobrev den 18.6.1862.⁴⁷

I december 1864 flyttade Fredrika till Köpenhamn, där hon synes ha bott i ett tiotal år, möjligen tjänstgjorde hon på ångbåten Orkan. I augusti 1874 flyttade hon till Helsingborg.⁴⁸ Därefter försvann Fredrika från kyrkoböckerna några år. Men på början av 1880-talet dyker hon upp igen som »frånskilda hustrun Fredrika Pettersson». I mars 1885 bodde Fredrika i ett vindsrum.⁴⁹ Hon tjänade då hos järnhandlaren Lenander i stan, men kort därefter flyttade hon till Fattigarbetsinrättningen i hörnet av Västergatan och Långgårdsgatan.⁵⁰ Fredrika uppgav senare (inför polisen) att hon efter upplösningen av äktenskapet med Nils Holmström »innehaft bättre pigtjänster såväl här i staden som på landet till i början av sistl. år [1885], [samt] att hon nu en kort tid varit intagen å härvarande fattighus».

Processen

För ledamöterna i Rådstugurättens andra avdelning var detta ett stöldmål bland åtskilliga andra. Under 1886 avgjordes vid avdelningen 93

brottmål med häktade tilltalade, av dessa var endast ett fåtal kvinnor.⁵¹ När rätten ⁵² påropade målet den 8.1.1886 i sessionsrummet på cellfängelset inställde sig åklagaren, stadsfiskalen Nils Aschan och den tilltalade, änkan Fredrika Pettersson Holmström, uppfördes från häktet.⁵³ Stadsfiskalen ingav till rätten ett utdrag ur polismästarens protokoll med bifogad rapport. Sedan Fredrika upplyst rätten om sina levnadsförhållanden, förnekade hon all brottslighet som lagts henne till last. De sex kragar som i rapporten påstods vara stulna av Hilma Frost hade hon fått som gåva, då hon var på Skarhult. Mattan, som Carl Fougstedt påstod var hans, sade hon vara köpt av en gumma på Fisktorget. Av penningbeloppen hon innehade, hade 70 kr uttagits från en sparbanksbok; dessa pengar hade hon förtjänat på arbete, bl.a. hos en fru Jeannette Sommar i Malmö. Vidare hade hon fått penningunderstöd av doktorinnan Frölich i Laholm. En börs hade hon köpt på äldre dagar, tre andra hade hon ägt sedan barndomsåren.

Stadsfiskalen ingav en förteckning till rätten över det lösöre, som anträffats hos Fredrika, och då flera hade anmält sig som ägare till egendom upptagen i förteckningen, hemställde han om uppskov för att inkalla dessa målsägande och att förebringa vidare utredning i målet. Uppskovet beviljades och målet utsattes till förhandling en vecka senare (den 15.1.). Under tiden kvarhölls Fredrika i häktet.

Sydsvenska Dagbladet rapporterade från förhandlingen:⁵⁴

»Hon [Holmström] försökte delvis redogöra för åtkomsten af de varor som hon innehade, i det hon påstod sig hafva köpt det mesta af obekanta personer, detta dock till alltför billigt pris. Som emellertid en del personer redan bland hennes bohag igenkänd sina tillhörigheter och andra anmält sig hafva förlorat diverse varor, som hon befunnits innehafva, uppskötts målet för närmare utredning till nästa fredag.»

Den 15.1. stod Fredrikas tjuvnadsmål först på uppropsslistan för andra avdelningen.⁵⁵ Aschan, som ju förde målsägandenas talan i målet, angav, att bland Fredrikas persedlar hade nu två ytterligare personer känt igen sina ägodelar; fabriksarbeterskan Johanna Nilsson hade identifierat en svart kjol, som tillhörde henne och var värderad till 3 kr och Christina Molin, St. Kvarngatan 11 hade känt igen en vit natttröja, värd kr 1:25.

Åklagaren påkallade inte några förhör med målsägandena. Han medförde till rätten de senast angivna persedlarna samt övriga saker som påstods stulna av målsägandena, dvs sjalen, fotogenköket, sex kragar och en matta. När Fredrika såg den svarta kjolen förklarade hon, att den hade hon haft sedan sin konfirmation och fått den på ett ärligt sätt, även om den hade ändrats flera gånger, bl.a. hade den fått ny garnering. Också natttröjan hade hon åtkommit på ett ärligt sätt, »ehuru hon nu ej mindes, hvarest hon köpt den». Hon reagerade — noterades i protokollet — på att tröjan »som nu befanns smutsig, varit rentvättad då hon sednast nedlagt den i sin kista». Hon hade inget att erinra mot de värden som åklagaren åsatt de aktuella persedlarna.

Därmed ansågs målet färdigbehandlat. Aschan överlämnade målet till rättens prövning och yrkade ansvar å Fredrika för stöld.

»Holmström vidhöll», anger protokollet, »hvad hon angående åt-

komsten till ifrågavarande gods redan uppgifvit och yrkade att vara frikänd».

Rådstugurätten meddelade, att utslag skulle meddelas om en vecka. Till dess fick Fredrika avvakta i häktet.

Också från denna dags förhandling rapporterade Sydsvenska Dagbladet, och reportern gjorde sin värdering av vad som förekommit. Han skrev bland annat:⁵⁶

»Flere andra personer hade sedan förra rättegångsdagen bland de hos den tilltalade funna varorna igenkännt sina tillhörigheter. Hon försökte dock liksom förut förklara sin ärliga åtkomst af desamma, ehuru hennes uppgifter voro mycket sväfvande.»

Den 22.1. kom Rådstugurättens utslag. På anförda skäl fälldes Fredrika till ansvar till första resan stöld jämlikt Strafflagen (SL) 20 kap. 1,16 och 18 §§. Hon dömdes till fyra månaders straffarbete och därjämte att två år över strafftiden vara medborgerligt förtroende förlustig. Utslaget var enhälligt.⁵⁷

Fredrika reagerade kraftigt mot utslaget och fick hjälp i häktet att anföra besvär mot detsamma till Hovrätten över Skåne och Blekinge.⁵⁸ I besvärsskrivelsen reagerade Fredrika inledningsvis för

»det sätt, hvarpå man gått tillväga för att få mig att stånda till ansvar för ifrågasatte tjufnadsbrotten. En person hvilken förmenar, att jag olofligen tillgripit en sjal och ett lakan, låter genom polisbetjeningen anställa undersökning hos mig. Jag befinnes dervid innehafva åtskillig annan lösegendom och strax præsumeras, att allt hvad jag innehafver är stulet, jag häktas, all min egendom tages i förvar och blifver utställd till hvar och ens påseende, den förste bäste förklarar sig vara egare af den eller den saken och anses såsom sådan utan att i ringaste mån hafva styrkt sin eganderätt.»

Fredrika bemötte punkt för punkt anklagelserna mot henne. Hon hade till hökaren Sjöstedt medfört ett lakan. Då hon flyttade från honom kunde hon inte få detta med sig, eftersom det låg i tvätt. Hon sade till Sjöstedts hustru och tog i stället ett annat lakan med sig hem. Hennes avsikt var att senare byta och få igen sitt eget och — skrev hon —

»som det om aftonen då jag gick från Sjöstedt regnade starkt, fick jag af Sjöstedts hustru låna den grårandiga sjalen till skydd mot regnet. Jag glömde emellertid att återlemna lakanet och sjalen. En flicka, som innehade tjänst hos Sjöstedt samtidigt med mig, men hvars namn jag numera icke kan påminna mig, kan möjligen styrka dessa mina uppgifter.»

Hon sade sig ha möjlighet att styrka sina påståenden med vittnesut-sagor. Avslutningsvis yrkade hon, att helt bli frikänd från ansvar i målet. Om hon, »mot förmodan», kunde anses skyldig styrka åtkomsten av angivna saker, anhöll hon att målet skulle återförvisas till Rådstugurätten, så att hon fick tillfälle höra de av henne angivna personerna som vittnen. Slutligen yrkade hon, att få bli försatt på fri fot.

Skriften, som undertecknades i länsfängelset den 8.2., hade Fredrika självfallet fått hjälp med att uppsätta. Enligt en förordning från 1807 skulle KB tillse »att den fängslade ej saknade biträde vid besvärens upp-rättande».⁵⁹

Besvären inkom till Hovrätten i Kristianstad den 11.2. och redan påföljande dag delgavs åklagaren besvären och fick tillfälle inkomma med

80. Hovrätten över Skåne och Blekinge hade mellan åren 1821—1917 sitt säte i Kristianstad, från 1840-talet i den östra flygeln av Stora Kronhuset.

sina förklaringar. Aschan yrkade kortfattat den 19.2., att det »öfverklagade utslaget fastställdes» och därefter föredrogs målet av t.f. fiskalen Helmer Helmertz i Stora sessionsrummet inför hovrättsrådet Casimir Wredes division den 22.2.1886.⁶⁰

Hovrättens utslag blev en framgång för Fredrika.⁶¹ Rätten ansåg, att hon till sitt fredande från åtalet skulle få höra sina uppgivna vittnen och fann därför skäligt att undanröja det överklagade utslaget och att återförvisa målet till Rådstugurätten i Malmö för förnyad handläggning. Hennes besvärsskrift hade resulterat i att hon fått formell rättelse.

Vid rådstugurättens session på cellfängelset den 26.2. kallades Fredrika inför rätten.⁶² I protokollet noterades, att hovrättens utslag under gårdagen ankommit; det upplästes, och målet uppsköts till nästkommande fredag. Fredrika anmälde, att hon tidigare under dagen lämnat åklagaren uppgift på de personer hon önskade få hörda.⁶³ Det måste ha skett med tillfredsställelse från hennes sida.

Den 5.3. upptogs målet igen vid Rådstugurätten.⁶⁴ Fredrika hade nu

suttit häktad i mer än två månader. Denna dag inställde sig inför rätten — förutom Fredrika — åklagaren Aschan och av målsägandena, handlanden J. Sjöstedt. De övriga företrädde av Aschan med stöd av fullmakter.

Aschan meddelade, att en av de mattor som Holmström innehaft hade handlanden C. Hommerberg numera förklarat sig vara ägare till. Aschan hade mattan med sig till rätten.

Fredrika vidhöll, att hon köpt såväl denna som en annan matta, som påståtts vara stulen av handlanden Fougstedt, av en obekant kvinna på Fisktorget.

Målsäganden Sjöstedt, som nu var tillstädes i rätten, framhöll, att det ingalunda varit av misstag som Fredrika kommit i besittning av det lakan och den sjal som Sjöstedt frånhänts. Både han och hans hustru hade flera gånger, efter det att tillgreppet skett, uppmanat Fredrika att besöka dem, men hon hade under varjehanda förevändningar vägrat hör samma uppmaningen. Som tidigare nämnts var det först när han en gång stod och samtalade med Fredrika Holmström på gatan i denna fråga, och detektivkonstapeln Steier kom förbi, som saken rullades upp. Inför protokollet bestred Fredrika, att hon erkänt att hon tillägnat sig lakanet och sjalen, men väl att hon av misstag tagit med sig dessa saker.

Aschan påfordrade vittnesförhör med poliskonstapeln P. Steier och Fredrika begärde vittnesförhör med sex kvinnor, vilka alla på åklagarens föranstaltande inkallats till dagens förhandling. Samtliga avlade vittneseden och vittnade.

Konstapeln Steier berättade om det tillfälle, då han på gatan träffade Sjöstedt och Fredrika. Hon vidhöll då, att hon var oskyldig. Hon vägrade följa med hem till Sjöstedts, och när hon övertalats härom försökte hon flera gånger avvika, så Steier fick hålla henne i armen. Väl hemma hos Sjöstedts erkände hon. Då var ej tal om att hon av misstag fått sakerna med sig. Hon påstod, att alla hennes tillhörigheter fanns på arbetshuset, men lakanet hittades i den kista hon hade stående i ett hus vid Östergatan.

Av Fredrikas vittnen hördes först Christina Groos, som 1880 tjänade hos numera avlidne rådmannen Fredrik Nilsson. Hon mindes, att Fredrika fått tillåtelse att förvara sin kista i en vagnsport i gården på Östergatan, »enär hon för husbondens elakhet ej kunde uppehålla sig hos honom». Den sommaren satt Fredrika ofta i porten och sydde på sina kläder. Fredrika uppgav, att Christina Groos och Johanna Jönsson inför rätten skulle kunna intyga att hon sedan 1880 ägt den kjortel, som angavs vara stulen från Johanna Nilsson, och att Holmström en gång fick kjolen struken i rådmän Nilssons kök.

Varken Christina Groos eller Johanna Jönsson kunde emellertid lämna någon upplysning härom.

Vittnet Hedvig Hansson skulle enligt Fredrika kunna intyga att den natttröja som påstods vara stulen från Christina Molin, var den som Fredrika fått av henne 1884. Hedvig Hansson sade sig också kunna känna igen tröjan om hon fick se den.⁶⁵

Vittnet Maria Söderström, som tjänade hos fru Hilda Råberg, intygade att det fotogenkök, som nu återställts till hennes matmor var det som stulits i trädgården till huset Djäknegatan 9. Maria kände med

visshet igen köket. Det hade nämligen reparerats hos bleckslagaren, och märket efter reparationen var tydligt.

Slutligen hördes Olivia Hansson och Kjersti Hansson, som båda året dessförinnan bott i samma hus som Fredrika. De hade inte haft någon nämnvärd kontakt med Fredrika — hon höll alltid sin dörr reglad — men en gång hade Olivia sett Fredrika tvätta en matta, som liknade den som skulle ha blivit stulen från handlanden Hommerberg, och Kjersti hade visserligen inte sett Fredrika tvätta någon matta, men hade sett henne ha två sådana mattor.

Fredrika förklarade, att mattorna var nya och rena när hon köpte dem, men att de blivit nedsmutsade med sot och behövde tvättas. Hon hade köpt mattorna för något mer än ett år sedan, när hon tjänade hos järnhandlanden Lenander.

Ytterligare vittnesförhör återstod, så målet uppsköts nu till den 12.3. Fredrika återfördes till häktet.

Vid förhandlingen den 12.3. inställde sig inför rätten⁶⁶ åklagaren och den häktade Fredrika Holmström samt målsägandena Hilda Råberg, Carl Fougstedt, Johanna Nilsson och Kristina Molin. Processen gick inte Fredrikas väg. Hilda Råberg åberopade sin polisanmälan, och kunde med bestämdhet uttala, att det fotogenkök, som hade företetts inför rätten hade åtskilliga kännetecken, som gjorde att hon visste att det var hennes. Fredrika stod på sig och krävde att Hilda Råberg skulle edligen betyga att det var just detta fotogenkök, som hon blivit bestulen på. Hilda Råberg fick därför avlägga och »med ed vita, att henne under juni månad 1885 frånstulits det fotogenkök, hvarom i detta mål [var] fråga».⁶⁷

På motsvarande sätt fick handlanden Carl Fougstedt edligen bekräfta, att den dörrmatta, som företeddes inför rätta var »alldeles liknande» den han bestulits på för ca ett år sedan.⁶⁸ Hans utsaga stöddes också av ytterligare ett vittne, Anna Olsson, som i åtskilliga år varit städerska hos Fougstedts och som menade sig kunna identifiera dörrmattan. Hon mindes särskilt att bården på ena sidan var något upptrasslad, vilket också var fallet med den i rätten företedda mattan.

En efter en trädde målsägandena fram. Kristina Molin »trodde sig med bestämdhet igenkänna» den natttröja, som hon blev bestulen på i början av år 1885. Johanna Nilsson i sin tur fick sig förevisad en kjol, »som hon med bestämdhet igenkände» som den hon frånstulits i november 1885. Kjolen hade dock »påtagligen på åtskilliga sätt ändrats», bl.a. hade den färgats, men det hade »påtagligen skett helt nyligen». Johannas uppgifter fick i sin tur Kristina Molin att »icke längre vilja bestämdt påstå, att den förevisade tröjan vore hennes tillhörighet». Åklagaren åberopade ett nytt vittne Botilda Engström, som en längre tid bott tillsammans med Johanna Nilsson. Hon kunde intyga, att Johanna i november 1885 frånstulits en svart kjol, och med bestämdhet kände hon igen den stulna kjolen, som den som nu företeddes i rätten, även om den både ändrats och nyfärgats.

För att ytterligare rubba tilltron till Fredrikas uppgifter vittnade poliskonstapeln A. V. Stenborg om att Fredrika vid de förberedande polisförhören lämnat olika uppgifter, om hur hon åtkommit de hos henne

påträffade dörrmattorna. Än hade hon sagt att hon köpt dem av en okänd kvinna på Fisktorget, än »någonstädes å Östra hamnsidan».

Fredrika Holmström gav sig inte en tum. Hon vidhöll samtliga uppgifter hon lämnat om hur hon förvärvat den aktuella egendomen, och hon påstod sig vara oskyldig. Hon hade inte några fler vittnen att åberopa. Men hon vidhöll, att fru Sjöstedt skulle åläggas komma personligen tillstädes och yttra sig i saken, ett yrkande som dock icke bifölls av rätten.

Också Nils Aschan var beredd att överlämna målet till rättens prövning. Uppenbarligen för att underlätta bevisprövningen nöjde han sig nu med att påyrka ansvar för tillgreppen från Sjöstedt, Hilda Råberg, Fougstedt och Johanna Nilsson.⁶⁹

En vecka senare, den 19.3, avkunnade rätten utslag i målet.⁷⁰

Vid rättens enskilda överläggning visade sig samtliga ledamöter stanna i skilda meningar. Den yngste ledamoten, stadsnotarien Hallberg, konstaterade inledningsvis, att domstolens officialprövning av gärningens omfattning, inte hindrade domstolen från att kunna taga upp de gärningar som åklagaren avstått från. Ingen av de övriga ledamöterna reste hinder mot detta.

Hallberg ansåg Fredrika vara övertygad att olovligen ha tillgripit grårandig sjal och ett lakan, värderade till 6 kronor, tillhöriga hökerihandlaren Sjöstedt, ett fotogenkök, värt 8 kronor, tillhörigt Hilda Råberg, en matta, värd 3 kronor tillhörig Carl Fougstedt och en kjortel, värd 5 kronor, tillhörig Johanna Nilsson.

»Beträffande den öfriga här ofvan uppräknade löseegendomen, så är Holmström mot sitt nekande ej öfvertygad att hafva stulit densamma, men deremot utmärka de omständigheter, under hvilka hon innehafte egendomen, att hon vetat den varit olofligen åtkommen.»

Hallberg dömde Fredrika Holmström till samma straff som i första utslaget, dvs. för första resan stöld till 4 månaders straffarbete, och att två år över strafftiden vara medborgerligt förtroende förlustig. Hallberg ansåg således Fredrika vara förvunnen att ha stulit egendom till ett värde överstigande 15 riksdaler. Därmed skulle 20 kap. 1 § strafflagen tillämpas.

Häradshövdingen F. W. Hallberg var mera försiktig i sin bedömning av bevisningen. Han ansåg, att det visserligen var utrett, att den egendom som Sjöstedt och Hilda Råberg anförde som sin varit stulen och att hon för detta borde stånda tjufsrätt, men emot Fredrikas bestridande ansåg han det icke vara utrett, att hon olovligen åtkommit den matta, som sades tillhöra Carl Fougstedt och den kjol som Johanna Nilsson påstod vara hennes. Han ville därför döma Fredrika endast till två månaders fängelse för första resan snatteri (SL 20 kap. 2 §).

Rättens ordförande, rådmannen Falkman, var också beredd att i brist på utredning frånfalla ansvar för tillgrepp av den svarta kjol som sades tillhöra Johanna Nilsson. Men i övrigt anslöt Falkman sig till stadsnotarien Hallbergs mening och fastställde för sin del straffet till 3 månaders straffarbete, vilket också blev domstolens mening. I utslaget kom detta till uttryck på följande sätt:⁷¹

»Beträffande den öfriga här ofvan uppräknade löseegendomen, så är Holm-

ström mot sitt nekande ej öfvertygad att hafva stulit densamma, men deremot utmärka de omständigheter, under hvilka hon innehaft egendomen, att hon vetat, att den varit olofligen åtkommen.» (!) — »Beträffande slutligen den från fabriksarbeterskan Johanna Nilsson stulna kjorteln, så finner R[ådstugu] R[ätte]n det icke vara utredt att den kjortel som innehafts af Holmström — och som hon påstått sig hafva egt sedan åtskilliga år tillbaka — varit Johanna Nilsson tillhörig, hvadan åklagarens talan härutinnan lemnas utan bifall.»

Fredrika förklarade sig missnöjd med utslaget, noterade protokollföraren avslutningsvis. »Emellertid skulle ett exemplar deraf öfversändas till KB i länet.» Fredrika ålades också att ersätta vittnena för deras inställelse med av dem yrkade belopp.

Sedan Rådstugurättens utslag vunnit laga kraft tillställdes det cellfängelset för verkställighet. Kvinnliga straffarbetsfångar sändes vid denna tid till Stockholm med fångvagn, så också Fredrika. Under tiden 19.4. till 19.7. 1886 avtjänade hon straffet på kvinnofängelset i Stockholm, varefter hon återsändes till Malmö.⁷²

Vad hände sedan med Fredrika Holmström?

Efter återkomsten till Malmö flyttade Fredrika vid flera tillfällen till nya adresser.⁷² Sina sista dagar tillbringade hon på arbets- och försörjningsinrättningen i Caroli församling. Där avled hon den 26.4. 1909 av hjärtmuskelinflammation (myocarditis). I bouppteckningen, som förrättades den 1.7.1909, uppgavs, att när Fredrika fyra dagar före sin död intagits å arbets- och försörjningsinrättningen hade man i hennes kläder funnit två bankböcker,⁷⁴ en i Malmö sparbank utställd på Kjerstin Hansson, enligt Fredrikas uppgift var det hennes mors motbok med ett belopp av kr. 2.123:23, och en motbok i AB Malmö Folkbank utställd på änkefrun Karin Österberg. Det hade inte lyckats någon, att av Fredrika få upplysning om vem denna person var och vilken anledningen var att boken innehades av henne. Med sig till de sälla markerna tog hon upplysningarna härom.

*4. Mål 2: Stadsfiskalen Aschan ./ Pontus Lagerberg och Gustaf Edvard Rockström*⁷⁵

I Sydsvenska Dagbladets morgonnummer den 14.11.1887 stod följande notis att läsa:⁷⁶

— *Kassabalans*. Ett af dessa i våra dagar tyvärr oupphörligt förekommande, bedröfliga fall har nu äfven tilldragit sig i vår stad. Balansen rör sig lyckligtvis icke om synnerligen stora belopp och torde sannolikt äfven vara betäckt, men är förknippadt, med omständigheter af försvårande art, hvarigenom den möjligen ändock kommer att för den i sin redovisning bristande draga efter sig allvarsamma följder. Saken blir under dagens lopp närmare bekant.

Redan i aftonnumret av tidningen samma dag gavs offentlighet åt »den i morgonnumret omnämnda kassabalansen». Vid en rannsaking vid extra sammanträde inför Malmö rådstugurätts andra avdelning klockan 9 på förmiddagen inställde sig fängelsedirektören Pontus Lagerberg »att stånda ansvar för sådant brottsligt förfarande som omför-

81. Rådhuset i Malmö.

mäles i strafflagens 25 kap. 11 och 12 §§» — dvs. ämbetsbrotten förskingring och bedrägeri».⁷⁷ Vaktmästaren vid fängelset Gustaf Edvard Rockström, tilltalades för »vetskap om och delaktighet i kap. L:s förfarande.» Det var således mycket grova anklagelser som riktades mot en av stadens mest ansedda medborgare och ämbetsmän.

Stadsfiskalen Nils Aschan hade uttagit stämning mot de tilltalade och åberopade sig på det protokoll som förts vid förhör med de tilltalade inför generaldirektören i Fångvårdsstyrelsen Wieselgren på Länsfängelset i Malmö den 8.11.1887.

Bakgrund

Den 26.10.1887 föredrogs inför Fångvårdsstyrelsen i Stockholm, en anonym anmälan, som ankommit två dagar tidigare:⁷⁸

»Som fullkomligt bekant med förhållandet får jag härmed till Kongl. Fångvårdsstyrelsens kännedom meddela, att Direktören och Vaktmästaren vid Malmö Cellfängelse på allt annat än ärligt sätt förvalta den inkomst som blir af fångarnes arbeten, så till exempel sys här säckar till Malmö Stora Valskvarn, 3 1/2 öre betalas för hvarje säck, men i fångarnes motböcker står endast 2 1/2 öre, detta fortgick från början af 1882 till November 1885 då det med ens upphörde förmodligen af den orsak att Konst. låt dem förstå, att de hade reda på knepet, under de åren syddes här mycket säckar så att Direktören på detta oärliga sätt stoppade flera tusen kr. i sin egen ficka. Böckerna på

fängelset och Walsqvarnen kan bevisa sanningsenligheten att de undanhållna penningare uppgår till mellan 5 à 6 tusen kr. Och det är det antagliga att Waktmästaren Rockström är delaktig i förhållandet. Och i följd häraf får Waktmästaren göra och låta som han vill. Kaptenen är fullständigt i hans våld, så snart det kommer en fånge som han anser sig kunna förtjena på, tar han denne på entreprenad och på så sätt förtjenar han mycket penningar, för att öka fångens arbetslust låter han denne få sådana privilegier som ingen fånge är berättigad till, der sitter nu en skraddare, som är dömd till 2 år, denne fånge har han gifvit lof till att sjelf afyttra hvad tyg han kan smuggla undan, han har sålt flere västar, foder m.m. På så sätt alstras han till att stjäla hvarje dag. När waktmästaren har brått för skraddaren befaller han allvakten att väcka honom kl. 4 och 5 på mornarne, tändstickor har han alltid hos sig i cellen. Under badpannan eldas der dagligen från morgon till kväll utaf fängelsets ved för att skraddaren skall kunna få pressjernet varmt när han så påfordrar, 2:ne skomakare har han allt likartad med skraddaren. Till Skånska Litografiska Aktiebolaget härstädes kokas här klistor 2 à 3 gånger i veckan, äfven till detta gagnas fängelsets ved och kol, icke ens fången som gör arbetet får någon ersättning derför. Sin egen tienstgöring egnar han sig alldrig åt. Hufvudsaken är att sköta skraddare och skomakare. Men oakadt allt detta förstår han så väl dölja sig under skenhelighetens mask att den som icke känner honom tror det är den bästa människa i verlden. Missnöjet är stort bland bevakningen men ingen vågar att yppa förhållandet.

Högaktningsfullt N.N. Den 16/10 —87.»

Anmälan föranledde generaldirektören Wieselgren att resa till Malmö för att tillsammans med landssekreteraren Jöns Peter John Krok hålla förhör med Lagerberg och Rockström. Förhören ägde rum på länsfängelset den 8.11.1887. Vid detta förhör angav Lagerberg, att vid länsfängelset under en följd av år tillverkats säckar åt Malmö Stora Walsqvarns AB, huvudsakligen s.k. grova mjölsäckar, för vilka Lagerberg uppburit betalning av bolaget med 3 1/2 öre per säck. Härom förelåg inte något kontrakt eller skriftligt avtal, bortsett från att Lagerberg, som han mindes år 1882, till bolaget ingivit ett skriftligt anbud »att inom Länsfängelset för bolaget sy säckar efter ofvannämnde pris». Det följdes av en muntlig överenskommelse mellan Lagerberg och bolaget. I de journaler och motböcker, som han ingivit till Konungens Befallningshavande (KB) för granskning, hade han under tiden från säcktillverkningens början och t.o.m. oktober 1885 i arbetsredogörelserna endast upptagit 2 1/2 öre för varje säck. För egen del hade han under denna tid tillgodogjort sig för egen del 1 öre per säck. Då KB lämnat det i arbetsjournalerna och motböckerna upptagna tillverkningspriset utan anmärkning ansåg han detsamma godkänt. Då han ägde rätt att sysselsätta fångarna efter eget gottfinnande och tillhandahållit arbete åt dem, så ansåg han sig som arbetsgivare. Därigenom var han också berättigad att för egen del behålla det överskott som kunde uppkomma därigenom att han genom en helt och hållet enskild överenskommelse med Malmö Stora Valsqvarns AB lyckats betinga sig ett högre pris än det som han behövt för att gottgöra fångarna för arbetet och som KB också fann tillräckligt.

Lagerberg kände till de föreskrifter som Fångvårdsstyrelsen meddelat och som både reglerade fängelsedirektörernas skyldighet att hålla fångar till arbete och vilken andel som de ägde tillgodogöra sig av detta. Avslutningsvis antecknades att under åren 1882—1885 hade

470.408 säckar tillverkats, vilka i journalerna krediterats 1 öre mindre per säck än vad som uppburits för arbetet. Den av Lagerberg tillgodoräknade skillnaden utgjordes alltså av 4.704 kronor och 8 öre.⁷⁹

Fångvårdsstyrelsen anmodade i skrivelse den 11.11.1887 KB att väcka åtal mot Lagerberg och Rockström. Lagerberg misstänktes för att ha gjort sig skyldig till sådant brott som avsågs i SL 25 kap. 11 och 12 §§. Båda skulle avstängas från tjänstgöring vid fängelset till dess att domstolen avgjort målet.

Skrivelsen utvisade, att generaldirektören Wieselgren och fångvårdsstyrelsen misstänkte Lagerberg för uppsåtliga brott, förskingring och bedrägeri.⁸⁰

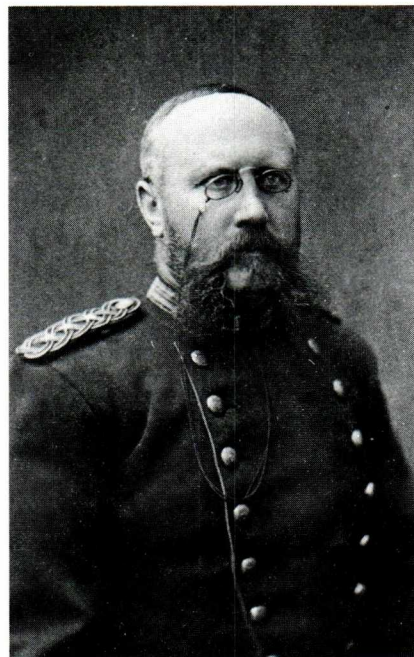
KB anmodade i sin tur den 12.11.1887 stadsfiskalen Nils Aschan att åtala de båda vid Rådstugurätten i Malmö, och påföljande dag, söndagen den 13.11, stämde rådmannen Rudolf Frick på begäran av stadsfiskalen de båda att inställa sig inför rättens andra avdelning på Rådhuset på måndagsmorgonen kl. 9 att svara på åklagarens ansvarsyrkande om »falska räkenskaper» och förskingring respektive delaktighet i gärningen.

Antecedentia

Vem var då Pontus Lagerberg och Gustaf Rockström?

Kaptenen Pontus August Lagerberg var född på Bommestad i Karlstad den 18.12.1834. Han var således 53 år gammal. Hans far var majoren Johan Pontus Lagerberg, hans moder Charlotta Lilliehöök. Fadern hade varit kommenderad med Värmlands regementes fältbataljon till Slesvig 1849 och hade under denna tjänstgöring varit placerad som place-major i Flensburg ett års tid. Efter återkomsten blev han 1853 postmästare i Hjo, där han avled 1862. Johan och Charlotta hade i sitt äktenskap sex barn, av vilka Pontus var det andra i raden. Pontus fick sin första utbildning i Karlstad och kom 1851 som kadett till Karlbergs krigsakademi. Därifrån utexaminerades han 1857 och fick samma år tjänst som underlöjtnant vid 1:a livgrenadjärregementet. Han avancerade där till löjtnant 1863. Året dessförinnan hade han ingått äktenskap i Stockholm med sin syssling Augusta Henrika Printzensköld, f. 1835. I rask följd föddes i äktenskapet under 1860-talet fyra barn av vilka tre nådde vuxen ålder. 1871 sökte Pontus Lagerberg sig över till fångvården, och sedan han utsetts till bevakningsbefälhavare vid straffängelset i Karlskrona 1871 flyttade familjen till Blekinge. Redan påföljande år 1872 förordnades han att bestrida direktörsbefattningen vid länscellfängelset i Malmö, och påföljande år konstituerades han till denna befattning, och familjen flyttade till Malmö. 1874 erhöll han kaptens avsked i armén.⁸¹

Den medåtalade Gustaf Edvard Rockströms biografiska uppgifter var betydligt mer blygsamma. Han var »oäkta född» i Kolbäck 1850. Hans moder hette Katarina Säf, fadern var okänd. Han hade vistats i Säby hos sin moder till dess han 1870 hade inträtt i fångvården. Först hade han tjänstgjort på Långholmen och därefter från 1873 vid länscellfängelset i Malmö. Från 1885 hade han där förordnats till ordinarie vaktmästare.⁸²

82. Kapten Pontus Lagerberg. Foto Roikjer, Malmö, 1885.

När rådmannen Rudolf Frick och hans bisittare rådmannen A. R. Falkman och stadsnotarien, vice häradshövdingen E. Francke påropade målet den 14.11.1887 låg således den av stadsfiskalen Nils Aschan uttagna stämningsansökan mot Lagerberg och Rockström på rättens bord.⁸³ Aschan, Lagerberg och Rockström inställde sig personligen. Lagerberg inledde sessionen med att anhålla om att få använda sig av biträde i rättegången. Fortfarande 1887 fick jämlikt Rättegångsbalken 15 kap. 1 § den tilltalade hos rätten anhålla om att få benyttja sig av biträde i rättegången.⁸⁴ Lagerbergs begäran bifölls och v. häradshövdingen Christian Lovén, närvarande i rättssalen, tilläts biträda honom i rättegången.

Åklagaren ingav till rätten ett antal handlingar samt företedde en s.k. avräkningsbok för straff- och arbetsfångar, omfattande tiden 1876—1886. En granskning av denna bok hade givit vid handen att de i förhörsprotokollen förekommande uppgifterna om det pris efter vilket Lagerberg tillgodofört fängelset och fångarna för säcksömnad befunnits riktiga. Vidare ingavs ett antal räkningar beträffande säcktillverkningen, utfärdade till Malmö Stora Valskvarns AB från Malmö Länsfängelse, omfattande tiden från den 6.5.1882 till 1885 års utgång. Med stöd av dessa kunde visas att de uppgifter om priset för säcksömnad som förekommit i förhörsprotokollet också var riktiga.

Lagerberg vidhöll vad han sagt vid förhören inför generaldirektören Wieselgren och tillade att fr.o.m. november 1885 ändrades avtalet med valskvarnen, i samband med att Lagerbergs affärer utreddes åt honom av en person. Han var dock ej säker på om det var denna person eller någon annan som uppmärksammade honom på nödvändigheten att antingen upprätta skriftligt kontrakt om ett innehållande (av ett öre per säck) eller också låta hela summan inflyta i räkenskaperna. Det var emellertid det egentliga skälet till förändringen. Lagerberg hade icke trott att Valskvarnen velat uppgöra sådana kontrakt.

Vidare ingav Lagerberg en borgensförbindelse undertecknad av överstelöjtnanten Gustaf Lindencrona och ryttmästaren Mauritz Richter, vilken utsade, att de »en för båda och båda för en, såsom för eget åtagande borga för betalningen af hvad Lagerberg uti denna sak kan kännas skyldig gälda».⁸⁵

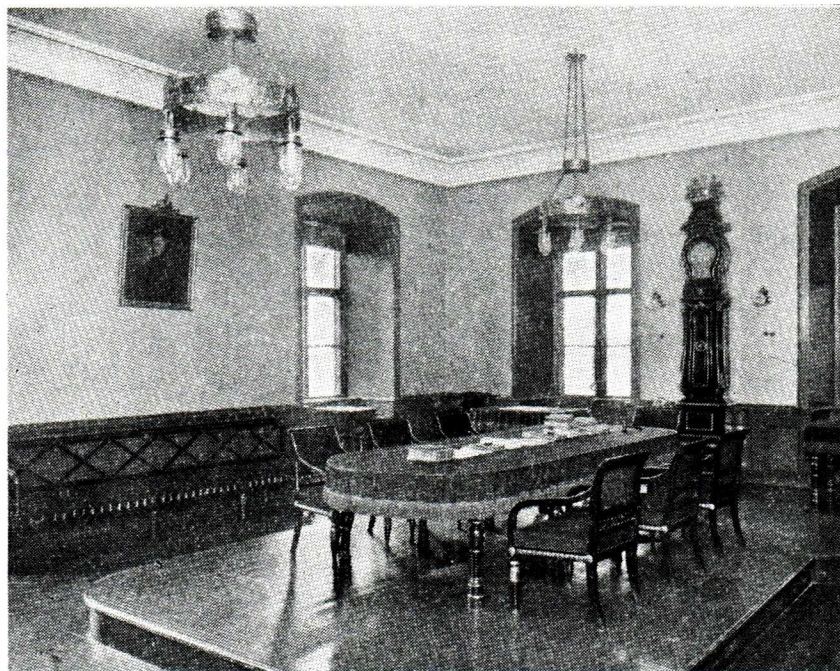
Ombudet, Christian Lovén, ingav därefter en PM till rätten, i vilken han bestred att hans huvudman gjort sig skyldig till något brott, som avses i SL 25: 11 o 12. Han erinrade rätten om »det orimliga missförhållande, som i sådant fall skulle uppstå emellan straffets beskaffenhet och arten af den med åtalet avsedda underlåtenheten». Han argumenterade för att strafflagens bestämmelser över huvud taget inte var tillämpliga på den här aktuella gärningen: »Enligt Kongl. Fångvårdsstyrelsens cirkulär den 1 mars 1860 bör fängelsedirektör anskaffa arbete åt fångarne på enskild persons förslag, eller, der sådant icke låter sig göra, på eget förslag. Det stadgas här vidare, att alla arbetsbeting som af direktören uppgöras skola i två exemplar ingifvas till landskansliet för godkännande. Slutligen var det i Kongl. fångvårdsstyrelsens skrifvelse den 27 december 1873 bestämdt, huru inkomsten af fång-

arbetet skall fördelas, nemligen med 1/3 till fången, 1/3 till direktören, 1/6 till vaktbetjeningen och resten till besparingskassan. Men dessa senare bestämmelser kunna ej anses röra annat förhållande, än att arbetet, hvarå inkomsten tages, sker på enskild persons förlag och således är genom formligt kontrakt eller som det här kallas »arbetsbeting» af-taladt. Fördelningsbestämmelserna kunna, efter mitt omdöme, icke rim-ligtvis tillämpas vid det fall att fängelsedirektören på eget förlag skaffar fångarna arbete. Och det är just detta, som här är förhållandet, hvadan alltså ej kaptenen Lagerberg kan med fog ställas till ansvar, derest han underlåtit öfverlemna till fördelning *allt*, hvad han på ifrågavarande saksömnad kunna betinga sig i liqvid af tredje man.» Lovén jämställde fängelsedirektörens ställning i detta fall med affärsmannens. Han utsatte sig för »en viss, stundom, om dåliga konjunkturer inträffa, ganska stor risk. Det är billigt, att han härför erhåller något särskildt i ersättning. Annat kan ej heller vara menadt med förut anmärkta föreskrifter.» Lagerberg hade också hela tiden öppet deklarerat, »att han för sin risk afsatte 1 öre pr säck».

Redovisningarna hade inte heller genom åren givit anledning till anmärkning från varken KB:s eller fångvårdsstyrelsens sida. »Han har alltså antagit, att beloppet godkänts, och han har dervid varit i sin fulla rätt.» Lovén yrkade därför ogillande av åtalet.

Lovén tillade, att bestämmelserna i SL 25: 12 (bedrägeri) kunde inte vara tillämpliga på detta fall, eftersom de medel Lagerberg uteslutit från redovisningen icke varit allmänna »utan vore att betrakta såsom Lagerbergs enskilda tillhörighet, hvaröfver han fritt ägde förfoga». Och då han ej heller dolt sitt tillvägagångssätt varken för fängelse-personalen eller andra måste han anses ha handlat i god tro. Lovén kunde också visa på att Lagerberg verkade som affärsman i denna roll. Det framgick bl.a. därav att vid de tillfällen då kaptenen haft svårig-het att bereda arbete åt fångarna genom avtal med privata personer hade han själv måst anskaffa material och ombesörja avsättningen av de arbeten, som därav utfördes. Han hade på detta sätt på eget förlag låtit fångar tillverka cigarrer. »Derest nu Lagerberg t.ex. köpt tobak till 1.000 st. för 4 eller 5 kronor, och han därefter med en fånge gjort avtal att denne skulle tillverka nämnda antal cigarrer för en krona, så att cigarrerna kom att kosta Lagerberg själv 5 eller 6 kronor för tusendet, kunde det väl inte med fog ifrågasättas, att Lagerberg skulle tillgodoföra fängelset hela den på samma affär möjligen blifvande vinst», hävdade Lovén. Det var också ett allmänt accepterat förfarande, framhöll ombudet. »Å länsfängelset i Karlstad hade för någon tid sedan tillverkats tändstickslådor, och hade dervid, efter hvad Lagerberg för-sport, föreståndaren för nämnda fängelse med tändsticksfabrikanten träffat öfverenskommelse om tillgodonjutande af en särskild godtgörelse för den risk, han löpt derigenom att han gent emot fabrikanten stode i ansvar för de lemnade materialerna.» Lagerberg hade varit betänkt på att själv anskaffa väv och tråd från England för att därigenom kunna öka inkomsten av säcktillverkningen. Han hade också under-handlat med agenter om inköp men han hade saknat tillgångar för att kunna bedriva verksamheten på detta sätt, så avtal hade träffats med

83 A. Sessionsrummet för Rådhusrättens 2:a avdelning i rådhuset.

Valskvarnsaktiebolaget om att det skulle tillhandahålla materialet till säckarna. »Detta förändrade emellertid icke förhållandet, att arbetet skett på Lagerbergs förlag och ansvar», betonade Lovén.

Medan Lagerberg värtaligt och skickligt företrädde av ombud fick vaktmästaren Rockström själv föra sin talan. Han hade ålagts av direktören att utskriva alla räkningar från fängelset, och han hade fått uppgift av Lagerberg om vilket pris han skulle utföra för varje arbete i räkningarna och i journalen. Han hade icke någon som helst kunskap om vilka föreskrifter som gällde om direktörens rättigheter och skyldigheter utom de betr. fördelningen av arbetsinkomsten. Att Rockström tyckte det var skäligt att Lagerberg fick någon ersättning förklarade han med ett annat exempel. Litografiska Aktiebolaget i Malmö hade tillhandahållit både material och verktyg vid utförande av arbete för deras räkning å fängelset. I fallet med Valskvarnsbolaget hade detta endast släppt till materialet, medan Lagerberg anskaffat verktygen, vilket vitsordades av Lagerberg.

Vid förhandlingen åberopade Lagerberg två vittnen: tullbevakningsinspektorn J. Bohman-Pehrsson och löjtnanten C. F. Örtendahl. Båda var tillstädes i rätten, och då något jäv ej anfördes mot dem avlade de vittneseden och berättade följande.

Bohman-Pehrsson, som skötte Lagerbergs privata affärer, hade 1882, då Malmö Stora ValskvarnsAB började sin verksamhet förmedlat en kontakt mellan bolaget och Lagerberg om att sysselsätta fångarna med att sy säckar. Kontakten kom lägligt, då Lagerberg vid denna tid hade svårt att skaffa arbete åt fångarna. Lagerberg träffade däremot själv överenskommelse med bolaget om priset för sömnaden och hur tillverkningen skulle gå till.

Löjtnant Örtendahl å sin sida vitsordade att frågan om att skaffa Lagerberg »särskild inkomst utöfver den vanliga honom tillkommande andelen af förtjänsten för fångarnas arbeten» hade väckts redan 1881. Det skulle ske genom att han skulle driva säcktillverkning som affär på eget förlag. Väv införskaffades och en del av de säckar som härav tillverkades i fängelset lyckades han efter mycket besvär sälja till Motala. Av detta pilot-projekt drog Lagerberg slutsatsen, att 2 1/2 öre utgjorde en skälig ersättning till fängelset för säcksömnaden. Vad därutöver kunde erhållas för varje säck borde tillkomma honom som gottgörelse för materialet och den risk han stod för affären. Örtendahl visste, att valskvarnsbolaget ville att Lagerberg skulle leverera 1.000 säckar om dagen, men att han var betänksam att ta på sig ett sådant ansvar. Örtendahl visste endast genom Lagerbergs egna uppgifter att han erhållit 3 1/2 öre per säck. Han var övertygad om att Lagerberg handlat i god tro. Han hade helt öppet redovisat sitt handlingssätt.

På åklagarens fråga uppgav Lagerberg, att han endast med bolaget kommit överens om ersättningen, dvs. 3 1/2 öre per säck. Bolaget hade släppt till allt material till säckarna och Lagerberg hade bekostat erforderliga verktyg. Han visste, att den honom enligt fångvårdsstyrelsens föreskrifter tillkommande andelen av arbetsförtjänsten innefattade ersättning härför. Den särskilda ersättning som han tillgodofört sig »hade han ansett böra honom tillkomma, emedan han, såsom alltid vore händelsen, stode i ansvar för att materialet icke i fängelset förderfvades, hvilket ansvar uti förevarande fall varit så mycket större, som stora quantiteter väf och dylikt till fångarna utlemnats». Däremot kunde han inte erinra sig om han nämnt för KB om storleken av ersättningen. Han menade att det inte var behöfligt. Han vitsordade också att det sammanlagda belopp han skulle ha orätt undanhållit fängelset och fångarna utgjorde (som Fångvårdsstyrelsen räknat ut) 4.704 kronor och 8 öre.

Rockström hade under sina kortvariga förordnanden som direktör (på mellan 4 och 6 dagar) vid några tillfällen 1882—84 från valskvarnen uppburit totalt kr. 647: 42, vilket belopp han vid förordnandets slut redovisat till Lagerberg, som också inför rätten vitsordade riktigheten av dessa uppgifter.

Åklagaren Aschan vidhöll sitt ansvarsyrkande. Valskvarnsbolaget var att betrakta som arbetsgivare. Alla angivna omständigheter talade för att arbetsbetinget var uppgjort mellan fängelset och bolaget, bl.a. att alla transaktioner skett i fängelsets namn. Att Lagerberg dessutom inte upprättat något kontrakt med bolaget var enligt åklagaren en tjänsteförsummelse, som inte kunde förringa verkan av hans brottslighet. Aschan yrkade emellertid uppskov i målet. Han ville inhämta kompletterande upplysningar från fångvårdsstyrelsen. Han yrkade däremot att Lagerberg »i anseende till beskaffenheten af det brott, för hvilket han stod tilltalad» skulle träda i häkte, medan Rockström skulle föreläggas inställelse å den dag, till vilken målet blev uppskjutet.

Lagerberg vitsordade att visst var det ett formfel, att räkningarna utfärdats i fängelsets namn. Men det saknade betydelse, för räkningarna utgjorde endast verifikationer för valskvarnen. Det var orimligt menade han, att påstå att kontrakt borde ha upprättats, för han skulle i

så fall få ha upprättat ett dylikt med sig själv, dels som föreståndare för fängelset och dels som förlags- och arbetsgivare. Han bestred häktningssyrkandet och åberopade sig på borgensförbindelsen och att han var »en statens tjänsteman». Rockström å sin sida yrkade att få bli skild från målet. Han ansåg sig vara oskyldig.

Efter enskild överläggning beslöt emellertid Rådstugurätten att bifalla åklagarens häktningssyrkande. Kapten Lagerberg förklarades skyldig att träda i allmänt häkte.⁸⁶ Den fortsatta rannsakingen fick därför ske på länsfängelset lördagen den 19.11. kl. 9 f.m. Till den förhandlingen kallades också Rockström och åklagaren Aschan.

Häktningsbeslutet slog ned som en bomb i Malmö. Dagspressen redovisade ingående händelserna i rättssalen. Medan Sydsvenska Dagbladet gav en neutral version av händelsen kom Arbetet, där Axel Danielsson just hösten 1887 börjat sin Brandsyn av samhället genom rättegången mot Pontus Lagerberg att lägga ved på brasan.⁸⁷ I Arbetet beskrevs förhandlingen på följande sätt:⁸⁸

»Det var en rörande scen, när rättens ordförande dömde honom skyldig att träda i häkte. Ack, då runno tårar, må ni tro. Domaren grät. Här var det icke fråga om en simpel småtjuv. Sådana hade samme domare med kallt hjärta avfärdat hundratal. Men här var det en »aktad» man, en samhällsspelare, ett »sympatiskt väsen» med många vänner. Och denne hade icke stulit i smått utan i *stort* från de *små*. Det var därför det var så obeskrivligt rörande, att strida tårar rullade utför domarens kinder.»

Rannsakingen fortsatte den 19.11. Sydsvenska Dagbladet rapporterade:

»Kl. 9 i dag hade ett litet antal åhörare samlat sig å tingssalen på länsfängelset. — — — Sedan kapten Lagerberg, hvars hållning var öppen och frimodig, införts, och vaktmästare Rockström infunnit sig»,⁸⁹ kunde rannsakingen börja. Lagerberg biträdde också denna dag av sitt ombud, v. häradshövdingen Lovén.⁹⁰

Lagerberg och Rockström uppgav båda, att alla de arbeten fångarna utfört på fängelset, både för privata personer och för fängelsets räkning, hade införts i en arbetsjournal. I den hade också priset på varje arbete antecknats. Rockström hade alltsedan 1877, då han började tjänstgöra som fängelsevaktmästare, haft Lagerbergs uppdrag att föra denna bok. Priserna på arbetena hade han antecknat efter Lagerbergs uppgifter. Journalen låg sedan till grund för de uppgifter som redovisades i fångarnas motböcker etc. Också räkningarna skrevs direkt från arbetsjournalen. En arbetsjournal omfattande tiden 1.1.1886—31.10.1887 föredes inför rätten.

På ställda frågor angav Lagerberg, att han aldrig någonsin haft en tanke på att han förfarit orätt genom sitt handlande. Han visste ju om att föreståndarna vid andra fängelser brukade ha liknande inkomster. Då han förutsatte att hans förfarande var riktigt hade han aldrig brytt sig om att forska i på vilket sätt kollegerna skaffat sig denna inkomst. Anledningen till att han själv upphörde med sitt tillvägagångssätt berodde på att tillgången på arbete avtagit och att vaktkonstaplarna hade börjat knota över att deras inkomster därigenom minskades. Lagerberg kunde inte erinra sig, om han inför valskvarnsbolaget uppgivit att han personligen var ansvarig för arbetets fullgörande. Han hade emellertid

83 B. Sessionsrummet på gamla länsfängelset, där rannsakingar av häktade ägde rum.

alltid sett säcktillverkningen som en affär mellan honom personligen och valskvarnen. Det hade varit ett muntligt avtal, för valskvarnen hade inte velat binda sig för någon längre period. Skriftliga kontrakt hörde uppenbarligen till ovanligheterna. Under Lagerbergs tid som direktör hade dylika endast träffats med två företag.⁹¹

Rockström ingav till rätten en kort skrift, i vilken han bl.a. tillade, att han aldrig trott att »den risk kapten Lagerberg kunde få ikläda sig för väfgarn och säckar, som på ett eller annat sätt förloras eller göras obrukbart — — — kapten hade skyldighet att ikläda sig utan serskild ersättning af arbetsgifvaren». Han hade aldrig tjänstgjort som direktör då kvartalsredovisningarna skulle avgivas till KB eller då räkenskaperna för året avslutades. Han hade uppburit betalning på Valskvarnen då Lagerberg var bortrest och »särskildt bedt Rockström derom för att icke frångå hvad herutinnan vore vedertaget. Således hade Rockström dervid icke handlat å tjenstens vägnar».

Christian Lovén visade därefter prov på sin kompetens som professionell advokat. Han ingav till rätten redovisningar och lagerböcker, verifierade och granskade, samt två intyg det ena avgivet av verkställande direktören i Malmö Stora Walsqvarn Rudolf Schmidt i Köpenhamn och det andra av kvarnens disponent Malcolm Niclas Moberg.

Direktör Schmidt kunde intyga, att någon tid innan Stora valskvarnen i Malmö blev färdig tillfrågades han av flera personer i Malmö, bl.a. tullinspektören Boman-Pehrson om han ville låta sy säckar hos kapten Lagerberg »då han behöfde sysselsätta en del folk i Malmö fängelse och sjelf var i behof af någon förtjenst». Han var positiv till förslaget och sade till disponenten Moberg att låta sy säckar hos Lager-

berg »när så behöfdes. — — — Men at binda qvarnen genom något formligt kontrakt ansåg jag ej böra komma i fråga», avslutade direktör Schmidt.

Malcolm Moberg kompletterade i sitt intyg, att han i anledning härav tagit kontakt med Lagerberg och muntligen överenskommit med honom att han skulle åtaga sig detta arbete, dock att kvarnen skulle anskaffa väv och sygarn.

Både Lovén och Aschan påfordrade vittnesförhör med Moberg, som var tillstädes och vitsordade sitt intyg och tillade, att han alltid uppfattat avtalet som ingånget mellan Lagerberg och valskvarnen, och att kvarnen »skulle hålla sig uteslutande till Lagerberg om säckarna förstördes på fängelset eller om arbetet inte fullgjordes inom behörig tid». En verkmästare på fängelset i Malmö hade 1885 erbjudit sig att leverera säckar till kvarnen för 2 1/2 öre per säck, men bolaget ansåg sig böra hellre betala 3 1/2 öre till Lagerberg »enär bolaget varit vandt vid att af honom behandlas väl ifråga om såväl arbetets utförande som redovisningen för detsamma».

Lovén anförde därefter pläderingsvis, att kapten Lagerberg var offer för otydliga föreskrifter. Lagerberg hade till formen gjort det felet att han utöver den tredjedel han enligt förordningen var berättigad till inte tydligt framhållit att han därutöver ville ha provision för risk och extra omsorg. Hade han i räkningen fördelat priset, så »att det ena öret var kapten Lagerbergs så hade icke en till skenet, såsom nu, något kunnat läggas honom till last. Men en sådan obetydlig omständighet får icke leda till ett så oerhördt straff, som det, hvarom stämdt är. Sådant vore en kränkning af den allmänna rättskänslan», dundrade Lovén. Man fick inte heller jämställa en skrivelse, ett cirkulär utfärdat av K. fångvårdsstyrelsen, med allmän strafflag. De var »så att säga, icke jemförliga storheter. Den förre har icke ens tillkommit i den ordning, som följes vid utgifvandet af författningar å den administrativa rättens område. Den måste därför anses vara af allt för underordnad betydelse för att med fullt vitsord kunna läggas till grund för en persons störtande från en ansedd samhällsställning.» Det vore dessutom orimligt, menade Lovén, att påstå att Lagerberg fört falska räkenskaper blott för att han inte tydligt på papper nedtecknat det som envar, om de gått till vederbörande räkningar och redovisningar, kunnat finna. För denna förseelsen borde Lagerberg ej behöva dömas till något som helst straff, ansåg han. Skulle rätten ej bifalla hans begäran, borde dock brottsligheten ej bedömas strängare än efter SL 25 kap. 16 el. 17 §§. Då borde förmildrande omständigheter, som att Lagerberg »varit i god tro om rättmätigheten av sitt handlingssätt och således af förhastande begått sig», vägas in.

Vid kompletterande vittnesförhör med Lagerbergs ekonomiske rådgivare Bohman Pehrsson bekräftade denne, att han uppfattat avtalet som ingånget mellan valskvarnen och Lagerberg enskilt, och att denne själv skulle »stå i ansvar för affären». Han hade styrkts i denna tro, när Lagerberg sagt, att han önskade utvidga affären betydligt, när tillgångarna ökade. Då skulle han själv anskaffa material och i fängelset låta sy säckar också till andra kunder.

Sedan de tilltalades personalia genomgåtts⁹² överlämnade åklagaren

målet till avgörande. Aschan hade uppenbart blivit påverkad av Lovéns argument och bevisning. Han justerade sitt ansvarsyrkande, sedan det »under ransakningen förekommit omständigheter, som gåfve vid handen, att Lagerberg icke vore så brottslig, som från början synta vara fallet». Skulle rätten inte finna de av honom åberopade 11 och 12 §§ i 25 kap. SL tillämpliga yrkade han att straffet skulle bestämmas efter 16 §. Skulle rätten finna Rockström brottslig, menade Aschan att denna icke kunde anses svårare än 17 §. Därutöver vidhöll Aschan yrkandet om att Lagerberg och Rockström skulle förpliktas ersätta vad som orätt blivit uteslutet från redovisning, samt den kostnad som K.Mt och kronan fick vidkännas i vikariatersättningar under den tid Lagerberg och Rockström var avstängda från tjänstgöring. På tillfrågan kunde han emellertid ej redogöra för grunden för sitt yrkande ifråga om vikariatersättningen.⁹³ Detta yrkande bestreds också av båda tilltalade.

Lagerberg yrkade att omedelbart bli försatt på fri fot, vilket yrkande dock icke bifölls.⁹⁴ Utslag i målet skulle meddelas torsdagen den 24.11. kl. 9 f.m.

Förhandlingen påföljande torsdag inleddes efter protokollets uppläsande med att häradshövdingen Lovén ingav ytterligare en försvarsskrift, i vilken han analyserade fallet utifrån de straffrättsliga stadganden som åklagaren anförde. Han ställde denna analys mot den praxis som förekom i fängelserna, och där han nu också kunde hänvisa till en artikel i Nya Värmlandstidningen angående förhållandena vid fängelset i Karlstad. »Den affär, som detta kontrakt rörde, är alldeles analog med den, som här är på tal», menade Lovén, och fortsatte, »utom den att i det förra fallet förefanns ett *skriftligt* aftal, i det senare nu omstämda blott ett *muntligt*». Att det muntliga avtalet skulle ge anledning till att direktören dömdes till straffarbete i 6—10 år och förlust för alltid av medborgerligt förtroende, var ju fullständigt omrimligt, anförde Lovén. Slutsatsen blev för honom att Lagerberg borde gå alldeles fri från åtal, åtminstone i den mån detsamma fotats på allmänna strafflagen. Om den anonyma angivelsen mot Lagerberg kunde ge anledning till någon disciplinär bestraffning var inte något som i denna sak låg under rådstugurättens kompetens. Lovén ingav också tre intyg, utfärdade av direktören vid centralfängelset i Malmö Arvid von Mentzer och den t.f. fängelsedirektören Berg, med vilka skulle styrkas, att sächsömnad var ett mycket fördelaktigt fångarbete.

Lovéns plädering gjorde intryck på åhörarna i rättssalen, inte minst på Axel Danielsson, som i tidningen Arbetet rapporterade under rubriken »Stortvätten på cellfängelset»:⁹⁵ »Den förnämsta och yrkesskickligaste bland tvättmadamerna var vice häradshövding Lovén, en mästare i advokatyrt och lagvrängning, som vi skola se. Gentemot allmänna åklagarens ogrannliga mening, att f.d. fängelsedirektören var en *tjuf* och *förfalskare*, uppstälde herr Lovén den märkliga satsen, att kapten Lagerberg var en *lika hederlig fängelsedirektör som alla andra och därför oskyldigt anklagad och häktad*.» Efter att ha redovisat de bevis »denne skarpsinnige häradshövding» anförde fortsatte Arbetet. »Detta betyder då det öfversattes från det finfina advokatspråket till vanligt

folks språk, att en fängelsedirektör står *öfver* lagen. Märken dessutom noga, arbetare, att den »ansedda samhällsställningen» här framhålles som ett ursäktande moment — en förmildrande omständighet vid brottets begående! Jo, jo, men!»

Lovens plädering kallades av Danielsson för »rentvättningsförsök»: »Ett vackert prof på våra vice häradshöfdingars förmåga och ett exempel, värdt att minnas, på hvad dessa så ytterst nödvändiga samhällsmedlemmar ha för uppgift här i verlden! Det torde i allmänhet icke vara svårt att förklara, hvarför våra vice häradshöfdingar tilltaga i antal i samma mån som antalet brott inom öfverklassen mångdubblas. Vice häradshöfdingarna lyda naturligtvis, de som alla andra köpbara varor, lagen om tillgång och efterfrågan.»

Efter överläggning meddelade rådstugurätten sitt utslag. Rätten ansåg, att arbetet blivit utfört å bolagets och inte å Lagerbergs eget förslag, och att han därför haft skyldighet att redovisa hela arbetsinkomsten. Men med hänsyn till ofullständigheten i föreskrifterna om fängelsedirektörens ställning i avseende å de av fångarna utförda arbetena och inkomsten därav, samt de omständigheter som varit förbundna med Lagerbergs förfarande var uppenbart att han handlat utan avsigt att orättmätigt komma i besittning av medlen, ansåg rätten hans agerande icke vara svårare än att anses som den som visat oförstånd i tjänsteutövning. Jämlikt SL 25: 17 dömdes Lagerberg därför att suspenderas från sin tjänst i sex månader samt förpliktade honom att till fångvårdsstyrelsen utgiva det ej redovisade beloppet om kr. 4.704: 08. Lagerberg försattes omgående på fri fot. Yrkandet om ersättning för vikariatskostnad lämnades frankt utan avseende.

Åtalet mot Rockström ogillades.⁹⁶

Pressens bevakning

Medan Sydsvenska Dagbladets redovisning av det »Lagerbergska målet» ej innehöll några negativa värderingar av de tilltalades gärningar fanns det gott om dylika i Arbetet.

Axel Danielsson följde i sin tidning noga upp rättssaken mot Lagerberg. Nu skrädde han icke orden i sin journalistik:⁹⁷ »Prostituerade slinkan Justitia, som för alltid sålt sig åt män i »ansedda samhällsställningar» avslutade i torsdags sin oblyga kärlekshandel med fängelsedirektör *Lagerberg*, hvilken denna dag fick sin dom af den hulda skökan. Domen lydde på 6 månaders tjänstledighet och det stulnas återställande till staten. Låtom oss utförligare höra den skönas ljufva språk till fången. — — —

Denna dom är ett slag i ansigtet på alt hvad rätt och rättvisa heter. Hvem tviflar efter detta på våra domstolars korruption! Det allmänna rättsmedvetandet hade redan dömt kapten Lagerberg som tjuf och förfalskare. Nu kommer rätten och nästan helt och hållet frikänner honom. Han hade handlat af »oförstånd»! Hvilken eländig motivering, hvilket hån mot rättvisan, mot massornas rättskänsla! Om rätten rent ut förkunnat, att han icke kunde dömmas till simpelt straffarbete därför att han var fängelsedirektör och innehade en ansedd samhällsställning, så hade harmen ej varit så stor hos folket. Men detta hyckleri, detta försök att ge den uppenbaraste våld ett sken af rättvisa är vidrigt. Upp, därför, Malmö arbetare, och sätten er till doms öfver domarena!

Arbetet.

Organ för klassmedveten arbetarrörelse.

Lösnummer: 5 öre.

Preumeration:
Helt år: 5 kr., 1/2 år: 4 kr.
Helt år: 3 kr., 1/2 år: 1. 50.

Tidningen utkommer

hvarje tisdags, torsdags och
lördags förmiddag.

MALMÖ,

Lördagen den 28 April.

Redaktör: Axel Danielsson.

Annonspris:

8 öre pr. petrad.
För annons, inford minst 3
gångar, lemnas rabatt.

Expedition och Redaktion:

Randsgatan 16,
till vänster in på gården.
(Midtför Sk. Central-tryckeriet)

Hofrättens domar öfver Pontus Lagerberg och redaktör Axel Danielsson.

Föredrag

i Lilla Qvarngatan 3, söndagen den 29 April kl. 5 e. m.

af

Axel Danielsson.

Innehåll: Lagens straffbestämmelser mot brott af
embetsmän. — Försvar för hofrättens dom öfver Lager-
berg. — Om fångarbetet och det nuvarande fängelse-
direktörsystemet. — Slutord.

Inträdesavgift: 15 öre.

Meddelande
från expeditionen.

Kvitteras:

Alla de,
som tecknat sig i

Nya Familjeföreningen,

hållas till sammanträde söndagen den 29 decess
kl. 4 e. m. i d. godtemplarvårens gamla lo-
kal. Esplanadsträskan 17.

"Arbetet"

har nu med detta nummer nått i en
månad som hvarannandagstidning. De
erfarenheter redaktionen därunder gjort
loffa godt för framtiden. Litet större
tillslutning nästa månad, och arbetarnes
tidning skall vara tryggad!

För dessa betydligt ljusnade utsig-
ter ha vi i främsta rummet att tacka
tackföreningarnes öfvervillighet och i det
andra alla tidningens frivilliga agita-
torer utan hvilas verksamhet vi skulle
ha egt vårt nuvarande, förhållandevis
stortare prenumerantantal i Malmö. Det
visar sig att tydligare att vår egen stad
kunde ensamt uppbära arbetarepartiets
organ, om blott tillslutningen blefve li-
tet större. Hvilken ära vore icke detta
för Malmö arbetare, om organet stode
tryggt mot alla möjligheter. Och
hvilken förargelse för vissa myndigheter!

Vi erkänna villigt att "Arbetet" till
en början var bristfällig som nyhets-
tidning och att det sann kan framställas
berättigade anmärkningar i detta afse-
ende. Men så fullständigt det hittills
 varit möjligt, ha dessa brister blifvit af-
 hjälpta och skola ytterligare blifva det.
Må därför ingen af våra nuvarande pre-
numeranter lemna tidningen af hvilka

dar och den fattige judiske arbetarsonen,
som korvaffäres i Palestina, var icke någon
stallföretidare för oss, utan vi måste själva
vara som han, om vi skola blifva frälste
— med ett ord: hela kristendomen är en
osannlig.

God är döden för länge sedan — den som
föräcker lefva på hans försyn kommer att
svälta ihjel. Sluta upp att tro på honom,
och börja i stället tro på dig själf! Du
är icke en sådan genomfördrad maling
som presterarna säga. Du är visst icke hel-
ler fullkomlig, men du är en menniska —
lyft upp ditt huvud! — du tillhör ett
kämpande släkte, som under likaga krigs-
den genom ihärdigt och modigt arbete
brutit sig fram genom hinder af alla slag
från djurens stadspunkt till vår kultur.

Men vi äro endast halfvägs! Långt der-
borta ligger det förförade landet. Och
det kräfvat otaliga offer och många heta
strider måste genomkämpas, innan vi äro
der vi borde vara.

Iugens gud har hittills hjälpt oss, utan
det är våra bröders lidanden, uppföringar
och ansträngningar, som fört oss hit, det
vi nu äro. Men stanna för all del icke
här! Säk dig icke ned när du bland veder-
vänderhet af alla slag, utan sök upp och
kampas du också en stund och vinn något
för dem, som komma efter, så att de med
glädje kunna tänka på dig!

Gå ut ur kyrkan. Fall ej längre tank-
lös ned inför de kristna signdaten! Säg icke
ja till de kristna dumheterna! Detta lifvet
är värt allt. Gör hvad du kan för att det
må blifva så lyckligt som möjligt — det
är det enda lifvet vi ha. Hjälp till att
frälsa vårt släkte ur nuvarande andliga och
sociala missförhållanden, så att de sanna
föreställningarna och vilkoren för en verklig
lycka må komma våra lidande medmänniskor
till del!

Tänk icke själfvikt på dig allena, utan
kom också ihåg de millioner, som lida med
dig, och på de tallose generationer, som

Äro fängelser nödvändiga?

af

Peter Krapotkin.

Bemyndigad öfvers. af O. S.

(Forts. fr. föreg. nr.)

Dr J. Bruce Thompson läse oss, att
många af de antisociala kännarna och af-
ven många andra kännare äro åfärd, och tal-
rika fakta befinna sig slutade. Men,
hvad är medfödd? Är det en vis bestånd
»brottsligtaktör» på hufvudet eller något
annat? Hvad som är ärf är otillräcklig själf-
beherrskning, eller brist på bestämd vilja,
eller ett begär efter fara och ägglar, eller
en otillbörlig åfänga? Fångas i, ex. pa-
rad med begär efter furor och egglar, är
ett af de mest framträdande karaktärsdrä-
gen hos invånarna af våra fängelser. Men
åfängan fönnar många olika fält att ar-
beta på. Den kan produceras en guldning
såsom Napoleon I eller Frey, men den
producerar äfven, under vissa omständighe-
ter — särskildt när den seggas och ledas af
en snad taloligens — må, hvilka borra-
tunnlar och gräva kanaler eller egna hela
sin energi åt att genomdriva någon stor
plan, hvilken de anse tjena mensklige-
ten till gagna. I dessa fall börja åfänga-
gan och rednerna till slutet inte genom
företakets lika stora utveckling. Om det
är brist på viljekraft, som ärta, så veta vi
att äfven detta karaktärsdrag kan leda till
de mest olika följder, beroende på lefva-
förhållandena. Huru många af våra she-
darsaachors lida af inst af denna brist?

Infinnen eder i massa till det offentliga möte, som socialdemokratiska för-
eningen enligt omstående annons sammankallar om söndag! Det gäller att af-
göra där, hur man skall bestämma skilnaden mellan brott och »oförstånd.»

Denna artikel nådde också stadsfiskalen Aschans ögon, och han var
inte sen att åtala Danielsson vid Rådstugurätten. Flera tryckfrihetsåtal
väntade och i Arbetet förklarade han sin journalistik under rubriken
»Rättvisan i Malmö slipar sitt svärd».»⁹⁸ »Vi sade som man ser rätten
inga artigheter. Vi gåfvo på vårt språk luft åt en förbittring, som vi
visste vara allmän. Det finnes icke en rättänkande medlem af detta sam-
hälle, som icke tänkte det samma som vi, då det beryktade utslaget blef
kändt, men det var icke någon annan än vi, som offentligt sade hvad
han tänkte.»

Pontus Lurifax

För att markera sin position inför det »hedrande åtalet» fortsatte
Danielsson sin »Brandsyns»-journalistik i samma nummer med en ny
artikel »De 4.704 kronor och några öre» kommenterade han:

»Hvad betyder det att rätten dömde L. att återbetala beloppet? Jo, att
detta icke var hans egendom. Men nu var det i hans ego. Han hade således

84 A-B. Arbetet artikel.

Arbetet

Extranummer af

Hofrättens utslag i Lagerberg- ska saken och målen mot redaktören af "Arbetet".

I dag har hofrätten öfver Skåne och Blekinge afkunnat utslag i La-
gerbergska saken och målen mot redaktör Axel Danielsson.

Med upphäfvande af Malmö Rådstuförvalts utslag, enligt hvilket fän-
gelsedirektören Lagerberg dömdes till sex månaders suspension samt de för-
sillade medlen återbörjande, har hofrätten dömt Lagerberg jemlikt 25
kap. 12 och 22 paragraferna »strafflagen till afsättning från fängel-
sedirektörs tjänsten, straffarbete i sex år och med-
borgertligt förtroende förlustig för alltid.

I målen mot redaktören af "Arbetet" har hofrätten
fastställt rådhusrättens utslag i tryckfrihetsmålen,
men nedsatt straffet för smädelsorna på det offent-
liga mötet i Novilla till fyra månader.

Läs vidare torsdagsnumret af "Arbetet", där dessa utslag blifva utför-
ligt utskäddade.

FREDRIKA OCH PONTUS

tillegnat sig andras egendom. Att tillägna sig andras egendom har förut äfven på det juridiska språket kallats *stöld*. Tvistepunkten mellan oss och de unga juristsnobbarne i Rådhuset är altså denna: Skall det lyckas de af penninge- och klassintresset fördärfvade rättsbegreppen hos några för längre eller kortare tid sedan från en reaktionär universitetshåla utgånga yrkesjurister att göra svart till hvitt genom att få en försmällning i sammanhang med förfalskning bortförklarad till »oförstånd» och sålunda trampa under fötterna icke blott den *naurliga* rätten, utan lagens tydliga bokstaf, hvilken straffar stöld som brott, eho än tjufven är! Under afvakten på målets inledning bedja vi de vice häradshöfdingarne och alla andra fru Justitias tjänsteandar vara förvissade om, att från vår sida skall göras allt för att få kapten Lagerbergs domare brännmärkta. Vi skola icke sky några svårigheter eller någon risk.»

Vid detta uttalande stod Danielsson fast. Det skulle komma att kosta honom åtskilliga månaders fängelse . . . Därtill bidrog att han döpte den dömda fängelsedirektören till »Pontus Lurifax» och i Arbetet lät trycka en satirisk artikel med detta namn »Att inregistreras bland Den Heliga Skrifts apokryfiska böcker för vidare upphöjelse till de kanoniska». I denna blev både domarna (»Men domarena i det landet woro afwogt stämda mot folket och dömdes såsom wäxlarena och mäklarena och som ocker bedrefwo, bjödo dem att de döma skulle») och advokaten Lovén (»en man, den där för silfwerpenningar plägade två de wäxlares och mäklares kroppar rena från deras synder. Twådde han ock Pontus Lurifax.») vederbörligen kritiserade.⁹⁹

Fullföljd till Hovrätten

Stadsfiskalen begärde instruktioner av KB om han skulle anföra besvär mot Rådstugurättens utslag, och KB i sin tur översände protokoll och utslag till fängvårdsstyrelsen för instruktioner. I ett särskilt yttrande till protokollet anförde generaldirektören Wieselgren att domstolen »synbarligen starkt förändrat sin uppfattning» av gärningen. Domstolen anförde som skäl för sin ändrade uppfattning, dels ofullständigheten i Fängvårdsstyrelsens föreskrifter och dels de särskilda omständigheter som förelåg i fallet, omständigheter som Wieselgren i viss utsträckning motvilligt men mångordigt accepterade. Han ansåg att fängvårdsstyrelsen inte kunde »underlåta att fästa tillbörligt afseende» på det faktum att domstolen ansett det *uppenbart* att Lagerberg handlat av oförstånd. Han biträdde därför föredragandens förslag att inte från styrelsens sida påkalla målets fullföljd. Det hindrade ju inte åklagaren att utnyttja sin självständiga rätt att anföra besvär.¹⁰⁰ Stadsfiskalen Aschan kom också att utnyttja sig av denna besvärsmålsrätt. Såväl Aschan som Lagerberg anförde besvär. Hovrätten över Skåne och Blekinge lottade besvärsmålet på hovrättsrådet A. Anderbergs division och den 8.2.1888 föredrogs målet i Stora sessionsrummet i Hovrätten i Kristianstad.¹⁰¹ Hovrätten beslöt att »handlingarna skulle för närmare granskning cirkulera emellan Kongl. Hofrättens Herrar ledamöter».

Först den 13.4. återställdes handlingarna och målet var färdigt att avgöras. Rättens sammansättning denna dag var presidenten Wilhelm Lilliestråle, hovrättsrådet Arvid Anderberg, assessorn Axel Leonard Senell, och adjungerade ledamöterna häradshövdingen i Oxie och Skytts domsaga Frits Theodor Aurell samt fiskalen Axel Hagander. Hovrättens

ungste ledamot, fiskalen Hagander, ansåg,¹⁰² att Lagerberg var förvunnen att ha tillgripit penningar, som han i kraft av sin tjänstemannabefattning till redovisning emottagit och genom falska räkenskaper sökt dölja sitt tillgrepp. Hagander fann därför skäligt att ändra rådstugurättens utslag och jämlikt SL 25 kap. 12 § (bedrägeri) och 22 § (lagen analogt tilllämplig på tjänstemän, »som under embets- eller förvaltningsmyndigheterna lyda») döma Lagerberg till avsättning från fängelsedirektörstjänsten samt att hållas till straffarbete i sex år och vara medborgerligt förtroende för alltid förlustig. Lagerberg förpliktades även att till Fångvårdsstyrelsen utbetala vad som av beloppet 4.704 kr. 8 öre ej tillföll honom jämlikt styrelsens cirkulär 27.12.1873. Vid denna prövning av åtalet förklarade Hovrätten Lagerberg skyldig att genast på nytt träda i häkte.

Presidenten, hovrättsrådet Anderberg och assessorn Senell anslöt sig till Haganders votum, medan häradshövdingen Aurell anmälde avvikande mening.¹⁰³ Denne ansåg i och för sig också, att Lagerberg gjort sig skyldig till ett uppsåtligt tjänstebrott, men han ville nöja sig med att avsätta Lagerberg från fängelsedirektörstjänsten. (SL 25 kap. 16 (»förvunnen att hafva uppsåtligen — — — begått förbrytelse i tjänsten för egen fördel och till kränkning af annans rätt») och 22 §§.)

Hovrättens utslag slog enligt Arbetet »ned som en bomb på källarne» i Malmö, särskilt som utslaget meddelades samtidigt med hovrättens avgöranden i de tre brottmålen mot Axel Danielsson i Arbetet. Samma dag utkom Arbetet med ett extranummer och meddelade »Hofrättens utslag i Lagerbergsska saken och målen mot redaktören af »Arbetet».» Påföljande dag, den 19.4., kommenterade tidningen hovrättens beslut.¹⁰⁴

Hofrätten gaf oss rätt i sak gentemot Malmö rådhusrätt. Det är uppenbart, att en domstol, som dömmar till sex månaders suspension, där lagen föreskrifver sex års straffarbete och ständig förlust af det medborgerliga förtroendet, var förtjänst af våra smädelser. Icke desto mindre fann hofrätten skäligt att icke mildra straffet för red. af Arbetet med mer än två månader. Denna dom talar för sig själf. Hofrätten har faktiskt hyst precis samma mening om Lagerbergs brottslighet och rådsturättsdomens vrånghet som vi. Att den det oaktadt dömmar oss till tio månaders fängelse kan därför endast förklaras af den kända erfarenheten, att »den ene korpen ej hackar den andres ögon ut». — — — Det hade naturligtvis varit en altför stor »smädelse» mot rådsturätten, om hofrätten, på samma gång den dömde Lagerberg till sex års straffarbete, äfven gjort en betydligare inskränkning i vårt straff. Vackert så, att den prutade af 2 månader. Det är en vink åt högsta domstolen att reducera det hela så långt som möjligt. Vi skola också hoppas att rättskänslan, till slut någorlunda tillfredsställes af högsta instansens utslag.

»Till och med de mest passionerade biljardspelarne höllo upp midt i en pyramid och blandade sig i debatterna om rättsväsendet i allmänhet och Malmö rådsturätt i synnerhet. Öfverallt uppfattades hofrättens utslag i det Lagerbergsska målet som mera kränkande för denna domstol än redaktörens af »Arbetets» vildaste händelser. Den allmänna meningen var, att den senare vunnit en lysande seger i sin kamp mot den lokala rättvisan. — — — I de juridiska kretsarne diskuterade man naturligtvis äfven öfver dagens stora händelse, och mottogs hofrättens utslag där med helt andra känslor än af den stora massan af folket. Den Lager-

bergska saken har satt denna massa i rörelse. Vi skola se till att göra rörelsen fruktbärande för våra idéer och sträfvanden.»

Den 18.4. fick således fängelsedirektören åter gå i cell i sitt eget fängelse, och det var därifrån han tillsammans med sitt ombud besvarade sig till Högsta Domstolen.¹⁰⁵

I en omfattande besvärslinaga vidhöll Lagerberg, att arbetet hade utförts på hans förlag, och att han var ett offer för otydliga föreskrifter. Han åberopade ett protokollsutdrag från Fångvårdsstyrelsens sammanträde 27.1.1888, enligt vilket just förhören på fängelset i Malmö den 8.11.1887 anfördes som skäl till behovet av revidering av föreskrifterna.¹⁰⁶ För att styrka att Lagerberg handlat i god tro — och således icke som hovrätten anført haft uppsåt (dolus) för sitt handlande ingav Lagerberg ett 15-tal intyg, som Lovén införskaffat, i vilka alla respektabla samhällsmedborgare i varierande formuleringar intygade Lagerbergs »starkt utvecklade heders- och pliktkänsla» och att han »aldrig i handling eller tanke sökt dölja något, hvad denna sak rör, utan handlade fullkomligt bona fide». (L. von Schmaltz, Östersund 17.5.1888.)

Lagerberg fann också skäl påpeka, att Fångvårdsstyrelsen i skrivelse till KB i Malmö den 9.12.1887 icke påkallat målets fullföljd, och att det låg en motsägelse i påståendet att »tala om oförstånd i afseende å erkänt otydliga städganden».

Aschan avgav mycket kortfattade förklaringar.¹⁰⁷ Han bestred icke vitsord till de ingivna intygen och överlämnade i övrigt till K.M:ts »nådige och rättvisa bepröfvande de i denna sorgliga sak föreliggande omständigheter och förhållanden».

HD avgjorde målet efter föredragning den 10.7.1888. Domstolens majoritet, justitieråden Knut Olivecrona, Carl Frithiof Svedelius, Carl Gustaf Hernmarck, Johan Otto Wedberg och Gustaf Robert Lilienberg, fann i ansvarsfrågan skäligt ändra hovrättens utslag och fastställa Rådstugurättens beslut (dvs. 6 månaders suspension). I ersättningsfrågan fann de dock ej skäl göra ändring i hovrättens utslag. Två justitieråd anmälde avvikande meningar. Justitierådet Nils Henric Vult von Steyern kände sig icke övertygad om att Lagerberg ej skulle ha handlat med uppsåt, och ville därför döma honom (jml 25: 16 o 22) till avsättning från direktörstjänsten. Justitierådet Carl Gustaf Örbom ville däremot helt frikänna honom. Han ansåg icke, att han förfarit i strid med gällande föreskrifter.

HD:s utslag meddelades omgående Lagerberg och den 11.7. kunde han lämna häktet i Malmö. Han skulle aldrig mer återvända till fängelset i Malmö — varken som fånge eller direktör . . .

Vad hände sedan?

Den 11.7. lämnade Lagerberg häktet — icke rentvådd, men uppenbarligen med bittra känslor.

I skrivelse till KB i Malmöhus län 24.7. förordnade fångvårdsstyrelsen hur Lagerbergs straff skulle verkställas. Genom beslut den 27.7. bestämde KB i Malmöhus län att Lagerbergs suspensionsstraff skulle ta sin början den 1.8.¹⁰⁸ och senare under hösten reglerades också ersätt-

ningsfrågan betr. den del av de 4.704 kr 8 öre som ej tillkom Lagerberg.¹⁰⁹

I en nådeansökan, daterad Alvesta den 7.9.1888, ansökte han om avkortning i det ådömda suspensionsstraffet. De särskilda skäl, som han ansåg sig ha för ett bifall till en sådan ansökan, var, att han sammantaget hade suttit häktad i 95 dagar och att ingen av HD:s ledamöter egentligen hade ansett honom skyldig till ett straff, som var häktningsgrundande.

HD ansåg sig emellertid ej föranlåten att tillstyrka bifall till ansökan och i statsrådet kom föredragande statsrådet, tf justitieministern Henric Lovén, nästkusin till advokaten Lovén, och statsrådets övriga ledamöter att biträda HD:s yttrande. Det blev också »i nåder» av kung Oscar gillat.¹¹⁰

För Lagerberg var det naturligtvis en omöjlighet att återinträda i tjänsten i Malmö efter suspensionstidens slut. Han ansökte därför hos Fångvårdsstyrelsen om tjänstebyte mellan honom och direktören vid länsfängelset i Falun, löjtnanten A. Luthander. Denne var villig ingå på detta tjänstebyte, skrev fångvårdsstyrelsen till K.Mt och tillstyrkte »med afseende å de särskilda omständigheter, som i detta fall göra ett tjenstebyte önskligt» bifall till ansökan.¹¹¹

Och efter suspensionstidens utgång påbörjade han sin tjänstgöring den 1.2.1889 som direktör vid länsfängelset i Falun. Han dubbades till riddare av Vasaorden 1903 och erhöll avsked från direktörsbefattningen vid 70 års ålder 1905. Han dog i Stockholm 12.7.1925 och begrovs i Linköping, där hans hustru vilade sedan 1893.¹¹²

5. Rättstillämpningen som rättssäkerhetens yttersta vapen

De här redovisade två rättsfallen har visat den dynamiska spänningen mellan rättspolitiska visioner och rättslig verklighet samt mellan legala möjligheter och sociala realiteter. Det processuella system som tillämpades 1887 var fortfarande det som fanns reglerat i 1734 års lag, dvs. domaren hade en både central och dominerande roll i brottmålsprocessen. Det var domaren som skulle utreda sanningen i målen, och det var han som styrde över tillämpligheten av de processuella instrumenten. Parterna var med andra ord hänvisade till domarens tolkningar och av hur han utformade sin yrkesroll.

Men en förändring var på väg. De juridiska yrkesrollerna fick också i vårt land under 1800-talets slut ett nytt innehåll. Under 1800-talet hade den kontradiktoriska ackusatoriska processformen vunnit mark runt om i Europa, senast i Norge genom den s.k. Juryloven (Lov om rettergangsmaaden i straffesager) 1887. Nyheten var att denna roll också började ifrågasättas i vårt land. Åklagaren skulle inte betraktas som en rättens uppvaktare. Men om åklagaren i stället för domaren skulle stå emot den tilltalade i rättssalen, förutsatte det samtidigt en ny syn på den tilltalades rätt till biträde i rättegången, med andra ord en offentlig försvarare. Processuella reformer väckte såväl demokrati- som rättssäkerhetsaspekter.

Stadsdomstolarnas sammansättning av enbart professionella yrkesjurister gav näring åt den kritik, som redan rådmannen Quiding gjorde sig till tolk för, nämligen att dessa utgjorde den rättsvetenskapliga forskningens förlängda arm. Domstolen var ett casusknäckare-kollegium. Det var en kritik som sedermera fullföljdes av Axel Danielsson. Lekmännen gjorde dock ej sin entré i städernas domstolar förrän genom rättegångsreformen 1948.

Åklagarens möjlighet att kunna visa sin integritet i rättssalen var just betingad av hur han markerade sin yrkesroll och sin integritet. För Nils Aschan måste dessa integritetsfrågor ha känts påträngande. Han saknade visserligen professionell kompetens, och även om han närmast betraktades som en rättstjänare som »uppvaktade» vid rätten ställdes han inför egna beslut. Fångvårdsstyrelsen ansåg exempelvis att Lagerberg gjort sig skyldig till ett uppsåtligt brott, men Lovén fick Aschan att ändra uppfattning. Det resulterade i att Axel Danielsson menade, att allmänna åklagaren förtjänade en plats i dagens skandalkrönika »för den feга undfallenhet han visade för den förres eländiga advokatyr».¹¹³

Debatten om brottmålsprocessens förändring och kravet på advokatens roll i denna framgick också i de här redovisade brottmålen. Det var ingen självklarhet för ledamöterna i det nygrundade advokatsamfundet att åtaga sig uppgifter som försvarsadvokat. Det fanns malmöadvokater som var mycket negativa till dylika uppdrag.¹¹⁴ Å andra sidan hade, som visats, Pontus Lagerberg utomordentligt stor nytta av sitt rättegångsombud. Christian Lovén argumenterade utifrån legala argument, han tillvaratog sin klients *rättsliga* intressen, även om han blev vantolkad av Axel Danielsson. För denne var Lovén endast ett överklassens redskap. Brottmålet mot Pontus Lagerberg blev ett slagträ i klasskampen mot det etablerade rättsväsendet och mot klasslagstiftningen.

De rättsliga möjligheter som stod Pontus Lagerberg till buds bestod inte bara av att få sin rätt tillvaratagen av ett rättutbildat ombud han kunde också utnyttja sin sociala ställning. Den borgen som ställdes vid rättegångens början skulle — om en viss rättslig situation uppstod — förhindra att Lagerberg häktades.¹¹⁵ Det var två officerare som gick i borgen för honom, två personer vars soliditet intygades av borgmästaren Olof Ahlström.

Fredrika Holmström däremot hade varken råd eller möjlighet att få ett kompetent rättegångsbiträde. Lagen föreskrev visserligen, att domaren också skulle tillvarata den tilltalades intressen. Det är dock mycket tveksamt, om man kan säga att Rådstugurätten i Malmö gjorde detta. Deras summariska tolkning av den av polis och åklagare framförda bevisningen i processens första led är ett exempel härpå. Det var inte tillräckligt, att Fredrika fick hjälp med att få målet återförvisat till Rådstugurätten för ny prövning. Problemet var att Fredrika inte hade möjlighet att rättsligt följa upp sin nya position. Det var åklagaren som på rättens uppdrag fick hjälpa henne att införskaffa de vittnen hon önskade hörda.

I praxis hade den fria bevisprövningen vid denna tid vunnit inträde. Den kom också till uttryck beträffande tilltron till de tilltalade. Segrega-

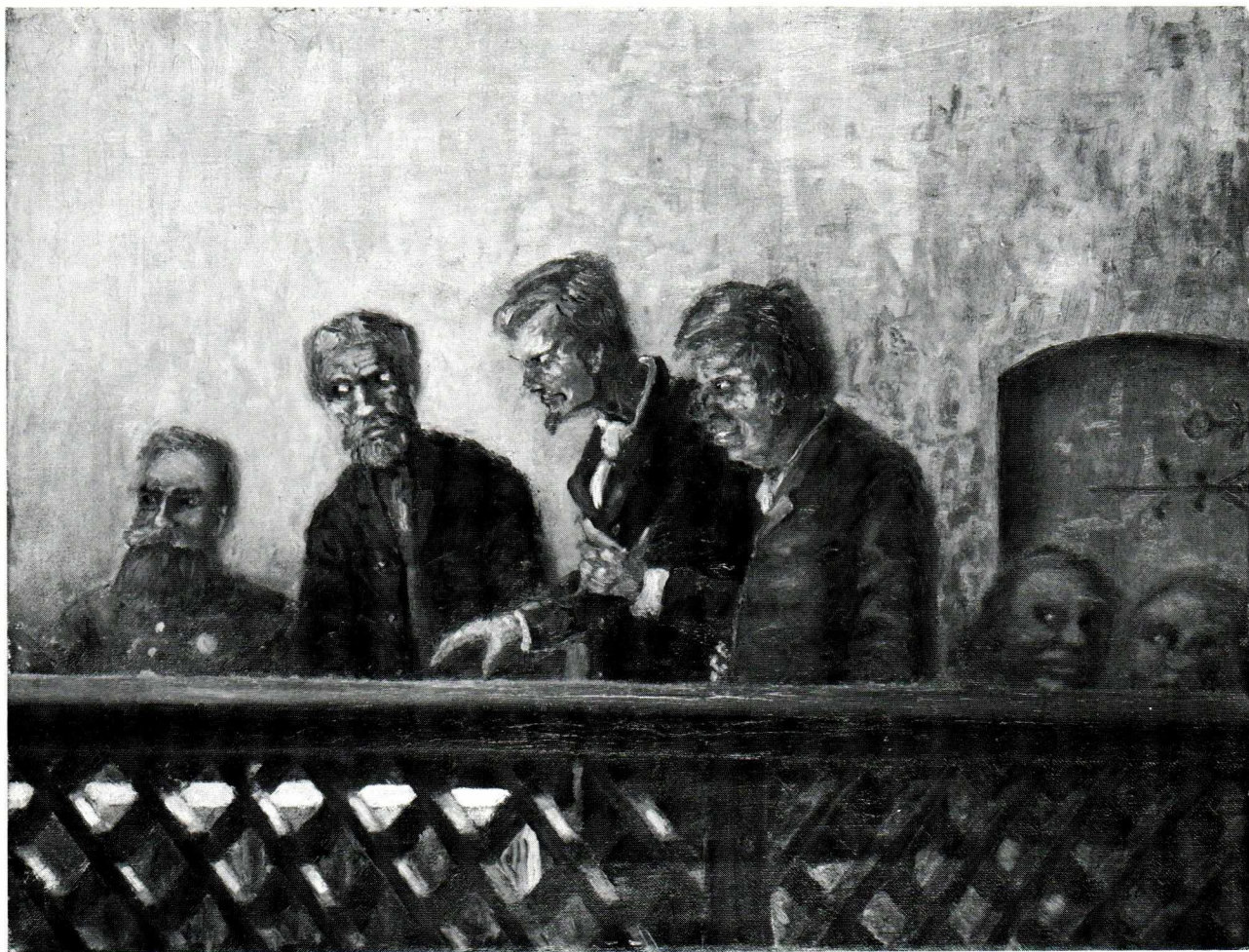
tionen gjorde också här sina nedslag. Medan man hade stor tilltro till Pontus' uppgift att han varit i god tro beträffande de rådande föreskrifterna, hade man det inte till Fredrikas. Då hon exempelvis hävdade, att hon av misstag kommit att få med sig sjal och lakan från Sjöstedt ansågs det vara en omständighet som domstolen inte kunde tillägga avseende.¹¹⁶ Lägg därtill att Fredrika egentligen för sina tämligen ringa stölder fick mer än ett halvt års fängelsestraff. Häktningstiden — som förlängdes genom återförvisningsärendet — uppgick till mer än tre månader, dvs. lika lång tid som det straffarbete hon omsider dömdes till.

Ett annat karaktistikum för den äldre brottmålsprocessen var möjligheterna till uppskov. Särskilt i målet mot Fredrika kom denna parternas — inte minst åklagarens — möjlighet tydligt till uttryck. I detta mål krävdes fem rättegångstillfällen innan Rådstugurätten hade samtliga fakta och kunde fatta sitt beslut.

Är då de här redovisade fallen representativa för sin tids kriminalitet? Båda de tilltalade var förstagångsförbrytare. En studie av domstolarnas verksamhet under 1800-talets senare hälft visar en tämligen entydig bild. I domböckerna framträder en helt annan markant grupp av tilltalade, återgångsförbrytarna. Av de som begick stöld 1887 hade 335 av 878 män och 51 av 126 kvinnor tidigare straffats för stöld eller inbrott.¹¹⁷

Det Malmö Fredrika och Pontus på sin tid upplevde, och till vilket samhälle Einar Bager såg dagens ljus, var således en stad i dramatisk förändring. Det var ett samhälle i vilket juristerna som samhällsingenjörer såg sin roll i ett rättsligt reformarbete. I urbaniseringens och industrialiseringens spår följde en ökad kriminalitet och samtidigt, generellt sett, en intensifierad diskussion om brott och straff, om rätt och rättvisa, om rätt och moral. De båda här refererade rättsfallen betraktades båda som grova brottmål. Båda var häktade, även om värdet på det stulna gjorde att Fredrikas brott tangerade gränsen mot ett bötesbrott (snatteri), medan Pontus Lagerbergs brott tangerade gränsen mot ett långvarigt fängelsestraff för bedrägeri och förskingring.

Den radikala pressens debatt handlade mycket om konflikten mellan rätt och moral. Den medförde för Axel Danielssons vidkommande, att han för sin publicistiska polemik mot tidens rättsliv fick avtjäna ett årlångt fängelsestraff i det fängelse, vars direktör han kritiserat. Fängelsedirektören själv återinträdde i tjänst och verkade som fängelsedirektör i ytterligare ett par decennier. Så slutar denna uppsats — utan några moraliska värderingar — i konstaterandet att i rättslivet för 100 år sedan initierades en rättspolitisk debatt, som i mycket utgjorde inledningen till en kontinuerlig utveckling mot dagens process. De processuella målen 1887 betraktades ömsom som utopier ömsom som rättspolitiska mål och visioner.

85. Åtalade vid skranket. Advokaten Håkan Gillberg (1862—1924) i Lund, som hade konstnärliga talanger, har med penseln realistiskt fångat en rannsaking vid länsfängelset i Malmö kring sekel-skiftet. — Oljemålning. Tillhör Alfred Neuman, Lund.

NOTER

1. Anders Österling, *Minnets vägar*, Sthlm 1967, s. 22.
2. Se ex.vis Hans Hattenhauer, *Wandlungen des Richterleitbildes im 19. und 20. Jahrhundert*, I: [Ralf Dreier und Wolfgang Sellert], *Recht und Justiz im »Dritten Reich«*, Frankfurt am Main 1989, s. 9 ff och Kjell Å Modéer, *En god domare är bättre än en god lag*, SvJT 1987, s. 248 ff.
3. Kjell Å Modéer, *Det fria advokatycket — kampen för en modern juridisk yrkesroll*, Festskrift till Sveriges advokatsamfund 1887—1987, s. 11 ff.

4. Kjell Å Modéer, *Skånska advokater*, [manuskript], Lund 1989.
5. Kjell Å Modéer, Axel Danielssons kamp mot överklassens domstolar. *Skåningar* (utg. av Skånska Akademien), Uddevalla 1986, s. 30 ff.
6. Birgit Petersson, »Den farliga underklassen». *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 53, Umeå 1983, s. 177 ff.
7. Marleen Andersson och Ulf Persson, *Rättegångsbiträden i Malmö 1880—1920*. — [Examensarbete i rättshistoria, Juridiska inst. Lunds universitet 1982.]

8. Nils Herman Quiding, Slutliqvid med Sveriges lag, i fyra böcker uppgjord af Nils Nilsson, Arbetskarl, [1871—1876], Reprint Avesta 1978. — Om Quiding se bl.a. A. U. Isberg, Bidrag till Malmö stads historia, Del II b, Malmö 1900, s. 283 ff.
9. Quiding, a.a., Del I, s. 22.
10. Quiding, a.a., Del I, s. 31.
11. Quiding, a.a., Del I, s. 32.
12. Quiding, a.a., Del I, s. 176.
13. Quiding, a.a., Del II, s. 66.
14. Axel Danielsson, Sex månaders tjänstledighet — tolf månaders fängelse. — Arbetet 11.2.1888, nr 6. — Se även: Bengt Lidforss (utg.): Urval av Axel Danielssons skrifter, Malmö 1908, s. 129 ff.
15. K. Brev 4.12.1849. — Jfr organisation för Stockholms rådstufvurätt, SFS 1849: 85, och KF 18.4.1849 ang. kämnarsrätternas upphörande.
16. Genom K. br. 30.1.1873 kom de s.k. polismålen, som handlade polisförseelser, att handläggas av en särskild tredje avdelning. — Jfr Bihang till Malmö Stadsfullmäktiges Protokoll nr 3 1873.
17. Tredje avdelningen (polisdomstolen) fick polismästaren som ordförande och ledamöter var den extra rådmannen (som ej behövde vara lagfaren) samt en polisnotarie. — Hans Brodin, Rättskipningen. I: Malmö, Del 1, Malmö 1914, s. 186 ff. — Th. Munck af Rosenschöld, Stadsstyrelse och domstolsväsende i Malmö. En historisk översikt. MFÅ 1955, s. 28 f.
18. Kjell Å Modéer, Ludvig Berckhan Falkman — stadens son. En inledning. — I: Ludvig Berckhan Falkman, Minnen från Malmö, Malmö 1986 s. 10.
19. Alma Falkman, Några minnen om rådmann Robert Falkman och hans föräldrar. MFÅ 1934, s. 28 ff.
20. Han lämnade stadsnotariatjänsten redan 1891. — A. U. Isberg, II b, s. 353. — Otto Lindberg, Landsstaten i Malmöhus och Kristianstads län, Malmö 1919, s. 71. C. Sjöström a.a., s. 188. — Se även Alfred Fjelner, Skånska män: Fritz Hallberg, SDS 18.6.1933 (Nr 162), s. 12.
21. A. U. Isberg, II b, s. 348 f. — Hjalmar Gullberg: Justitiematrikel, Sthlm 1902, s. 84.
22. Carl Sjöström, Skånska nationen vid Lunds universitet 1833—1883, Lund 1885, s. 192. — Hjalmar Gullberg: Justitiematrikel, Sthlm 1902, s. 101.
23. Jörgen Weibull, Lunds universitets historia, Bd IV, Lund 1968, s. 102. — Se även nedan not 95.
24. Frick var född 1829, hade avlagt hovrättsexamen i Lund 1851 och efter praktik som domsagobiträde i Sölvesborg valdes han till rådmann i Malmö 1858, då endast 29 år gammal. Frick tjänstgjorde vid ett flertal tillfällen som tf borgmästare, främst under den tid då borgmästaren Ahlström var tjänstledig för att verka som riksdagsman i andra kamraren 1885—1890. — A. U. Isberg: Bidrag till Malmö stads historia, Bd II b, Malmö 1900, s. 300 f.
25. Möller avlade hovrättsexamen i Lund 1878, blev vice härads hövding 1881 och tjänstgjorde som notarie vid rådhusrätten. Han utsågs till extra länsnotarie 1884 och kronofogde i Rönnebergs, Onsjö och Harjagers härads fögderi 1889. — Otto Lindberg; Landsstaten i Malmöhus och Kristianstads län 1719—1917, Malmö 1918, s. 144 f. — C. Sjöström, a.a., s. 193. — SDS 7.5.1902 (nekrolog).
26. G. Hårleman, Polisväsendet. — I: Malmö 1914, Del 1, Malmö 1914, s. 207 ff.
27. Skånska Aftonbladet (?) 4.12.1932.
28. RB 15: 1.
29. SFS 1890: 67. — Kjell Å Modéer, Den offentlige försvararen. — Rätts-historiska studier, Bd V, Lund 1977, s. 297.
30. P. Bendz, A. T. Berghman, P. Brorsson, G. Hegardt, Chr. Hommerberg, Ch. Lovén och H. Åberg.
31. Se ex.vis SDS 15.3.1886 (Nr 122).
32. Olle Franzén: [Art.] Sven Ludvig Lovén, SBL, Bd 24, Sthlm 1982—84, s. 138 f. Hj. Théel, Sven Lovén, 1903.
33. Malmö S:t Petri husförhörlängder AI d: 18, 26, 37, 53 och 64, MSA.
34. C. Sjöström, a.a., s. 47. — Lovén & Bendz, Kyrkogatan 41. — Se även Kjell Å Modéer, Skånska advokater, [manuskript], Lund 1989.
35. 1892 flyttade han kontoret till Östergatan 32, 1901 till Östergatan 12 B och 1902 till Ö. Hamngatan 6. Malmö stads adresskalendrar. — (Enl. adresskalendern 1895 kontoret på Östergatan 32, bostad i Limhamn).
36. SDS maj 1902.
37. Målet refereras från domboken: Rådhusrättens i Malmö arkiv, 2 avdeln. dombok 1886, A I da: 37, MSA.
38. Enligt promulgationslagen till 1864 års strafflag hade stadsfiskalen som åklagaren rätt att häkta 19 § 9 mom. Huvudregeln i 19 § 5 mom. var, att om någon skulle häktas skulle han misstänkas ha begått ett brott varå följde straffarbete, dock ej under två år. Det förelåg dock möjligheter för åklagare att häkta för ringare brott »men hvarå dock straffarbete följa kan» (19 § 6 mom.). Härunder löd stöldfallet.
39. SDS 7.1.1886, nr. 7.
40. Sedermera, 1.5.1838, vald till stads-komminister i S:t Petri. Grundläggare av Malmö museum. A. U. Isberg, Bidrag till Malmö stads historia, Del 1, s. 212 ff. — Tre dopvitnen finns noterade i födelse- och dopboken: Handsmakarelärlingen Hindrick Schånberg, timmergesällen Bengt Nilsson och tunnbindaregesällen Andreas Lind. Malmö S:t Petri Födelse och dopbok 1824—49, C I 6, s. 452, MSA.
41. Sonen Johan Fredrik, f. 21.6.1833, dottern Fredrika — nu felaktigt angivet — född den 22.3.1837 och sonen Carl Erik, född den 20.11.1842. — Malmö S:t Petri församling, husförhörlängd 1843—46, förstäder, A I a: 10, MSA.
42. Malmö S:t Petri församling, Husförhörlängder 1852—57, A I a: 12, MSA.
43. Malmö S:t Petri församling. Lysnings- och vigselbok 1851 feb—1865 feb, E: 5, s. 25. MSA. — Då Fredrika endast var 19 år gammal noterades, att Fredrikas fader personligen givit sitt samtycke till äktenskapet.
44. Rådhusrätten i Malmö, 2 avd. Dombok i brottmål 1861, Nr 133, A I da: 12, MSA.
45. A. U. Isberg: Bidrag till Malmö stads historia, Del I, Malmö 1895, s. 287.
46. Rådstufvurätten i Malmö 1862, Nr 252, A I ds: 13, MSA.
47. Malmö S:t Petri, Inflyttningsattester 1877 P—Ö, H II a: 87, MSA.
48. Enl. flyttningsattesten hade hon då antagit tjänst hos handlanden A. W. von Gegerfelt.
49. I samma hus som vittnet Olivia

- Hansson och Kjersti Hansson bodde. Rådstugurättens protokoll 5.3.1886.
50. I kv. Gråbröder. — Albert Lysander, Fattigvård och enskild välgörenhet, Malmö 1914, I, s. 474.
 51. Bidrag till Sveriges officiella statistik, B. Rättsväsendet 1886, Sthlm 1887, NF XXIX: 2, Tab. nr 1 s. 6. — I Malmöhus län totalt 142 grövre brottmål.
 52. Rättens ledamöter: rådmannen Falkman samt stadsnotarierna Francke och Hallberg.
 53. Åklagaren förde målsägandetalan för handl. J. Sjöstedt, fru Hilda Råberg, garverifabrikören Samuel Frost och handl. Carl Fougstedt, alla enligt fullmakt, men också för pråmföraren A. Rundquist, enligt muntligt uppdrag.
 54. SDS 8.1.1886 (Nr 10).
 55. Rättens ledamöter: Rådmannen Falkman, v. häradshövdingen F. W. Hallberg och stadsnotarien F. Hallberg, tillika protokollförare.
 56. SDS 15.1.1886 (Nr 22).
 57. Rättens ledamöter: Rådmannen Falkman (ordf.), stadsnotarien E. Francke och F. Hallberg (tillika protokollförare). — Lagrummen: 20 kap. 1 (stöld, normalfallet), 16 (omarbeting eller förändring av stöldgodset) och 18 (medborgerligt förtroende förlustigt) §§ Strafflagen.
 58. Hovrättens över Skåne och Blekinge arkiv. Besvärs och ansökningsmål 1886.
 59. K. Förklaring 23.3.1807 38 p. — Årstrycket. — jfr Carl E. Backman, Juridisk Handbok, Sthlm 1883, s. 660. — Fängelsedirektören Pontus Lagerberg och fängelsevaktmästaren Gustaf Rockström intygade (9.2.) att besvären blivit uppsatta på Fredrikas begäran och att hon egenhändigt undertecknat densamma.
 60. § 4. — Hovrätten över Skåne och Blekinge, Protokoll jan.—juni 1886, A I: 137. — Målet lottades på Casimir Wredes division och avgjordes av hovrättsråden Casimir Wrede och Arvid Theodor Anderberg samt adjungerade ledamöterna fiskalen Axel Hagander och vice häradshövdingen Eberhard Quensel. Utslaget var enigt. Om Helmer Helmertz, se Eliel Löfgren, Klockorna i Östervåla, Sthlm 1934, s. 45 ff. — Personuppgifter i A. Borgström, Kongl. Hofrätten öfver Skåne och Blekinge 1821—1900. Biografiska anteckningar. Kristianstad 1901.
 61. Utslag 24.2.1886. Hovrätten över Skåne och Blekinge, Fiskaliska utslag 1886, CW:s div.
 62. Rättens sammansättning: A. R. Falkman (ordf.), E. Francke och Fritz Hallberg (tillika prot.förare).
 63. Jfr även SDS 26.2.1886 Nr 94.
 64. Rättens sammansättning: A. R. Falkman (ordf.), E. Francke och Fritz Hallberg (tillika prot.förare).
 65. Tröjan företeddes också för henne vid en kommande förhandling, och hon kunde då igenkänna densamma.
 66. Rättens sammansättning: Rådman A. R. Falkman (ordf.), E. Francke och Fritz Hallberg.
 67. Målsägandeed jämlikt RB 17:35: »Tå stöld är skedd; hafve målsäganden wåld med ed at wita, huru mycket ifrån honom stulit är, om thet ej annorlunda utletas kan. Är stulit gods ej kommit til rätta, at thet kan skådas och wärderas; tå må ägaren med ed sin styrcka, hwad thet wärdt war. Samma rätt hafve then, som skada genom brand lidit, när then ej annars mätas kan.»
 68. Stadsnotarien Francke ansåg, att varken Fougstedt eller Hilda Råberg borde tillåtas edfästa sina uppgifter. RB 17:35 var enligt hans förmenande ej tillämplig.
 69. Han frånträdde således åtalet betr. de påstådda tillgreppen från Kristina Molin, fabrikkören Frost och handl. Hommerberg.
 70. Rättens sammansättning: Rådman A. R. Falkman (ordf.), v. häradshövd. F. W. Hallberg och Fritz Hallberg.
 71. Lagrummen samma som i utslaget 22.1.1886, se not 57.
 72. Malmö S:t Petri församling, Andra befinliga längder, Namnregister över straffade personer 1864—1904, G II: 1, MSA.
 73. Först till Drufvan 46, därefter till Drufvan XX (1886—90) och i december 1889 till S:t Pauli, 1893 till kv. Bror i Caroli, i november 1896 till kv. Garnen i S:t Pauli. Husförhörslängder: S:t Petri 1886—90, A I d: 50, s. 46, S:t Pauli 1884—97, A I: 20, s. 98; 1887—97, A I: 2a, s. 329, MSA.
 74. Rådhusrätten i Malmö, Bouppteckningar 1909, Nr 12934, MSA.
 75. Målet refereras från följande otryckta källor: Rådhusrättens i Malmö arkiv, 2 avdeln., dombok 1887, A I da: 38, MSA. — Hovrätten över Skåne och Blekinge arkiv. — Justitierevisionen, Besvärs- och ansökningsmål 1888, utslagsakt nr 965, RA. — Rättsfallet finnes också refererat i Holm, NJA I 1888 s. 308 (Ref.nr 98).
 76. SDS 14.11.1887 nr 527.
 77. 25:11: Tillgriper och förskingrar embetsman penningar eller annat, vare sig Statens eller annans tillhörighet, som han i kraft af sitt embete till förvarande, förvaltning eller redovisning emottagit; dömes till af-sättning och straffarbete från och med sex månader till och med fyra år; varde dock förklarad ovärdig att i rikets tjänst vidare nyttjas. Gitter han det förskingrade genast ersätta, eller sådan säkerhet därför ställa, att någon skada af tillgreppet ej komma kan; varde afsatt.
 - 25:12: Har embetsman, som i 11 § omtalas, genom falska räkenskaper eller böcker sökt dölja sitt tillgrepp, såsom att han uteslutit influtna medel eller upptagit dem som restantier, eller å räkning uppfört utbetalningar, som icke skett, eller har han, till bristens döljande, undanskaffat handlingar, företett veterligen origina verifikationer, eller föröfvat annat sådant bedrägeri; dömes, ändå att han det förskingrade ersätter eller säkerhet härför ställer till af-sättning och straffarbete från och med sex till och med tio år; varde ock dömd medborgerligt förtroende för alltid förlustig.
 78. Fångvårdsstyrelsen, Kansli- och kameralbyråerna, Ink. kansliärenden, Huvudserien, E II a: 126 (1887), RA. — Protokollet vid förhöret fördes av Viktor Almqvist.
 79. Fångvårdsstyrelsens cirkulär 1.3.1860 stadgade bl.a. att det arbete vartill fångar bör hållas skall verkställas på en skild persons förlag, eller — då sådant icke låter sig göra — på fängelsedirektörens. Över arbetets inkomster, som icke upptages i kronans räkenskaper, skall särskild redogörelse avgivas till KB, och alla arbetsbeting, som av direktören uppgöras skall inlämnas till KB för godkännande. — Fångvårdsstyrelsens

- cirkulär 27.12.1873 stadgade att alla dylika arbetsinkomster skall fördelas så att 1/3 tillkommer fången, 1/3 av inkomsten för året intill 2.000 kr. samt 1/6 av det överskjutande beloppet tillfaller fängelsedirektören »såsom ersättning för hans omsorg och kostnader att anskaffa arbete, för tillhandahållandet och underhåll af inventarier och verktyg samt för arbetenas redovisning». Återstoden går till betjäningen och en besparingskassa.
80. Fångvårdsstyrelsen var ej enig i sitt beslut. En dissident ansåg det vara åklagarens uppgift att efter utredning inför domstol framställa yrkande om tillämpning av visst lagrum. — Fångvårdsstyrelsen E II a: 126, Nr 510, RA.
 81. G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, Bd IV, s. 404 f, Sthlm 1928. — Rådhusrätten i Malmö protokoll 17.11.1887.
 82. Protokollet 19.11.1887.
 83. Vid protokollet satt v. häradshövdingen E. Möller.
 84. Jfr not 18 ovan. — Kjell Å Modéer, Den offentlige försvararen. — Rättshistoriska studier Bd V, Lund 1977, s. 297.
 85. Ställdes säkerhet för det förskingrade beloppet, så att någon skada ej uppkom av tillgreppet, var enligt SL 25: 11 straffet avsättning.
 86. Beslutet grundades på KF ang. strafflagens införande m.m. 16.2.1864 18 § 5 mom.
 87. Kjell Å Modéer, Axel Danielssons kamp mot överklassens domstolar. Skåningar [utg. av Skånska Akademi], Uddevalla 1986, s. 30 ff.
 88. Arbetet 15.11.1887.
 89. Sydsvenska Dagbladet 19.11.1887, aftonupplagan.
 90. Rättens sammansättning: Rådmännen R. Frick (ordf.) och A. R. Falkman, stadsnotarien E. Francke, v. häradshöv. E. Möller förde protokollet.
 91. Nämligen Reuterdahls Lithografiska AB och Tändsticksfabriken Phoenix, innan dessa båda bolag gjorde konkurs
 92. Redovisat ovan under Antecedentia, s. 202.
 93. Vid förhandlingen den 24.11. erinrade sig Aschan, att K. fångvårdsstyrelsen icke lämnat honom några upplysningar om grunden för detta yrkande.
 94. Rådmannen Falkman antecknade dock särskild mening och menade, att »på grund af hvad i dag förekommit» ansåg han att detta yrkande borde bifallas.
 95. Arbetet nr 15, 1887.
 96. Också i denna del anförde rådmannen Falkman skiljaktig mening. Han ansåg det icke tillkomma rätten att meddela föreskrift rörande åklagarens framställda påstående om åläggande för Lagerberg att ersätta staten för vikariatsersättningen.
 97. Arbetet nr 15, 1887.
 98. Arbetet nr 17, 1887.
 99. Arbetet 17.12.1887. Nr 18.
 100. Fångvårdsstyrelsens skriv. t. KB i Malmöhus län 28.11. och 9.12.1887. — Fångvårdsstyrelsen, E II a: 126, Nr 510, RA.
 101. Hovrätten över Skåne och Blekinge, Protokoll 1888, A I: 141. — Närvarande: Presidenten W. Lilliestråle, hovrättsrådet A. Anderberg, assessorn Senell, adjungerade ledamöterna häradshöv. Aurell och fiskalen Axel Hagander.
 102. Hovrätten över Skåne och Blekinge, Fiskaliska utslag 1888, CG:s div., 3 div., B II b: 104.
 103. Hovrätten över Skåne och Blekinge, Protokoll, 1888 jan.—maj, A I: 141.
 104. Arbetet 19.4.1888, nr 23.
 105. Justitierevisionen, Besvärs- och ansökningsmål 12.10.1888, akt nr 965, RA.
 106. Kamreren Robbert fick tillsammans med fängelsedirektörerna i Stockholm och Uppsala F. Liljenroth och O. F. Nyqvist samt bevakningsbefälhavaren E. F. L. Fant vid Långholmen uppdraget att se över reglerna och komma med förslag till ändringar.
 107. Malmö 18.6.1888.
 108. Fångvårdsstyrelsen E II a: 130, nr 399.
 109. Fångvårdsstyrelsen E II a: 131, nr 548, RA. — Då det var omöjligt att utreda vilka fångar som under åren 1882—85 var sysselsatta med denna säcksömnad för Malmö stora vals-kvarn lät sig icke deras portion om 1.568:03 kunna fördelas. På förslag av kamreren Joh. Robbert föreskrev fångvårdsstyrelsen att beloppet skulle tillföras länsfängelsets besparingskassamedel.
 110. Statsrådsprotokoll över justitieärenden 12.10.1888, RA.
 111. Fångvårdsstyrelsen, E II a: 131, Nr 601, 1888, RA.
 112. Elgenstierna, a.a., s. 404.
 113. Arbetet nr 15, 1887.
 114. Kjell Å Modéer, Skånska advokater [manuskript] Lund 1989.
 115. SL 25: 11, sista p.
 116. Jfr stadsnotarie Hallberg 19.3.1886.
 117. Bidrag till Sveriges officiella statistik, B. Rättsväsendet 1887, Sthlm 1888, N.F. XXX: 1, Tab. nr 8.

Bostads- och industrimiljöer i Kvarteret Humle

1985 väcktes frågan om byggnadsminnesförklaring av husen inom fastigheterna nr 21, 22 och 29 i kvarteret Humle och den 10 februari 1987 fattade länsstyrelsen beslut om byggnadsminnesförklaring. Malmö fick därmed sitt andra byggnadsminne.

I dessa fastighetsbeteckningar ryms ett stycke Malmöhistoria från tiden kring 1860, då det äldsta huset är uppfört, fram till 1930 då A. P. Sjöbergs fabriker lämnade kvarteret.

Syftet med denna artikel är att beskriva ett stycke Malmöhistoria som ligger nära oss i tiden men som är ganska dåligt belyst.

1800-talets sista decennier var mycket expansiva och en driftig person kunde med hjälp av sina produkter på kort tid skapa en förmögenhet och ett smärre fabriksimperium.

Byggnadshistoriskt är husen inom Humle 21, 22, 29 intressanta som ett exempel på högre stånds- och industriarkitektur från 1800-talets andra hälft.

Historisk översikt

Kvarteret Humle utgör ett av de östligaste kvarteren inom den medeltida staden. Omedelbart österut ligger kvarteret Österport där den medeltida stadporten var belägen.

Vid utgrävningar i kvarteret Humles södra del påträffades 1977–78 raserade byggnader från 1300-talets första hälft och i kvarterets östra del löpte den medeltida vallgraven.¹

Under 1500-talet tillhör tomter inom kvarteret del av Jörgen Kocks gods och via Jörgen Kocks arvingar övergår dessa till en annan namnkunnig Malmöborgare under 1500-talet, nämligen Niels Kuntze. Under 1600- och 1700-talen ägs tomten av olika borgare, bland annat Thomis Boldicke 1645. 1799 köps ett antal tomter, däribland tomt nr 6, av Johan Peter Bager.²

Vid raserandet av stadens vallar och gravar 1805 tillkom kvartersmark i östra delen av kvarteret Humle. Tidigare låg Corps de gardet för vaktstyrkan vid Österport strax norr om Norregränd i kvarteret.

Raserandet av de forna försvarsanläggningarna innebar att Malmö kunde expandera i första hand öster- och söderut och att ny mark kunde tagas i anspråk för bebyggelse och annan verksamhet. Ett exempel från just kvarteret Humle är den i A. U. Isbergs »Handbok över Malmö» beskrivna tobaksfabriken »Försöket». Denna uppfördes som en konkurrent bland annat till Kockums fabrik. »Försöket» blev kortvarigt och existerade endast till 1825.³

86. Drottningtorget 1860. Till vänster i bilden J. P. Bagers korsvirkesgård. Okänd konstnär. Malmö museers samlingar. Inv. nr MM. 31931.

J. P. Bagers korsvirkesgård mot Östergatan finns dokumenterad på en tavla i Malmö museums samlingar. Tavlan visar Drottningtorgets västra del omkring 1860. J. P. Bager lät även uppföra den norra av gårdsbyggnaderna längs Humlegatan. Denna byggnad är uppförd före 1860.

1873 köper A. P. Sjöberg fastigheten mot Östergatan av J. P. Bager för 32.000 riksdaler. Härmed inleds en ny epok i kvarteret Humle.

A. P. Sjöbergs fabriker

I Sveriges handel och industri, utgiven 1903, finns vad man idag skulle beteckna en reklambroschyr för ett stort antal företag och industrier. I denna finns även fem sidor om A. P. Sjöbergs fabriker.⁴

I texten ges en kort personhistoria och Axel Paulus Sjöberg framhålls som en driftig och kunnig person, fabriken produkter som enastående osv. Icke desto mindre ges en bra beskrivning av A. P. Sjöbergs historia som fabriksidkare. Verksamhetens två huvudgrenar, krittäktindustrin i Södra Sallerup där Sjöberg startade sin verksamhet 1864 och 1866 inleddes den kemisk-tekniska produktionen med Malmö Vagnsmörjefabrik på gården Idaborg. 1871 grundades Malmö nya tvålfabrik och 1873 flyttades verksamheten för dessa industrier till den nyinköpta tomten i kvarteret Humle.

1892 köper A. P. Sjöberg från J. H. Dieden Humle 1 B, dvs. tomten längs Humlegatan och Norregränd. Dieden hade året innan köpt tomten från J. P. Bagers dödsbo. Sjöberg driver nu Malmös nya tvålfabrik, Malmö Vagnsmörjefabrik, Kreosotinfabriken och är delägare i Kritbruksbolaget.

Fabrikerna bar samlingsnamnet A. P. Sjöbergs fabriker och hade ett firmamärke i form av en flygande häst. 1893—94 uppförs det »Nya huset» dvs. bostadshuset mot Östergatan.

»Nya huset»

Detta nya bostads- och kontorshus är det tydliga exemplet på hur A. P. Sjöbergs verksamhet utvecklats under en tjugoårsperiod och hur A. P. Sjöbergs fabriker givit hög avkastning. Sjöberg anlitar Nils Alfred Arwidius som arkitekt.

Arwidius håller vid denna tid på att bli arkitekten på modet. »Nya huset» är ett av de första större uppdragen Arwidius genomför i Malmö. Under återstoden av 1890-talet och 1900-talets första årtionde ritade Arwidius ett stort antal monumentala hus i Malmö cityområde t.ex. Valhalla vid Gustav Adolfs torg 1901 och Brand- och Livförsäkrings AB Skånes hus vid Hamngatan och Norra Vallgatan 1907. N. A. Arwidius ritade även bostadshus i Rörsjöstaden och centrala staden, institutionsbyggnader som Åbergsska skolan vid Magistratsparken. Byggmästare för A. P. Sjöbergs hus var Frans Anderssons byggnadsfirma, med vilken Arwidius samarbetade även vid andra byggen.

Stuckaturarbetena har utförts av Edwin Notini, som var en av de mest framträdande stuckatörerna i Malmö vid denna tiden. Notini titulerade sig för övrigt ornamentbildhuggare. Arwidius och Frans Andersson ritade och uppförde för övrigt Edwin Notinis hus 1897. Huset ligger på Stora Nygatan, där det fortfarande kan beskådas.

Efter dessa inledande faktauppgifter kan en beskrivning av A. P. Sjöbergs hus vara på plats.

»Nya huset» uppfördes i två etapper 1893—94 och byggnaden omsluter hela kvarteret Humles norra del mellan Norre- och Humlegatan (som vid denna tid kallades Stora Humlegatan).

Byggnaden är i fyra våningar och ursprungligen fanns A. P. Sjöbergs kontor i huset.

Fasaden speglar det sena 1800-talets arkitektur med senrenässans som huvudstil. Dessutom finns inslag av medeltidsromantik och barock. Det ena hörnet pryds av ett torn och det andra hörnet pryds av en s.k.

sidorisalit. På sidorisalitens lanternin fanns en spira som fram till en höststorm pryddes av firmamärket den flygande hästen.

Fasaden är uppförd av gul maskinslagen tegel, huggen sten och putsade partier med målade rankor.

Fasaden är idag starkt nedsmutsad av luftföroreningar, vilket gör att den ursprungliga glansen är svår att uppfatta. Interiört har däremot mycket av den ursprungliga inredningen och utsmyckningen bevarats. Visserligen försvann ett stort antal kakelugnar när centralvärme installerades men ändå har huset mycket stora kvaliteter.

Trapphusen tillhör de finaste som Malmö idag kan uppvisa från denna tid. Räcken, vägg- och takmålningar, dubbeldörrarna är av mycket hög kvalitet. A. P. Sjöbergs privatvåning finns kvar i stort sett i oförändrat skick. Bland de mera framträdande utsmykningsdetaljerna märks ett målat kassettak samt en magnifik mörkgrön kakelugn i den ursprungliga matsalen. Lägenheten består av elva rum med ekonomisutrymmen. Kännetecknande för huset är den prägel inte bara byggherren men i mycket hög grad arkitekt Arwidius satt på byggnaden. Fasad, trapphus, lägenheterna både utformning och utsmyckning bär Arwidius prägel och familjen Sjöbergs matrumsmöbel var ritad av Arwidius. Dåtidens arkitekt lät sin idé och utformning genomsyra hela huset.

Verksamheten vid Sjöbergs fabriker

»Nya huset» är således väl dokumenterat avseende arkitekt, byggmästare osv. Detta gäller däremot inte för de Sjöbergska fabriksbyggnaderna. Vad som är känt är byggnadsår och byggherre, vilken är lika med fastighetens ägare. Den sist tillkomna byggnaden är ångpannehuset som uppfördes 1911. Samtliga gårdsbyggnader är uppförda av gul och gulröd handslagen tegel. Byggnaderna är uppförda som fabrikslokaler och exteriört och interiört anpassade till detta. Husen ligger så att de bildar en sluten gård, endast tillgänglig genom en port mot Humlegatan. Liksom fabriksbyggnaderna är verksamheten vid Sjöbergs fabriker dåligt dokumenterad. Detta gäller inte kritbruksgrenen, däremot tillverkningen av de kemisk-tekniska produkterna. Till utställningen och boken Skånska arbetsbilder 1983 anordnades en bildinsamling och två av bilderna är från Sjöbergs fabriker.⁵ Bilderna måste vara tagna kring 1890 då den ena bilden visar arbetare och produkter från Malmö Maccaronifabrik som låg på Östergatan 12, samma adress som A. P. Sjöbergs fabriker, 1891 men ej efter 1893 eller före 1889. På den andra bilden ser man arbetsstyrkan vid A. P. Sjöbergs fabriker samt ett urval av de produkter firman tillverkade. Lagg märke till raden av pojkar i första raden. Från 1881 förbjöds industriarbete för barn under 14 år, vilket inte uteslöt barnarbete inom vissa branscher eftersom det lätt gick att få dispens. Den lille gossen i mitten med ljus sjömanskostym är en av A. P. Sjöbergs söner Ernst eller Hugo födda 1884 respektive 1885. Pojken i nedre raden nummer två från vänster med hammare är född 1879 enligt uppgift från fru Linnéa Sörensen i Malmö som skänkt bilden till museet och är alltså när bilden tages kring 13—14 år.

88. Malmö Maccaronifabrik. Fabriken var fram till c. 1890 belägen i dåvarande Östergatan 12. Ur Skånska arbetsbilder.

En anekdot från A. P. Sjöbergs fabriker som återberättats av sonsonen Bertil gäller anställning och uppsägning av arbetare från en tid då varsel och MBL-förhandlingar ej existerade.

A. P. Sjöberg kallades »AP-an ett» och hans son Arvid Paulus, som också var delägare, »AP-an två» av de anställda. Vid ett tillfälle var en arbetssökande inne i fabriken och frågade om arbete och en av de anställda skickade in honom på kontoret för att tala med »AP-an ett». När den arbetssökande fick träffa »AP-an ett» bad denne den arbetssökande peka ut den som skickat in honom på kontoret. När detta var avklarat fick den arbetssökande börja arbeta och den utpekade sluta sin anställning hos »AP-an ett». Verksamheten vid A. P. Sjöbergs fabriker går att följa via olika industripublikationer. Vid den Nordiska Industri- och Slöjdställningen i Malmö 1896 finns i Utställningstidningen nr 114, lördagen den 22 aug. en redogörelse för A. P. Sjöbergs fabrikers verksamhet.⁶ Slutklämmen är värd att citera inte minst för språkets skull: »Å sommarens utställning har hr Sjöberg i egen paviljong separatutställning af samtliga sina olikartade tillverkningar, hvilka tilldragit sig synnerligen smickrande uppmärksamhet».

A. P. Sjöberg avlider 1913 och företaget ombildas till aktiebolag med Arvid Paulus som verkställande direktör och med änkefru Ida Sjöberg och sonen Hugo som styrelseledamöter.

I kvarteret Humle finns fabriken kvar till 1930 då tillverkningen flyttas till Nobelvägen och då produktionen av vagnssmörja har upphört och istället är produkterna Chromolsåpa, tvålen Yema och Swing.

De av A. P. Sjöbergs söner som fortsatte inom industrinäringen, Arvid och Hugo, ägnade sig åt Kritbruksbolaget. Arvid var styrelseledamot i Kritbruksbolaget mellan 1914 och 1961 och ordförande från 1941 och Hugo som var styrelseledamot till 1965.

89. Arbetsstyrkan vid A P Sjöbergs fabriker c. 1890. Ur Skånska arbetsbilder.

Avslutning

I Malmö har alltför många historiskt värdefulla miljöer försvunnit. Det är därför mycket tillfredsställande för kulturminnesvården, men framför allt för Malmöborna att A. P. Sjöbergs fabriker kommer att bevaras. Det unika är att såväl de anspråkslösa fabriksbyggnaderna som det palatsliknande bostadshuset finns kvar så pass opåverkade av moderna ombyggnader och förändringar. Detta har varit möjligt eftersom A. P. Sjöbergs arvingar fortfarande idag är delägare och det var också dessa arvingar som väckte frågan om byggnadsminnesförklaring för att säkra husens fortbestånd.

90. Reklambild för Chromolsåpa, en av A. P. Sjöbergs produkter.

NOTER

1. Kvarteret Humle. En presentation av en stadsarkeologisk utgrävning i Malmö. 1978.
2. Muntligt meddelande från Einar Bager.
3. A U Isberg. Handbok med uppgifter och förklaringar. Malmö 1923.
4. Sveriges handel och industri i ord och bild. Malmö. Göteborg 1903.
5. Skånska arbetsbilder. Lena Drameus och Gerth Martinsson 1984.
6. Utställningstidningen. Officiellt organ för Nordiska Industri och Slöjdställningen i Malmö 1896.

Torbjörn Fogelberg

Den proletära rösten Kommunalarbetarstrejken i Malmö 1908

»Latrinstudenten

Stå stark du 'husets' riddarvakt
och traska i strejkbrytartakt
med kärlet fullt och tungt.
Vad är väl grekiska, latin
den klassiska filosofin
emot en doftande latrin
för sinnet grönt och ungt.

Den vita mössans poesi
ger glans åt ditt förräderi
emot arbetets man.
Din vetenskap är mera fin
än juran och teologin
ty du naturen valt till din
och den du tämja kan.

Ditt bröst skall nog en stjärna få
om blott du tappert knogar på
med spannar och med ok.
Ej hjärnan bry med medicin
en högre tävlan vare din
bygg upp en framtid i latrin
min vän så är du klok

Fileas Fogg»

De här citerade stroferna, som återspeglar proletärens bitterhet mot den strejkbrytande studenten, fanns införda i Arb. 12.8 1908, på sjätte dagen av den kommunalarbetarstrejk som fr.o.m. 7.8 t.o.m. de första dagarna av oktober berörde vitala delar av samhällsfunktionerna i Malmö under detta på stadens arbetsmarknad mycket oroliga år.

Strejkens yttre förlopp, som redovisas i Karlboms och Uhléns arbeten, måste här förbigås. De övergripande redovisningarna i det följande bygger på Bäckströms arbete om Arbetarrörelsen i Sverige, som ger en god överblick över strejker och oroligheter i Malmö fr.o.m. 1890. Må vara att arbetet f.ö. bär marxistisk-leninistisk prägel.

Källorna till undersökningen utgörs förutom av uppgifter i Arbetarrörelsens, Avlöningsnämndens, Poliskammarrens och MRV:s arkiv, av doktor Thure Petréns papper samt ett stort antal tidningsartiklar i Arb. De rent arkivaliska källorna belyser strejken relativt sparsamt. Mest upplysande är artiklarna i Arb., vilkas källvärde kan bedömas som högt, då de i stor utsträckning har karaktären av primärkälla — främst i den mån de är referat från diskussioner och sammanträden. Även SkS låter givetvis den proletära rösten komma till tals.

Den socialistiska rörelsen i Malmö hade 1908 en drygt 30-årig tradition att falla tillbaka på. Redan 1875 utbröt strejk bland stadens

cigarrarbetare.¹ Som den »första lilla socialistiska härd» som organiserats i Sverige nämner Bäckström den agitationskommitté som August Palm i slutet av 1881 fått till stånd i Malmö. Sedan Arb. startats i aug. 1887 och Axel Danielsson kommit till Malmö, flyttades »den socialistiska rörelsens tyngdpunkt ånyo till Skåne». Den första sydsvenska arbetarkongressen hölls i Malmö i jan. 1888.²

Vid en träarbetarstrejk i staden i juni 1890 vann arbetarna en betydande seger genom att ej demonstrera mot polis och husarer. Dessa kommer vi att återfinna även under 1908 års stora strejk. År 1890 segrade även 500 väverskor i en defensivstrejk vid Malmö yllefabrik, och av 5 strejker 1895 misslyckades endast grovarbetarnas. Ju mer de fackliga organisationerna blev rustade för sina uppgifter desto framgångsrikare blev strejkerna. En långvarig delstrejk vid Kockums nyåret 1898 slutade med en kompromiss.³

Under senare delen av 90-talet bildades Grovarbetareförbundet i Skåne. På 5:e skandinaviska arbetarkongressen 1897 beslöts att bilda fackliga landsorganisationer och att enskilda fackföreningar kunde vinna anslutning till Sveriges samverkande fackförbund. Men bl.a. i Malmö var man emot förslagens bestämmelser om de lokala samorganisationerna och ville ge dem betydligt större befogenheter. Vid behandlingen av frågan om obligatorisk anslutning till socialdemokratiska arbetarpartiet föreslogs från Skåne att varje ansluten fackförening borde tillhöra detta. »I övrigt innebar det skånska förslaget att de lokala fackliga organisationerna skulle ges större befogenheter än vad som avsetts i sekretariatets förslag. De skulle bl.a. få ta ställning i strejkfrågor och sända ombud till den fackliga landsorganisationens kongresser».⁴ — Det finns anledning återkomma härtill i samband med malmöarbetarnas strejkbeslut i aug. 1908.

I den 1899 stiftade s.k. Åkarpslagen till strejkbrytarnas skydd, som sedan under årtionden »var den mest förhatliga bland arbetarna», föreskrevs upp till 2 års straffarbete för försök att tvinga till deltagande i arbetsinställelse eller hindra någon att arbeta under konflikt.⁵ Denna lag kom också att kasta sin slagskugga över malmökonflikten 1908. Något som däremot stärkte malmöarbetarnas ställning under konflikter, var att man efter långa förberedelser fått Kooperativa föreningen Pan färdig 1898. Mötesplats fanns i det våren 1893 invigda Folkets Hus. En socialistisk ungdomsklubb hade bildats i staden vid 90-talets mitt.⁶

Den fackliga rörelsen i Sverige nådde en höjdpunkt 1907 med närmare 229.000 medlemmar i 37 förbund och 2.569 fackföreningar.⁷ Å andra sidan hade givetvis även arbetsgivarna — inte minst under 90-talets många konfrontationer — fått många tillfällen att vässa sina vapen. Sådan var i korthet bakgrunden till de stora konflikter — Amaltheadådet och kommunalarbetarstrejken — som skakade Malmö under loppet av år 1908.

En gasverksarbetarkonflikt i Malmö i april 1908 löstes genom hänskjutande till skiljedom inför en medlare från Stockholm. Bland skiljenämndsledamöterna märktes avlöningsnämndens ordf., kronfogde Gustav Olsson och arbetarrepresentanten, expeditör Anders Nord i

91. Kommunalarbetarstrejken i
Malmö 1908. Vykort.

Malmö. Efter 2 dagars förhandling fick arbetarna 40 öre i timmen och 57 timmars arbetsvecka.⁸ Sedan ackordsprislorna reglerats, kunde så det första kollektivavtalet i Malmö undertecknas 26.5 1908. Det skulle gälla 3 år. I mom. 4 § 6 fastslogs att arbetstagare, som begått svårare förseelse, fick avskedas av arbetschefen utan uppsägningstid. Gällde det ordinarie arbetstagare måste åtgärden underställas resp. styrelses prövning. Arbetschefen eller hans representant gavs i § 7 rätt att med iakttagande av avtalets bestämmelser leda och fördela arbetet utan att någon arbetstagarförening fick ingripa och § 25 fastslog att ingen form av blockad, strejk eller lockout under några förhållanden fick äga rum vid stadens arbeten.

Avtalet kompletterades med en förhandlingsordning, vars § 3 bestämde att arbetschefen vid meningsskiljaktigheter, som inte kunde lösas genom förhandling, genast skulle underrätta vederbörande styrelse och avlöningsnämnden.⁹

Kommunalarbetarstrejken 1908 utlöstes genom att kommunalarbetarna solidariserade sig med 20 av stadens arbetare som avskedats 8.7, under pågående stuvrikonflikt, sedan de vägrat arbeta tillsammans med strejkbrytare. Dessförinnan hade för kommunalarbetarna i Malmö i april överenskommit att föreliggande tvistefrågor skulle avgöras genom skiljedom.¹⁰

Genom att gå i strejk fr.o.m. 7.8 begick kommunalarbetarna alltså de fakto avtalsbrott. Å andra sidan provocerades de därtill genom arbetsgivarnas agerande. Detta måste man ha klart för sig vid fördelningen av skuldbördan.

Strejkbeslutet fattades med 4/5 majoritet vid hemlig omröstning. Till en början skulle endast de, som hade avtal med stadens år 1907 tillsatta avlöningsnämnd, beröras. Spårvägen och MRV, som ej hade sådana avtal, skulle — om så blev behövligt — indragas i strejken. Elverkets eldare skulle endast beröras om strejkbrytare tillgreps.¹¹

I stuveriarbetarstriden, där stuveribolaget accepterat ett skiljenämnds-förslag, beskylldes borgarpressen för att jämra sig »över arbetarnas förvridna rättsmedvetande, missaktning över ingångna avtal, hänsynslöshet» o.s.v. För arbetarorganisationerna gällde det enligt SkS just frågan om solidariteten med kamrater som utsatts för strejkbryteri. Förhandling föreskrevs i avtalet: »Klasshatets råaste och brutalaste instinkter får avgörandet och det lyder: kranskötarna utan vidare till svälten och nöden. Är det under sådana omständigheter underligt, om kranskötarnas kamrater vilja ge dem sitt stöd?»¹²

Avlöningsnämnden utom ordföranden, kronofogde Olsson, och sekreteraren, polisnotarie Dahlberg, som ställde sig på arbetarnas sida och lämnade nämnden, intog en stenhård attityd mot de strejkande. »Detta styrkte arbetarna i deras uppfattning att de icke gjort sig skyldiga till avtalsbrott och i varje fall motiverade icke arbetarnas avtalsbrott att nämnden överträdde avtalets förhandlingsordning.»

Med Stfm.ordf. lektor Edvard Lindahl — som historielektor sannolikt initiativtagare — bildade arbetsgivarsidan ett s.k. välfärdsutskott (välfärdskommissionen). Lindahl och lönenämndens nye ordf., målarmästare A. Antonsson, bar därmed huvudansvaret för stadens fortsatta politik under strejken.¹³ Nämndens vägran fördömdes i Sd 4.8. Samtidigt gisslades även det rådande kommunala valsättet, som tillät »de privatkapitalistiska arbetsgivarna att efter behag invälja sig själva och varandra både i kommunalförvaltningen och avlöningsnämnderna» och lät »den skattskyldiga allmänheten få betala fiolerna för det egna intressets tillgodoseende».

Nord fann att avlöningsnämnden genom sin vägran att förhandla med arbetarorganisationerna om de avskedades återtagande stängt varje utsikt till fredlig uppgörelse och att konflikt såg oundviklig ut.

De övriga, — utöver kranmaskinisterna —, som avskedats förtjänade ett särskilt omnämnande. Tre planklastade järnvägsvagnar, som kommit till hamnen 6.7, förklarade transportarbetarna i blockad därför att de lastats av engelska strejkbrytare. De 6 träarbetare, som ålagts att lossa, började också därmed. Men de slutade efter en stund, när de fick veta att vagnarna var blockerade, och begärde att t.f. arbetschefen skulle ge dem tid att telegrafera till förbundsstyrelsen eller ringa till platsexpeditionerna för att höra sina styrelsens mening, innan de fortsatte arbetet. Men ingenjör A. Engström vägrade sådan frist och förklarade kategoriskt att inget blockerat gods fanns vid hamnen. Vägrade de lyda fick de avsked och måste sluta.

Ett stensättarlag, som 8.7 ålades göra samma lossning, vägrades också betänketid och avskedades liksom ytterligare en arbetare avskedades av samma anledning den 9.7. En annan person, som ålades att ro en av hamnens båtar till Amalthea för polisbevakning, vägrade, då han ansåg det livsfarligt och avskedades. Han erbjöds mönstra på hamnbåten Activ, men därigenom skulle en annan arbetare mista sin plats.

Då avlöningsnämnden vägrade förhandla enligt förhandlingsordningen måste alla kommunalarbetare kallas till allmänt möte. Från arbetarsidan framhölls att man inte ämnat skada hamndirektionen eller

vägra utföra arbetet p.g.a. dess natur utan beroende på konflikter i andra fack och den befintliga solidaritetskänslan bland organiserade arbetare. Vid stadens övriga verk hade hänsyn tagits till dessa förhållanden, och där hade man ingalunda ansett det under sin värdighet att förhandla med arbetarna.

Vid den slutliga uppgörelsen i transportarbetarkonflikten bestämdes i Stockholm att ingendera parten fick vidta några repressalier. Därför hade en del avlöningsnämndsledamöter såväl som de arbetsgivarorganisationer de tillhörde fått återta alla arbetare som avskedats av samma orsak som hamnens arbetare. Enligt Nord hade man missträknat sig, då man trott att arbetsgivarna skulle »besjålas av samma känslor, då det gällde kommunens arbetare». En öppen strid berodde helt på avlöningsnämnden. Arbetarna hade inte fått förklara sig vid något tillfälle eller på något sätt meddela föreliggande anledningar, då de vägrat rätta sig efter avtalet. »Det såg ut som om avlöningsnämnden här (=i detta fall) på kommunens bekostnad ville hävda en princip, som de ej själva vid något tillfälle kunnat hävda i den privata industrin». Efter skiljedomsutslaget enades man om att genast låta den förkortade arbetstiden träda i kraft. Alla verk genomförde arbetstidsförkortningen, utom hamnen, som dröjde ca 3 veckor och som också dröjde med att betala den höjda avlöningen. Enligt avtalet skulle stadens arbetare vara dels ordinarie, dels extra, varav de förstnämnda fått vissa förmåner som de senare inte åtnjöt. Vid förhandlingarna uppgavs hamningensjören ha förklarat att hela dåvarande arbetsstyrkan skulle bli ordinarie. Men ännu 4.8 hade ingen arbetare utnämnts till ordinarie. Nord tolkade detta så som »om man endast fordrade att avtalet skulle följas av arbetarna medan man själv gjorde som man behagade.» Han fann det också egendomligt att arbetarrepresentanterna vid underhandlingen antingen avskedats, eller också flyttats till sämre avlönade platser.¹⁴

Då arbetsgivarna konsekvent avvisade alla inviter till medling utvidgades strejken även till el- och renhållningsverken. På hemställan vid möte med alla kommunala arbetare 6.8 beslöt MRV:s arbetare att, om konfliktläget inte ändrats, lägga ned arbetet fr.o.m. följande dag utom, om så önskades, för hästkötare.¹⁵

Staden tedde sig redan några dagar efter strejkutbrottet inte så litet militärisk. Även GHT läxade upp avlöningsnämnden och hävdade att den borde gått med på underhandling.¹⁶ Lektor Lindahl förklarade striden vara en maktfråga. »Det gäller om vi skola styra staden eller herrarna i Folkets Hus.» Men striden gällde en *rättsfråga* och inte som Lindahl påstod en fråga om den kommunala makten. Han ansåg enda tänkbara förhandlingsgrund vara nya avtal och såg ingen skada i om striden finge större dimensioner. »Förr eller senare måste den stora brottningen komma. Förr få vi aldrig fred här i landet.» Hans mening sammanföll — efter de två juristernas avgång — med övriga ledamöters i avlöningsnämnden. »Lektor Lindahl skall emellertid ha tack för sin ogenerade förklaring. Den skall väl öppna ögonen på en del dittills förblindade.» Det konstaterades att situationen för MRV-arbetarna var

bekymmersammare än för de övriga. De bodde nämligen fritt i stadens hus, och avtalet bestämde att de skulle flytta i händelse av strejk.¹⁷

Lindahl hade förklarat att man förberedde en massvärvning av arbetsvilliga. Strejkbrytarna uppgavs redan 5 dagar efter strejkutbrottet till 300, och tillströmningen fortsatte. Vk meddelade att förut anställda, som önskade återinträda, kunde anmäla sig hos vederbörande arbetschefer senast 13.8 och erbjöds oförändrade arbetsvillkor. Lindahl ställde i utsikt att vräka MRV-arbetarna, om strejken fortsatte. Enligt Sd var talet om att staden i längden kunde hjälpa sig med 300 arbetsvilliga ej sant — i striden deltog omkring 1.000 arbetare.¹⁸

Enligt Stockholms stads arbetares förtroendeman, L. Nordgren, hade avlöningsnämnden först brutit avtalet genom underhandlingsvägran. Malmökonflikten berörde arbetsförhållandena. Nordgren ansåg de tjugos arbetsvägran (under stuverikonflikten) inte kunna räknas till kategorin »svårare förseelser» utan menade den vara »mindre svår». Och i sådant fall fick arbetschefen meddela varning eller suspension. De arbetare som sorterade under avtalet hade inte förklarat strejk eller blockad — endast vägrat befatta sig med av annat fackförbund blockerat arbete. Men i Stockholm skulle arbetarna inte ensidigt ha beslutat. Nordgren betvivlade ej ett ögonblick att Lindahl velat tvinga fram strid för att bli i tillfälle se avtalet, som var ett mönsteravtal, annullerat. Enligt fil. d:r H. Elmqvist, som varit skiljedomare i gasarbetskonflikten i april, hade avlöningsnämnden beklagligt nog brutit mot gällande förhandlingsordning genom att vägra förhandla. Han framhöll å andra sidan arbetarnas oerhörda tilltag att, trots det uttryckligen stipulerade strejkförbudet och gentemot styrelsernas och Landssekretariatets hemställan, besluta om strejk och sätta den i verket. Att sedermera även andra grupper som t.ex. MRV-arbetarna, vilka hade separata avtal, följde efter, förvärrade endast det skedda missgreppet. Det var uppenbara brott också mot arbetarorganisationernas egna stadgar. Den missriktade solidariteten måste ovillkorligen leda till olycka. Arbetarorganisationernas huvudledning borde därför energiskt ingripa och göra slut på strejken. Av en intervju framgick att Nord var optimistisk och trodde att fackföreningens egen kassa skulle räcka till minst 2 månaders strejk, och därefter kunde man påräkna understöd genom utdebitering på de till över 2.000 uppgående föreningsmedlemmarna som ännu hade sysselsättning. För tillfället var understödet 1:75 per dag för gifta arbetare och 15 öre till varje oförsörjt barn samt 1:50 till ogift arbetare. Totalt strejkade 160 arbetare vid MRV, 140 vid gasverket, 240 vid hamnen, 400 vid DK, ca 20 vid elverket och 13 vid slakthuset. Nord befarade att kommunen genom striden ville komma fackföreningen till livs. Han ansåg det oförklarligt att LO ej velat understödja arbetarna, vilket han menade vara dess oavvisliga skyldighet.¹⁹ Nords inställning speglade den tidigare redovisade lokala synpunkten.

Vk uppmanade strejkbrytarna att anmäla sig på den hos DK:s expedition i rådhuset inrättade byrån. Det här organiserade strejkbryteriet — det militära inslaget från Kronprinsens husarer kallades den »frivilliga värnplikten» — framställdes som »en heroisk svenskmannagärning».²⁰

— Att involvera militären framstår som ett psykologiskt missgrepp, som ytterligare torde ha bidragit till att förgifta atmosfären mellan de stridande parterna. Då flera strejkbrytare använde revolver »ganska oförsiktigt» bidrog också detta till att underblåsa det ursprungliga hatet mot dem.²¹

Kommissionens upprop vann tvivelsutan starkt gensvar inom borgerligheten. Den 18.8 rapporterades ca 830 »frivilliga» och någon vecka senare uppgavs de ha stigit till ca 1.000. Det borgerliga inslaget dominerade stort bland strejkbrytarna. Även kvinnorna ställde upp — åtminstone som ett slags »bakjour». Det framhölls att »om kvinnlig hjälp skulle behövas — om icke direkt till stadens arbeten, så åtminstone genom att i någon mån fylla de frivilliges ordinarie tjänster — finnas inom staden många kvinnor, som med glädje vilja delta».²²

MRV:s ledning annonserade i SkD 3.9 efter »arbetsfolk» (=strejkbrytare) och fick genom denna annons kontakt med en kommissionär Westerlundh i Hasselstad, Bredåkra, strax norr om Ronneby. Denne skrev genast till »Kommissionens» byrå på rådhuset och erbjöd sig att skaffa 10—20 gifta och ogifta kördrängar och grovarbetare. Härpå svarade MRV:s direktör C. Fernström att ca 20 nyktra, skötsamma och välfrejdade arbetare, grovarbetare och kördrängar, med företräde för dem som var under 40 år, genast kunde få stadigvarande arbete vid verket med en lön av 24 kr per vecka. Fernström var angelägen att framhålla att det inte kunde bli tal om något strejkbryteri »enär överstyrelsen för fackföreningarna aldrig godkänt kommunalarbetsstrejken i Malmö». Enligt Fernström anmälde sig dagligen nya arbetare och 100 stycken var redan i tjänst vid MRV. — Denna arbetsgivar-tolkning kunde arbetarna givetvis inte stillatigande acceptera.

Kommissionären svarade att, om MRV kunde ta både gifta och ogifta och ej höll så strängt på åldern »ca 50 års ålder kan väl accepteras?», kunde han skaffa ca 20 arbetsdugliga, friska och vanda karlar. De ville gärna ha fria resor eller förskottade respengar, då många hade svårt att skaffa sådana i en hast. Resan Bredåkra—Lund kostade 5: 60, således betydligt mer än en dagslön för arbetarna räknat per 6 dagars vecka. Westerlundh avtalade med 20 personer »allt prima folk» att de skulle resa. Några av de grovarbetare som reste först kunde inte få frejdebetyg då pastorsexp. var stängd, men kommissionären garanterade att han kände alla, och att de var välfrejdade. Följande dag, 11.9, uppgav han att några blev skrämde av konflikttidningarna men att på måndagen 14.9 skulle ca 15—20 resa. Westerlundh hade dittills bestämt denna resdag med 17 personer, och då alla dessa var »mycket hyggliga och ordentliga samt snygga arbetare» ombads MRV-direktören se till att de inte trakasserades av andra arbetare, när de via Kristianstad och Eslöv kom till Malmö på kvällen; »av vikt att ombud möta, första nattlogi bedes ordnat de är alla från landet». De första 10, som kom på fredagen 11.9, var mellan 20—40 år. Direktören accepterade både gifta och ogifta, men då det gällde antagandet av fasta kommunala arbetare, som med tiden skulle få pension, sågs helst att de inte var mer än 45 år. Då verkets bostäder för 15 familjer delvis redan var upptagna, rekommenderades de gifta att först se sig om efter någon

lämplig bostad, innan de tog ner sina familjer. Verket kunde inte bevilja fria resor. För tillfället var det god tillgång på bostäder i Malmö.²³

Det var givet att de strejkande skulle bemöta dessa åtgärder, som de måste uppleva som en ren provokation. Direktören skrev också till kommissionären 11.9 att de strejkande »på allt sätt söka övertala de arbetssökande att ej inställa sig i arbete vid stadens verk och t.o.m. bruka möta de hitresande vid stationen för att erbjuda dem pengar till hemresan». Därför hade ordnats så att en av MRV:s förmän, »ovanligt lång», mötte arbetarna vid stationen och skjutsade dem till verket, där de t.v. kunde få bo provisoriskt i tjänstebostäderna.

Kommissionären bads underrätta de arbetare som ämnade resa till Malmö att, om de först begärde tillåtelse i Folkets hus att få arbeta vid stadens verk, tjänade det »naturligtvis ingenting till» att de reste dit. Två av de nedresta hade meddelat direktören 12.9 att de först skulle tala med vederbörande i Folkets hus, innan de ville börja arbeta, och att man således kunde ta för givet att de inte ämnade gå i arbete.

Av de 7, som kom på kvällen 14.9, ville bara 3 gå i arbete, de övriga 4 gick till Folkets hus. »Alla var berusade och oresonliga vid hitkomsten och rätt besvärliga att ta hand om. De ha tydligen under resan varit utsatta för övertalning från medresande arbetare». Kommissionären ombads sända endast verkligt nyktra och skötsamma arbetare, som förstod att uppskatta och sätta värde på en förmånlig framtidsplats. Det gällde sådana, som händelsevis stod lediga »därför att några ledare i Folkets hus lyckats förleda våra gamla arbetare att i strid om gällande avtal och under försäkran om att vi ej skulle kunna utvärda strejken mer än 3 dagar gå med på en oresonlig okynnesstrejk».

Kommissionären ombads först undersöka om det var vederbörandes allvarliga föresats att gå i arbete. »Det är ju inte nödvändigt att de under hitresan sitter och berättar till höger och vänster varthän de skall resa för då får de naturligtvis ej vara i fred för övertalningar o.d.»²⁴

Endast 4 av de arbetare som förmedlats på detta sätt stannade kvar efter strejken. Enligt kommissionären berodde det dåliga resultatet på att Arb. genom »överdrivna annonser» skrämde folket, vilket alltså bevisar att »den proletära rösten» i detta fall haft åsyftad verkan.²⁵

Ovannämnda annonsering i SkD gav även andra svar än från kommissionären. Två arbetare från Svenstorp resp. Södra Sandby, som sökt arbete, erbjöds sålunda plats med 24 kr per vecka till en början. Den ene hade sökt 31.8. Någon vecka senare, 5.9, ombads en sökande från Mellby i Kivik att sända sina betyg, då han beräknades kunna få arbete, och 10.9 erbjöds en torpare från Häradsbäck, Västra Torsås, i södra Kronobergs län, stadigvarande arbete med minst 24 kr per vecka. Samma erbjudande fick två arbetare från Teckomatorp 16.9. Under rättelse till stadsfogden i Malmö s.d. att MRV:s styrelse ville betala för avhysning av de 13 personer på vilka överexekutors avhysningsutslag dagtecknats 15.9, kan ses mot bakgrunden av strävan att skaffa strejkbrytarna bostäder.²⁶

Bitterheten mot strejkbrytarna och vräkningen av MRV-arbetarna tog sig bl.a. följande uttryck i den av arbetarna utgivna strejktidningen »Välfärdsfällan»:

»Lediga platser. En dubbelt så bra erhåller anställning vid härvarande sanitetskår med vana och skicklighet i sopbaljors tömmande vid sidan om vagnarna, omkullkörning av spårvagnar, latrinspannars nedkastande och uttömmande på gatan, portars sönderkörande, kapplöpning o.s.v.

Då nu tiden nalkas och renovering å sanitetsverkets villor (vilken ironi! — därmed avses MRV:s arbetarkaserner) skall verkställas, antages 20 st i utkastning av mindre bemedlades husgerådssaker vana personer. Vid ordningssinne och varsamhet fästes inget avseende. De som äga minsta portion av mänskliga känslor ha förtrede».

Under tiden 19—28.8 anmäldes från kommunalkommissionens byrå till poliskammaren sammanlagt 93 strejkbrytare sålunda fördelade:

vid: drätselkammaren	2
elverket	2
gasverket	6 (varav 2 fr. Göteborg)
hamnen	5 (varav 1 fr. Lund)
renhållningsverket	76 (varav merparten från Malmö, 15 fr. Göteborg, 3 fr. Lund, 2 fr. Falkenberg och 1 fr. vardera Esperöd, Hamburg (matros), Landskrona och Vismarlöv)
slakthuset	2 (varav 1 fr. Billesholms gruva)
summa	93 ²⁷

Hos de strejkande väckte givetvis strejkbrytarna inom de proletära leden den största indignationen. Där återfanns många misslyckade existenser — en del tillhörande samhällets sämsta element samlades vid MRV, gasverket och slakthuset. Kommissionen anklagades för att med öppna armar ha tagit emot arbetare som varit arbetslösa 4—5 år, flertalet av dessa kom från Göteborg. Effekterna av kommissionens och de enskilda verksledningarnas agerande förstärktes ytterligare genom arbetarnas egna organisationers, förbundsledningens och LO:s, vacklande hållning. Detta »ledde till missmod, så att en del av de minst karaktärsfasta lockades tillbaka av välfärdskommissionen».²⁸

Den successivt pågående uppluckringen och infiltrationen, både från den borgerliga och den egna sidan, kunde inte undgå att försvaga de strejkandes motstånd. Allvarligast var här givetvis den proletära röstens försvagning genom det bristande stödet inom de egna leden både på central och lokal nivå. LO-sekretariatet tog redan före strejkens början avstånd från denna genom att 6.8 vägra sitt bifall till arbetsnedläggelsen. En ledare i Sd 10.8 framhöll att kommunalarbetarna i Malmö svårigen kunnat undgå att ge hugg på sig. Avlöningsnämndens avtalsbrott befanns visserligen odiskutabelt och den sökte »tydligt genom sin provocerande hållning få den stora konflikten i full gång igen». Lektor Lindahl beskyldes för att plädera kamp till det yttersta: »Denna strävan att maskera sina privatkapitalistiska intressen bakom Malmö kommuns är någonting enastående skandalöst, även för att vara i fyrkväldets land». Men tidningen fruktade att arbetarna i Malmö

slagit in på farliga vägar, som kanske minst av allt ledde till målet. De hade »omedvetet slagit in på en av dessa syndikalismens genvägar, som en dyrköpt erfarenhet lärt andra länders arbetarrörelse att de är senvägar». Sd var förvissad om att malmöarbetarna handlat fördärvligt och såg som sin plikt att understryka sitt ogillande av strejkens iscensättning i stället för att lugnt avvakta den vidare händelseutvecklingen och för att de gått emot vederbörande förbundsstyrelser (Trä- och Grovarb.förb:s) och Landssekreteriatets vilja» en oförlätlig försyndelse mot solidariteten». MRV:s och elverksarbetarnas strejk var nya avtalsbrott, som ej kunde ursäktas med att avlöningsnämnden ej betett sig bättre.²⁹

På det lokala planet tog även Arbetets redaktör August Nilsson avstånd från strejken och inlämnade sin avskedsansökan 13.8. Han »lät icke sin åsikt om det obetänksamma i strejken undertryckas». ³⁰

På kommunalarbetarnas förfrågan 29.8 om den basis varpå kommissionen ansåg att förhandlingar om konfliktens biläggande kunde tas upp, svarade lektor Lindahl 1.9 att kollektivavtalet brutits upp och fullständigt tillintetgjorts genom arbetarnas brott mot de »tydliga och absoluta» bestämmelserna i § 25. Staden hade antagit att arbetarna genom de ingångna kollektivavtalen lättare skulle kunna framföra berättigade anspråk, känna sin ställning säkrare och att staden skulle vara absolut tryggad mot arbetsnedläggning. För samhällets bestånd var det i högre eller lägre grad nödvändigt att arbetet fortgick oavbrutet vid gas- el- och renhållningsverken, saluhallen, slakteriet och spårvägen. Arbetarnas enda skäl till det grova avtalsbrottet var avlöningsnämndens brott mot förhandlingsordningen. Staden stod helt utanför den efter hand alltmer utvidgade striden mellan en del arbetsgivare och arbetstagare och kunde enligt gällande avtal inte blandas in däri. Även arbetstagarna erkände hamnarbetarstrejken som öppet avtalsbrott, och arbetsledningen kunde bara avskeda dem för en så grov förseelse. Trots detta solidariserade stadens övriga arbetstagare sig med avtalsbrytarna.³¹

Arbetarparten svarade 3.9 att man vid allmänt möte 2.9 enhälligt avslagit de föreslagna villkoren att återgå med motivering att avlöningsnämnden vägrat följa den fastställda förhandlingsordningen. Ansvar för en fortsatt strid lades helt på kommissionen vars förslag om fullständig underkastelse berövade arbetarna både föreningsrätten och allt medbestämmande vid arbetsvillkorens upprättande. Kollektivavtal kunde tillämpas även i framtiden — huvudsaken var att båda parterna skulle följa dem. Arbetarna hade kunnat godkänna det absoluta förbudet mot strejk eller blockad, därför att förhandlingsordningen fastställt hur meningsskiljaktigheter skulle ordnas och biläggas. Dessa paragrafer var intimt beroende av varandra och kompletterade varandra. På avlöningsnämndens desavouering av förhandlingsordningen följde arbetarnas av motsvarande paragrafer i avtalet. De begärde endast inledande förhandlingar för att få klarhet i vad mån de avskedade begått avtalsbrott och om detta ovillkorligen bort leda till avskedande. Tvisten hade bort hänskjutas till skiljenämnd. Då förhandlingsordningen tillkommit för att förebygga kraftåtgärder från

någondera parten, skulle den tillämpas vid alla tvistigheter. Om så skett hade ingen konflikt utbrutit slutade den av Nord och centralstyrelsens ordf. L. Nilsson undertecknade skrivelsen.³²

Då kronofogde Olssons avsägelse som avlöningsnämndsordf. behandlades i Stfm 4.9 uttalade Arb:s redaktör August Nilsson sin erkänsla för hans ståndpunkt och beklagade att nämnden ej följt denna. Arbetarna fick stöd av dåvarande hovrättsfiskalen Karl Schlyter, som hävdade att nämnden brutit mot gällande förhandlingsordning genom att vägra förhandla. Nämndledamoten d:r Thure Petrén bemötte i en Kågeröd 14.9 daterad inläga Schlyters artikel med att den var »ett advokatoriskt inlägg för arbetarpartens uppfattning».³³

På centralstyrelsens skrivelse 3.9 svarade Lindahl 7.9 att, då kommissionen trädde i verksamhet hotade arbetarna strejka, om de avskedade hamnarbetarna inte återtogs inom 6 dagar. Strejken utbröt också genast efter fristens utgång. Frågan om blockaden av främmande arbetarorganisationer hade naturligtvis kunnat upptas till förhandling om arbetet fortsatt under tiden. Men efter strejktubrottet kunde man enligt Lindahl inte förhandla »detta så mycket mindre som de arbetarorganisationer de tillhörde även för sin del samfällt brutit hela kollektivavtalet genom att offentligt stämpla dem, som fullgjort sina åligganden som blockadbrytare». Strejk mot avtalets förbud innebar avtalsbrott. Föreningsrätten bestreds inte, men staden måste söka skydda sig mot varje missbruk därav, som hotade de kommunala verkens funktion. Alla det brutna kollektivavtalets förmåner hade behållits i arbetsvillkoren, och kommunal anställning gav betydande trygghet i arbets- och löneförhållanden även med avseende på deras framtida reglering.³⁴

Vid ett möte i Folkets park i Malmö 6.9 klandrade flera talare både fackorganisationerna och partitidningarna och förordade kraftigare åtgärder. Arbetarna måste lära sig visa solidaritet mot varandra. Det krävdes att resp. fackorganisations medlemmar skulle rätta sig efter de former som fastställts genom stadgar och kongressbeslut. Man kunde inte godtyckligt bryta dessa överenskommelser — ingångna förpliktelser borde hållas strängt. »Inom arbetarrörelsen måste den taktik som betyder frasens herravälde över förnuftet bannlysas.»³⁵

Vid sammanträde med LO:s representantskap i början av sept. deltog bl.a. A. Nord och L. Nilsson för Grov- och fabriksarbetarförbundets avd. 3 i Malmö. LO och vederbörande förbundsstyrelse skulle genast gå in för underhandlingar med berörda myndigheter och arbetsgivare i Malmö. Även representantskapet fördömde avlöningsnämndens brott mot den »under alla förhållanden ännu gällande förhandlingsordningen». Malmömyndigheternas angrepp på kollektivavtalet och krav på införandet av personliga kontrakt krävde centrala motåtgärder.³⁶

Schlyters stöd för arbetarna bidrog säkerligen till strejkens förlängning. Enligt SDS hade under senare delen av sept. sammanlagt 30 renhållningsarbetare tecknat personliga kontrakt med arbetsgivaren, och ca 50 uppgavs vara kontrakterade. Men Arb. ansåg kontrakten betydelselösa, då de underskrevs på morgonen men annullerades redan på kvällen genom att vederbörande helt enkelt gick sin väg.³⁷

Vid besök i Helsingborg 16.9 framhöll Nord att, sedan avtalet trätt

i kraft i maj hade arbetarna trakasserats mycket och att stark agitation bedrivits bland överklassen för att stuka dem. Av 175 strejkbrytare inom arbetarklassen var ingen under 60 år, och dessa gamlingar kunde inget betyda för striden. Enligt en av arbetarna antagen resolution måste de i hela landet känna som sin största plikt att understödja kamraterna i Malmö. De strejkande hade skrivit en ny kampsång som upplästes.³⁸

Under senare delen av augusti hade sympatiuttalanden rapporterats från Kävlinge, Landskrona och Svedala arbetarkommuner samt från soc.dem. ungdomsklubben i Uppsala.³⁹

Ännu under senare delen av sept. vägrade Edvard Lindahl att gå med på något kollektivt avtal, förrän en lag, som gav betryggande garanti för ett sådant avtals bestånd, antagits. Till dess krävdes personliga kontrakt, vilka uppsattes som villkor för förhandling om kollektivavtal och LO:s garanti att arbetarna höll detta.⁴⁰

Atmosfären förgiftades ytterligare vid denna tid genom SDS påstående att falska kontraktsblanketter spreds.⁴¹

Vid ett möte med arbetarna i Malmö 22.9 gav LO-ordföranden en fullständig översikt över läget. Tre dagar tidigare hade renhållningsarbetare vräkts från MRV:s bostäder, vilket SDS uppgav ha gått lugnt. I slutet av sept. hade 156 nya arbetare, varav 65 vid MRV och 36 vid hamnen, tecknat kontrakt. Arbetet rådde bestämt till en avgränsning av konflikten till att endast omfatta Malmö kommuns verk och arbeten.⁴²

Avlöningsnämndens vägran att låta en skiljenämnd pröva tvisten tillskrevs oerfarenhet och ovana hos de flesta ledamöterna.⁴³

Strejkfronten luckrades nu upp alltmer, och 26—27.9 meddelade många MRV-arbetare — ca 100 sistnämnda dag — att de ville återgå till arbetet. Enligt Arb. borde det vara välfärdskommissionens första skyldighet att avlägsna »det slödder, som under senare tider hit importerats» och som hotade samhällsfreden. Allt fler arbetare ville återgå på kommissionens villkor och 29.9 beslöt de strejkande be LO:s ordf. att åter söka inleda förhandlingar om konfliktens biläggande.⁴⁴

Strejken fick sin officiella avslutning 1.10 genom att alla strejkande på en gång anmälde sig till återgång hos kommissionens byrå.⁴⁵ Arbetet fann att juristuttalandena om konfliktens uppkomst betydde mer än kommissionens tillfälliga seger. Om man kom ihåg de två juristernas avgång ur avlöningsnämnden måste alla medge att arbetarna kämpat med rätten på sin sida. Men att strejka, innan LO hunnit sätta sig i förbindelse med avlöningsnämnden var fel. Arbetarnas uraktlåtelse var å andra sidan inte förvånande »då nämnden så snöpligt avvisat varje förhandlingsförsök». I Sd konstaterades de organiserade arbetarnas »eklatanta» nederlag. Den solida grunden för strejken saknades. Arbetarna måste lära sig disciplin. Landssekreterariatets klokhets och maktlöshet på samma gång konstaterades i Arb., som också framhöll att malmöarbetarna förlorade det moraliska stödet genom att gå mot hela arbetarrörelsens ledning. Det skulle komma att ta lång tid att läka de djupa sår som stadens styrelse åstadkommit genom sitt tillvägagångssätt.⁴⁶

Vid en kungamiddag på Skabersjö 1.10 uttryckte Gustaf V sin glädje över strejkens slut och belåtenhet över kommissionens fasthet.⁴⁷ Borgerligheten konstaterade att man i Malmö fått bevittna »ett glädjande exempel på *allmänhetens* sunda och kraftiga reaktion mot sår-intressenas hänsynslöshet». Arbetarnas ledning hade mer eller mindre deciderat tagit avstånd från strejken, men inte velat eller vågat säga ifrån rent ut: »Ni ha orätt». Arbetarorganisationerna hade visat sig inte utan lagstiftning kunna bygga upp och vidmakthålla ordnade rättsförhållanden på hithörande område. SDS ogillade emellertid att avlöningsnämnden satt sig över förhandlingsordningen — nämndens formella rätt på denna punkt befanns kunna tolkas olika. Strejken skyldes inte enbart på arbetarnas agerande.⁴⁸

Skånska Aftonbladet, även den ett borgerlighetens språkrör, fällde hårda ord mot »den ledning som så samvets- och ansvarslöst lockat ut arbetarna i denna olyckliga och på förhand hopplösa strid». De beslöt enhälligt upphäva strejken och återgå utan att uppsätta några särskilda villkor därför. Av totalt ca 1.000 strejkande hade 200 à 300 ersatts med nya arbetare och väntades inte kunna återfå sina platser. Att den kommunala kommissionen kallats »välfärdsutskottet» var ärligt förtjänt. De som blivit arbetslösa fick djupt ångra Nords och Arbetets förespeglingar om ett snabbt och lyckligt slut på strejken.⁴⁹ Även i AB fördömdes Nord och hans löfte om stadens kapitulation bara några dagar efter strejkutbrottet. Malmöarbetarna hade angripit samhällets välfärd och med »ett lättsinne utan gräns» tillintetgjort det på våren 1908 upprättade kollektivavtalet. Det befanns utan vidare klart att det inträffade inte skulle påskynda kollektivavtalets tillämpning i Sveriges kommuner.⁵⁰

KALLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Arbetarrörelsens arkiv i Malmö:
Svenska grov- och fabriksarbetarförbundets avd. 3 Malmö: Protokoll 1908.
Stadsarkivet i Malmö:
Doktor Thure Petréns papper.
Malmö stads avlöningsnämnd:
A I: 8 Protokoll 1908.
Poliskammarens i Malmö arkiv:
F II: 2 Handlingar ang. demonstrationer och strejker 1902—1911. Detektiva avdelningen. Rapporter och PM ang. strejker.
Renhållningsverkets arkiv:
A 9—10 Renhållningsstyrelsens i Malmö protokoll och brevbok 1906/07 och 1908/09.
B II: 6 Koncept 1908.
E I: 1 Korrespondens 1908.
G VIII c: 14—15 Verifikationer 1908.

Referenslitteratur och tryckta källor

Bihang till Malmö stadsfullmäktiges protokoll 1907.
Bäckström, Knut: Arbetarrörelsen i Sverige. Första boken. Den svenska arbetarrörelsens uppkomst och förening med socialismen. Andra boken. Den politiska arbetarrörelsens sprängning och ett revolutionärt nytt arbetarpartis uppkomst. Kungälv 1977.
Karlsson, Torvald: Svenska Grov- och Fabriksarbetareförbundets historia. Band 1. 1891—1909. Stockholm 1941.
Social Tidskrift. 8:e årgången 1908. Stockholm 1908.
Uhlén, Axel: Facklig kamp i Malmö under sju decennier. Malmö 1949.
Årsberättelse för avdelning 3 av Svenska Grov- och Fabriksarbetareförbundet i Malmö 1908. Malmö 1909.

Tidningar

Aftonbladet 1908.
Arbetet 1908.
Aurora 1908.
Framåt 1875.
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1908.
Skånska Aftonbladet 1908.
Skånska Dagbladet 1908.
Skånska Socialdemokraten 1908.
Socialdemokraten 1908.
Sydsvenska Dagbladet Snällposten 1908.
Välfärdsfällan 1908.

NOTER

1. Se Framåt 1875 1.10, 5.10, 22.10, 5.11 (ref. i Uppsala Tidn. 1875 27.11).
2. Bäckström I, s. 160—161.
3. Ibm s. 207, 235, 237.
4. Ibm s. 238—240.
5. Ibm s. 244—245.
6. Ibm s. 270—271, 274.
7. Ibm II, s. 22.
8. Karlbom I s. 397. Se även Årsber. för avd. 3 av Sv. Grov- o. Fabr.-arb.förb. i Malmö 1908. Om tills. av medlare se avlön.n:s prot. A I: 8 1908 §§ 55, 57.
9. Avtalstexten 1908 26.5 återges i Arb. 1908 31.7. Se även Social Tidskrift 1908 s. 380 samt Arb. 1908 4.8 »Kommunalarbetarstrejken. Avlösningssnämnden söker förklara sig.»
10. Karlbom I s. 397. Om orsakerna till strejktvottet se även A. Nord: »Kommunalarbetarkonflikten. En redogörelse.» Arb. 1908 5.8.
11. SkS 1908 6.8. »Strejk i morgon.» Om tills. av avlön:n se Bihang t. Malmö stfm prot. 1907 n:r 154, 171.
12. SkS 1908 7.8. »Stuveriarbetarstriden.»
13. Karlbom I s. 398 f.
14. A. Nord senast anf. redogörelse i Arb. 5.8.
15. Karlbom I s. 399 f.
16. Arb. 1908 6.8. GHT om Malmö avlösningssnämnd.
17. Sd 1908 10.8.
18. Ibm 1908 11.8.
19. Ibm 1908 12.8. »En enquête om Malmökonflikten. Sakkunniga uttalanden.» Jfr Sv. grov- o. fabr. avd. 3 Malmö. A II Prot. vid huvudstyrelsens möte 1908 19.8 § 4. Arb.rörelsens arkiv i Malmö.
20. Karlbom I s. 400.
21. Ibm s. 400 f.
22. SDS 1908 18.8. »Kommunalarbetarstrejken . . . ca 830 frivilliga . . . » 25.8. »Strejken.» och 15.8. »Från Allmänheten . . . Skulle även kvinnlig hjälp behövas . . . » (sign. »Småskollärarinna»).
23. Fr. kommissionär M. Westerlundh, Hasselstad, Bredåkra, 1908 3.9, 6.9, 10.9, 11.9 till dir. Fernström. — Från Fernström t. Westerlundh 1908 5.9, 9.9. Ank. skrivelser samt koncept. MRV. MSA.
24. Dir. Fernström 1908 11.9, 12.9, 15.9 t. Westerlundh. Anf. koncept ibm.
25. Dir. Fernström 1908 3.10 t. Westerlundh o dennes svar 6.10. Koncept o ank. skrivelser ibm.
26. Dir. Fernström 1908 4.9 t. arb. Alexis Hallberg, n:o 2 Skarnberga, Södra Sandby; s.d. t. Lars Wiking, Tostrup, Svenstorp; 5.9, t. N. N. Månsson, n:o 3 Mellby, Kivik; 10.9 t. torparen H. L. Rosdahl, Torbjörnshult, Häradsbäck; 16.9 t. arb. Johan Nilsson, Värmo n:o 2, Teckomatorp; s.d. t stadsfogden i Malmö. Anf. koncept. MRV. MSA. Om arb:s löner se avlön.listor G VIII c: 14—15 ibm.
27. Skr. fr. Kommunalkommissionens byrå, Malmö rådhus 1908 19.8, 22.8, 25.8 och 28.8 t. Poliskammaren i Malmö. PMA. Vol. F II: 2. MSA.
28. Sv. Grov- o. Fabr. Arb:s årsber. 1908. Malmö 1909. S. 17.
29. Sd 1908 10.8 »Malmökonflikten» (Ledare).
30. SDS 14.8. Karlbom I s. 403.
31. Arb. 1908 2.9. »Kommissionens svar på arbetarnas skrivelse.»
32. Arb. 1908 4.9. »Kommunalstrejken. Följande gensvar» (från arbetarnas centralstyrelse).
33. Arb. 1908 8.9. »Kommunalstrejken. Uttalande av en jurist.» Uhlén s. 262. Dr. Thure Petréns papper i MSA.
34. SDS 1908 8.9. »Strejken. Ett svar från kommissionen.»
35. SkS 1908 7.9 med ref. om kommunalarb.striden ur metallarb.förb:s organ »Järnarbetaren.»
36. Arb. 1908 11.9. »Landsorganisationen och arbetskonflikterna.»
37. Arb. 1908 19.9.
38. SkS 1908 17.9. Nords påstående var inte korrekt. Minst 10 av de arb. som var strejkbrytare vid MRV var i åldern 20—40 år.
39. Aurora 1908 19.8, 21.8.
40. Arb. 1908 22.9. »Ett beriktigande . . . Malmö 22 sept. 1908. Edw. Lindahl.»
41. Ibm 1908 24.9. »En försåtlig insinuation.» SDS 1908 26.9. »De falska kontraktblanketterna . . . Malmö 25 sept. 1908. Thure Petréns.» — Det nämndes att Blekingebor uppmanats träda i stadens tjänst enligt detta kontrakt.
42. Arb. 1908 22.9. »Kommunalstrejken . . . Valförskommisionen avböjer förhandlingar.» SDS 1908 19.9. »Renhållningsarbetarna vräkta.»
43. Arb. 1908 26.9. »När skall man ta reson?»
44. Detektiva avd:s PM 1908 29.9 F II: 2. PMA. SDS 1908 29.9. »Strejken. Slutet nära.» Arb. 1908 28.9 o. 30.9. »Strejken. Arbetarnes ohållbara ställning.»
45. SDS 1908 2.10. »Kommunalarbetarstrejken slut . . . »
46. Arb. 1908 2.10. »En Pyrrhusseger.» (Sign. Tore). Ibm 5.10 o. 6.10. Några pressuttalanden.
47. SDS 1908 2.10. »Konungen och kommunalstrejken.» Episoden föranledde Arb. t. en mycket syrlig kommentar s.d. »Sådant händer.»
48. SDS 1908 3.10. »Efter striden.»
49. SkA 1908 1.10. »Kommunalarbetarstrejken slut. De strejkande återgå till arbetet utan några villkor.»
50. AB 1908 2.10. »Öfvermod går före fall.»

FÖRKORTNINGAR

AB = Aftonbladet
 Arb. = Arbetet
 DK = Drätselkammaren
 GHT = Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning
 LO = Landsorganisationen
 MRV = Malmö stads renhållningsverk
 MSA = Stadsarkivet i Malmö
 PMA = Poliskammarens i Malmö arkiv
 Sd = Socialdemokraten
 SDS = Sydsvenska Dagbladet
 SkD = Skånska Dagbladet
 SkS = Skånska Socialdemokraten
 Stfm = Stadsfullmäktige
 Vk = Valförskommisionen

Från fattig-Malmö till välfärdssamhället

Det segregerade Malmö — upplevt med egna ögon

Sju år gammal blev jag för första gången medveten om den plats i världen som var min hemstad.

Det var den förste oktober 1906.

Vi hade för alltid lämnat en förslummad lägenhet och flyttat in i ett nybyggt hus med fri utsikt över något som såg ut som en åker av lervälling, i en ljus lägenhet med ett stort rum, ett prätigt kök med fönster åt många gårdar, ordentliga skåp, en stor fyrkantig järnvask, en glänsande svart spis med bakugn, en rymlig garderob med hyllor och en väl tilltagen tambur.

Jag kan ännu känna hur friskt och nytt allt luktade. Taken var kritvita och trägolven utan svarta springor. Mor stod framför kakelugnen med mässingsluckor i rummet och sa att vi måste köpa en femöres bleckask med putsmedlet Amor så vi kunde hålla luckorna blanka. Betyget som hon delade ut med sin klara röst på sjungande Hisingsmål har följt mej hela livet.

»Det märks att det är två kunniga hantverkare som varit byggmästare och att de har byggt det här huset för arbetarfamiljer.»

I dag kan jag vitsorda att de två byggherrarna gjorde revolution i det tysta utan åthävor.

Det var murare Jörgensen och snickare Vesterberg som en regnig dag när de inte kunde arbeta satt i trähyddan och åt sin torrkaffning och väntade på att det skulle bli torreväder så inte dagsförtjänsten regnade bort, kom på idén att bygga ett hus för barnfamiljer.

Bygget de höll på med var det stora hörnhuset vid det blivande torget med modernt inredda tre och tvårumslägenheter åt gatan. Och så små nätta enrummare i gårdslängan, utan garderob och ett enda skåp och en tambur som var en meter i fyrkant. Förtrytsamt talade de om hur fel de byggde. I gårdslängan skulle ju arbetarfamiljerna bo, det var där det behövdes ordentliga förvaringsutrymmen. När regnet var över, hade de två som bara hade var sitt barn, lite besparingar och möjlighet att låna pengar, bestämt att de skulle köpa en tomt intill hörnhuset och bygga ett hus med enrumslägenheter som de själv skulle vilja bo i. Leråkern skulle bli torg, Johanneskyrkan och Johannesskolan hade redan byggnadstillstånd för den snabbt växande arbetarförorten.

Lägenheterna var fulltecknade långt innan grunden var grävd. Min far tvekade i det längsta att skriva på kontraktet. Det blev ju större hyra än i slummen. Han visste hur det kunde bli en kall vinter om det var fyra grader över fryspunkten och murarna inte kunde mura. Som fackföreningsman visste han allt om strejker och arbetslöshet och

92. Bild av huset vid Möllevångstorget 3 från 1906.

var väl insatt i samhällsfrågor. Men min mor hade redan bestämt sej.

Det var den allra första dagen i den nya lägenheten som mor stod vid fönstret, pekade ner på lervällingen och sa: Nu bor du vid Möllevångstorget 3 i Malmö.

Torget blev stenlagt med rågskorpor och trottoarer utlagda runt omkring husen. Lördagar och onsdagar var stora torgdagar med livlig handel. Det vimlade av folk från sjutiden på morronen. Lantbrukare och trädgårdsmästare kom med häst och vagn och fullt lass, men också småhandlare och småodlare kom med dragkärror och fullpackade korgar och bjöd ut sina produkter. Det var färggrant, festligt och lockande, Pigor och fina fruar från innerstan gjorde sina veckoinköp. Arbetarfamiljerna i smågatorna runt torget fick nöja sej med skådespelet och fortsätta att handla dyrt och dåligt på kredit hos hökarna.

Det kryllade av barn i den växande arbetarförorten. Johannesskolan togs i bruk och invigdes efterorstrejken. Och många fick lämna den gamla nerslitna Monbiosjuskolan och börja på den nya fina skolan med bad och riktig gymnastiksal.

Storstrejken låg som ett tungt ruvande hot över stan, den sommaren år 1909. Jag var tioårig, medspelade i dramat. I enrumslägenheter hör barnen vad de vuxna diskuterar i nattens mörker och jag kände skräcken inför vad som kanske skulle kunna hända i form av upplopp och kravaller. När min far talade om strejkvapnet trodde jag att han gick omkring med skjutvapen. Halvsvälten och det degrandiga stenhårda brödet som vi hämtade i Folkets Park, tacksamma för varenda bit, var den bistra verkligheten. De hårdaste skalkarna blötlades och koktes till drickasoppa. Hemsaltad limhamnssill och havregrynsgrot blev vår räddning.

Med egna ögon upplevde jag den stora besvikelsen över strejknederlaget som gjorde oss ännu mycket fattigare och mer skuldsatta än före strejken och höll oss som fångar hos hökaren i åratal.

En verklighet som jag långt senare i livet kände som en tvingande plikt att utan försköning skriva om.

I arbetarförorten Möllevången gick kampen om brödet för dagen vidare. Skulle maten räcka tills avlöning kom på fredagskvällen? Om den kom! Skulle mor den här veckan kunna få lite pengar över så hon kunde köpa ullgarn och börja sticka strumpor till vinterbehovet. Trätofflor, svarta, klumpiga och styva fick de hämta på fattigvården. Skulle den hyggelige värden förmås vänta ännu en månad på den hyra de var efter med. Skulle fars arbetskläder kunna lappas så han kunde ha dem över vintern. Ett par av barnen saknade kläder att gå till skolan med. En tröst var att det fanns en klausul i betygsboken som gav barn, som saknade nödiga gångkläder, rätt att stanna hemma från skolan. Det var den hjälp samhället bestod . . .

Läkare och medicin var lyx för arbetarbarn. Bristsjukdomar som tuberkler, engelska sjukan och infektioner fick man dras med och försöka huskurer. I svårare fall sökte man »kloka gummor» som kunde konsten att narra av mödrarna deras sista kronor och kräva återbesök. Så sent som på trettioalet upptäcktes många barn i skolan som förbjöds av föräldrarna att vara med i gymnastik för att de var smorda på bröstet och hade ulltåtar om handlederna som bot mot engelska sjukan.

På tioalet fick nio av hundra, de allra fattigaste barnen, en plåtbricka med ett hål för ett snöre och med bokstäverna: F.F.S.B. att ha om halsen, som tecken på att de var berättigade till ett mål mat 2—4 dagar i veckan. Bokstäverna betydde: För fattiga skolbarns bespisning.

Det var jag åsyna vittne till en härlig vårvinterdag då jag en frukost-rast tittade ner genom ett öppet källarfönster på Johannesskolan. Synen brändes för alltid in i mej.

De långa borden var dukade med djupa tallrikar och bleckskedar. Varje tallrik var till brädden fylld med gyllenröd fruktsoppa, där blåsvarta sviskon och svällda äppelringar simmade omkring en klump vit gröt. Och mitt på bordet stod stora fat med rågbullar. Jag var svimfärdig av hunger. Den dagen blev avgörande för mitt livs djupaste engagemang: Fria skolmåltider för alla skolbarn. Från början folkskolans barn, men så småningom också för läroverkseleverna . . . Genomfört i Malmö i slutet av femtioalet.

Det sjätte skolåret såg många barnrikefamiljer fram emot. Då var skolplikten slut och tolvåringen kunde börja hjälpa till med försörjningen.

En dag frågade vår fröken om det fanns nån i klassen som tänkte fortsätta i en annan skola om betygen räckte till. Jag vände mej nyfiket om i bänken och tittade på de två som hade badrum hemma och slapp att tvångsskrubbas med skurborste och översköljas med omväxlande hett och kallt vatten var sjätte vecka. Välbefinnandet efteråt glömde man till nästa gång man skulle behandlas. Det var överlärarens dotter och Signe, hennes pappa var anställd på sjukhuset. De två räckte upp handen och förkunnade att de skulle börja i Tekla Åbergs skola och ta studenten.

Jag visste vad jag skulle göra när skolan var slut. Mor hade sagt att jag skulle försöka få en liten nätt plats som passflicka där jag inte

fick slita så hårt som förra sommaren. Då sa fröken plötsligt: »Men du, Herta, ska du inte fortsätta läsa?» Jag såg häpen på henne och kände hur vreden och tårarna steg inom mej. Nej, sa jag kort. Hur kunde hon fråga så dumt. Hon visste ju hur arg mor blev när jag hade en lapp med hem att jag behövde en ny geografibok. Den jag hade var för gammal och saknade alltför många blad. Mor sa att jag kunde hälsa fröken att så vitt hon visste hade inga berg sjunkit och inga djup stått upp under de senaste hundra åren och om världen förändrats på annat sätt så fick fröken lära mej det. Vi hade inga pengar till böcker.

Det framförde jag ordagrant. Som tur var hade jag lätt för att lära och klarade av läxorna under lektionerna. Min fröken var en mycket sträng och illa omtyckt lärarinna. Hon slog gärna med pekpinnen på fingrarna. I klassen skulle det vara tyst och gravallvarligt. Gråta fick vi, men att skratta var inte tillåtet. Men hon gjorde en frågvis arbetarunge, som ofta störde i klassen med egna kommentarer, den största tjänst en lärare kunde göra ett kunskapstörstande och läshungrigt barn. Hon gick hem till min mor en fredagseftermiddag och övertygade henne om det som hon så väl visste, att det skedde en stor orättvisa om Herta inte fick fortsätta skolan. En nyinrättad Kommunal mellanskola var avgiftsfri. Böcker kunde man köpa begagnade eller låna av någon.

Så fick jag två extra skolår, som jag trots alla svårigheter och förnedrande situationer, är tacksam för än i dag. Jag saknade viktiga böcker som tysk grammatik, biologi, flora, kartbok och kyrkohistoria. De få böcker som min syster lyckats låna av en kamrats familj och som de själva köpt i andra hand var gamla upplagor och söndriga.

Jag var alltid hungrig, våt om fötterna i dåliga skor, ärvda efter min syster, ett stort hål på min enda klänning som aldrig blev lagat eftersom min mor hade cancer och åkte ut och in på sjukhuset.

Det mest förnedrande var nog ändå att stå i sina paltiga underkläder och strumpfötterna bland de rätt klädda i gymnastiksalen. Den anständiga gymnastikdräkten för flickor var en fodrad blå cheviots byxkjol med riklig vidd. Priset var trettiofem kronor, lika mycket som vår månadshyra. Min mor, som var femtio år före sin tid, sa att det gick bra för flickor att ha likadana små blå satängbyxor som pojkar hade, tvättbara och bekväma. Men hon var för sjuk för att genomdriva saken. Allt det hon förutspådde har gått i uppfyllelse.

Den stenhårda seden som tvang medellösa att sätta sej i skuld för att uppträda i sorgkläder vid dödsfall, när de inte ens hade råd med vardagskläder, ansågs omöjlig att bryta. Nu undanbedes sorgkläder i begravningsannonser.

Vi var väl motiverade när vi kämpade för fria skolböcker, skolmateriel och gymnastikskor till utlåning. Två kvinnliga överlärare, med olika partibeteckning, förenades i sin kärlek till Folkskolans barn, inte bara i sitt skolarbete, utan i nämnder och styrelser: Matilda Holmgren och Hedvig Norgren. De tillhörde de oersättliga, som för all framtid har skrivit in sej i det här seklets skolhistoria.

Och inte att förglömma dåvarande stadsläkaren, sedermera Medicinalrådet Axel Höjer, stans representant i Folkskolestyrelsen, som med stort engagemang, inte minst i kommunen, verkade för att alla skolbarn

93. Omslagsbild från min första bok »En bit bröd med Anna» foto av mej som fjortonårig.

i Malmö skulle ha rätt till fri tandvård genom skolans försorg. Kanske ett av de viktigaste beslut som fattats för kommande generationer.

Femton år gammal vid min mors död fick jag som andra arbetarbarn sluta skolan och hjälpa till med försörjningen. Min vördade konfirmationspräst, högerman, stadsfullmäktig samtidigt med min far, erbjöd sej att adoptera Herta och sörja för hennes utbildning. Min far, nu ensam med sex barn, sa kort: Nej, hon hör till oss. Det var det rätta att låta vildblomman växa vid dikeskanten. Hon hörde inte hemma i rabatten.

Hur det är att efter tolvtimmars arbetsdag, dåligt närd och trångbodd, i nattens tystnad tända studielampan, har många arbetardiktare vittnat om. För min del i ständig rädsla att bli upptäckt och körd i säng, där jag stod under en svag glödlampa instängd i tamburen. Ibland smög jag mej upp i mörkret och försökte läsa vid skenet från gaslamporna på Möllevångstorget.

Som elev i en större Delikatess och Matvaruhandel under första världskriget, i praktiken lagerkarl, springpojke, allas passopp, upplevde jag vid disken ransoneringen med egna ögon och alla sinnen. Med svidande hjärta och stor vrede fick jag medverka till att de små kunderna, de ensamma mödrarna, fabriksarbeterskorna på gamla Yllefabriken, som kom springande vid stängningsdags fick beskedet att kaffetilldelningen tyvärr var slut för den här gången. Men inne på lagret väntade nymalet kaffe på de stora kunderna, de som handlade på månadsräkning, de med fast avlöning, vassa armbågar och goda relationer. Ty som det står skrivet: »Till dem som haver skall varda givet.»

Sjutton år gammal blev eleven vuxen på en gång och tog sitt ansvar som medmänniska. Utan att fråga överheten, rädd, men beredd att ta strid, sålde jag av det undanhållna kaffet till de små kunderna med de slitna tunna börsarna och klippte lugnt deras kuponger. Jag visste att jag hade lagen på min sida. Det kaffet värmer än i dag min själ.

Under krigsåren blev jag engagerad i en annan folkrörelse än den jag fötts in i. Och en nybildad studiecirkel höll mej kvar. Men det gjorde också fanan på väggen i logesalen över talarstolen som visade en jordglob med överskriften I.O.G.T. Världen är vårt fält. Där fanns värme och idealitet. Logerna blev för många trångbodda ett andra hem med sällskapsliv och aktiviteter för både unga och gamla.

Studiecirkeln är en överlägsen form för samvaro och gemenskap än i dag och det avgjort bästa sättet att studera i grupp och lära sej diskutera under ordnade former. Vi var tolv tonåringar med tillgång till logernas bibliotek. Studieledaren, en kandidat som läste nationalekonomi i Lund, lättade upp sortimentet med nyutkomna böcker som han betalade ur egen kassa. En folkbildarsjäl som fick oss att spela amatörteater och göra en handskriven tidning där vi kunde placera våra journalistiska försök.

Ingift i en borgerlig familj, med helt andra värderingar än dem jag hade i bagaget, lärde jag mej att kärlek och vänskap inte följer klassmönstret. När jag fått min uppväxttid på avstånd och provat att leva med de etablerade och många erfarenheter rikare, sökte jag mej tillbaka till mitt ursprung och blev frilansjournalist på tidningen Arbetet,

utan att ha minsta chans att nånsin bli anställd på en tidningsredaktion. Det var trettio år för tidigt. Jag hade alla handikapp. Jag var kvinna, gift, hade barn och inga pappersmeriter.

Helt vunnen för folkbildningsrörelsen fann jag ett obearbetat fält och började leda studiecirklar i näringsfysiologi. Den kvinnliga rösträtten, genomförd 1921, gav kvinnorörelsen vind i seglen och kraven började växa från de allt mer medvetna kvinnorna. De krävde respekt för sitt människovärde och bättre uppväxtmiljö för sina barn — inte minst en bättre fungerande skola — det som varit en lyx så länge det inte fanns bröd för dagen.

Kvinnorna ville göra sin historia synlig. De besatt oanade krafter och uthållighet och nu ville de vara med om att skapa ett bättre samhälle. De nöjde sej inte med att vara en resurs som togs fram i krig och nödtider. De ville inte som i statyn på Möllevångstorget, Arbetets Ära, stå bakom männen och skjuta på. De ville stå jämsides, i bredd med männen, i kampen.

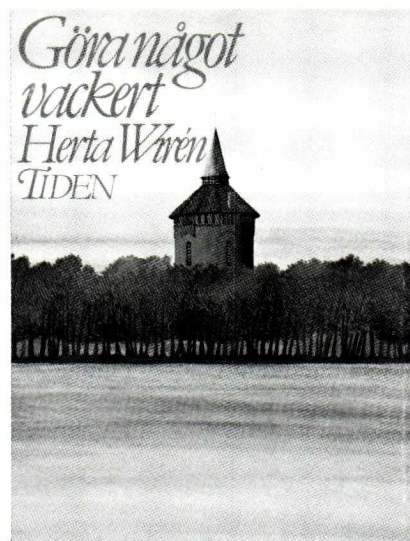
Under min uppväxttid diskuterades ständigt planerade nybyggnader, både kommunala och privata. Det var själva grunden för vårt liv och vår försörjning. Och jag minns vilken lättnad vi kände när beslutet om byggnadstillstånd för cellfängelset vid Lundavägen kungjordes.

Det betydde tre års stadigt arbete för många arbetslösa byggnadsarbetare. Under två somrar gick jag flera gånger i veckan tvärs genom stan med en liten korg med middagsmat till min far, när brödet varit slut på morronen, så han inte kunde få sitt smörgåspaket. Jag sprang aningslös bland grus och tegelhögar och såg murarna växa. Att det var ett nederlag för samhället, att den stora byggnaden med de små gallerförsedda fönstergluggarna behövdes, talade ingen om.

När det blev aktuellt att planera nya skolor studerades statistik över nyfödda, och räknades ut hur många klassrum och lärare som behövdes när de kom i sjuårsåldern. I undervisningsnämnden var det inte bara att begära nya böcker till bredvidläsning. Först fick vi se till att anslaget räckte till de nödvändiga läroböckerna. Ständiga diskussioner om skolreformer, läroplaner och lektionstimmarnas ämnesfördelning, avlöstes av den brännande debatten om aga i skolan som uppfostningsmedel. I dag är det ofattbart att utbildade lärare hade laglig rätt att ge andras barn stryk.

En lärare i storskolan, nuvarande mellanstadiet, kom varje morron med en rotting under portföljlocket, fullt synlig. En kyrkans man stod upp i undervisningsnämnden och sa att vi som kämpade för våldet bort ur skolan, inte förstod barnens bästa. »Se på mej, sa han, ingen har fått så mycket stryk som jag, det är därför jag blivit den jag är.» Ingen vågade högt invända att han troligen varit ännu bättre utan stryk.

Hjälpklasssystemet på trettioalet var ett bekvämt sätt att avskilja barn som utan att vara efterblivna, var långsamma, men ändå klarade skolarbetet om det fick ta sin tid. Det sårade föräldrarna, som kände sej prickade, och stämplade barnen som undermåliga. När kloka lärare framförde sin åsikt, att de eleverna behövde den hjälp som livliga begåvade kamrater kunde ge dem som stimulans, avlägsnades det förhatliga hjälpklasssystemet ur Malmö folkskolor.

94. Omslagsbild på min bok »Göra något vackert» Malmö gamla underbart vackra Vattentorn vid Pil-dammarna.

På ett genomgripande sätt förbättrades levnadsförhållandena efter andra världskriget. Då infördes allmänna barnbidrag, allmän sjukvårdsförsäkring, lagstadgad semester, allmän folkpension, dock inte änkepension, den kom långt senare, kännbart för många kvinnor i femtioårsåldern som inte ansågs behöriga på arbetsmarknaden. Inte ens om de hade utbildning och pappersmeriter.

Tack vare goda relationer lyckades jag få ett enkelt kontorsjobb på en postorderfirma, för en usel lön i dålig miljö. Räddningen blev efter ett par år ett arbete på frilandsbasis som intervjuare för statistiska Centralbyrån, där det var viktigare med människointresse och erfarenhet från arbetslivet än åldern och examina. Under femton års anställning trivdes jag med att uppsöka människor, få dem att öppna sej och säga sin ärliga mening i olika samhällsfrågor. Sen var jag äntligen fri och kunde leva på folkpensionen.

I dagens skola är kulturarbetare välkomna och jämnårig med seklet är jag tillbaka och sitter i katedern och berättar om min uppväxt och om att vara ung under första världskriget. Därför kan jag sanningsenligt besvara frågan om barn och ungdomar har det bättre i dag än under min uppväxt på tiotalet. Skillnaderna är så stora att eleverna spontant utbrister: Det går nästan inte att fatta att våra mor och farföräldrar hade det så fattigt och svårt under sin barndoms och ungdomstid. De vill inte minnas och de vill inte berätta om den tiden!

Det känns fantastiskt att det stora mål som vi i min generation kämpade för att alla, unga och gamla, kvinnor och män, skulle ha lagstadgad rätt och ekonomisk möjlighet att studera, i dag är verklighet. Men det är bara en bit på vägen. En levande skola blir aldrig färdig, den måste utvecklas med det samhälle vi lever i. Det stora övergripande målet är en demokratisk skola. En skola för alla.

Mitt engagemang i samhällsarbetet har gett mej en viktig lärdom: Samförstånd bygger på att man tar reda på vad motparten har att

säja, i stället för att dra förhastade slutsatser. Sen kan man lugnt arbeta för det man tror på.

Intervjuare frågar mej ofta vad jag anser om Malmö. Är det en vacker stad? Är den välstyrd? Hur ska jag kunna avgöra det? Jag är född här och har växt upp i ett nybyggt hus, vid ett levande torg och lekt med mina småsyskon vid de fagra Pildammarna, med det vackra gamla Vattentornet som jag befolkat med mina fantasigestalter. Jag såg »den vita sagostaden» bli till och var lycklig nog att få ett frikort till Baltiska utställningen, där folk från hela världen trängdes, den ödesdigra sommaren 1914.

Vi som har hemortsrätt i Malmö är alla skyldiga att kommunicera, utplåna gränser och var och en på sitt sätt bidra till att unga och gamla får omvårdnad och utbildning, bostad och arbete.

Bildregister

1.	Lyder van Fredens kämnarsräkenskapsbok. Malmö Stadsarkiv. Foto förf.	11
2.	Hänvisningskarta över byggnader och gator, som omtalas i artikeln	13
3.	Karta över stadens fyra »fjäringar», enligt Lyder van Fredens uppbördslängder	14
4.	Analyskarta, utvisande genomsnittsskatten i de olika kontrollområdena	17
5.	Det medeltida huvudtorget sträckte sig från Tunnelns gula hus vidare österut. Foto förf.	20
6.	Diagram över skattesatserna för innevånarna i den fjärde »fjäringen»	20
7.	Diagram över skattesatserna för innevånarna i den fjärde »fjäringen»	21
8.	Adelgatan mot väster. Foto förf.	21
9.	Östergatan mot öster. Foto förf.	24
10.	Foto av modell av Malmö på 1520-talet. Foto Lena Wilhelmsson	25
11.	Modellen av 1520-talets Malmö	25
12.	Jens Uffesen Neb	27
13.	Nils Hack till Hyby	31
14.	Peder Falk	32
15.	Jens Lauridsen Panther	32
16.	Karta över Jens Uffesens östdanska besittningar	34
17.	Karta över Jens Uffesens skånska jordinnehav	35
18.	Karta över godsinnehavet i Malmö	35
19.	Detalj karta över Jens Uffesens godsinnehav i centrala Malmö	37
20.	Hotell Tunnelns byggnadskomplex	38
21.	Gården nr 345 i kv. 42 Residenset, andra våningen	39
22.	Verkstadstomter under 1500-talet	44
23.	Verkstadstomter under 1600-talet	44
24 A.	1600-talets planlösning för gårdarna 459, 458 och 457. Rekonstruktion och ritning av Einar Bager	46
24 B.	Initialer och bomärke på baksidan av de båda matriserna med fursteporträtt. Foto L. Wilhelmsson	48
24 C.	Matris med motivet, den förlorade sonen återfår sin arvedel. Foto L. Wilhelmsson	48
24 D.	Matris med fursteporträtt. Foto L. Wilhelmsson	48
24 E.	Matris med dubbelörn. Foto L. Wilhelmsson	49
24 F.	Matris med ängeln Gabriel. Foto L. Wilhelmsson	49
24 G.	Gårdsstämning vid sekelskiftet, för verkstaden i gård 454	50
24 H.	Västra delen av Västergatan vid sekelskiftet	51
25.	Latinskolans byggnad i hörnet av Själbod- och Mäster Nilsgatorna	58
26.	Biskop Canutus Hahn	60
27.	Titelbladet till biskop Hahns handbok	66
28 A.	Skrivelse från kaptenen Wilhelm Laurenberg till borgmästare och rådmän i Malmö, 1676	69
28 B.	Skrivelse från Wilhelm Laurenberg 1695	70
29.	Närvarokontroll vid katekesförhör. Förteckning över personer som bodde på 2:a roten	73
30.	Rutger von Ascheberg	75
31.	Försättsbladet till en av de småskrifter, som Haqvin Bager lät trycka på egen bekostnad	79
32.	Haqvins förslag till modern växtföljd, 1745	86
33.	Einar Bagers bild av Naffentorps by år 1780	90
34.	Bondhustru från Oxie härad. Blyertsteckning av Otto Wallgren 1839. Nordiska Museet	94
35.	Bonde från Oxie härad. Blyertsteckning av Otto Wallgren 1839. Nordiska Museet	94
36.	Borgarhustru från 1800-talets mitt. Cronquistska samlingen. M.S.A.	94
37.	Malmöborgare från 1800-talets mitt. Cronquistska samlingen. M.S.A.	94
38.	Tusculanum. Foto 1946	96
39.	Husmannen Tröl Sjinsson och sonen cigarmakaren Gyllenhjelm på Malmö gator. Silhuett av Ernst Ljungh 1880-talet	98
40.	Östra Skrävlinge skola. Foto 1974	105
41.	Kyrkoherde Wilhelm Lindell. Foto 1917	105
42.	De första kolonistugorna på Kölnan i Södra Sallerup	107
43.	Fosie kyrkoväg. Foto 1965	108
44.	Kalendegatan 1864	111

45.	Ur Sigfrid Hansson. Skråtidens gesäller, Stockholm 1930	112
46.	Fanbärare på murargesällagets välkomna. Teckning av Einar Bager	113
47.	Gesällbrev utfärdad av timmermansämbetet i Malmö 1836	117
48.	Murargesällagets välkomna tillverkad 1753	118
49.	Utdrag ur Malmö skräddareämbetes protokoll den 10 juli 1750	123
50.	Ephraim Bager. Foto	130
51.	Nils Herman Qviding. Foto	133
52.	E. Häggglund. Foto	137
53.	Värner Rydén. Foto	140
54.	Affischen till August Lindbergs Malmödebut 1878. Stadsmuseet, Malmö	144
55.	Scenbild Härje Ekman. Foto: Vicke Lundgren. Malmö Stadsteaters arkiv	145
56.	Erik Wilhelm Djurström. Ur Dramatisk Blomsterkrans I, tryckt i Malmö 1828	148
57.	Wilhelm Åhman. Drottningholms Teatermuseum	151
58.	August Lindberg och Hedvig Winterhjelm i Ibsens Gengångare 1883. Drottningholms Teatermuseum	154
59.	Gösta Ekman och Viveca Linder i Ibsens Vildanden 1936. Drottningholms Teatermuseum	155
60.	Olaf Poulsen i Holbergs Jeppe på Bjerget. Fotogravyr 1884	156
61.	Albert Ranft. Foto: Otto Ohm. Malmö Stadsteaters arkiv	161
62.	Victor Sjöström och Einar Fröberg. Foto: Otto Ohm. Malmö Stadsteaters arkiv	161
63.	Greta Almroth i Shakespeares En midsommarnattsdröm 1912. Foto: sannolikt Otto Ohm. Malmö Stadsteaters arkiv	162
64.	Dekorationsskiss av Isaac Grünewald. Malmö Stadsteaters arkiv	163
65.	Magnhild Björkquist och Adolf Jahr i Leo Falls Dollarprinsessan 1925. Foto: Otto Ohm. Förf. samling	164
66.	Elsa Carlsson och Ragnar Arvedson i Shakespeares Trettondagsafton 1921. Helsingborgs Stadsteaters arkiv	165
67.	Torsten Hammarén och John Ekman i Pirandellos Sex roller söka en författare 1926. Helsingborgs Stadsteaters arkiv	166
68.	Max von Sydow och Sture Lagerwall i Ostrovskijs Som man ropar i skogen . . . 1960. Foto: Alice Stridh. Malmö Stadsteaters arkiv	168
69.	Oscar Winge i Arthur Millers En handelsresandes död 1950. Foto: Skåne-Reportage. Malmö Stadsteaters arkiv	170
70.	Dragshowbaletten i Jerry Hermans och Harvey Fiersteins La cage aux folles 1985. Foto: Anders Mattsson. Malmö Stadsteaters arkiv	171
71.	Axel Danielsson och F. V. Thorsson	173
72.	Huset Flodgatan 7, där Axel Danielsson bodde den första tiden i Malmö	174
73.	Värner Rydén	175
74.	Cykeltävlingar i Rörsjön på 1890-talet	181
75.	Rådman Nils H. Qviding	184
76 A.	Rådman August Robert Falkman	186
76 B.	Rådman Rudolf Viktor Frick	186
76 C.	Stadsnotarien Fritz W. Hallberg	187
76 D.	Stadsnotarien Fritz H. Hallberg	187
76 E.	Stadsnotarien Ernst Francke	187
77.	Stadsfiskalen Nils Aschan	187
78.	V. häradshövdingen Christian Henrik Lovén	188
79.	Länsfängelset i Malmö	190
80.	Hovrätten över Skåne och Blekinge med säte i Kristianstad 1821–1917	195
81.	Rådhuset i Malmö	200
82.	Kapten Pontus Lagerberg. Foto: Rojkjer. Malmö 1885	202
83 A.	Sessionsrummet för Rådhusrättens 2:a avdelning i rådhuset	205
83 B.	Sessionsrummet på gamla länsfängelset	208
84 A-B.	Arbetet artikel	212
85.	Åtalade vid skranket. Oljemålning av Håkan Gillberg. Tillhör Alfred Neuman, Lund	219
86.	Drottningtorget 1860. Malmö museers samlingar	224
87.	C. V. Roijkjers bild av Nya huset c. 1900	225
88.	Malmö Maccaronifabrik. Ur Skånska arbetsbilder	227
89.	Arbetsstyrkan vid A. P. Sjöbergs fabriker o. 1890. Ur Skånska arbetsbilder	228
90.	Reklambild för Chromolsåpa	228
91.	Kommunalarbetarstrejken i Malmö 1908. Vykort	231
92.	Möllevångstorget 3, 1906	244
93.	Omslagsbild från »En bit bröd med Anna»	247
94.	Omslagsbild från »Göra något vackert»	248
95.	Baltiska utställningen 1914	249

MOTSÄTTNING OCH SAMVERKAN

NYA BIDRAG TILL MALMÖ HISTORIA

Festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen

Denna festskrift utgör Malmö Förskönings- och Planteringsförenings och Elbogen-Malmö Fornminnesförenings gemensamma hyllning till konstnären, fil. dr Einar Bager på 100-årsdagen den 19 april 1987.

I skriften ger ett dussintal författare, alla med kunskap och intresse för Malmö historia i vid mening, ett nytt perspektiv på stadens historia. Motsättning och samverkan har satts som en dynamisk rubrik på denna bukett uppsatser, som alla behandlar temat Malmö historia ur ett konfliktperspektiv.

SVEN ROSBORN: *Fattig och rik i senmedeltidens Malmö – en social-ekonomisk studie* • ANDERS REISNERT: *Jens Uffesen Neb – en malmötisk riddare i början av 1300-talet* • INGMAR BILLBERG: *Några krukmakare i 1600-talets Malmö* • HANS ERSGÅRD: *Kyrkan och skolan i Malmö under den första försvenskningstiden. Anpassning och motsättningar* • ELSEBETH BAGER: *En stadsbo om bönder och jordbruk i Skåne på 1700-talet* • HELGE ANDERSSON: *Stad kontra landsbygd* • LARS EDGREN: *». . . klagar, efter ärlagde äsknings penningar . . .» Hantverksgesäller mot mästare i rättsmaterialets ljus* • HERMAN SCHLYTER: *Kyrka och väckelse i Malmö 1820–1920* • RAGNAR GUSTAFSSON: *De fördömda markattorna! Teaterns bildningskamp i Malmö* • HANS JANSTAD: *Di Röe mot Malmöidrotten* • KJELL ÅKE MODÉER: *Fredrika och Pontus* • THOMAS ROMBERG: *Bostads- och industrimiljöer i kvarteret Humle* • TORBJÖRN FOGELBERG: *Den proletära rösten. Kommunalarbetarstrejken i Malmö 1908* • HERTA WIRÉN: *Från fattig-Malmö till välfärdssamhället. Det segregerade Malmö – upplevt med egna ögon.*